

821(477)'06
С 51

ЮРІЙ СМОЛИЧ

ЮРІЙ СМОЛИЧ

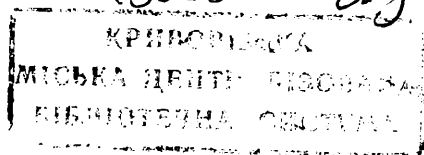
ТВОРИ
У ВОСЬМИ
ТОМАХ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1986

ЮРІЙ СМОЛИЧ

Том
8

Я ВИБИРАЮ ЛІТЕРАТУРУ
•
МОЇ СУЧАСНИКИ
•
ТЕАТРАЛЬНІ
ПОРТРЕТИ

(12)

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1986

В том вошла
автобиографическая книга
«Я выбираю литературу»
и ряд портретных очерков
об известных деятелях литературы
и искусства, таких как А. Головка,
А. Малышко, И. Сенченко, П. Усенко,
М. Крушельницкий и др.

Упорядкування О. Г. СМОЛИЧ

Редакційна колегія:

П. А. ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ, (голова),
О. І. БАНДУРА, К. П. ВОЛИНСЬКИЙ,
О. Т. ГОНЧАР, О. Г. СМОЛИЧ,
Ю. М. ШЕРБАК

Редактор тому й автор приміток
К. П. ВОЛИНСЬКИЙ

Я ВИБИРАЮ ЛІТЕРАТУРУ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО РОЗПОВІДІ ПРО СЕБЕ

Навіщо я взявся писати книгу про себе?

Чому дозволяю собі привертати увагу до власної особи, спиняти увагу читача на епізодах з моєї біографії?

Хіба моє життя примітне чимсь особливим?

Ні.

Я не мандрівник, який побував по світах і прагне повідати людству про те, що бачив, а інші не знають. Я не учасник війн, що пройшов шляхом бойовищ і здобув славу стратега, тактика чи просто сміливого бійця. Я і не вчений, дорогий людям своїми відкриттями чи винаходами.

Нічого особливого, чимсь видатного в моєму житті не відбулось. Таких, як я, тисячі й мільйони.

Хіба те, що таких, як я, тисячі й мільйони, дає право привертати увагу до твоєї особи?

Адже й у моєму поколінні я, можливо, навіть найменш цікавий екземпляр: я не прийняв на себе всього навантаження — ні особливих тягот, ані особливих дарунків — моєї доби, незвичайної і надзвичайної доби, в яку прийшло моє покоління. Тисячі моїх перевесників взяли дійову — зі зброєю в руках — участь у виборюванні нового світу: я не був солдатом революції. Тисячі моїх ровесників у цій боротьбі віддали своє життя і не пройшли приділеної їм частки вічності, я залишився живий. Тисячі моїх однолітків теж залишилися жити, віддаючи свій труд і свою творчість для загального добра, але залишилися безіменними в славному літопису будівництва нового світу, а я... сам вписую своє ім'я в народну — читацьку, хочу сказати, — пам'ять.

Чи ж маю я право на це?

І чи варта уваги моя буденщина, чи цікава буде комусь моя розповідь?

Розповідь звичайної людини...

Щодо мене особисто, то я справді залюбки слухаю завжди спогади інших людей про себе і про минуле взагалі. І читати найбільше полюблюю записи бувальців про їхнє буття — нехай хоч хто ті бувальці, видатні чи прості люди, вояки чи мирні трудівники, громадські діячі чи поглинуті власним побутом самітники, революціонери чи митці, науковці чи професіоналісти будь-якого фаху.

Мене цікавить і захоплює: як було в світі переді мною, як живуть інші люди тепер, якими шляхами чи путівцями пройшло людське буття від учора і до сьогодні, від дідів та батьків до дітей, онуків, нащадків?

Це мене цікавить над усе.

Можливо, це мій, сказати б, професійний письменницький інтерес?

Можливо. Але чи ж тільки мені, літераторові, притаманна така схильність? Адже надзвичайно поширена цікавість широкого загалу до життя інших людей. Відомо, що величезними тиражами видаються і миттю розпродуються життєписи чи біографічні повіствування про діячів науки, мистецтва, політики, військової справи чи революції. Ви скажете, що це — про видатних людей, чие життя піднеслося над загал, стало навіть взірцем для наслідування молодшими поколіннями? Маєте рацію. Але чим же тоді пояснити високу популярність художньої літератури, а надто кінофільмів? Таж саме тому, що людина прагне знати життя інших людей — зазирнути в їх побут, перейнятися їх відчужанням, пізнати їх думки.

Пізнати незнане — нормальне прагнення кожної свідомої людини. І коли в тому незнаному — в бутті інших людей — людина раптом натрапляє на щось властиве й твоїй особі — в думках, почуваннях, елементах побуту, — людині, буде то читач книги чи глядач кіно, стає якось особливо втішно, гарно: людина починає почувати свої сув'язі з іншими людьми, з світом, що оточує її.

І тоді людина хоче повідати і про себе.

Повідати про себе — де правду подіти — кортить багатьом людям. Хіба вам не траплялось — і то часто — при зустрічі, в час подорожі, в поїзді, на пароплаві, на полюванні чи риболовлі, навіть у лікарні в черзі до лікарського кабінету раптом почути від зовсім випадкового, не знайомого вам супутника чи сусіди непрохану роз-

повідь про його життя-буття, про його інтереси, радощі чи тривоги або просто про те, чим він дихає і чим живе? Закладаюся, що п'ятеро із десяти випадкових стрічних неодмінно починають розповідати вам про себе.

Можливо, це — природна схильність людини до спілкування з іншими людьми. А може, в декого це боязнь самоти? Або нехай і не усвідомлене, але зрозуміле прагнення, сказати б, «не зникнути зовсім» твоєї особі з настанням фізичного закінчення життя — опір рокованому забуттю?

Та не лише всі ці причини спонукають і мене взяти перо в руки й повернутися думками до свого минулого. Життя тих тисяч і мільйонів, до котрих належу і я, пройшло в епоху особливу, епоху надзвичайну, власне, на зламі двох епох: доби дореволюційної і доби революції. І на моє життя, як на життя тих тисяч та мільйонів, отой злам епох поклав свій неповторний знак.

Саме це, вважаю, і дає мені право — навіть породжує почуття обов'язку, раз от уже півстоліття держу перо в руці, сказати й про себе. Адже за мною — ціле покоління, моє соціальне коло в тому поколінні; і, мені здається, розповідь кожного становитиме інтерес для читача, який приходить після нас.

Ось чому я й дозволяю собі взятися до книги про себе.

Звичайно, я — літератор, романіст, і в романах, котрі пощастило мені створити за своє літературне життя, я теж так чи інак, мірою моїх сил, відображав епоху й людину на зламі епох. У багатьох із моїх книг я намагався відобразити справжні, не вигадані, історичні події й процеси та відтворити живі, реальні образи людей тієї пори. Але ж у романі, нехай хоч який буде він близький до фактів епохи, все одно є домисел, — без домислу нема й не може бути літератури, бо саме через домисел приходить і узагальнення та типізація, що є неодмінною і найпершою відзнакою та властивістю, а з тим і метою художньої літератури. Та нині, на схилі віку, мені хочеться писати про події та процеси минулих літ на зламі епох і про мою — нехай і малопомітну — в них участь без домислу, тільки так, як воно було.

А узагальнення й типізацію нехай зробить сам читач.

Я пишу про себе, але бачу перед собою моє покоління. Власне, те коло моїх перевесників у моєму поколінні, в якому обертався, ріс, набирався спостережень і вражень, реа-

гував на факти й події так чи сяк, переживав їх умом і серцем, тобто формував своє світосприймання й свій світогляд.

Тож кому це буде цікаво — візьміть цю книгу й погортайте її сторінки.

ДИТИНСТВО Й ОТРОЦТВО

Я народився в пору буйного цвітіння лип.

Восково-білим, перламутровим цвітом із прозеленню молодого, соковитого ще листя половіли кучугури близького липового гаю. Подібно було — наче небесна хмара, освітлена скісним промінням призахідного жовтогарячого сонця, впала на землю туманом і так дивовижним, золотавим, ніби гарячим інеем і застигла на кронах дерев. А прозелень — то була зелень-чернь старої, як і самі ці липи, міді чи бронзи. Таку картину, змальовану візуальним спостереженням, доповнював ще й звуковий пейзаж: настирно, мільйонноголосо бриніли рої бджіл, беручи багатий взяток меду. Доповнювало і враження смакове: блаґенький вітерець приносив з недалеких піль і мастив по вустах присмаком перги красуючого жита.

Зрозуміло, що цей пейзаж ніяк не міг бути моїм власним спостереженням. Це — спостереження моєї матері, Олени Адамівни Смолич, натури дещо екзальтованої і, можливо, даремне не виявлених поетичних нахилів. Але вона так часто, з таким піднесенням пізніше розповідала мені, що я не просто запам'ятав це, а — вірте чи не вірте — категорично певний, що так бачив, чув і почував сам.

Бабка моя, Параскева (Параска) Сташинська, відзначаючи факт моєї появи на світ у червні місяці (тоді числення було за старим стилем і нинішнє восьме липня припадало на тодішнє двадцять п'яте червня), похмуро констатувала, що місяць червень, згідно з її «оракулом», позначений схильністю новонароджених до гріхопадіння, бо ж має символічну позначку: Адам і Єва після вигнання з раю — в плотських обіймах.

Натурою бабка моя була мізантроп.

А втім, можливо, вона й мала рацію.

Від себе можу додати тільки, що народився я в найкращому місці, яке можна обрати для появи людини в світ: посеред величезних квіткових плантацій (саме — плантацій, бо квіти тут вирощувались на насіння й розсаду для поширення) — тюльпани, нарциси, конвалія, резеда, кра-

соля, петунія, левкої, тютюн, ротики, маки, чорнобривці, тріпана дівка, айстри, хризантеми і ще легіон. Далі, поза квітковими плантаціями, стояли хаші малини, агрусу, смородини, порічок. Окіл залягали фруктові сади: персики, абрикоси, черешня, вишня, яблуня, груша, слива. Аж тоді здіймався отой липовий гай та поза ним джунгли з береста, дубняка, тополиних порід. Це благословенне місце іменується Софіївка — знаменитий на весь світ дендропарк поблизу історичного міста Умані. Батько мій — Корнелій Іванович Смолич — був учителем математики й фізики в школі садівництва, яка існувала там у ті часи й іменувалася, либонь, «земледельческим училищем».

Дивна річ: ми вибралися із Софіївки, де я народився, і перенеслися жити до іншого помешкання в самому місті Умані (бо батько перейшов на педагогічну роботу в міській гімназії), коли мені не минуло й двох років, але минуло ще шістьдесят п'ять років, я приїхав у Софіївку, підійшов до будинку і зразу впізнав: тут! Звичайно, я бачив цей будинок, коли мене, немовля, виносили в двір, але невже так закарбовується візуальне споглядання в дворічному віці?

Очевидно, так, звичайно, — фрагментами.

Наприклад, вкарбувалося мені в пам'яті й таке з тієї пори, коли я ще не вмів ходити, а може, й ходив уже, тільки ж спав у колісці, власне, невеличкому ліжечку з сітками по боковинках.

Ось точний малюнок, який мені пригадується. Ніч, на столі світиться лампа під зеленим абажуром, підлога густо пофарбована в темний колір, стіни білі, на вікнах фіранки. В кімнаті нікого нема: хтось щойно був і вийшов. Зелена світляна куля — лампа під абажуром — притягує мою увагу: я хочу цю яскраву кулю. Зводжусь, переступаю через сітку і... лечу на підлогу. На цьому спомин уривається. Можливо, я втратив свідомість.

А втім, падати звисока, будвши малюком, мені доводилось частенько.

Було мені чотири роки — п'ятий, коли ми жили в Стародубі — тоді на Чернігівщині. У нашому дворі (то було подвір'я гімназії, де на той час працював батько) воду качали зглибока. Робили це примітивним смоком — на довжелезному дишлі його крутила шкапа, ходячи колом. Ми, дітваки, всідалися на цей дишель і «катались». Я якимсь чином звалився з дишля, ще й ногою влучив у механізм. Мабуть, ногу мені зломило (слідів, правда, не маю), бо, пригадую, лежав у ліжку з забинтованою, очевидно,

загіпсованою, ногою, а після того довгий час стрибав на милицях.

Років кілька пізніше, був я вже тоді гімназистом, гостював у Києві в товариша, на прізвище Ракитін. Батько його був інженером на залізниці, і мешкали вони проти старого київського вокзалу на Солом'янці. Стеля над однією з кімнат була скляна — широке вікно в стелі (так колись полюблили будувати міщанські «модерні» будинки з претензією). Звичайно, ми з моїм товаришем — звали його Петька, — молодшим братиком, якого звали Миша, а з нами ще й рудий ірландський сетер, полізли на дах: цікаво ж було глянути крізь вікно в стелі досередини. Я якось оступився, влучив ногою в одну з шибок і... полетів у кімнату з висоти другого поверху. Очуняв я від того, що пес лизав мені обличчя. Виявляється, він зразу стрибнув слідом за мною в дірку, що утворилася: кинувся мене рятувати. Обійшлося все більш-менш щасливо: я нічого не зломив і не дістав струсу мозку, тільки трохи паморочилося в голові та довелося виймати безліч скляного скаля, що повтикалося мені в сідниці. А собак — чи з того випадку, чи просто так — я люблю над усі тварини.

Ще падав я з поїзда: було мені тоді вже років тринадцять; учився в Жмеринській гімназії, і захоплювались ми, хлопчак, ідіотським спортом — зустрічали поїзди і стрибали на підніжки на великому погоні, кілометрів сорок-п'ятдесят на годину. Впав, зірвавшись, знову щасливо: тільки геть зірвав шкіру з колін разом із штаньми.

Ще падав: з велосипеда — неодноразово і з різних причин; з яблуні, з груші, з сливи, з горіха — і все з однієї причини: треба було тікати, бо ж і яблуні, і груші, і сливи, і горіхи були чужі, а ми, хулігани, обносили їх вночі.

Словом, я так приловчився падати, що вже падав без жодних наслідків, і коли почав грати у футбол, то тут падання стало неначе моєю спеціальністю, бо я, лівий інсайд, набігав під голом на пас з правого флангу — така була в нас система нападу. В наші часи дозволялось нападати на голкіпера — тож я на нього стрибав, він ухиявся, а я падав.

Чому це я стільки місця присвятив моїм падінням у дитинстві?

Звісно, не тому, щоб «підставити» ці падіння на місце пророкованого мені бабкою гріхопадіння: гріхопадіння ставалися вже пізніше, юнацької пори. Згадую для того,

щоб відзначити: тих часів, коли не було, звичайно, ні дитячих садків, ані інших способів нагляду за дітьми, був я в основному безнаглядний, дарма що походив з родини інтелігентської, навіть педагогів. А може, й саме тому: батько і мати — учителі — цілісінький день були з дому відсутні, старша сестра і старший брат училися в гімназії, і мав я доста вільного козакування.

Скажу одверто: і батькам моїм щиро дякую, що не утискували мене надмірним наглядом, і самій долі вдячний, що дала мені змалку волю, не обмеживши жодними регламентаціями. Бо тільки ж завдяки цьому дістав я змогу змалку «просочуватись» у саме життя: бачити довкола себе, дивитись на життя таким, яким воно є, пізнавати людей — нехай і моїми дитячими очима — та й розкошувати дарами природи. Хіба ж під дбайливим батьківським наглядом міг би я ходити з хлопцями в ліс за десяток кілометрів, купатися в річці до сінього тіла, ганяти по всіх закутках та закапелках міста, хіба ж навчився б я любити собак, коней, птахів?

Ота «безнаглядність» — певна річ, не цілковита, а часткова, бо ж безпритульником я не був і користав з своєї волі переважно першу половину дня, поки батьки були на роботі,— найкращий спомин з моєї дитячої пори.

Таким чином, перше, що мушу визнати, говорячи про моє дитинство,— це те, що ріс я, правду кажучи, шалапутом.

Тому, ставши письменником, і не пишу спеціально для дітей і взагалі дитячу літературу якщо й не заперечую, то тільки щоб не видатись снобом. Бо ж у спеціальній літературі для дітей треба шалапутство засуджувати і дітей від нього оберегати, а натомість ставити дитячому читачеві в приклад дітей «зразково показових», словом, «паїньок», сприяти тому, щоб усі школярі були «першими учнями». А я «паїньок» не люблю і в гімназичні роки охоче брав участь у бійці, якщо тусали «першого учня».

Коли батько мій помер, було йому років п'ятдесят один чи п'ятдесят два. Був він уже сивий — з колишнього рудого, невисокий на зріст, присадкуватий, але статурою виглядав імпозантно. Можливо, імпозантності додавала неодмінна за тих часів для чоловіків борода та уніформа службовця міністерства народної освіти. Словом, видавався він мені старезним дідом, як і усі з його кола і покоління: поважні, статечні, патріархально-осаністі в свої сорок — п'ятдесят років. Маю на увазі насамперед інтелігентську

верству того часу — учителів, лікарів, інженерів, службовців різних державних установ. Усе то були люди, сповнені відчуття ваги своєї персони в суспільстві. Проте справжні діди — за шістдесят і сімдесят років — поміж них траплялися рідко. Помер батько мій від інфаркту, або, як казали тоді, від розриву серця. Але часи змінюються — змінюємося й ми: в мене було вже три інфаркти, зараз, коли пишу ці рядки, мені сімдесят, та ваги своєї персони в суспільстві я не почуваю, не маю й осанистої статури, характером не статечний і поводжуся раз у раз неповажно. І дідом себе аж ніяк не почуваю, дарма що обтяжений цілим десятком хронічних хвороб. Натурою я і нині такий, що — коли б трапилася нагода — з самого спортивного завзяття поліз би до сусідського саду, щоб обнести яблуню; коли б не серцева задишка, грав би і зараз у футбол.

Це я кажу не тільки для того, щоб відзначити, мовляв, яка тепер стала медицина, що й інфаркти лікує «пачками»; і не для того, щоб ще раз ствердити статистичні висновки про те, що за соціалістичного ладу людське життя подовжилось. Пишу про це для того, щоб пожалкувати за тим, яке коротке було батькове життя, як він не встиг прожити бодай частинку того, на що був здатний, як багато міг дати мені від свого душевного і розумового багатства, але не встиг: мені не сповнилося й п'ятнадцяти, коли батько пішов від нас. Був він професією математик і фізик, закоханий у ці предмети з юнацькою пристрасстю: з алгебри він все життя складав підручник-задачник, і не для того, щоб видати і заробити гроші, а для себе, «для душі»; в гімназіях, де учителював, негайно організовував фізичний кабінет і сидів там днями й ночами — щось випробувуючи, щось комбінуючи, роблячи якісь досліди; раз у раз приходив додому з попаленими кислотами руками або й обгорілими бровами та бородою, бо щось там таке вибухало під час дослідів. Крім того, був батько заповзятий астроном, усі свої заощадження вгатив у те, щоб виписати з-за кордону дорогої телескоп: днями й ночами сидів біля нього, вдивляючись в небо, щось нотував, щось обраховував, щось потім до ранку писав і спішно біг на пошту, щоб відіслати до Франції. Бо був він членом Французької асоціації астрономів і кореспондентом французького астрономічного журналу «Бюлетень астрономік», куди систематично надсилав свої спостереження. На тих спостереженнях, — спостерігаючи затемнення сонця, либонь, два-

надцятого року,— раптово осліп, півроку не бачив, а тоді — знову так само раптово — зір йому повернувся. Поза усім тим батько добре знав три мови: німецьку, французьку й англійську, читав цими мовами спеціальну астрономічну, фізичну й математичну літературу. Цікавився він і красним письменством, передплачуючи всі тодішні товсті літературні журнали, та й тонких теж не один. І ще поза всім тим був батько добрий піаніст: щовечора, покінчивши чи не покінчивши з усіма справами, о десятій годині сідав він до піаніно і грав дві години — до дванадцятої. Це було «для душі». І коло тієї «душі» завжди починали гуртуватися інші «душі» з молодих педагогів чи найбільше з учнів-гімназистів — скрипалі та віолончелісти,— вони збиралися у нас суботніми вечорами і давали цілі концерти. Зрозуміло, що упорядкування в гімназії різних вокально-музичних вечорів теж не минало батькової енергії.

Правда, була ще й інша причина тому, що в нашій хаті раз у раз збігалася молодь — оті гімназисти старших класів чи бородаті вічні студенти: була в мене старша на шість років сестра — і якоюсь мірою й вона відіграла притягальну роль.

Не доживши й півстоліття, в сорок другому році сестра моя загинула в обложеному Ленінграді.

Та знову — про батька.

Поза усім сказаним про батькові пристрасті була ще одна особливо яскрава риса в його портреті — мав він і своє найперше серед інших пристрастей хобі: квіти. У квітництві батько кохався до самозабуття. Життя наше складалось якось так, що довше як рік-два нам не доводилося жити в одному місті: ми переїздили майже рік у рік. Умань — Стародуб — Біла Церква — Глухів — Кам'янець-Подільський — Жмеринка... Але скрізь, навіть мешкаючи в найманому будинку тільки один рік, тобто одну осінь, одну весну та одне літо, батько вправлявся розвести довкола будинку, де ми оселялися, розкішний квітник. Навіть якщо на цьому місці перед тим було тільки кам'янисте звалище. Першим ділом, як ми приїздили до нового міста,— а це траплялося завжди під кінець літа, до початку навчального року в черговій гімназії, куди переводилося батька,— він насамперед, ще й не розвантаживши речей та не впорядкувавши хатнього побуту (це брала на себе мама), брався за лопату й граблі. Копав, возив землю та гній, перекидав ґрунт, дозував глину з піс-

ком чи торфом, за точним рисунком — завжди новим і оригінальним на кожний раз — розбивав клумби та грядки, торував стежки і брався сіяти. Навесні (ще не збігала весняна вода) він перекопував, підживлював, сів і садив. І тільки пригрівало перше весняне сонечко, вже буйно зацвітало в нашому палісаднику. І цвіт та аромати квітів не переводилися з весни до пізньої осені, бо батько садив квіти так, що цвітіння змінювало культуру за культурою.

Щоранку батько щось підрізав у квітнику, щовечора поливав квіти.

Отак — з лійкою в одній руці та цигаркою в другій серед багатобарвного моря квітів (інколи те «море» було завбільшки з кімнату середнього розміру) та в хвилях п'яних ароматів — найвиразніше й запам'ятався мені мій батько.

Отож і скажіть: хіба могло вистачити отих п'ятдесяти років на те все, що робив та міг би ще зробити мій батько?

Що успадкував від батька його невірний син, я?

В математиці я батька зрадив: учившись в гімназії з математики на «відмінно» і, як здавалося мені тоді, мавши до неї покликання, я, закінчивши гімназію, як урвалося, — від математики відійшов зовсім і на все життя. Астрономія мене обминула, власне, обминаю її я, бо споглядання небесних світил мене зразу повертає на думки про безконечність у часі та просторі і самий факт безмежного існування галактик приголомшує і страхає. Іноземні мови вчив неохоче, не мав, як кажуть, до них нахилу й здібностей, а які трохи знав, то досі забув. Любов до квітів прищепилася мені лише частково: люблю над усе поливати квіти, але сіяти та садити — ні. В квітах я тільки «споживач»: вийду вранці і милуюся квітами, аж завмирає мені серце. Переймає і радість і смуток, навіть якась скорбота — за чимось втраченим чи нездобутим. Щодо музикальності, то тут діло зовсім зле: зобидила мене натура слухом, батько так і казав: слон тобі на вухо наступив. Вчили мене грати на фортеп'яно, але вчила бабка, я її терпіти не міг і з самої фронди категорично відмовився вчитись. Жаль!

Музика, квіти, астрономія, математика...

Мені здається, що мій батько — дарма що за все своє життя не написав жодного вірша — був поетом. І музика, і квіти, і астрономія, і математика — то були вияви його

поетичного сприймання світу та елементи його поетичної творчості.

А загалом був мій батько — як і я після нього — вдачі понурої, зосередженої в собі, відлюдкуватої і над усе полюбляв самотність. Щоранку, до того, як іти до гімназії, ще затемна він брав палицю і виходив на прогулянку: годину, ба й більше блукав хто й зна де, але неодмінно сам-один. Лише в рідких випадках — і то були години мого дитячого щастя — він брав і мене з собою: траплялося це, либонь, не частіше як раз на місяць. Батько йшов і мовчав, постукуючи палицею по морозяній землі або в сушу загрибаючи нею фонтанчики пороху, а я підбігав позаду, чимдуж поспішаючи за його широкими, поспішними кроками. Йшов він просто — куди попадеться, раптом завертав за ріг, потім повертав назад — і все несподівано для мене, нерозгадано для моєї цікавості — куди й пощо? Обирав він найбільш тісні та глухі вулички і провулки, раз у раз заходив на околиці міста; якщо була в тому місті, де ми проживали на той час, ріка, — батько неодмінно підходив до берега, ставав і довго-довго дивився в воду. І мовчав. Потім так само раптово зривався і йшов, а я підбігав позаду за ним.

Я думаю тепер, і так мені вчувалося тоді: щось його тривожило.

Отак, у стані невідворотної тривоги, і прожив батько все своє життя. Втім, як знаю тепер, тривожні то були часи, і в стані стривоженого очікування жила вся інтелігенція.

Ті рідкі прогулянки з батьком були для мене, повторюю, годинами щастя. Це відчуття — щастя — запам'яталося мені на все життя. В моїй дитячій уяві ті прогулянки ставали приводом для буяння моєї фантазії. Дарма що протягом всієї прогулянки батько здебільшого й словом не озивався до мене, я, повернувшись додому, захоплено починав розповідати — старшому братові, сестрі, матері — про те, що мені... розповідав батько. Виявляється, він вів зі мною довгі й змістовні розмови про все, що траплялося чи могло трапитися нам у дорозі: були то і описи природи, і різні загадкові явища, і карколомні пригоди. Все, про що мені думалося в моєму дитячому думанні, все, що я десь випадково почув від сторонніх людей, а до того і все, що мені вигадувалося, — все я приписував батькові, його розповідям. Коли потім батька запитували про те, що я «переповідав» з його слів, то

батько дивувався і гучно гримав на мене, обзиваючи фантазером та брехунцем.

Так, фантазером і брехунцем, і прославився я з малих літ у нашій родині.

А втім, дуже можливо, що така схильність до фантазування перейшла до мене саме від батька: очевидно, і батько мій був фантазер. Бо вночі — у сні — жив він якимсь зовсім іншим життям: снилися йому раз у раз фантастичні сні або душили кошмари. Частенько вночі вся наша родина прокидалася від батькового крику: у сні його стріляли, вішали або бивали іншим способом. У снах він скакав на неосідланих мустангах, бився з розбійниками, вчиняв героїчні подвиги на війні.

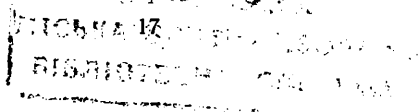
Гостювати чи запрошувати гостей до себе батько страшенно не любив — ходив тільки за неодмінним тоді чиновницьким «етикетом» на Новий рік «з візитами» або на якесь спеціальне запрошення: іменини чи ще якась нагода в котрогось із співробітників. Притому батько проклинав увесь світ і насамперед того, до кого доводилося йти. Запрошував до себе батько теж тільки за неодмінною тодішньою традицією в тому колі — лише в своє «тезоіменитство». Теж — і попереду, і після того — лаючись та проклинаючи.

А проте стараннями маминими щорічно до великодня у нас робився величезний «пасхальний стіл» — з цілою батареєю різних «баб», неодмінною сирною паскою та величезним асортиментом мазурків, ковбас і різної печені. І народу до того столу набиралося хто й зна скільки — усі «візитери». Але ж приймала «візитерів» мама сама, частуючи й пригощаючи біля пасхального столу, бо батько в цей час сам ходив по візитах.

Якщо ж, траплялося, іншого разу без будь-якої нагоди заходив, як казали тоді «на огоньок», хтось із знайомих, то тривали такі відвідини коротко, без жодного щедрого пригощення — лише склянка чаю та варення до нього. І часто траплялося, що, посидівши з гостем чверть години, батько перепрошував — мовляв, зайнятий — і йшов до своєї кімнати, щільно причинивши двері, а з гостями залишалася сама мама. Мати моя, навпаки, дуже любила, коли заходили люди, була гостинною господинею і вічно дорікала батькові за його відлюдкуватість. Зверталася мама до батька на повне ім'я «Корнелій» або навіть «Корнелій Іванович».

Думаю, проте, що причина батькової негостинності була

45835-1

не лише у відлюдкуватості його вдачі, але й у тому, що батько не любив і не шанував коло, в якому, через свою професію, обертався,— оту чиновницьку братію. З директорами гімназій, де батькові доводилось служити, він завжди був «у контрах», як тоді говорили, і радий був учинити щось наперекір. Пригадую, пізніше, коли був я вже в п'ятому чи шостому класі гімназії, перестрів мене з товаришем директор гімназії пізно ввечері, в заборонену годину, ще й з гімназистками (ходити з особами іншої статі гімназістам суворо заборонялось), і, люто нагримавши тут же, на вулиці, заборонив з'являтися в гімназію до педагогічної ради, тобто ставив питання про виключення з гімназії, бо ж ми з товаришем ще й відмовились назвати прізвища гімназісток — по-рицарському рятуючи предмети наших почуттів. Батько теж нагримав на мене й натупотів ногами — за порушення існуючих правил поведінки, але на педагогічній раді забрав слово проти директора, заявивши, що всім відомо, що таке взаємини двох статей, що таке пробудження ставевих почуттів, а його оболтусові (тобто мені) пішов уже шістнадцятий рік, і він не вбачає нічого зловредного в тому, що хлопець залицяється до дівчини. Цей виступ став зразу відомий в обох гімназіях, і після того батько здобув особливу популярність серед гімназістів і гімназісток.

Ще полюбляв батько — при обіді, бо то була година, так би мовити, вільного обміну думками між батьком та матір'ю,— полаяти місцеві порядки, виголосити тираду з прокляттям бюрократії та утискувачам «свободомислія», а інколи й на адресу самого «государя імператора». Мама притому здіймала руки догори, патетично підсилюючи батькові прокльони. Та коли доходило до крику,— бо батько, коли гнівався, значно підвищував голос,— мати полохливо позирала на вікна і кидалася зацитькувати батька, оглядаючися на нас, дітей, та непохвально хитаючи до батька головою.

А ще полюбляв батько принести звідкілясь якусь не-дозволену, в списках від руки, літературу (якої в ті часи поширювалося до біса!) і, зачинившись з мамою в спальні, читав їй уголос, уснащаючи власними коментарями з прокльонами.

Втім, читав батько вголос і нам, дітям, інколи ввечері, перед тим, як облягатися спати. Читав вірші й прозу, але то не була спеціальна література для дітей — казки та віршики, а література, яку він сам любив: Пушкін,

Лермонтов, Чехов. Проте дозволяв собі батько читати нам, дітям, і «крамольну» літературу. Це був насамперед Салтиков-Шедрін, вірші у списках (особливо запам'ятався мені «Двуглавый орел»: «Я нашел, друзья, нашел, кто виновник безусловный наших бедствий, наших зол, виноват во всем гербовый, двуязычный, двухголовый всероссийский наш орел»). І ще якусь величеньку поему — не пригадаю ні назви, ані автора, — що зло висміювала бюрократизм і чинопочитання в Російській імперії. Запам'яталося мені з тієї поеми лише те, що головний її персонаж — камергер — так поспішав до царя, що забув надіти штани і з'явився на аудієнцію до государя імператора в самих спідніх — білих підштаниках (а камергери, за уніформою, ходили в золотом гаптованому мундірі і білих штанях).

Незабутні, щасливі то були години — батькового читання!

Я так довго спиняюсь на споминах про батька, бо вважаю: батько — це найперший, хто формує світогляд сина. І син виростає або поправним повторенням батька, або ж... цілковито його протилежністю.

Щоб покінчити на цьому із спогадами про батька, мушу пригадати ще деякі факти, котрі залишили глибокий слід у моїй свідомості.

Насамперед — літературні імена: Чехов, Толстой, Шевченко.

Смерть Чехова, — мені тоді було чотири роки, але в пам'ять вкарбувалася особливо яскраво, — була сприйнята нашою родиною достоту як родинна жалоба. Чехова мої батьки поважали без міри. Це був письменник, творчістю якого захоплювалися, і це був громадянин, діяльність якого батько завжди ставив усім у приклад: саме так він розумів роль інтелігента в суспільстві. Та мав мій батько ще й інтимні почуття до Антона Павловича: батько був з ним добре знайомий замолоду, одночасно вчився з ним у Московському університеті (Чехов — на медичному факультеті, батько — на фізико-математичному) і якийсь час проживав з Чеховим на одній квартирі. Розповідати про Чехова батько дуже любив, часто повертався до тієї теми — про творчість Чехова та його громадянську діяльність — або поринав у спогади про юнацькі, студентські роки. На превеликий жаль, нічого з тих батькових розповідей не зберегла мені донині пам'ять. Пригадую лише один дрібний, гумористичний епізод — мож-

ливо, не вартий того, щоб його й згадувати. Та я все одно згадую. В ті часи, коли батько мешкав разом з Чеховим, зійшлась у них з якоїсь нагоди студентська компанія, і нагода була така, що неодмінно треба було перехилити чарку. На горілку скинулися останніми копійками, та на закуску грошей вже не вистачило — купили лише одного оселедця. І тоді вчинили, за пропозицією Чехова, так, як це роблять одеські, ростовські та таганрозькі докери-вантажники. Пригадуєте той анекдот з однією маслиною на закуску до гусака горілки? Оселедця прив'язали на довгій шворці до лампового гака в стелі — і пішов він «по колу»: кожний перехилив чарку, тоді нюхав оселедця і штовхав мотузку далі, до товариша. Після цієї розповіді Чехов запам'ятовся мені, чотири-чи п'ятилітньому малюкові, як жартівник, витівник, мало не цирковий клоун. І був я надміру здивований та хвильно вражений років кілька пізніше, коли взявся сам читати Чехова, і відчув, та зрозумів усю глибину людяності його творчості та трагічну серйозність навіть у його гуморесках. Ще пізніше, не раз перечитуючи твори Чехова, я раптом усвідомив, що мої батьки та їм подібні з тогочасного суспільства були, власне, самі... прототипами для чеховської творчості.

Другим після Чехова шанувався у нашій родині Лев Толстой.

Втеча Толстого з дому, а тоді його смерть на глухому полустанку були сприйняті не лише нашою родиною, але найширшими колами тогочасної інтелігенції як величезна національна трагедія. Мені було тоді вже років десять, і чимало творів Толстого я вже читав: у нашій родині дітям дозволяли брати до читання що завгодно з батькової книжкової шафи — з літератури «для дорослих». Тож і Толстой не був для мене абстракцією, а живим автором «Детства и отрочества», «Севастопольских рассказов» і ще багатьох творів, аж до «Воскресения» — нехай не перелякає це сучасних педагогів і не здивує сучасних школярів, котрі і в п'ятнадцять-шістнадцять років, в пору змужніння, читають спеціальну літературу, продуковану спеціальними ж видавництвами для дітей та юнацтва. Коли телеграф приніс звістку про зникнення Толстого з Ясної Поляни, вся інтелігенція Російської імперії схвильовано чекала на результати пошуків, чекала відомостей про дальшу долю улюбленого й високошанованого письменника. Коли ж місце його перебування стало відоме

і поширились чутки про його тяжку хворобу, це породило схвильовану тривогу в цілому всеросійському суспільстві. Пригадую, як перед газетними кіосками — в очікуванні свіжого номера газети, що мав прибути поїздом, — стояли натовпи людей, а газетник, несучи паку щойно прибулої преси, ще здалеку гукав до юрби про стан здоров'я Льва Миколайовича. Коли Лев Миколайович помер, скорбота обійняла всю країну, а інтелігенція якийсь час носила належний в ті часи траур на одягу. Навіть ми, гімназисти молодших класів, оповили срібні герби на гімназичних кашкетах чорним флером, а на рукавах носили бинди з чорного крепу. Мама моя плакала і побивалася, наче біля труни рідної людини. Плакав і мій батько. І то був тільки другий раз, що я бачив його сльози: вперше мені привелося побачити його сльози, коли почалася російсько-японська війна. Був мій батько запеклий пацифіст і гнівно засуджував всяке — будь-яке — пролиття крові.

Не можу не відзначити, що така глибока шана до Толстого сполучалася в моїх батьків з... категоричним запереченням толстовства як учення: не раз і не двічі виголошував батько при нашому родинному столі в час обіду запальні промови проти тих чи інших положень та принципів толстовства, картав Льва Миколайовича за теорію «непротивлення злу», а з вегетаріанства, до якого Толстой закликав, їдко глузував.

Тепер — про Тараса Григоровича.

Треба сказати, що справжнє знайомство з творчістю Шевченка прийшло до мене не з родини: дарма що мати моя була українка, а батько — білорус, в родині у нас панувала російська мова. Батько взагалі української мови не вживав — мабуть, і не знав, а мати говорила по-українському лише з тими, хто до неї звертався по-українському, та ще пісень співала або українською, або італійською мовою. Тож книжок українською мовою в нашій родині не було. Шевченків же «Кобзар» потрапив до нас з чужих рук, від одного з батькових приятелів-учителів (на прізвище Богдан), коли ми проживали в Білій Церкві. Було мені тоді сім-вісім років, і я читав пушкінську «Полтаву», читав, споглядаючи ті місця, про які йшлося в поемі. І от тоді (мабуть, то було вперше) і Шевченків «Кобзар» опинився в моїх руках — читав я «Гайдамаки». Характерно відзначити: я тоді не сприйняв, що читаю не російською мовою. Українську мову я сприйняв тоді тільки як специ-

фічний мовний добір — відповідно до тематики твору. І мені запам'яталося моє дурне, наївне запитання до матері: а чому Пушкин не пише так, як Шевченко?.. Мені здалося тоді — після прочитання «Гайдамаків», — що сюжет пушкінської «Полтави» вимагав і відповідної — саме тієї, якою писав Шевченко, — мови.

Справжнє знайомство з творчістю Шевченка прийшло до мене пізніше — в час першої світової війни, в середніх і старших класах гімназії. Прийшло це знайомство не з родини, не від батьків, а від товаришів по гімназії та від полонених галичан. І слідом за Шевченком, значну частину поезії якого ми завчали напам'ять в наших, нелегальних, певна річ, українських гімназичних гуртках, — слідом за нею прийшло взагалі і зацікавлення українською літературою. Літературу ту діставати було надзвичайно важко, та й небезпечно, бо можна було вилетіти з гімназії з «вовчим» квитком. Потрапляли до наших рук переважно книжки і брошури, видавані за кордоном, у Галичині: їх привозили потай машиністи паровозів, котрі в своїх рейсах до Волочиська, на території Російської імперії, неодмінно заходили в депо Підволочиська — на території імперії Австро-Угорської; в час війни цією літературою постачали нас галичани, що потрапляли до російського полону солдатами австро-угорської армії або вивозились російською адміністрацією як «заложники». Так потрапили до нас твори Франка, Федьковича, Кобилянської, інших галицьких літераторів і журнал «Літературно-науковий вісник», а також — Грінченко, Нечуй-Левицький та інші.

Та високий пієтет до Шевченка мав у нашій родині ще й інші — не літературні — причини. Батько в студентські часи, дарма що був не українець, брав участь у студентській демонстрації (в Москві) з нагоди двадцятип'ятиріччя від дня смерті Шевченка й перевозу його тіла на Україну. За це був разом з іншими на якийсь час навіть виключений з університету. Виключення пізніше було скасовано, і батько університет закінчив, але «десь там», в якихось пеніцитарних анналах, залишилася записаною батькова колишня «політична неблагонадійність». Саме через неї, як пояснювалося в нашій родині, батько все життя учительовав виключно в провінції.

Втім, у нашій родині шанування Шевченка вичерпувалось, власне, лише батьковими принагідними спогадами в роковини смерті Шевченка про пам'ятну демонстрацію в

Москві. Принагідно до цих спогадів батько інколи брався читати з пам'яті «І мертвим, і живим, і ненарожденним...», — цю поему він запам'ятав, очевидно, ще з студентських часів. Потім сідав до піаніно, і мати заспівувала «Реве та стогне».

Оце, мабуть, і всі українські ремінісценції з нашої родини в пору мого дитинства.

Але принагідно не можу не зупинитися тут, бодай коротко, на тому, що саме зокола фіксувало увагу моїх товаришів-одноліток на українській, сказати б, субстанції.

На початку першої світової війни було мені вже чотирнадцять років. Ми — гімназисти й гімназистки нашого прифронтового тоді міста — постійно чергували на залізничній військовій рампі, обслуговуючи солдатський «питательный пункт» для маршових батальйонів, що прямували на фронт, та поїзди з пораненими, що з фронту пробивались у тиллові госпіталі. І от одного дня прибув на військову рампу з фронту ешелон із військовополоненими австро-угорської армії. Це було до чорта цікаво — і, звичайно, ми поспішили зав'язати з ними знайомство, радіючи з нагоди перевірити на практиці набуті за гімназичним курсом знання з німецької мови. Ой леле! На наші запитання, висловлені неоковирною німецькою мовою, ми діставали відповідь... мовою цілком зрозумілою — отією самою, що чували на базарі чи й читали в «Гайдамаках» Шевченка...

Багато, ой багато запитань — дошкульних запитань — вибухом виникло тоді в кожному з нас і взагалі в нашому юнацькому середовищі. І запитання ті аж ніяк не обмежувались тільки лінгвістичною сферою. Виявляється, люди однієї мови були... в обох воюючих між собою арміях. Адже й поміж солдатів російської армії, яких ми годували на харчовому пункті або приймали пораненими в санітарних поїздах, було чимало таких, що говорили тією ж такою мовою. Як же це так? І хто проти кого воює? Таж досі нам казано, що війна іде між Росією та Німеччиною й Австро-Угорщиною, між руськими та «германом» і «австріяками».

Звичайно, ми усвідомили тепер і, так би мовити, лінгвістичну відповідь: є, виявляється, мова українська. Та виникла і відповідь, що тягла за собою нове запитання — і було то, можливо, перше, що раптом виникло перед нами, запитання політичне: хто з ким воює і за що? І стало потрібно чотирьох років страшної, смертовбивчої війни, щоб прийшла нам вичерпна відповідь на це запитання.

Та мушу ще закінчити про мого батька:

Між згадок про батька не можу не відзначити: ще його ставлення до антисемітизму: батько ненавидів антисемітизм і людям, про котрих знав, що вони перейняті антисемітськими настроями (а це виразно виявилось в зв'язку з ганебним процесом Бейліса), демонстративно не подавав руки. Через те мав кілька бурхливих інцидентів з декотрими співробітниками, урвавши з ними знайомство. Дев'ятсот п'ятого року,— ми проживали тоді в місті Стародубі, і там прокотилася хвиля страшних єврейських погромів,— батько з мамою переховували цілу купу євреїв, що рятувались від чорної сотні. І батько — освічений атеїст — хапався за ікони, щоб виставити їх на вікнах нашої хати і тим оборонитися від чорносотенної зграї, що нищпорила за євреями по хатах.

Так, батько мій був атеїст. Але щосуботи і щонеділі він неодмінно ходив до церкви. І робив це не тому, що, за гімназичним розпорядком, мусив бувати у церкві, доглядаючи клас, у котрому був класним наставником, а тому, що сам полюбляв церковну відправу. Особливо закоханий був він у декотрі співи: насамперед «Розбійнику» — в піст, «Хресту твоему поклоняємось, владико» — в свято хрестовоздвиження або спеціально виконувані оригінальні мотиви на звичайне «Господи, помилуй» та «Христос воскрес». Найдужче любив батько «Христос воскрес», написаний Стеценком, що, будучи з батьком в доброму знайомстві, інколи приїздив до нас, коли ми жили в Білій Церкві. На Стеценкову аранжировку батько любив підбирати одним пальцем на піаніно різні варіації: він сидів на своєму поворотному біля піаніно стільчику, обертаючись туди і сюди, дивився кудись у далечінь, думаючи про щось інше,— така була в батька звичка,— а палець машинально вибивав на клавіатурі.

Був батько мій і щиросердний, і, як б сказав, типовий ліберал. Він заповзято ганив порядки в царській Росії і картав «блукстителів» цього ладу; як сказано вже, залюбки зачитувався всілякою забороненою, крामольною в списках літературою, палко на неї реагуючи: вмів і сам виголосити цілу промову про потребу соціальної справедливості; весело реготав, коли вичитував з газет про якийсь акт експропріації; і взагалі виказував свою цілковиту прихильність до будь-яких антиурядових протестів. Тільки ж усе це бувало лише... вдома. А на службі батько суворо

додержувався законності і сумлінно виконував усі приписи запровадженого міністром Кассо найсуворішого режиму в гімназії. Коли, пригадую, десь року одинадцятого чи дванадцятого з'явився у газеті «Киевская мысль» фейлетон Чаговця «Застегнутые на все пуговицы» — про безглуздя й нелюдськість запроваджуваного в середній школі поліцейського режиму, — батько мало не стрибав по кімнаті, розмахуючи газетою й вигукуючи «браво» на адресу відважного журналіста. А прийшовши до гімназії, тут же почав саджати у карцер (тоді ще існували при гімназіях темні карцери) гімназистів, котрі теж прочитали цей фейлетон і висловлювали своє захоплення.

Але ні, то не було те, що ми тепер навчилися таврувати дворушництвом: то була трагедія дрібної людинки серед трудних обставин і перед непереборною суворою дійсністю. Двоїстість своєї поведінки — саме поведінки, а не натури — батько гірко відчував.

Пригадую, який був батько сконфужений і пригнічений, коли (було то, мабуть, року дев'ятсот сьомого) в Білоцерківській гімназії сталися «безпорядки» з обструкціями педагогам, страйком гімназистів та розкиданням крамольних листівок — і в нашій квартирі однієї морозяної зимової ночі... нагло і страшно забряжчало бите скло: нам вибивано вікна! Люто мерзнучи, ми похапцем затуляли вибиті шибки подушками та ковдрами, а батько стояв серед кімнати і то гірко посміхався, то потрясав руками, вигукуючи прокльони, то стиха радився з мамою, що краще: заявити до поліції чи зараз же, вночі, десь розшукати скляра, щоб до ранку нічого й видно не було. Заспокоївся батько аж тоді, як довідався вранці, що тієї ночі побито вікна геть усім педагогам. Тоді, кутаючись в тепле пальто в своєму з вибитими вікнами кабінеті, батько весело реготав і гукав на адресу погромників: «От молодці, от молодці!..»

А втім, гімназисти, батькові учні, — таке в мене враження — батька шанували й любили, дарма що він раз у раз тупотів на них ногами, обзивав ослами та остолопами, а при нагоді спроваджував і до карцера. Років п'ятнадцять пізніше після того побиття вікон я випадково зустрівся з одним із тодішніх батькових учнів у Білоцерківській гімназії, і він, сміючись, признався, що брав участь у тому погромі. «Ну, зрозумійте, — казав він, — не можна було не побити вам вікон. Про батька вашого ми знали, що він не

з чорної сотні, і любили його. Але коли б ми іншим вікна побили, а вашому батькові ні, то це тільки накликала б на нього біду від начальства».

Трагічна була доля дрібного інтелігента за тих старих часів. Батько мій — своєю поведінкою, а якоюсь мірою і вдачею — був залежний не стільки від своєї натури, та почувань, і світогляду, скільки від обставин того часу. Обставини були надто трудні, і подібне становище надто характерне для тодішньої інтелігенції, тож і батько мій був надто характерним образом тодішнього ліберального інтелігента.

А втім, такою була і моя мати, Олена Адамівна.

Патетичність у висловах і тональності висловлювання була велими показовою рисою в поведінці, ба й у самій натурі моєї матері. Здійняти обидві руки вгору, звести очі д гори та закликати у свідки або найвищі судді самого царя небесного — це траплялося з мамою при кожній вартій того нагоді. «Господи,— гукала мама, сплескуючи руками,— будь свідком! Царю небесний, як ти можеш це терпіти?..» Коли ж траплялося проштрафитись і бути мені чи комусь іншому з дітей пійманому на негідному вчинку, мама зводила очі і патетично проголошувала: «Бог тобі суддя!..» До церкви, проте, мама ніколи не ходила, ніколи й не молилася, але щоночі, облягаючись спати, неодмінно засвічувала лампадик у спальні — в кутку, де мала б бути, і колись таки була, ікона, але де пізніше був тільки букетик безсмертника з чебрецем. Лампадик той правив за нічник, бо ж електрики в ті часи не було, гасові нічники надто смерділи, а пахощі згорілої оливи мама полюбляла. Все те здійснення рук догори, зведення очей д гори та покликання до бога було тільки виявом експансивної маминої натури та схильності до патетики.

Мені здається, що мати моя дещо страждала через батькову відлюдкуватість, бо сама дуже горнулася до людей і завжди раділа, коли хтось раптом заходив «на огоньок». Проте свій потяг до людей мама щедро компенсувала постійною участю в будь-якій громадській діяльності. Не було, мабуть, такого комітету чи комісії серед учительства чи іншої інтелігенції в місті, в котрих мати моя не брала б участі. Чи був то батьківський комітет при гімназії, чи комісія, що збирала пожертви на голодуючих та погорільців, або організація дня білої квітки — на боротьбу з туберкульозом, гурток жінок, що плели рукавиці та смикали «корпію» для поранених у русько-японсь-

ку війну, абощо — скрізь мати була неодмінним, постійним і діяльним членом. Крім того, вона організувала «вокально-музикальні» вечори для гімназистів та гімназисток, пікніки для учителів з родинами на літніх вакаціях, ходила по місцевих «тузах», добиваючись поліпшення умов побуту для престарілих по богадільнях. І неодмінно «тримала учнівську квартиру»: у нас завжди, скільки себе пам'ятаю, аж до закінчення гімназії, неодмінно проживали «нахлібниками» чотири-п'ять-шість гімназистів. Платня була зовсім мізерна — інколи її заледве вистачало на покриття витрат, але мати «тримала квартиру» не так для заробітку, принаймні до батькової смерті (батькове утримання було досить пристойне), а тому, що потребувала весь час клопотатися, весь час щось для когось робити.

Коли сталася революція, — то було вже після смерті батька, — мати моя достеменно «завертілася» у самому вирі громадської діяльності. Знову була членом якихось комітетів, а їм з днів революції не стало числа, і хоча на той час була вже поважного віку, навіть на схилі віку, весь час поспішала з одного засідання на друге, з однієї організації до іншої. Після смерті батька (в п'ятнадцятому році) мати повернулася на педагогічну діяльність — викладачем у народній школі — і тому, що стало надто сутужно з грошима, і тому, що не могла жити без якоїсь активної систематичної діяльності. З днів же революції, коли в країні настали труднощі з продовольством і заведено карткову систему, мати з педагогічної роботи перейшла на роботу в продовольчий комітет при міській управі, сполучаючи цю посаду ще й з активною діяльністю в комітеті Червоного Хреста, що піклувався за госпіталі в нашому місті (Жмеринці). А невдовзі, коли я в дев'ятнадцятому році почав працювати актором у Червоноармійському театрі при повітовому військкоматі, мама, не залишаючи роботи в продовольчому комітеті, теж вступила до нашого театру на ролі «старух». Було їй тоді вже після шістдесяти, за день роботи в міській управі вона надміру втомлювалась і, прибігши на спектакль, сідала в крісло перед дзеркалом і підставляла обличчя гримерові: сама гримуватись не вміла. І поки гример Поль малював на її обличчі черговий сценічний образ, засинала. Набравшись сил за ці п'ятнадцять-двадцять хвилин, поки грим був готовий, мама відразу прокидалась і бадьоро випурхувала на кін. Грала ролі і драматичних і комедійних «старух». Цікаво відзначити: в драматичних ролях вона ніколи

не збивалася в тоні на патетику, так властиву їй у буденному житті, і грала в спокійних, розважливих тонах. В комедійних — відзначалася дещо іронічним ставленням до виконуваного образу. Словом, хай не прозвучить це парадоксально, але на сцені вона поводитись більш натурально і просто, а в житті раз у раз — на отій патетиці — можна було сприйняти, що моя мама «грає».

І ще одну вельми характерну рису маминої вдачі не можу не згадати. Коли я був ще зовсім маленький (особливо часто це траплялося після дев'ятого року), інколи підвечір дзвонив дзвоник з парадного чи стиха стукано у вікно і в квартирі з'являлося двоє-три мені не відомих людей. Вони тихо, чомусь аж навшпиньки, проходили до батькового кабінету, там зачинялися з мамою та батьком, про щось нишком балакали — почути не було ніякої можливості, хоч як ми з старшим братом і сестрою намагались підслухати під дверима. Потім один чи двоє з невідомих виходили так само тихо і навіть озиралась, а один залишався. Залишався в батьковому кабінеті, і двері до кабінету причинялися щільно. Коли ж хтось із нас, дітей, згоряючи від цікавості, пробував проскочити до кабінету під якимсь приводом (потрібно олівця, чорнила чи картку паперу), мама негайно з'являлась біля дверей, і смільчак діставав шльопка під зад. Мама з батьком теж раптом починали говорити тихо, ходити навшпиньки, і вираз обличчя — особливо у мами — ставав якийсь наче «змовницький». Таємничому, замкненому в кабінеті гостеві мама заносила склянку чаю чи чогось попоїсти, тягла туди подушки, простирадла й ковдру: таємний незнайомець залишався ночувати. Рано-вранці, хоч як ранесенько намагались у такому випадку прокинутись ми, діти, щоб подивитись на таємничого прихоська, його вже не було, і на канапі в кабінеті не залишалося й сліду, що там хтось ночував. І мама з батьком ходили з виразом обличчя абсолютної, але навіть нам, малюкам, зрозумілої, вдаваної байдужості. А на наше запитання, хто то у нас ночував, вони відповідали потиском плечей — мовляв, нічого не розуміємо, це вам спросонку приверзлося. А втім, коли батько йшов на роботу і мамі наставав час випроводити нас, дітей, на прогулянку, наче між іншим вона казала:

— Ви, дітки, будь ласка, там між дітей не розповідайте, що у нас був «у гостях» один наш знайомий дядя...

— Мамо,— питали ми, згоряючи від цікавості, пере-

ймаючись відчуттям участі в чомусь таємничому та роблячи перестрашені очі,— то був анархіст?

— Ні,— казала мати напрочуд спокійно та байдуже,— що ви? Який там анархіст? Просто один знайомий.

— А чому ж ми раніше ніколи його не бачили?

— Бо він живе в іншому місті.

— Але він — революціонер?

— Багато знатимете — швидко постарієте,— відказувала мама і виштовхувала нас за двері, даючи зрозуміти, що розмову скінчено.— Тільки ж дивіться, нікому ні слова про дядю!

Треба пояснити, що минулого дев'ятсот п'ятого року ми, малюки, вже наслухалися таких слів, як «анархіст» чи «революціонер», і усвідомлювали таємничість усього, що пов'язано з анархістами та революціонерами, дарма що, певна річ, не розуміли, ні що таке революція, ні тим паче що таке анархія. Та з нас доволі було спогаду про те, що ми бачили дев'ятсот п'ятого року власними очима і чули на власні вуха і що добре вкарбувалося в нашу дитячу пам'ять. Єврейський погром, купка інтелігентів, ремісників та гімназистів старших класів, що пробували приборкати погромників, п'ятеро гімназистів, що забарикадувались у будинку гімназії і відстрілювались від нападу оскаженілої юрби бандюг,— про цих гімназистів казано в нашій родині, що то були «революціонери», і двоє з них переховувалися тієї ночі в батьковому кабінеті. А на ранок другого дня посеред базарного майдану ми побачили шибеницю і на ній п'ятеро повішених — якраз не з погромників, а з тих, хто виступав проти погромників, і драгуни, що прибули на «втихомиріння», і повішали цих п'ятох молодиків, пояснювали натовпові цікавих, що то повішено... анархістів.

Словом, у ті дні після п'ятого року інколи, не так часто, але траплялося, що батьки давали притулок комусь із «нелегальних», що мусили з якоїсь причини переховуватися від влади. Коли геть пізніше, підрісши, ми питали все ж таки, що то були за люди, мама відказувала одним словом: революціонери. Які революціонери, що за революціонери — ми пояснення не діставали; побоююсь, що й сама мама того не знала: з неї досить було, що то були «нелегальні» і що їм треба було допомогти.

Ця риса особливо виразно проявилася геть пізніше, вже в роки громадянської війни. В Жмеринці, де ми тоді проживали, влада змінювалася часто, інколи мало не

щодня — то білі, то червоні, то жовто-блакитні. І мама переховувала при білих — червоних, при червоних — білих або при тих і при тих — жовто-блакитних, а при жовто-блакитних — і тих, і тих. Людина шукає захисту, людина потребує допомоги, людина уникає кари, а може бути, й смерті,— цього було для мами досить, щоб подати людині допомогу. В партійних програмах вона і не намагалась розібратись. Але знову я ніколи не дозволю собі сказати, що мамина поведінка була проявом безпринципності: за тих обставин і в тих колах, які породили й виховали моїх батьків, не достигло ще вміння унятливо придивитися до соціальних обставин і пізнати політичну сутність фактів, явищ та процесів суспільного життя. Отже, й визначити себе на тих чи інших політичних позиціях. Мама просто була протестантом проти всього небезпечного для людей і сама була людиною доброго серця.

Мені дорога пам'ять і про матір мою, і про батька.

Можливо, сучасному читачеві, що народився і духовно сформувався геть через півстоліття після описуваного часу, ще й після таких катаклізмів, що за ці піввіку відбулися в житті нашого народу, ба й цілої планети, все це видається незрозумілим, а поведінка моїх батьків — гідною осуду? Можливо! Треба було не тільки прожити ці піввіку перетворення світу, але й народитися за старих, дореволюційних, часів, щоб осягнути й зрозуміти це.

Читачеві також може видатися аж надто настирною задовга розповідь про моїх батьків. Але хотілося б, щоб читач зрозумів: я так довго спинився на спогадах про батьків не тому, що вважаю їх визначними, показнішими за інших — ні! Навпаки. Я дозволив собі так довго спинитись на спогадах про моїх батьків саме тому, що не вважаю їх одмінними від тогочасного загалу. Вважаю, що вони — дуже характерні або, як кажемо тепер,— типові постаті тогочасних інтелігентів, так би мовити, «середньої руки». Я пригадую батьків моїх товаришів — учителів, лікарів, інженерів, чиновників — і в кожному знаходжу риси подібні, пізнаю схожий ідейний світ.

А раз це так, то це характеризує й самий той час, обставини того часу, за яких і я ріс, виховувався, пізнавав світ і усвідомлював себе самого.

Я дотримуюсь такої теорії спадковості: діти багато чого переймають від своїх батьків.

Ви скажете: а проблема батьків і дітей — хіба її не було за мого часу?

Звичайно, була. Ми теж, як і кожне молоде покоління, вважали, що батьки нас не розуміють, що батьки «застаріли», що ми крокуємо чи принаймні маємо крокувати вперед, а традиції батьків, опіка старших затримує наш поступ і взагалі ми далекоглядніші, ба й розумніші. Та це прийшло пізніше, за юнацької пори, а я пишу зараз про дитинство.

А втім, мені здається, що переймання — саме світоглядне переймання — теж відбувається навіть тоді, коли в наступному поколінні діють сили діалектично противні, навіть коли наступне покоління пориває з своїми батьками. То пориває не сама натура синів — їх психіка, їх світосприймання, навіть світогляд, — а соціальні обставини часу, поява в світі нових соціальних обставин, не знаних за часу дозрівання батьків. Мені здається, що особливо очевидним це стає після воєн: розрив між поколінням батьків, що воювали і зазнали тягара і горя війни, та дітьми, що прийшли до свідомого життя після війни. Нині в газетах ми про це читаємо раз у раз, в літературі згадаймо Хемінгуея або Ремарка після першої світової війни, або всю плеяду європейських та американських письменників, надто в перші роки після війни другої.

Сама проблема батьків та дітей не може мати якоїсь точної формули, і в межах одного покоління, ба й однієї родини, не все відбувається однаково.

От, наприклад, хотів би я бачити, які б спогади про своє дитинство — отже, про своє покоління, своїх батьків та соціальні обставини пори свого дитинства — написали б, сказати б, мої брат і сестра. Батьки у нас були одні, умовини за дитячих років однакові, але вирости ми зовсім різними, різко одмінними одне від одного в усьому — в смаках, інтересах, поглядах на життя, в усьому світосприйманні та світогляді, коли вже він сформувався.

Чому це сталося так — не збагну.

Сестра. Її звали Наталія. Старша проти мене на шість років. Тож у нашому побуті були ми один від одного далеко: коли Наталка закінчувала гімназію, я її тільки починав. Спільних інтересів у нас, отже, не було: фактично ми належали до різних поколінь. Вдачею Наталка була сумирна та сором'язлива. Смаки, інтереси, погляди були у нас різні. Навіть тоді, за дитячих років, коли я нізачо не хотів взуватися й бігав тільки босий, Наталка ні разу за своє життя — дитяче, а тим паче пізніше — не ступила босою ногою на землю. Коли, по дванадцятому, мабуть, році, аж

надто передчасно, я захоплювався... Достоевським, Наталка, шість років старша проти мене, в той же час з чималим, вважаю, запізненням ще не могла розлучитися із книжками Чарської. Коли я в час літніх гімназичних вакацій пропадав з дому від ранку до вечора (купаючись на річці, ганяючи м'яча по футбольному полі або в такий чи сякий спосіб проявляючи передчасний інтерес до взаємин між обома статями, а вночі спав неодмінно не в хаті, а в курені на городі), Наталка виходила на вулицю тільки на прогулянку, вбравшись аж надто достойно, надівши модні мітенки та з неодмінною модною парасолькою і, облягаючись спати, неодмінно причиняла всі квартирки. Так, ми були зовсім різні — дарма що з одного, кінець кінцем, якщо протиставляти батькам, покоління, з однієї родини й за одних умов побуту та виховання.

Професією пізніше Наталка обрала для себе учителювання і стала викладачкою російської мови та літератури. Ще пізніше вона викладала й літературу українську в старших класах і українську мову — в молодших. А ще пізніше виїхала з України, перенеслася до вимріяного з дитинства Ленінграда.

З сестрою Наталкою я мирно прожив усе життя — з найменших років і до останку: ми були різні і усвідомлювали це, тож і не ставили одне до одного будь-яких вимог. А душею і серцем Наталка була добра й доброзичлива, лагідна, хоча й педантична в вимогах до своїх учнів, постійно активна, хоча й дещо формально активна в оточуючому громадському житті: її скрізь кудись обирали, і доручення вона виконувала сумлінно. Але, здається мені, вона не занадто вдумувалась у свою діяльність і діяла більше автоматично. А втім, де муртуїс аут бене, аут нігіль. Вона була хороша, моя сестра Наталія.

Брат Ігор. Два роки старший проти мене. Я не скажу, щоб змалку ми з ним особливо сварились, хіба що гиркались по-дитячому, — наші незгоди прийшли геть пізніше, коли вже почали складатися наші погляди, або, як тоді казали, переконання в суспільному, в політичному житті. Але з наймолодших років позначилася цілковита різниця в наших прихильностях, смаках чи жаданнях. Я був з бешкетників, Ігор — з паїньок вдома та перших учнів у гімназії. Я категорично відмовився вчитися бальних танців. Ігор ходив до танцкласу залюбки і навіть вимагав, щоб йому до танців пошили штани на офіцерський манір — із «штрипками». Я визнавав лише хлоп'ячу компа-

нію і гордував дівочим родом. Ігор горнувся більше до дівочих кіл, а серед однолітків-хлопців був мало не упосліджений. Пізніше, але ще за отрочтва, в братові виявилася незвичайна прихильність до всього військового: з журналів про події російсько-японської війни (було йому тоді по сьомому-восьмому році) він старанно вирізав фотографії героїв війни, — їх невеличкі портретики тоді рясно друкувалися в журналі «Нива», — наліплював їх у спеціальні зошити, формуючи з цих картинок свої полки та дивізії: це була його улюблена гра. Ще пізніше, коли ще гімназичних часів заспіла наше покоління перша світова війна і в обов'язковій гімназичній уніформі почали з'являтися певні порушення, він намагався будь-якою деталлю туалету наблизитись до зовнішності військового: високі чоботи з галіфе, спеціальний крій гімназичної тужурки, одяг хакі замість гімназичної сірого кольору абошо. Коли, вже в старших класах, гімназисти нашої гімназії були поставлені під гвинтівку і відбували обов'язкову військову муштру як допризовники, Ігор відбував це залюбки і спромігся справити собі повну армійську уніформу. Втім, по закінченні гімназії, ще в роки війни, він... добровільно не подався до військової школи, що зробила більшість його однокласників, а вступив до політехнічного інституту. І захоплення «военщиною» на той час в нього якось пропало. Коли рік-два пізніше його мобілізовано й послано до школи прапорщиків, як усіх з середньою освітою, він сприйняв це без будь-якої радості і, закінчивши школу прапорщиків та діставши офіцерський чин, — це припало вже на час після Лютневої революції, — зразу ж зняв офіцерське обмундирування, й повісив його в шафу, і знову надів студентську тужурку.

Хоча його патріотичний запал, що конкретизувався тоді в політичній позиції «війна до переможного кінця!», аж ніяк не змінився.

Потім, у вісімнадцятому році та на початку дев'ятнадцятого, ми разом працювали в Червоному Хресті. Я перейшов з загону добровольців по боротьбі з тифом до установ Червоного Хреста після одужання від висипного тифу. Ігор вступив пізніше, повернувшись з Києва, де політехнікум, власне, припинив навчання. Одного разу, коли оперативну групу — летючку з лікпомами, сестрами та санітарами (Ігор числився лікпомом) — послано на фронт, де наші червоні частини стримували наступ денікінців, Ігор на базу не повернувся. Не повернулася вся летючка:

її розбомбардували, як доповів єдиний з санітарів, що повернувся з того рейсу. За його словами, усі лікпоми, сестри та санітари загинули. Та за якийсь час згодом мати одержала листа з Одеси — від Ігоря: він залишився тоді живий, потрапив до денікінців, перехворів на висипний тиф і... перебував у денікінській армії. В Одесі тоді були денікінці, в Жмеринці червоні — листа переніс хтось через фронт: тоді існував такий «зелений кордон» і відповідна поштова, через руки, okazія. Ще якийсь час — вже поштовим сполученням — листи від Ігоря одержувала сестра, Наталка. Ігор пішов з білою армією за кордон: Туреччина, Месопотамія, Сербія. Сестра писала мені про це — я проживав тоді вже в Харкові. Ще якісь відомості були від його нареченої в Одесі, що проводжала його, коли він виїздив за кордон. Потому всякі відомості припинились: де подівся Ігор і що сталося з ним, живий він досі чи вже по ньому — мені не відомо.

«Мороком невідомості» вкритий для мене самий факт переміщення Ігоря в денікінську орбіту. Летючка була розбомбардована — в цьому сумніву нема: ніхто, крім одного санітара, з тієї летючки не повернувся. Ігор міг бути контужений чи поранений, або й просто так — руки вгору — полонений білими вояками, а тоді автоматично, як людина з офіцерським званням, мобілізований до білої армії. Але Ігор міг і сам передатися на той бік: його політично невиразний світогляд міг повести його і на білу стежку. А далі? Далі воно пішло само собою — спрацювала інерція.

Але повертаюсь до моїх дитячих років. І моєї родини.

Була ще в нашій родині мамина сестра — моя, отже, тітка: «тітка на велосипеді».

«Саме «тітка на велосипеді», бо найбільше саме цим — своїм велосипедом — залишилася вона в моїй пам'яті. В ті роки велосипед не був так поширений, як нині: в провінції, де ми весь час проживали, викликав таке ж зачудовання малечі, як пізніше автомобіль, ще пізніше — літак, а нині хіба що супутники та польоти в космос. А жінка на велосипеді — то було в ту пору взагалі щось несосвітенне, навіть мало правдоподібне. В кожному разі їхати велосипедом вважалося для жінки вкрай непристойним: такої жінки сахались, і в так званих «пристойних домах» її навіть «не приймали».

Тітка ж моя, Катерина Адамівна, професією учителька народних шкіл (працювала, пригадую, в Сосниці на

Чернігівщині та Прилуках на Полтавщині), зовсім не рахувалась з тим, як компрометує її велосипед, взагалі нехтувала опінією її оточення, не зважала й на будь-які кодекси тогочасної моралі. Вбиралась вона в чоловічі сорочки з галстуком, під широкий «англійський» чоловічий пояс та широку картату «шотландську» спідницю. Сідаючи на велосипед, вона ще й заколювала спідницю спеціальними обручками під коліньми. Це був прояв крайнього на ті часи «мове тону». До того ж вона прилюдно курила цигарки — теж НП серед жіноцтва тих часів, і — слухайте, слухайте! — не будши одруженою... народила дитину.

Коли синові сповнилося років тринадцять-чотирнадцять, вона придбала велосипед і йому, і вони вдвох котили до нас у далекої Сосниці чи з Прилук, полохаючи по дорозі зустрічних.

Очевидно, була моя тітка із суфражисток — дуже поширеної в ті часи серед молоді жіночої статі форми протесту проти існуючої жіночої нерівноправності та кумедного способу боротьби за емансипацію.

Зрозуміло, що мені — хлопчаківі — моя тітка і вся її поведінка та спосіб життя дуже імпонували. Вона залишилася світлим спогадом у моїй пам'яті, і хоча бачив я її не так часто — лише в час літніх вакацій — не маю сумніву, що в формуванні моєї вдачі позначився і її вплив.

Про мою бабку — постать вельми примітну та кумедну — я не буду тут згадувати, бо ж у моїй автобіографічній повісті «Дитинство» я відтворив її кумедний і парадоксальний образ до найменших деталей. Додам тільки, що вона теж була свого роду поетом-фантастом та брехуном: наприклад, любила похвалитися тим, що нібито поміщицького роду і була дуже багата. Один раз казала, що мала двісті десятин, а другий — десятин тих було аж двісті тисяч. Іншого разу хвалилася, що походить з... гетьманської династії і добре пам'ятає гетьманський осідок у Батурині. Все це було чистісінькою брехнею, крім походження з Батурина: походила вона справді з міста Батурина, була з отих міщан, що торгують на базарі ранніми овочами та варять самогон з меляси: одною ногою в місті, другою на селі. І вся її «латифундія» — то було дві десятини ораниці, а заміж вискочила вона за драгунського прапорщика, в час постою в Батурині його полку, поляка Сташинського — майбутнього героя оборони Севастополя в воєнну кампанію тисяча вісімсот п'ятдесят п'ятого року. Його подвигом мені, братові та сестрі —

внукам героя оборони Севастополя,— забезпечено безкоштовне навчання в усіх школах колишньої Російської імперії (такий був закон на пошану героїв оборони Севастополя), а матір мою, після загибелі батька-героя, прийнято на казенний кошт до привілейованої жіноцької школи — інституту шляхетних дівчат у Києві. З того інституту мати моя винесла бездоганне знання французької та німецької мов, а також уміння співати по-італійському.

Тож мати моя національного походження була мішаного — україно-польського. А батько — литвин чи білорус; по батьках своїх родом з села, що й донині зберегло у Білорусії назву Смоличі. Учився він у Ковно, як тепер — Каунасі. Я там ніколи не був. Так само, як і в селі, від якого пішла моя «фамілія».

Коли тепер, по стількох збіглих роках та десятиріччях, я беруся пригадувати своє давнє-прадавнє минуле, то згадується, звичайно, багато різних фактів та фактиків, які не варто переповідати, але найбільше пригадуються не стільки події, як почування. І поміж них найдужче — щемливе почуття чи то радощів, чи то, навпаки, смутку. Можливо, це щемливе почуття людини похилого віку, людини «з ярмарку», притаманне кожному, коли він повертається пам'яттю до перших років свого існування. Але я відчуваю це інакше — саме як *спогад* про щемливе почуття, яке було тоді, давно, в дитячі роки. Бо в'яжеться воно не до кожного спогаду, а лише до декотрих, чимсь особливо дорогих та світлих у пам'яті, хоча й не можу зрозуміти саме чим.

Наприклад ранок. Мати широко розчиняє вікно. За вікном — весна, цвіте бузок і свої рясні китиці цвіту, вкриті дрібними крапельниками роси, схилиє через лутку аж у кімнату. Це в Умані — не там, де я народився, в Софіївці, а на Садовій вулиці, куди ми пізніше перенеслися. І цей ясний, сонячний, теплий весняний ранок та китиці бузку за вікном викликали у мене оте щемливе, радісно-сумне почуття *тоді*, а не тепер, при згадці. Але пахощі бузку, китиці бузкового цвіту, та й уся пора бузкового цвітіння, і тепер навіюють на мене оте щемливе, солодко-сумне почуття.

Або: церковний дзвін. Вранішній благовіст до відправи чи підвечірній до вечерні, похоронне подзвіння і навіть бамкання на сполох — на пожежу, всі ці тональності церковного дзвону тоді, коли я був ще зовсім маленький, а відтоді на все життя, викликали й викликають дотепер

щемливе почуття — чи то радощів, чи то суму, якогось, я б сказав, передчуття чи невідомості незбагненої, але жаданої.

Або ще: молитва Єфрема Сіріна у великий піст: «Господи і владико живота мого, дух праздності, унинія, любовначалія і празднословія не даждь мі, дух же целомудрія, сміреномудрія, терпенія, любве даруй мі, рабу твоєму...» Ніякі церковні співи, хіба що за винятком «Христос воскрес», не викликали у мене тоді, за дитячих років, як і тепер, коли я освічений атеїст, ніяких почуттів, ця ж молитва саме тоді — а при згадці і дотепер — викликає оце щемливе почуття.

І, нарешті, місячне сяйво. Воно і тепер хвилює мене якимось неусвідомлюваним хвилюванням — я не вмію зрозуміти й стлумачити його. Та особливо хвилювало воно мене юнацької пори — пори неуявлення собі свого майбуття, потягу до привабливої невідомості та невиразних ще мрій про кохання. Щемливим, радісно-сумним почуттям запам'яталося воно мені аж з дитячих років.

З цим почуттям — з найменших дитячих років, як тільки можу себе пригадати, — у мене пов'язувалося і пов'язується дотепер і почуття тривоги, навіюваної думками про безконечність всесвіту, про безмежність у просторіні та часі.

Я хочу сказати, що оце щемливе почуття в спогадах про дитинство є чи не найдужчим з-поміж усіх інших споминок. І залишилося воно на все життя. Тільки в дитинстві воно давало кінець кінцем перехід до радості від відчуження буття, а тепер — сум: я страхаюсь його, як, очевидно, страхається свого невідворотного кінця кожна людина, коли замислюється про це.

Найдужчі ж спомини, так би мовити, соціального порядку, з найменшого віку — це російсько-японська війна та погроми дев'ятого року. Було мені тоді чотири і п'ять років, але пам'ять зберегла мені події того часу до найменших — певна річ, приступних мені в тому віці — дрібниць.

Відправлення на війну Батурицького полку, який стояв постом в Умані: його марш на вихід запам'ятався мені наче щойно бачена кінострічка. І — о диво і щемливий спогад! — через більше як 60 років мені до рук потрапляє дагеротип (фото), що фіксувало цю подію в Умані. Прощальне «гуляння» в уманському міському саду, яке влаштувало місто офіцерському зібранню, — з фейерверком, ло-

тереєю, в яку я виграв брусок сунічного мила, та духовим оркестром, що виконував вальс «Эхо»,— один трубач відгукувався в ритмі мелодії з іншого, далекого закутка саду. Потім — читання батьком ввечері під висячою лампою з зеленим абажуром відомостей з позицій у газеті «Киевская мысль». Мати з іншим жіноцтвом в цей час сиділи при столі і «смикали корпію» для ран — тоді ще не була поширена звичайна вата. А ми з братом граємося у війну, і ні один із нас не згоджується бути «япошкою» — не японцем, а іменно «япошкою»: сім'я квасного патріотизму вже сіялося в наші дитячі душі з отих ура-патріотичних звідомлень з театру воєнних дій, а надто з численних тоді лубочних картинок серії, так би мовити, «одним махом усіх побивахом». Аж досі запам'яталися такі шедеври тодішньої «пропаганди» та ідеологічної обробки умів і сердець: протопоп Аввакум — герой маньчжурської кампанії — іде з піднятим хрестом — і лави «япошок» у паніці тікають; козак мчить, змахнувши шаблюкою, — і летять навсібіч голови з «япошок», або руський солдат у величезній сибірській папасі наштрикує на багнет «япошку».

Мені здається, рівень цієї «пропаганди» та ідеологічної обробки вичерпно характеризує самий дух тієї епохи в Російській імперії.

Та війна і тоді — навіть усупереч квасній пропаганді — вже викликала в мене, хлопчика, менше захоплення, а більше відрази. Та відраза засіялася з першого дня проголошення війни, коли я побачив — і то було перший раз у житті, — що батько мій плаче: він заплакав, коли надійшла звістка про оголошення війни. До того я не уявляв собі, що дорослі — і насамперед мій батько, який був для мене взірцем усіх чеснот та зразком мужчини, — плачуть. Це потрясло мене і залишило назавжди почуття, що війна — нехороше, погане діло.

Єврейські погроми дев'ятого року були другим потрясінням у моїй дитячій пам'яті. Спочатку то було потрясіння тільки зорове, я б сказав, зовнішнє: пожежа! Ми переїхали тоді до Стародуба на Чернігівщині. Все небо з низько навислими важкими хмарами стало багряним, над кварталами міста схоплювались і пригасали, а тоді знову схоплювались протуберанці полум'я, а вранці, коли настав білий день, весь центр лежав у курних руїнах і донеде в гарячому попелі ще тліли головешки. Потім це зорове враження наповнило й почуття страху, й жалю: діди з білими бородами, жінки з немовлятами на руках

бігли, плачучи й лементуючи, а за ними вганялися страшні бородаті дядьки з сокирами та кийками. І те, що мої батьки ховали тих дідів з білими бородами і жінок з малятами в нашій квартирі, виставляючи на вікнах ікони — мовляв, тут мешкають православні! — це сповнило мене не тільки почуттям страху, але й почуттям ненависті до бородатих дядьків з кийками й сокирами. Батько мій засилавав прокльони на голови погромників (певна річ, коли погромники вже пішли), а мати здіймала руки, зводила очі й волала до бога, закликаючи його в свідки, вимагаючи від нього справедливої кари на голови погромників та водночас лаючи «головного, — як вона в ажитації вигукувала, — погромника Ніколашку».

Не пригадую вже звідки, мабуть-таки з слів батьків, було вже тоді мені відомо, що «Ніколашка» — то є друга в світі особа після бога, сам цар-батюшка, імператор всеросійський. Можливо, що саме це зародило в моїй дитячій психіці певні сумніви і щодо милості всеблагого бога та величності государя імператора. Бо в усьому дальшому — вже шкільних років — моему дитячому та юнацькому житті я не пригадую особливої пошани до цих двох осіб, якщо бога можна вважати особою. Релігійністю в гімназичні часи я не відзначався, відвідування церкви приймав як обов'язкову формальність — з кодексу правил поведінки для гімназистів і надто неохоче завчав напам'ять тексти з катехізису чи історії церкви — предметів обов'язкових. А проте залюбки «прислуговував» у гімназичній церкві — в біло-срібному «стихарі», з кадилом курного ладану чи величезною, витою золотую ниткою, свічкою. І в гурті інших гімназичних «служок»... крав церковне вино, не доливаючи норму в чашу до причастя. Так само і мій ура-патріотизм, який все ж таки давався інколи взнаки, наприклад, в перші дні пізнішої, першої світової війни, коли я був уже гімназистом середніх класів, швидко розвіявся, тільки побачив я перших поранених з фронту та перших же полонених «німців», котрі виявилися якраз... галичанами, що говорили до нас нашою ж мовою. Не скажу, щоб це зразу знищило в мені надто роздмухані тоді в школі, та й взагалі в усій країні, настрої «війни до переможного кінця»: «пораженцем» я на моїй дитячій та юнацькій порі ще, звісно, не міг стати, але антивоєнні настрої в моїй дитячій душі посилилися — це безперечно. А втім, для них було вже чимало причин — про них далі.

Що ж до антисемітизму, то, мабуть, якраз відтоді, від погромів дев'ятого року, презирство до антисемітів залишилося в мене на все життя.

І за дитячої пори це було особливо важливо, бо жили ми тоді, переїжджаючи з міста до міста, весь час у так званій «черте оседлости», тобто в губерніях, де «дозволялося» жити євреям. Отож доводилось постійно спостерігати єврейський побут і обертатися серед єврейського населення. То були часи, коли старі євреї — на Поділлі — ходили ще в довгих лапсердаках, у білих панчохах та чорних ярмулках і з неодмінними пейсами. Молившись, вони брали на плечі талеси, до лоба прив'язували коробочку з святими письменами, а, заходячи до хати єдиновірців, неодмінно торкалися пальцями до причілка, де теж були прибиті святі письмена. Серед єврейської молоді було в мене чимало і знайомих, і приятелів, і задушевних друзів.

Тим-то, коли відбувався процес Бейліса з ідіотськими обвинуваченнями в ритуальному вбивстві, письменник Короленко, що виступав проти, став нашим кумиром, а ми, малюки, поділилися на дві половини — за і проти, — я пристав до тих, що проти чорної сотні. Ми тоді таки добре потусали один одного. І характерно: в гурті тих, що билися проти чорної сотні, були хлопчачки різних національностей — і українці, і росіяни, і поляки, так само, як і по тому боці, в антисемітському гурті. Можливо, саме тоді — тоді ще, певна річ, неусвідомлено — і закладалися передумови для пізнішого усвідомлення розшарування оточення не лише за національною приналежністю, що навівалося згори в самій системі шкільної освіти та виховання, але й за якимись іншими, не усвідомлюваними ще тоді, ознаками.

Адже з найменших років ми чули, що є бідні і багаті, пани і мужики, «благородні» і «прості» люди. Батьки мої були матеріально забезпечені: вони не мали жодної власності, але учитель гімназії, ще й по багатьох роках служби, діставав пристойне утримання, яке давало змогу жити не в недостатках, але ж не відчуваючи й нестачі в найнеобхіднішому для життя. Для моїх батьків теж існували ці категорії — бідні і багаті, але себе вони числили ні за багатіями, ані за бідними. Тож з малих літ складалося в мене уявлення ще про якусь проміжну, середню верству людей, до яких і належали ми. Таке уявлення поступово — ще з наймолодших класів гімназії — переходило в

певне усвідомлення розшарування в оточенні. Адже поміж гімназистів теж була «біла кість» — великопанські синки, правда, зовсім незначний прошарок, бо діти великопанських родин навчалися переважно по привілейованих учбових закладах. До «білої кості», або, як казали в гімназії, до «білопідкладочників», — бо, пишаючися, вони під²шивали до своїх парадних мундирів не чорну сатинову підкладку, а шовкову білу, — до «білопідкладочників» у наших провінціальних, відносно демократичного контингенту, гімназіях зараховувалося дітей дрібного поміщицтва та середнього чиновництва. Я вчився в чотирьох гімназіях: у Білій Церкві, Глухові, Кам'янці-Подільському та Жмеринці, і лише в Кам'янці, що тих років був губерніяльним містом, вчилися в гімназії діти віце-губернатора, поліцмейстера та вищого губернського чиновництва — місцева аристократія. І поряд з ними — в незначній, певна річ, кількості — вчилися діти заможнішого селянства, різночинців та висококваліфікованих робітників. Обидві ці групи були, звичайно, пов'язані в один гурт своєрідними узами гімназичного братерства: воно виявлялося в примітивний спосіб у взаємопідказуванні на уроках, у покриванні винних у чомусь перед начальством, у безжалісному каранні донощиків («навуходоносорів»), з якого б кола він не походив; нарешті, в загальній участі у бійках, коли йшов «стілкою» клас проти класу або гімназія проти технічного чи комерційного училища, особливо ж семінаристів чи кадетів. Тут діяли несхитні закони гімназичного братерства. Але глибше це «братерство» не йшло, і міцні сув'язі між аристократичними та демократичними групами не в'язались. Навпаки, існувала інколи приховувана, інколи одверта неприязнь, що підчас сягала справжнього антагонізму. І от, коли бійка виникала в межах одного класу між «верхами» та «низами», ми, середній прошарок, завжди приставали до «низів» і ніколи до аристократичної верхівки. Щодо мене, то в молодших класах я товаришував з дітьми батьків того ж кола, що й мої батьки, в середніх і старших — у демократичній Жмеринській гімназії — товаришами моїми були діти залізничних службовців та робітників: телеграфістів, машиністів, кондукторів абощо.

В гімназію я вступив рано, по восьмому році в підготовчий клас, і пішов залюбки, радісний та щасливий: гімназія була для мене повита романтичним флером. Адже ходили вже до гімназії мої старші сестра й брат, і

їхні розповіді про гімназичні справи викликали заздрість: я прагнув до товариства однолітків. Це прагнення до гурту однолітків згодом, і то невдовзі, з наймолодших класів гімназії, зовсім запанувало наді мною і перетворилося в жадання утворити з однолітків якусь дитячу... організацію. О, коли б у ті часи було щось на кшталт нинішньої піонерії! В Кам'янець-Подільській гімназії це реалізувалось через участь у гуртку сокільської гімнастики — не обов'язкової за програмою навчання, поверх уроків гімнастики за розкладом лекцій. І я тяжко заздрив учням приватної польської школи, які об'єднувалися в організацію бойскаутів. У середніх класах, у Жмеринській гімназії, я захопився футболом і з іншими ентузіастами цього грища заходжувався створенням постійної команди, щоб не просто «ганяти м'яча», а й опанувати тактику комбінаційної гри. Футбольну команду я теж сприймав як своєрідне «братерство» поплічників та однопумців.

Та ні сокільська гімнастика, ані захоплення футболом не вичерпували, певна річ, мого тяжіння до створення якоїсь «корпорації» — це словечко я підчепив від батька, і воно мені дуже полюбилось. Тож водночас із футболом мене потягло і до інших способів гуртування: то був літературний гурток, потім гурток літературно-драматичний, пізніше — рукописного шкільного журналу «Штрихи» — певна річ, «підпільного», бо ж подібне поцінювалось в ті часи як крамола.

Скільки я себе пам'ятаю, мати моя держала «учнівську квартиру». Спочатку, гадаю, то було просто від потреби витратити до кінця своє прагнення про когось турбуватись: не турбуватись ні про кого мати моя не могла — така вже була її вдача. Пізніше — після смерті батька — був у цьому і матеріальний інтерес: біля п'ятох чи шістьох «нахлібників» харчувалися й ми, діти з мамою.

Учнівська квартира моєї ранньої дитячої пори не залишила мені якихось вартих уваги споминів. Зі мною, малюком, старші гімназисти бавились, дозволяли інколи брати участь у їхніх забавах, наприклад, коли гралося в фанти або шаради; найчастіше ж — коли влаштовувалися дуже поширені тоді живі картини, тобто самодіяльні інсценізації байок, віршів чи якогось історичного факту. Я залюбки брав у цьому участь: мене вабило «представляти»; можливо, саме тоді й прокинувся в мені інтерес до театру, потяг до акторства.

Значно виразніші спогади залишили по собі наші учнівські квартири вже пори мого отроцтва. Жили у нас на квартирі діти одного зі мною віку або трохи старші, отже, з цим товариством пов'язували мене спільні інтереси, і, треба думати, оцей спільний, гуртовий побут відчутно позначався на формуванні мого світогляду. Літературний гурток, про який я згадував, зародився якраз на нашій учнівській квартирі, інтерес до всього українського, почавшись з українських пісень, теж розвивався в нашій учнівській квартирі. Жили у нас переважно або й виключно діти сільських аборигенів — агрономів, учителів, управителів поміщицькими маєтками тощо. Гімназія була російська, скрізь звучала довкола російська мова, на нашій квартирі «офіційною», так би мовити, мовою теж була мова російська, але, повертаючись з вакацій, хлопці приїздили з українською мовою на вустах, лише поступово втрачаючи її до чергових вакацій. І завжди привозили якісь нові пісні — пісні українські.

Я з вдячністю пригадую нашу учнівську квартиру — життя в колективі однолітків дуже сприяло пізнішому, так би мовити, становленню в громадському житті.

Та було й негативне в тій учнівській квартирі.

Насамперед — карти. Карти мало не цілковито заповнювали наш вільний час, ба й час «не вільний». Грали ми переважно в двадцять одно (очко), шмендефер, дев'ятку, дев'ятий вал та інші азартні ігри; грали на гроші, інколи програючи всі свої тяжким репетиторським трудом (майже всі були діти незаможних батьків і підробляли на репетиторстві) зароблені гроші. Пізніше, в старших класах, азартні ігри заступив преферанс, і ми просиджували інколи ночі над «пулькою» — не поспавши й годинки, доводилось бігти в гімназію на уроки.

За картами з'явилась у нас горілка, власне, самогон, бо було то вже в роки війни, коли продаж спиртних напоїв був заборонений і доводилось діставати з-під поли. Та всі були хлопці сільські і, повертаючись з вакацій чи різдвяних та великодніх канікул, кожний неодмінно привозив сулію самогону. Пили «з молодецтва», бо огидне бурякове пійло нікому не смакувало, та й нахилу до міцного питва в роки отроцтва ні в кого не було. А, зарядившись самогоном або й тільки вдаючи з себе п'яних, бо в цьому теж було свого роду «молодецтво», ми неодмінно вирушали кудись покомизитись. І хуліганства наші не завжди були невинними.

Насамперед осінньої пори, коли тільки з'їздилися після літніх вакацій і особливо кортіло одному перед одним повеличатися своїм «молодецтвом»,— це було полювання вночі по чужих садках. Обнести яблуню, грушку чи сливу — особливо якщо в дворі був пес або сам хазяїн чатував біля свого врожаю в спеціально поставленому на городі курені,— це було неодмінним іспитом для кожного, хто не хотів, щоб з нього кепкували за боягузтво. Ні тих яблук, ні тих грушок чи слив нікому не було потрібно: ми їх наїдалися досхочу, бо ж фруктів була гибель, і вони продавалися за безцінь. Але вабив тут ризик, а ризик і був показником молодечтва.

Потім був зовсім ідіотський вид «молодецтва» — руйнування клозетів. Діло було в провінції, хатні убиралень там не знали, і на кожному обійсті, десь на городі чи в кутку саду, стояла халабуда нужника. Чомусь треба було тую халабуду повалити або зняти з місця і перенести на сусіднє подвір'я.

Пригадую обурливий вияв нашої дитячої мстивості. За щось, не пригадую за що саме, ми розгнівались на фотографа, що мав своє «ательє» в нашому ж таки кварталі. Справа була в Жмеринці, проживали ми на вулиці Долинській, зразу коло залізничного переїзду. Так-от той сердешний фотограф виставив біля свого «ательє» вітрину з рекламними фотографіями. І щоначі ми гуртом брали ту вітрину і переносили її коли в інший кінець вулиці, коли десь у закуток сусідського саду або на місце поваленого нами чийогось нужника. Нарешті ми занесли її на будівництво якогось будинку, де була чималенька яма з рідким гашеним вапном, і потопили її у вапняному розчині.

І все це ми виробляли в той самий час, коли утворювали літературний гурток, читали класиків і, начитавшись Добролюбова й Белінського, сперечались про різні «високі матерії».

Треба, проте, не забувати, що роки отрочтва мого припали на початок світової війни, і проживали ми тоді в найбільшому прифронтовому комунікаційному вузлі: тут схрещувались шляхи Південно-Західного і Румунського фронтів. Наше місто наповнилося госпіталями, різними тилловими військовими установами та безперервним рухом війська туди — на фронт, і назад — в тили. Близькість до самого театру бойових дій, постійне спостереження біляфронтових подій та споглядання, а згодом і знайом-

ство з воєнізованою молоддю — солдатами, прапорщиками та земгусарами — сприяло прискореному, значно раніше проти норми, обізнанню з життям в різних його проявах. З одного боку, ми, дітваки, починали осягати суспільні й політичні процеси, набиратись, так би мовити, розуму, а з другого — вся гидь воєнного побуту розкривалась перед нами з усією щедрістю. Натовпи проститутток на нашому величезному, розкішному вокзалі, що зустрічали ешелони вояків і мерщій, сварячись між собою, розбирали їх по публічних домах чи приватних квартирах; безвусі прапорщики, що, діставши вперше в житті величезну суму грошей — на екіпіровку, прогони та все інше, — не знали, куди їх подіти, і тратили в різних вимушених «молодецьких» витівках: на пияцтво, кокаїн, азартні ігри. Численні відкриті, а найбільше про око людське нелегальні кишля, де рікою текли гроші на картярських столах, в пияцькому чаду з нюханням «марафету», — все це було перед нашими очима. І все це не могло не збивати й нас, малоліток, на заздрощі, на жадання бути й собі в колі «можних» молодиків, тільки на два-три роки старших проти нас, — чимало з тих спокус доводилось і нам, малюкам, скуштувати. І перед кожним із нас вставала примарою лиха загроза — збитися зовсім з путі, стати й собі малюками-старичками. В гімназії на уроках під партами гралось в очко; траплялось, що комендантський патруль підбирав десь на вулиці чи вокзалі п'яного гімназиста; в декотрих раптом з'являлися величезні гроші — виграв у карти чи прислав старший брат з позицій; або навпаки — потрапивши в таємне картярське кубло, хлопчак виходив звідти, програвши шинель і гімназичну куртку; з'явилось чимало хворих на венеричні хвороби — і самий факт захворювання теж відзначався як вияв отого «молодечтва». Не один з хлопчаків, зведений брехливою романтикою війни, тікав на позиції, — дехто так і залишався малолітнім добровольцем-розвідником, а більшість прибувало назад під наглядом польової жандармерії.

В такій-от атмосфері і відбувалось отроцьке досягання молодиків у прифронтовій смузі пори першої світової війни.

А втім, гадаю, що чимало подібних негативних факторів діяли на наших перевесників по цілій країні, та й по обидва боки фронтів, бо ж саме з цієї вікової категорії, народженої на зламі дев'ятнадцятого й двадцятого віку, і постачались «кадри» до того людського конгломерату,

що дістав пізніше в західній літературі назву «втраченого покоління». Нас, юнацтво колишньої Російської імперії, від постачання «кадрів» у це втрачене покоління значною мірою порятувала революція: адже саме наша вікова категорія і склала в основному той молодіжний масив, який всотали в себе подуви революційних бур, правда, розкидавши по різні боки барикад.

Щодо мене особисто, то порятунок проти того, щоб стати одиничкою у тому втраченому поколінні, прийшов для мене завчасу й дуже вчасно. І нехай не видасться це за парадокс, тим паче за хизування, але порятували мене ті ж таки страшні й потворні умови воєнного часу. Військові госпіталі, де малолітнім санітаром-добровольцем я працював у вільні від гімназичного клопоту години, стали мені за головний «виховний заклад». Смерті, яких я надивився, муки, які я мірою сил намагався полегшити, страждання, горе, лихо, біда, які я спостерігав на кожному кроці надміру, — весь цей жах сколихнув і мою дитячу душу до глибини і, вважаю, підняв з тих глибин сили протидії супроти навіюваного і так легко й просто добуваного розтління та занепаду. Думається мені, що саме на цьому зберігалися й міцнішали в мені почуття людоловства, отже, й поваги до себе самого. Згодом від піклування про полегшення фізичних страждань людей перейшлося і до опікування душевним станом страждених. Я маю на увазі театральні спектаклі, котрі ми, гімназисти, влаштовували по госпіталях — просто в палатах, а палати ті, колишні дортуари армійських казарм, були на дві і на три сотні ліжок: наша аудиторія. З самим показом інсценованої чеховської «Хірургії», де я виконував роль дядька, котрому виривають зуб, я виступав не менше півста разів — і як гаряче робилося мені на серці, коли страждальці без рук чи ніг, котрі шойно звивались у муках болю, аж заходилися реготом від мого, примітивного, звичайно, комікування. Для них ті наші спектаклі майнули, звичайно, й забулися, а для мене співчуття і почуття подяки до тієї аудиторії калік залишилися, може, одним із провідних на все дальше життя.

Потім, на п'ятнадцятому і шістнадцятому роках мого життя, були — теж незабутні для мене — польові роботи на селі для обслуговування родин запасних, покликаних на війну. Ми жали серпами й косили косами на полях, молотили ціпами на токах самотніх, згорьованих жінок — і в цьому діставали не лише радість фізичної

праці, не лише задоволення від відчуження реальності твоєї допомоги, а свідомість виконання громадянського обов'язку. Так, саме тоді — з серпом, косою чи ціпом у руках — ми вперше почали відчувати і себе громадянами, активними учасниками загального громадського життя.

У трьох останніх класах гімназії був у нас так званий «військовий строй» — як додаткова на час війни дисципліна в курсі гімназичних наук: ми, старші гімназисти, шістнадцяти-вісімнадцяти років, були поставлені під гвинтівку й рахувалися за дев'яносто шостою етапною ротою, відбуваючи відповідну армійську муштру. Марширували, ходили «цепом», окопувались шанцевим інструментом, робили перебіжки по «пересеченій местности», кололи багнетами мішки з соломою, стріляли на стрільбищі по мішенях, вчилися розбирати й складати гвинтівку, кулемет і револьвер «наган». Крім того — уроки армійської «словесності». Словом, майже унтер-офіцерський вишкіл: адже по закінченні гімназії всі ми автоматично мали йти до школи прапорщиків.

Події революції урвали це... На цьому, власне, і закінчилась пора мого дитинства та отрочства.

Починалась юність мого покоління; власне, тієї його верстви, до якої я належав і якій пізніше, в роки революції, дібрано й кумедного, трохи зневажливого прізвиська — «інтелігентський прошарок».

ЯК Я БУВ ФУТБОЛИСТОМ

В книзі, яку я пишу про себе, — раз я вже взявся до таких нотаток, — я не можу не записати про футбол.

Адже десять років мого життя — отроцької та юнацької пори — я віддав цій пристрасті. Тож, вважаю, футбол теж став сторінкою моєї біографії. Тобто коли висловлюватись науковоподібно, — якимсь чином мусив вплинути і на формування мого характеру, ба й світогляду. Відзначаю це на догоду літературознавцям, якщо, паче чаяння, з'явиться в них колись інтерес до моєї особи і до цього діла вони візьмуться, сказати б, на наукових засадах. Відзначаю це тим паче на догоду і суспільствознавцям, котрі зуміють поцінити роль і значення спорту на путях формування суспільного буття нині, коли спорт так масово поширився у світі та, зокрема, в нашій країні, залучивши до того чи іншого виду фізичної культури величезні шари молодиків. Тобто відіграє аж ніяк не останню роль у формуванні характеру, ба й світосприймання сучасної

молоді. Відіграє — цього я абсолютно певний — найпершу роль у створенні спротиву будь-яким негативним впливам на молоді душі.

А проте футбол і сам по собі вартий якнайприхильнішої уваги, бо це — футбол.

Футбол!

Я вимовляю це слово із знаком оклику «!» — тобто з піднесенням аж ніяк не з позицій «болільника» — мільйонноголосі формації прихильників цього виду спорту серед наших сучасників. Хоча от уже мало не півстоліття після того, як сам зійшов з футбольного поля, теж належу до когорта вболівальників цього чудодійного грища. Чудодійного, вважаю тому, що не тільки дає розвагу та вітиху, не тільки гартує тіло та бадьорить дух, але разом дає вихід схильності до азарту, притаманному замолоду чи не кожній людській натурі, морально захищає юну душу й сприяє вихованню в людській особі почуття колективізму й патріотизму. Я вимовляю це слово «футбол!» із знаком оклику також і з позиції футболіста, що за своє футбольне життя забив не один гол (усі десять років я грав у нападі) і через пристрасть (до футболу) проминув, мабуть, чимало інших радощів, а також прикрощів на юнацькій порі.

До того ж, певна річ, я зазнав не однієї травми на полі (маленький палець на правій нозі в мене перебитий і зрісся не туди, куди треба) і сам покалічив не одного супротивника.

Найтяжче на моїй совісті залишилося з футбольної пори таке.

Ми відбували ігрове тренування. Не знаю, як тепер, а в наш час «ігровим тренуванням» звалась гра в одні ворота — свій напад проти свого захисту: п'ять форвардів проти трьох хаубеків та двох беків. І от, відбираючи м'яча, я зіткнувся плече в плече з нашим же правим краєм, моїм товаришем по команді Володькою М. Удар був, очевидно, не такий вже й сильний, бо обидва ми встояли на ногах, але Володька, мабуть, не щільно притис руку до корпусу (шттовхати ж можна лише з щільно притиснутою до корпусу рукою!), і він аж залементував від болю. Вхопившись за праву руку, він поколисав її якийсь час, а тоді гукнув до мене ж: «Ой слухай, вивихнув руку, на витягни, постав на місце!..» Я, звичайно, вхопив його руку і почав крутити сюди-туди. Рука оберталась якось аж надто вільно в лікті, а Володька репетував, як недорізаний.

Словом, коли ми прибігли в госпіталь, що, на щастя, був поблизу, виявилось, що рука зовсім не вивихнута, а зламана, і то на найгіршому місці: в лікті. Чи вона зразу зломилась від удару, чи доламав її вже я, намагаючись зоставити сустав на місце,— хто його зна. Володька два місяці носив руку в гіпсі на дерев'яному козлі, і після того його правиця, зрісшися не так, як слід, залишилась на все життя дефектною: до грудей згиналась вільно, а назад — ні. Втім, дивно, але це не перешкодило Володьці в громадянську війну працювати в оперативній групі ЧК, а двадцять п'ять років пізніше, в час Вітчизняної війни, я зустрів його після виходу з госпіталю: він воював і був поранений. Ці факти дещо заспокоюють мою совість...

Що підкинуло мені думку — записати про мій футбол?

Одна незначна пригода. А втім, незначна з першого погляду, а коли вдуматись, то й за нею, як і за всім іншим, що трапляється з нами у житті, в ряді асоціацій та сув'язей можна досягти неабиякі узагальнення.

Років кілька тому ми з дружиною приїхали в Одесу. Спинились у готелі «Одеса» — колишній «Лондонський» — і спустилися вниз у ресторан обідати. Обслуговував нас старенький офіціант — сухопарий старичок у традиційному тепер для офіціантів білому френчику з чорним «метеликом». Був він дуже уважний і проворний.

Не пригадаю вже чому, з якої нагоди — мабуть, згадавши про приїзд нашої колишньої футбольної команди на матч до Одеси та мою участь у тому матчі,— я розповідав дружині взагалі про моє футбольське минуле. Розповідав, що наша жмеринська команда футболістів (ЖКФ) складалася переважно з голитьби — дітей залізничних робітників, і ми не мали змоги придбати не тільки спортивний одяг, але й бутси та самий футбольний м'яч. І купував усе це здебільшого один хлопець-одесит, на прізвище Дівеев: на літо він приїздив гостювати в Жмеринку до своїх родичів Тубакаєвих і грав у нашій команді за голкіпера: дуже добрий був з нього голкіпер! А купувати він мав змогу тому, що батько його був багатий: компанія Дівеев — Тубакаєв — Максutow тримала залізничні буфети-ресторани по станціях і в поїздах у вельми прибутковому трикутнику Одеса — Київ — Підволочиськ. Через Підволочиськ був зв'язок із Австро-Угорщиною, через Бірзулу — з Румунією, через Одесу — з цілим світом кораблями Чорного моря. Словом, заробити буфетникам було на кому! І я докладно роз-

повів дружині про Дівеевих — в Одесі, Тубакаєвих — у Жмеринці і Максутових — у Козятині; по цих містах були «резиденції» трьох буфетно-ресторанних китів. Четверо братів Тубакаєвих теж грали в нашій жмеринській команді. Розповів і про стиль гри преславного голкіпера Дівеева, надто — як він намертво брав пенальті.

Тим часом обідати ми закінчили — офіціант весь час так і стовбичив за нашими спинами, пильнуючи кожного нашого руху. Тільки в старій Одесі були такі майстри-офіціанти! Ми розплатились по рахунку і звелись, щоб іти. Та на хвилинку затримались: вечеряти вирішили у себе в номері, і я запитав офіціанта, як це організувати.

Він гречно пояснив:

— Подзвоните телефоном, з'єднаєтесь з буфетом і просите покликати до телефону мене.

— А кого спитати? Як ваше прізвище?

— Дівеев.

Я подивився на нього. Він подивився на мене.

— Так, прошу вас, — злегка вклонився офіціант, — той самий...

Втім, чого тільки не буває в житті.

Отже, я вирішив писати про футбол...

Ця гра гартує в людині найдорогоцінніші психофізичні властивості: швидкість орієнтації та точність реакції.

Ці риси потрібні не лише солдатіві в рукопашному бою або шоферові за кермом машини: вони взагалі необхідні на роботі, у взаєминах з іншими людьми і особливо коли спіткає лихо.

Колективізм для футболіста набирає зовсім реальних, конкретних форм: один проти одинадцяти ти нічого не вдієш, взаємодопомога — завжди запорука перемоги, хочеш уникнути небезпеки — страхуй в небезпеці твого партнера. Словом, без «почуття плеча» твого соратника ти ніщо: така альфа і омега кодексу моралі й діяння футболіста.

Щодо патріотизму, то футбол гартує його і у гравця, і в болільника. Правда, філософія взаємодії футболу і патріотизму потребує деякого уточнення. Футбольні матчі збуджують почуття патріотизму в людині взагалі, так би мовити, вчать бути патріотом. Самий же специфічний «футбольний патріотизм», тобто жадання перемоги для команди, за яку ти болієш, набирає часто потворних форм, а патріотизм у формі потворній — це, як знаємо,

шовінізм. Тож у судженнях у цьому напрямі, як бачимо, треба бути обережним.

Та хай там хоч що — от уже мало не півстоліття, як я не граю у футбол, але й за п'ятдесят минутих літ я не забув того почуття радості, якого зазнавав на футбольному полі під час матчу. Тепер запекло «болю» — не пропускаю жодного матчу «моєї» команди, пристрасно жадаю їй перемоги, тяжко страждаю від кожного її програшу та пританцьовую на кожний виграш. Дарма що після інфарктів на стадіон уже не ходжу і дивлюсь матчі по телевізору, після пританцьовування дістаю задишку, а після м'яча, який влітає в «наш» гол, мушу вдаватись до валідолу чи нітрогліцерину.

Та залишімо загальники й власні почуття і повернімося до записів про те, як я став футболістом.

Адже був я не просто футболістом, а — коли вдатися до історичних мірил — одним із покоління зачинателів цього виду спорту в нашій країні. Адже мої перші футбольні спроби були ще в дванадцятому та тринадцятому роках нашого століття, а сам, мавши лише чотирнадцять років зроду, вже грав форварда у першій (бо була ще — друга) збірній команді нашого міста.

Згадаймо ті роки. В ті далекі часи футбол ще не був масово поширений, навпаки, був упосліджений, висміюваний і гнаний. Матері нас ганили або й «давали щиглів» за подерті черевики; батько лайав: «Таке вже здоровило, а м'ячика ганяє!» А «маси» — оті випадкові зустрічні на нашій футбольній путі — соромили нас за непристойну поведінку: «Женитись пора, а воно бігає з голими коліньми» (тобто в трусах!).

Футбол в нашій країні при початку двадцятого століття! Тоді ще не було стадіонів, та й взагалі не знали такого закордонного слова «стадіон». Спорт за тих далеких часів у нашій країні взагалі не був у пошані: його поцінювали як пустощі, примху багатіїв, розвагу ледарів. Спортивним заходам держава не сприяла зовсім, не заходжувались біля них і громадські організації. Втім, громадських організацій тоді майже й не було, бо будь-який вияв громадського колективізму поцінювався за царського режиму як вияв крамоли. Отож футбол зароджувався у нас виключно з «приватної ініціативи». Футбольні поля влаштувалися здебільшого десь за містом — на ярмарковому майдані (між ярмарками), на вигоні або толоці. Ворота якщо й робилися, то тільки з трьох жердин — про сітку

за ворітьми навіть не чули. Футбольні м'ячі довозилися з-за кордону, і придбати їх могли тільки багатії: м'яч коштував тринадцять п'ятдесят (тодішньою — золотою — валютою!). Футбольні бутси — теж закордонні, бо у нас їх не вмiли робити, коштували одинадцять карбованців, у той час як звичайні черевики можна було придбати за чотири і три. Навіть шити труси доводилось вчити модисток спеціально, бо ця частина мужського туалету в ті часи відома майже не була: чоловіки ходили тоді в «спідніх», «підштаниках». А оскільки гроші на пошиття спеціальних трусів теж не в кожного були, то й бралися нишком від мам кальсони, обрізалися вище колін, зашивалися спереду — от тобі й труси! Саме тому, очевидно, більшість тогочасних (провінціальних) футбольних команд мали форму: білі труси.

Та це пусте, головне — м'яч. Ніпельних м'ячів тоді не знали. В шкіряну покришку вставлялась гумова камера, надувалась велосипедним насосом, пиптик загинався під покришку, і проріз зашнуровувалося. Ота шнуровка залишилась у пам'яті футболістів мого часу: коли гралося головою і шнуровка влучала у тім'я, то іскри сипалися з очей, коли ж удар був «кручений» (тепер кажемо «сухий лист»), то й шкіру здирав з голови разом із пасмом волосся.

Перший раз я побачив футбольний м'яч, коли вчився в перших класах у Кам'янець-Подільській гімназії. Викладач гімнастики, прихильник модерних віянь у фізичному вихованні — саме гімнастики «сокільської» — і сам член австрійського товариства «Сокіл», чех за національністю, приніс колись на заняття великий шкіряний м'яч (до того ми знали тільки гумові маленькі м'ячики заводу «Треугольник»), вишикував нас, хлопчаків, у коло і наказав штовхати м'яча ногами, не сходячи з місця. Звалося це — «грати у футбол». Нам така забавка дуже сподобалась, ми залюбки ходили на уроки гімнастики, щоб «футболити». Та бити підйомом ми не вмiли, гатили носком — підметки відривались, черевики «скалили зуби», і в батьків це викликало справедливе обурення. На другий рік «грання у футбол» — на ухвалу батьківського комітету гімназії — було заборонене.

Грати у справжній футбол я став дещо пізніше — коли перевівся з Кам'янець-Подільської гімназії до Жмеринської. В Жмеринці стояли постійним постоем аж чотири стрілецькі полки (9, 10, 11 і 12) і в дев'ятому та десятому

полках, розташованих казармами понад волочиською залізничною колією, офіцерські клуби захоплювались футболом. Кожний з полків мав свою футбольну полкову команду (гнали в повному «умундируванні» й високих чоботях), команди змагались між собою, і ми — юні жителі сусідніх з полками кварталів жмеринського передмістя Кавказ — виконували функції «алтиків», як тоді казали, тобто підхоплювали м'яч в ауті і подавали його на поле, намагаючись, звичайно, і собі «вдарити». За поле бою правив військовий учбовий плац, де день у день відбувалась муштра солдатів. Отже, він розмічений не був — відзначено тільки «корнери», центр і пенальті. Зрозуміло, що ми — «алтики» — відразу ж захопились футболом і почали «ганяти м'яча» по своїх дворах. А що м'яча у нас не було, то ми його майстрували в такий спосіб: невеличкий гумовий м'ячик заводу «Треугольник» обмотували ганчір'ям, надаючи йому по змозі круглої форми, тоді цей жмут всували в холошу, відрізану від старих штанів, і цю «руру» з обох кінців зашивали. М'яч виходив дещо менший проти нормального футбольного, але твердий, не пружний і до біса важкий. Посилати його повітрям, а тим паче приймати на голову було неможливо, тож гралося переважно «покатюшки», тобто котком. Втім, ці безперечно негативні «показники» нашого саморобного м'яча давали і певний позитивний ефект: катаючи м'яча по землі та намагаючись відірватись од противника, ми поступово опановували мистецтвом фінта у «водінні». На той час у нас склалась уже і наша вулична команда з точною спеціалізацією: голкіпер, беки, хаубеки і форварди. Я відразу ж заявив себе форвардом і пішов грати на лівий фланг. На лівий тому, що всі гнали здебільшого тільки одною правою ногою, а я мріяв про віртуозність і вирішив будь-що навчитись грати обома. І навчився. І всі десять років грав на одному місці — лівого інсайда.

Перший справжній, шкіряний, м'яч принесли на поле наші багатії, брати Тубакаєви: Умар, Тауфік, Ізатул і Валей. Команда відразу ж перестала бути вуличною, а стала, так би мовити, загальноміською, коли б на теперішню термінологію, то — клубною. Тільки от клубу і не було. Брати Тубакаєви — шефи нашої команди — «династично» закріпили за собою в команді: центр. Були вони один одного молодший на рік, і коли старший закінчував гімназію і виїздив до університету, місце центрфорварда

займав наступний за віком. А втім, всі вони й справді були добрі футболісти, і центрфорвард з кожного був відмінний.

От тоді й почався для мене справжній футбол.

Команду ми найменували ЖКФ — Жмеринська команда футболістів. Тубакаєви і Дівеєв справили й форму: сині сорочки з червоними вилогами та чорні труси з червоними лампасами. М'яч тепер постійно переховувався у мене, бо мешкав я найближче до нашого поля на плацу дев'ятого полку. На мене ж були покладені й обов'язки тримати м'яча «у бойовій готовності»: я його мастив рициною, надував, а також і ремонтував. Дратва на швах постійно лопалась, і я перешивав усі шви жилами — скрипковими струнами. Доводилось і латати по цілому: догравали ми нашого м'яча до кінця — аж протиралася шкіра. До цих шевських робіт мені було не звикати: адже й бутси кожний з нас виготовляв собі сам, бо звичайні чоботарі не вмiли шити так міцно, як треба футболістові. До того ж ми невдовзі й взагалі навчилися робити собі добрі бутси із звичайнісіньких черевиків — ніяк не гірші проти фабричних, навіть міцніші. Робилося це так. З тонких сиром'ятних ремінців — як відомо, надзвичайно міцних — шилося (жилами) щось подібне до собачого намордника — на весь передок черевика. Ця «структура» міцно притискала підошву до передка, а після того вже впоперек підошви дерев'яними гвіздками прибивалося й шипи — суцільні смужки спиртового ремінця. Такі ж смужки (дві) набивалося і замість підбора. Бутс виходив на славу! Особливо якщо робилося його не з модельного фабричного черевика, а — коли почалася війна — з австрійських солдатських бутсів, виготовлюваних для австрійської армії чеською фірмою «Батя». Ми вимінювали їх у військовополонених за фунт тютюну — подільського бакуна.

Грали ми здебільшого з другою командою, що утворилась на іншому передмісті — Новий План — і справила собі сорочки модного тоді кольору «танго», тобто жовтогарячі. Інколи наші команди, так би мовити, перешиковувались: з гімназистів, що були в обох командах, складалась гімназична команда, з усіх інших — друга. Крім того, нашими суперниками були офіцерські команди дев'ятого та десятого полків, а також — під час літніх ваканцій — команда кадетів, дітей офіцерів усієї дивізії, що вчилися по кадетських корпусах у Києві, Одесі чи Сумах.

Матчі з кадетами були особливо заповзяті — «силові», як кажуть тепер, бо між нами та кадетами не пригасала люта «кастова» ворожнеча. За рік чи два почались і наші міжміські матчі. Грали найчастіше з сусідньою Вінницею — командами учнів реального училища чи залізничників; і з одеськими командами ОКФ, «Вега», «Макабі». Коли почалася війна, в Жмеринці був табір військовополонених чехів з австрійської армії. Військовополонені чехи були на особливому становищі: їх не охороняли, працювали вони за наймом і взагалі вільно ходили по місту, тільки ночувати повинні були в своїх бараках у концтаборі. Бараки ці розташовано на території дев'ятого полку, що в цей час воював на позиціях, були вони якраз понад нашим футбольним полем на військовому плацу, і чехи негайно утворили свою футбольну команду. Була це команда високого класу — футбол у Чехії на той час був дуже популярний, і чеські команди тримали світову першість. Наша полоненська чеська команда склалася з гравців різних за мирного часу чеських клубних команд, а капітаном і центрфорвардом був у ній Ч-кий — один із славнозвісних футбольних лідерів Чехії того часу. Цій команді чехів ми, власне, і повинні завдячувати за наш спортивний вишкіл: матчі нашої ЖКФ проти команди чехів були для нас доброю школою. Програвали ми чехам і п'ять і десять голів. Коли в шістнадцятому році двоє з чехів футболістів кудись виїхали — лівий край і лівий інсайд, — то якийсь час я — лівий інсайд, і Колька Макаревич — лівий край — грали за команду чехів. От тоді, власне, я й став справжнім футболістом.

Принагідно не можу не згадати один трагічний випадок під час матчу команди чехів, у якій тоді грали і ми з Колею Макаревичем, з командою офіцерів п'ятнадцятого пішого полку у Вінниці.

Матч відбувався на острові Кумбарі. Перший тайм закінчився з рахунком 2:0 на користь чехів. Голи забили Ч-кий і я. Другий тайм почався навальною атакою офіцерів — вони хотіли за всяку ціну відігратися: честь мундира офіцерів російської армії проти військовополонених солдатів ворожої австрійської армії! Але ми — чехи — не відтягались в оборону, як це робиться завжди тепер проти навальної атаки противника. Тактика чехів ґрунтувалась на іншій концепції: найкраща оборона — це напад. І ми ринули в атаку теж. Темп гри підвищився шалено. Біля штрафних майданчиків раз у раз утворювалась ко-

лотнеча і виникали штрафні. Судив (рефері) офіцер-авіатор з повітряної ескадри Південно-Західного фронту, що базувалась у Вінниці. В одній із навальних комбінацій нашої команди — пасовка між двома інсайдами і центром під штрафним майданчиком противника — наш центр Ч-кий зіткнувся з центром п'ятнадцятого полку. Удар був такий сильний, що обидва впали. Ч-кий звівся зразу, противник-офіцер лежав. Суддя призначив штрафний в бік воріт команди офіцерів. Ч-кий підійшов сам бити штрафний. Але офіцер все ще лежав. Рефері припинив гру і підійшов до травмованого. Центрфорвард офіцерської команди лежав... мертвий. Очевидно, плече Ч-кого при ударі влучило противникові під сонячне сплетіння.

Звичайно, матч на тому й закінчився.

А Ч-кого з поля патрулі забрали в каземат.

Футбол футбол, але ж трапився надзвичайний випадок: військовополонений солдат ворожої армії убив офіцера російської армії. За умов воєнного часу це — військовопольовий суд і розстріл.

За воєнних обставин, ще й у прифронтов'ї, з військовопольовим судом не зволікали: суд відбувся того ж дня.

Вирок?

Суд розсудив так. Раз клуб офіцерів російської армії викликав на матч команду полонених, то тим самим признав за нею правову з собою рівність на час матчу; тобто зняв виключність полоненського стану і для члена цієї команди, підсудного. Таким чином, при розгляді справи слід застосувати чинність судового кодексу для військовослужбовців російської армії. Це — по-перше. По-друге, суд не може не взяти до уваги, що смерть сталась під час спортивного змагання. Тобто зловмисного заміру не було, не було й факту убивства, а трапився нещасний випадок. По-третє, суд змушений взяти до уваги і те, що спричинив цей нещасний випадок саме той, хто постраждав, бо ж суддя матчу, не відаючи ще про трагічний результат випадку, оштрафував саме його, визнавши таким чином його провину. Отже, підданця Австро-Угорської імперії, солдата австрійської армії, військовополоненого чеха визнати невинним і з-під арешту звільнити.

Другого ж вечора центрфорвард Ч-кий ночував уже в своєму полоненському бараку.

Правда, футбольна команда чехів після цього прикрого

випадку розвалилась сама собою: трагічність події надто приголомшила і засмутила всіх.

Але я знову ухилився від основного напрямку моєї розповіді, — повернімося до футболу мого часу.

Мого часу у футбол гралося трохи не так, як грається тепер.

Звичайно, ви скажете, що кожному особливо люба пора його молодості, отже, й видається кращим усе те, що було за його молодих років. Нехай і так: кожний вільний думати, як йому забажається...

В чому спортивний інтерес нинішнього футболу? Взяти очки (на першість) або вибити партнера із змагання (на кубок). Звичайно, в наш час ми теж прагнули виграти — хіба могло бути інакше? Але більше важив не так результат, як самий *процес* гри. Що вабило нас тоді? Удар, комбінація, перевага над противником, що в цю хвилину змагається з тобою за володіння м'ячем, чисто фізична радість від швидкого бігу по полю та від уміння миттю зорієнтуватись. Ми спортові віддавались не для того, щоб вигравати, а для того, щоб мати насолоду від самого грання.

Звичайно, десь по великих містах — у Києві, Одесі, Петрограді, а надто в містах, що того часу боролись за футбольну першість по цілій країні — в Орехово-Зуєві та Миколаєві, — футбольні команди входили до Всеросійської футбольної ліги: змагались на першість, рахували очки і таке інше. Але в провінції, зокрема в нашій Жмеринці, футбольні команди були не лігові — ніяких обрахунків не робили, грали тільки для самого процесу гри і ніякого зиску від виграшу не мали. Інтерес полягав у тому, щоб втішно згаяти час і дати вихід молодечому завзяттю, щоб загартуватись фізично, щоб, звичайно, перемагати в змаганні і щоб грати... красиво.

Так, ми дуже дбали про красу гри.

Головне було — удар. Не комбінація в наступі чи обороні, а саме удар ногою по м'ячу: фут-бол! Головне було — радість, яку відчуваєш, коли торкаєшся м'яча ногою та спрямовуєш його саме туди, куди ти хотів, або тільки інтуїтивно відчув, куди тобі його треба спрямувати, щоб обіграти твого суперника саме в цю хвилину. Удар! Він мав бути сильний, точний і красивий. З флангу на фланг, з флангу на центр, з флангу під гол, пасовка в центральній групі нападу — ось що мало ціну й захоплювало. Удари старанно опрацьовувались на тренуванні

і мали свої назви. Удар підйомом був звичайний і був «датський»: зовнішнім боком підйому. Удар внутрішнім боком підйому звався «шпаном» і використовувався тільки для дрібної пасовки, а взагалі зневажався. Так само категорично засуджувався удар носком: носком тільки вибивав бек, коли треба було подати вільний від воріт. Зате дуже полюблилися вишукані, «на красу», удари: «англійський» — назад через себе, «бейт» — п'яткою через себе наперед. Удар по голу звався «шут» і діставав схвалення лише тоді, коли робився «з нальоту», тобто, як кажуть тепер, в один доторк. Коли ж гравець зупиняв м'яча, а тоді бив по воротах, то то вже не був «шут», і прощали його лише в тому випадку, якщо був він результативний, тобто м'яч влітав у ворота. Взагалі це було принципом — завжди грати тільки в один доторк, не затримувати м'яча, зразу посилати його партнерові — пасувати. «Водились» тільки по краях, і те — в дрібній пасовці між краєм і хаубеком або інсайдом.

І грали — забув сказати! — під музику. Звичайно, тільки матчі, а не тренування. Це теж було в ім'я тієї «краси». І для глядача — видовище! І для гравця — емоційний підйом. Музика бадьорила — для перемоги, для виграшу; музика створювала взагалі піднесений, святковий настрій. «Акомпанував» матчам духовий оркестр, і, певна річ, капельмейстер мав бути в душі спортсменом: адже від мелодії, від ритму музичної п'єси залежав якоюсь мірою і ритм самої гри. Виконувалося здебільшого марш «Морський король», коли ж капельмейстер відчував запал до наступу в команді, за яку «болів», він переходив на мазурку.

Та, звичайно, не «гра на красу» була перевагою колишнього футболу. В цьому, можливо, був якраз його мінус. Перевага була — в наступальній концепції гри.

Нині у футболі переважає захисний стиль гри. В захисті грають і чотири, і п'ять, навіть сім гравців. Півзахист у сучасному футболі першочергово дбає про допомогу своєму захисту — він страхує гравців. І в нападі тепер залишають фактично лише чотирьох, трьох, а то й — останнім часом — навіть тільки двох гравців. У наш час, навпаки, суворо дотримувались агресивного стилю. Беків було два — і тільки два; хаубеків — три, і тільки три; форвардів — п'ять, і неодмінно п'ять. І хаубеки дбали насамперед про те, щоб допомагати нападаві — форвардам: вони йшли, власне, другою лінією нападу і лише в хви-

лини небезпеки, прориву противника, переміщались назад, в глибину, на допомогу бекам. Таким чином, фактично в нападі бувало і п'ять, і сім, і навіть вісім гравців. Тим-то й на рідкість були найпоширеніші тепер «нічийні» результати. Я, мабуть, не пригадаю, щоб у наш час матч закінчувався з результатом 0:0. Один — один теж бувало рідко. Ми закінчували матчі здебільшого з рахунком 5:4, 5:3, 5:2, 4:2, 4:1, 3:1 тощо. Основи сучасного стилю гри — персональної опіки нападника — ми зовсім не знали і не чули про неї. І хіба ж це інтересно: не давати противникові грати? Хіба це — гра? Захист в наш час грав виключно зонально: беки пильнували штрафного майданчика, хаубеки — кожний своєї половини поля: лівий — зліва по центру, правий — справа, а центральний хаубек завжди йшов висунутий наперед, щоб «підбирати» м'ячі позаду лінії свого нападу і або зразу шутувати по голу через голову свого центрфорварда, або розподіляти м'ячі між інсайдами — для дрібної пасовки, або краями — якщо центр противника виявлявся непробивним.

Така була тактика футболу в наш час, залишалась незмінною всі десять років, що я грав; в ній траплялись лише невеличкі зміни, залежно від того, де противник перегравав — по краях чи по центру.

Звичайно, техніка обробки м'яча тепер значно вища: наша була «на красу», тепер — на доцільність. Для точності пасу тепер якнайширше практикується зневажуваний в наш час удар «шпаном». До «англійського» чи «бейта» нині вдаються тільки в крайньому разі — коли нема іншого виходу із становища, власне — коли м'яч вже все одно проминув тебе. Темп гри тепер став незрівнянно вищий: тепер гравець «іде на м'яч», в наш час — чекали, щоб м'яч прийшов до тебе. І в цьому був величезний мінус нашої системи гри. Стратегія змагання нині плідно ускладнилась, ускладнились і способи комбінаційної гри. В цьому теж величезна перевага нинішньої системи гри в усіх її варіаціях. Адже під ворожим голом у нападі в наш час була фактично одна комбінація: якщо центр не пробивається у штрафний майданчик противника, то передає м'яч на край, а край пасує під гол. Інсайди, власне, самі не йшли з м'ячем: вони підігрували центрфорвардові: коли ж центр передавав на край, і край, вийшовши майже до корнерного прапорця, давав паралельний пас під гол, — інсайди виходили на шут. «Во-

дитись» інсайдам суворо заборонялось; водити мав тільки край, і підігравав краєві його хаубек.

Тож і виходило, що наш футбол був нехай і менш досконалий тактично, але агресивніший, результативніший, отже, й спортивніший.

Я, наприклад, не мав надто сильного удару — з-поза меж штрафного майданчика я, мабуть, за все своє футбольне життя не забив жодного м'яча. Але в нашій команді якраз я і був забивачем м'ячів: я йшов на пас з правого фланга — «налітав», як ми тоді казали,— і забивав гол: правою, лівою, «датським», «англійським», «бейтом», головою, грудьми — як прийдеться. Часто з м'ячем і сам влітав у гол або збивав з ніг голкіпера,— адже в наш час було дозволено штовхати голкіпера в гол, якщо він тримає м'яча в руках.

Правда, наш стиль гри був цікавий лише при однаковій кваліфікації противних команд. Коли ж противник траплявся нижчого класу, то приходило до курйозів. Пригадую, вже року двадцять першого чи двадцять другого, коли я був інструктором по футболу у всевобучі при нашому повітовому військкоматі, наша «інструкторська» команда всевобучу приїхала грати в Проскурів* з командою авіаторів повітряної ескадрильї. Перший тайм ми закінчили з результатом... дванадцять — нуль, і на тому матч припинився. Здається, в наш час було таке правило: якщо забито дванадцять, то змагання на тому й закінчується, фіксуючи тим цілковиту перевагу.

До речі, про всевобуч і нашу «інструкторську» команду, бо на цьому моя футбольна кар'єра і закінчилась.

Всевобуч, тобто загальне обов'язкове військове навчання, запроваджено вісімнадцятого року, слідом за утворенням Червоної Армії. І вперше на теренах колишньої Російської імперії у допризовну підготовку молодиків віком від шістнадцяти років включено й спорт. Поза «шагістикою», стройовою муштрою та вправами з гвинтівкою допризовники мусили дбати і за загальну фізичну підготовку: крім «кобили», турніка та паралельних брусьвів, яких знали і в царській армії по спеціальних учбових командах (що готували унтер-офіцерів), заведено й інші види легкої атлетики та, зокрема, футбол. Завдання було — зробити футбол масовим видом спорту; популяризувати його і мали спеціальні інструктори (термін «тренер»

* Нині Хмельницький.

тоді ще не вживався). Такі інструктори по футболу існували, мабуть, по всіх формуваннях допризовників, а при повітових військкоматах, які відали цілою округою допризовних формувань, утворювались і спеціальні інструкторські футбольні команди. Ці команди їздили по частинах і демонстрували кваліфіковану гру. Жмеринський повітовий військкомат інструкторською командою всевобучу оголосив нашу команду залізничників — тоді ми вже привласнили собі назву ЖФКЗ. Складалась ЖФКЗ в основному з гравців колишніх «збірних» — першої та другої (тобто з передмість Кавказ та Новий План). Нас звільнено від інших видів стройової муштри — мусили тільки грати та їздити з матчами по станціях залізничного вузла. Грали з Вінницею — з командами «Арма» і «Спортінг», в Гнівані та Браїлові — з командами цукрозаводів, у Проскурові — з командою при авіаційній частині. Справлено нам і форму: рожеві майки та чорні з червоними лампасами труси, видано замість бутсів солдатські черевики і навіть призначено сухий пайок з хліба і цукру, — от не пригадаю вже в якому розмірі; не пригадаю також, щоб ми той пайок хоч би один раз одержали.

Але найбільш цікаві були матчі міжзональні: подільського всевобучу з сусіднім одеським. З Одеси до нас приїздила команда «Вега» — відомий з дореволюційних і довоєнних часів суперник у претензіях на першість Одеси в змаганні з славнозвісною командою «Англійський клуб». В «Англійському клубі» — та й на всю Одесу — тоді славився форвард Злотчевський (навіть був спеціальний «удар Злотчевського»), в команді «Вега» — голкіпер Тіпкін, а в захисті — брати Котови. З Злотчевським мені не привелось грати, а проти Тіпкіна і Котових грав неодноразово, і навіть забивав Тіпкіну голи. З славних тоді у «Везі» гравців пригадую ще двох — прізвища обох забув, але запам'ятались імена: лівий край Гринька — рибалка за професією, і правий край — Ронька, апаш.

У мене збереглась навіть єдина пам'ятка з тих футбольних часів — фотографія наших команд, ЖФКЗ та «Веги» після матчу в Жмеринці.

Я — лежу в першому ряді.

Цю фотографію — років двадцять п'ять пізніше, вже після другої світової війни, — подарував мені, повернувшись із гітлерівської неволі, де зберіг її як єдиний спогад про колишню світлу юнацьку пору, професор-біолог з Інституту біохімії Академії наук УРСР Сергій Євгенович Боржковсь-

кий — Серьожка Боржковський, наш тоді «правий бек». Вона бліда, сіра і невиразна — любительська фотографія з тогочасного «Кодака», стерта, пожмакана і обірвана по берегах — сліди переховування по концтаборах.

Більше, крім зламаного пальця на правій нозі, в мене матеріальних споминок від юнацької пори не залишилось. Але залишились спогади. І спогади ці, дарма що футбольної пори і «сюжет» у них футболістський, мають, проте, — так принаймні здається мені, — інтерес позаспортовий, загальний, фіксуючи події та соціальні обставини, за яких минала юнацька пора мого покоління.

Влітку, либонь, двадцять першого року нашу інструкторську команду жмеринського всеобучу відряджено до Одеси на матч-відповідь з «Вегою». Матч у Жмеринці ми програли 2:1.

Виїздили ми спеціальним вагоном — вантажною теплушкою: одинадцять футболістів і наша ж, всеобучівська, музикальна команда — духовий оркестр залізничників Жмеринського вузла. Їхали, певна річ, залюбки. По-перше, взагалі їхати до Одеси принадно: море, велике місто, романтика подорожі. По-друге, матч з «Вегою» в жаданні реваншу. По-третє, сіль! Був же голодний рік, і найтяжче давався взнаки брак солі: за сіль можна було мати що завгодно — і хліб, і до хліба. З Одеси йшла тоді вся тогочасна сіль, правда, не кримська, чонгарська, біла та дрібна, а крупна, кам'яниста, рожева та йодиста з морської води — кінська. Однаково то була «валюта» майже золотої ваги. І, певна річ, по пуду чи два кожний з нас мав неодмінно прихопити з собою при поверненні додому.

Ми їхали довго і весело. Довго, бо перестоювали мало не на кожній станції, надто на вузлових — Вапнярці та Роздільній, чекаючи причепу до якогось ешелону. Весело, бо були молоді, літо пашіло в розквіті південної краси, а гурт був товариський, шалапутський. В даху вагона ми пробили діру, видобувались на дах — виніжувались у сонячному промінні та вітерцеві за ходою поїзда або стрибали по дахах з вагона на вагон, вганяючися один за одним під час руху ешелону.

До Одеси ми прибули за два чи три дні і зразу ж довідались, що матч з «Вегою» не відбудеться: голод розігнав гравців футбольної команди по харчі по селах, і зібрати їх не стало змоги. Та начальник нашої команди, завідуючий нашим всеобучем (прізвище його було чи Сайко,

чи Сачко), був хлопець «оборотистий» і, щоб не повертатись без відповідної довідки про відбутий матч, того ж дня домовився з командою ОКФ: ми граємо у них, і разом з нами вони їдуть до Жмеринки — на матч-реванш. Команда знайшлась у повному складі і згоду дала охоче, бо ж кожний її гравець теж розраховував прихопити з Одеси пуд-два солі, щоб виміняти її десь під Жмеринкою на продукти.

Матч відбувся на полі залізничників, недалеко Січневих вагонних майстерень. І ми знову програли: чи 2:5, чи 3:5, незважаючи на блискучу гру нашого голкіпера Мишка Леонова та всі старання беків — Серьожки Боржковського та особливо Бачинського, що славився неперевершеним відбійним ударом. З наших двох чи трьох я забив один гол: «бейтом» — краси неповторної.

І ми ринули на Привоз — купувати сіль.

Отут наші злигодні й почались.

Коли вагон вже був завантажений сіллю — в мішках і мішечках, а то й просто в сорочках з зав'язаними рукавами — мало не до даху (одинадцять наших футболістів, футболісти з ОКФ і двадцять п'ять наших музикантів), і ми обляглися спати на даху вагона, бо ж місця у вагоні вже не було, — саме тоді, як ешелон наш уже чекав на повістку до відправки, — прийшла ота чорна звістка: поїзд не піде, і невідомо, коли зможе піти, бо... залізничний зв'язок між Одесою та Жмеринкою обірваний, і, мабуть, надовго.

Петлюрівський отаман Лихо, який воював головним чином проти «продрозверстки», захопив залізничний вузол Вапнярку, зруйнував залізницю на десяток кілометрів, а по околишніх селах підняв куркулів на повстання. «Фронт» гайдамацьких загонів Лиха в напрямі проти Одеси розтягнувся на півста кілометрів і вглиб був ешелонований повстанськими бандами теж кілометрів на п'ятдесят; отже, між Одесою і нашою рідною Жмеринкою утворився театр воєнних дій на дві чи три волості.

Таким чином, ми не могли повернутись додому, і взагалі було невідомо, коли ж наше повернення стане можливим. І це було трагічно, бо всі ми — і футболісти, і музиканти — не мали ні грошей, ані харчів.

День-два ми поголодували, підбираючи по своїх торбинках чи сундучках крихти, що залишились від жмеринського запасу на дорогу. Потім довелося — за півціни, певна

річ,— віддати назад сіль. А далі... далі «ресурси» вичерпано і перспектив ніяких не було.

В такому — «безресурсному» та безперспективному — стані ми й пробули в Одесі, голодній, із зруйнованим після громадянської війни побутом, тижнів зо два, аж поки не ліквідовано «рейд» отамана Лиха та куркульське повстання.

Як ми перебули цей час?

Музикантам вийшло легше. Адже був це «колектив» організований, сказати б, на виробничій базі. Оркестр негайно рушив по одеських передмістях на заробітки. Розбившись на групки по кілька інструментів, музиканти пішли «по весіллях»: всякому ж весіллю на Пересипу, Ближніх чи Далеких Млинах принадно було витанцьовувати «сім сорок» під барабан, бубон, валторну та флейту. За це в торби музикантам сипалась і «шрапнель» — перлова крупа, і «пісний цукор», і «пшінка» (кукурудза), ба й в'ялені бички чи вуджена скумбрія; траплявся і самогон з меляси. А на Молдаванці,— коли віддавав богіві душу зарізаний під якусь неслухну нагоду «альоша» з колишньої армії Мишки Япончика,— оркестрові й ділитися на групи не доводилось: одеський апаш любляв «шік та блеск» і зроду-віку був закоханий у бучний похорон. В таких випадках за труною почилого в бозі «альоші» йшов цілий оркестр з мідних інструментів і оглашав квартали від Привозу до Дюкового саду урочистими й жалібними руладами похоронного маршу та неодмінною — на поминки — мелодією «На Молдаванке музичка играет».

Словом, наш оркестр зуби на полицю не клав і до від'їзду спромігся навіть вивезти до Жмеринки піввагона солі.

Футболістам на таке, певна річ, не вийшло. Ми розторгували на товкучці одержувану за себе, залишивши на собі тільки труси з червоними лампасами та рожеві майки. «Прибутків» вистачило на два-три дні, бо ж барахло йшло на товкучці за безцінь, та й не було воно якістю вищого гатунку. Після того наша команда враз розтанула — футболісти пурхнули хто куди. Де в кого знайшлись якісь родичі чи знайомі на одеських передмістях, дехто подався з Одеси геть, розраховуючи від села до села пішки «обійти» театр воєнних дій і добуватися до Жмеринки. Розпад команди особливо прискорив той факт, що «спеціальний» вагон у нас раптом відібрали — в якийсь ешелон

для обслуговування несподіваного фронту. Таким чином, втрачено нічліг, а хоча й стояло погоже літо, та вночі, а надто під ранок, з моря повівав свіженький бриз, і спати голяка, ще й на голій землі, було не так уже й затишно.

Словом, пригадую, залишилися ми троє: я, лівий край — Колька Макаревич та центрхаубек Радивонов. Звали ми його за його схильність до філософії та моралізаторства «отець Паїсій». Ми держалися купи, бо були душевними приятелями, та й вкупі все ж таки якось легше переживати злигодні.

Як ми існували і що поробляли?

Першим ділом ми продали й черевики та рожеві майки з себе. В зв'язку з низькою кон'юктурою на барахло цього нам вистачило раз або два чи то переснідати, чи то переобідати, чи й повечеряти — байдуже, бо ж харчувалися за тих обставин взагалі лише один раз на день. Після того ми пішли на заробітки.

Які могли бути «заробітки» в зруйнованій Одесі, де взагалі в ту пору нічого, крім запальничок, не вироблялось і ні великі підприємства, ані дрібні майстерні не діяли? «Заробітки» могли бути тільки «торговельні», бо вся Одеса тоді торгувала барахлом із себе або продукцією з дна морського чи городів на Фонтанах. Ми й подалися в торгівлю. А що торгувати нам вже не було чим — ми босі, в самих трусиках і навіть без сорочок, то й довелися нам іти «в обслугу» торговельних «підприємств». Інколи щастило підкотити тачку з «синенькими» та помідорами городниці з котрогось з Фонтанів. Іншим разом вимити підлогу в котромусь рундучку, що торгував солоною пеламидою. А найчастіше — з Привозу до вокзалу піднести на плечах мішок солі «негоціантам», що вирушали за «обміном» по станціях діючих ще напрямів на Вознесенськ та Тирасполь.

То була страшна, пам'ятна на все життя річ — тягати оті мішки по два-три пуди солі на голих плечах у сорокаступневу спеку: піт заливав спину, сіль танула і в'їдалася у шкіру. До кінця нашого перебування в стані «піднощиків солі» за якийсь тиждень спину нам пороз'їдало — шкіра вкрилась виразками й струпом. Але після такого рейсу від Привозу до вокзалу ми повертались на Привоз і з'їдали пару конячих котлет або вуджену скумбрію; помідори ми вправлялись красти з лотків або з тачки, коли щастило на оту «легку» роботу — котити тачку з десятої чи шістнадцятої станції до Привозу.

Так ми й жили. Регламент нашого побуту був такий. «Заробіток» переважно у досвітні години чи раним-рано — до відкриття базару; «харчування» тут же, де одержано гроші; тоді — марш через всю Одесу, від Привозу до моря, — переважно на Австрійський пляж, за маяком. Там ми вилежувались на сонці, вигріваючи наші поїдені сіллю спина, купались — знову роз'їдаючи морською сіллю наші тіла, пробували ловити бичків — на вудку з звичайної нитки та загнutoї голки. Інколи щастило набрати два-три десятки бичків — і тоді починався бенкет: тут же, на піску Австрійського пляжу, ми розкладали багаття і в бляшанці з-під консервів варили або на дротинці пекли у золі отих капосних бичків і з'їдали їх, опікаючи язика і ясна. Спати — надвечір, щоб вставати якнайраніше і захопити «роботу» попереду інших подібних до нас безпритульних голяків, — ми поспішали знову на станцію. Облягались на дерев'яних лавах у залі третього класу; коли ж, годині об одинадцятій, нас викидали «стрілки» залізничної охорони, ми йшли у вагонний парк, залазили до котрогось з відкритими дверима вагона і десь у куточку тулились тісно один до одного нашими голими, поїденими сіллю спинами, бо ж вночі голе тіло таки пробирав холод. Досипати ці дві-три години було дуже трудно.

Потім надходив ранок, і все починалось, як і вчора. Звичайно, трапилось у ті дні чимало різних пригод, зав'язалося чимало цікавих і нецікавих, корисних і шкідливих знайомств, та про це колись пізніше. Відзначу тільки, що, очевидно, саме тоді, коли я ще й не помишляв, що доведеться мені стати літератором, саме тоді — із зустрічей, знайомств та розмов з випадковими одеськими «апашами» та «альошами» або й просто добрими старожилками, — саме тоді і почався отой складний, інколи зовсім свідомістю незареєстрований, процес першого накопичення «матеріалу» для моїх майбутніх літературних опусів про Одесу років громадянської війни та пізніше.

Нарешті отамана Лихо та його внутрішній театр воєнних дій ліквідовано, і ми повернулись до Жмеринки.

Не пригадую, щоб після того наша інструкторська футбольна команда існувала далі: чи її ліквідовано офіційно, чи вона й сама розпалась, а можливо, що моя тодішня робота — санітаром у Червоному Хресті та актором у Червоноармійському театрі — стала на перешкоді моїй спортивній діяльності. В двадцять другому й двадцять третьому роках — вряди-годи — я ще грав у футбол, але

то вже були не організовані матчі, а тільки звичайна товариська гра.

Згадувати нині мою футбольну пору мені і мило. — хіба ж може бути не милим спогад про юнацьку пору й неповторні радощі на тій порі? — і сумно — не тільки тому, що юність минула і не повернеться вже, а ще й тому, що не взяв я сповна від моєї пристрасті, що не віддав їй всієї моєї зго-тованої до того снаги.

Але можливості нашого покоління були надто обмеже-ні, а жадання та мрії надто багаті та щедрі. Я мріяв про «великий футбол» — про той футбол, який маю тепер тільки як болільник. Стадіони з сотисячним натовпом глядачів. Тисячі класних футбольних команд по всій кра-їні і міжміські матчі! Увага й турботи про розвиток цього прекрасного виду спорту від громадськості й держави! Але мрії мої тоді не обмежувались лише зовнішньою, демонстративною стороною: я мріяв про саму, так би мо-вити, наукову, теоретичну суть футболу. Власне, про фут-бол, яким він і є нині. Я мріяв про існування постій-ного складу команди та її старання — практичне й теоре-тичне — тренування. Мені ввижалося тоді, на світанку нашого футболу, як команда виробляє свій власний, одмінний від інших команд, стиль гри, свою власну, ори-гінальну тактику в наступі й обороні; як наперед, у напо-легливому тренуванні, відпрацьовуються комбінації між-пасовки; як... та багато про що мріялося, щоб зробити з футболу не тільки розвагу, а гарне, чудодійне грище — осмислене, ювелірно витончене, відрадне душі та корисне для здоров'я: ін корпоре сана меңс сана!

Власне, тільки з Макаром — так звали ми Кольку Ма-каревича — та «отцем Паїсієм» ми й ділилися такими на-шими мріяннями.

Колька Макаревич вмер від туберкульозу, ставши вже видатним математиком. «Отець Паїсій» зник з поля мого овиду — він зробився, либонь, інженером залізничного транспорту. Мої останні спогади про футбол пов'язані саме з ними.

А проте — ні. День мого, сказати б, «прощання» з футболем мені запам'ятався осібно.

Дозволю собі ще раз забігти наперед, щоб покінчити з спогадами про футбол.

У Вінниці двадцять третього року я купував на базарі харчі. Поруч купував якийсь молодик.

— Юрка! — раптом сказав він до мене.

Я глянув на нього: то був Петька Пивоваров — останній центрфорвард у нашій команді.

— Петька!

— Здоров!

— Здоров!

— Ти хто?

— А ти хто?

Ми обмінялись інформаціями. Я кивнув на афішу, що повідомляла про черговий спектакль театру імені Івана Франка на гастролях у Вінниці: «Монна Ванна», роль Колонни виконує Юрій Смолич.

Петька прочитав уважно і кивнув на афішу, наліплена на тумбі якраз поруч: футбол! Матч Вінниця — Одеса, на центрі — Пивоваров.

В ті часи ще писалося такі афіші і так рекламувалося видатних футбольних гравців, наче гастролерів. А втім, так воно й було: Петька Пивоваров досяг у футболі верховин, став знаменитим футболістом, класним центрфорвардом і... гастролював «на центрі» то в одній, то в другій команді.

— Так ти, значить... граєш... — мовив я, і добре пам'ятаю, як защеміло мені серце: він все ще грав у любий мені футбол.

— А ти... теж, значить... граєш? — Петька мав на увазі моє акторство в театрі.

Ми помовчали.

— Приходь увечері на спектакль. Я дам тобі контрамарку.

— А ти приходь на матч: вхід вільний.

Ми помовчали ще.

І отоді, на тому мовчанні, я зрозумів, що з футболістом моїм покінчено, і відчув, як це мені сумно.

Не знаю, що подумав тоді, мовчавши, Петька.

Він не прийшов на спектакль, я не прийшов на матч: мені гірко було іти й дивитись, як гратиме «на центрі» Петька Пивоваров. Футболістом я тоді перестав бути, болюником ще не став.

І дивно — років десять я не ходив на матчі: мені боляче було б дивитись, як грають інші. Потім, років за десять, вже в Харкові, коли я заб'ув і про театр, а став уже літератором, — ми з Майком Йогансенем, поетом, теж колишнім футболістом і теж десять років лівим інсайдом, заходились були створювати футбольну команду «старичків». З того нічого не вийшло.

Відтоді я й став болільником. А «болію» вже добрих сорок років. Таким чином, мій футбольний стаж загалом сягає за півстоліття. Кінець кінцем в ці півстоліття вкладається майже вся історія вітчизняного футболу.

Але про Петьку Пивоварова — останнього нашого центр-форварда, що й гастролював «на центрі», — мені хочеться згадати принагідно ще. Було то вже після закінчення Вітчизняної війни. Петька Пивоваров, невпізнаний, з'явився у мене, — я жив тоді вже в Києві. Впізнати відразу було справді важко, бо ввійшов до мене майор, весь в орденах та медалях: щойно демобілізований, він повертався до своєї рідної Жмеринки. Всю війну — від першого до останнього її дня — Петька провоював сапером, комбатом: ставив міни проти фашистів та розмінював фашистські мінні загорожі.

Футбол, звичайно, футбол, але нині для мене найбільше важить те, що й на футбольному полі пізнається людина, що й на футбольне поле поклали свій знак умови й обставини, за яких формувалось моє покоління замолу.

ЯК Я БУВ СТУДЕНТОМ

Думаю, що опис цього періоду мого життя не повинен бути довгий, адже моя «студентська пора» — то тільки епізод, вона була зовсім коротка: один семестр і один залік, який не був мені зарахований, бо я провалився.

А втім, про це пізніше — на закінчення цих записів про студентську пору, а зараз — про те, як же я був все-таки студентом.

Очевидно, у всіх воно так: коли мої старші сестра і брат училися вже в гімназії, мрією мого життя змалку було — стати гімназистом. Здавалося мені, семи- і восьмилітньому хлопчику в коротеньких штанцях, що немає більшого щастя, як вдягти довгі штани, лакований пасок з мідною бляхою та синій кашкет з срібним гербом і, підхоплюючись щодня засвіт, бігти чимдуж до гімназії, щоб бути цілий день не самому, а в гурті інших хлопчаків — у «корпорації», як полюбляв казати мій батько. Мрія була така пристрасна, що почала ятрити мою дитячу нервову систему: я прокидався серед ночі з плачем або кричав уві сні, що хочу мерщій до гімназії, а цілісінький день простоював біля ґитает, що відділяли нашу садибу від

гімназичного парку, заздро позираючи, як на перемінках гімназисти молодших класів грали в «матку і синка» або в «рюхи», а старшокласники поважно прогулювались алеями, ведучи якісь, як здавалося мені, надзвичайно розумні розмови та оглядаючись на вікна гімназії нишком покурювали з рукава. Я навіть вкрав тоді в батька цигарку й собі спробував покурити з рукава — що здавалося мені тоді верхом мужності та елегантії. Проте стало мені тоді млясо, а коли очунав, то дістав добрячого прочухана від мами.

Читати мене взагалі не вчено — я навчився самотужки, коли було мені років чотири, слухавши, як завчає абетку мій, старший проти мене на два роки, брат. Тоді ж, випросивши в брата зошит «у дві косі», навчився й писати літери. З п'яти чи шести років я чомусь, вже не пригадую точно, що було до того приводом — либонь, читання пушкінської «Полтави», що справила на мене глибоке враження, надто тому, що дія відбувалася і в Білій Церкві, а ми жили тоді якраз у Білій Церкві, — з п'яти чи шести років я вирішив «стати письменником» і негайно почав це здійснювати. Випросив купити мені товстого зошита («общая тетрадь» у чорній цератовій обгортці) і ручку з пером і сів переписувати книжки, що мені подобались. Так, пригадую, я переписав кілька книжок, будучи абсолютно певний, що тепер це саме я їх і написав. Я так і казав: я написав «Юрія Милославського» Загоскіна. Коли ж моя, шість років старша проти мене, сестра завчала напам'ять французькі чи німецькі вірші, плачучи і катуючись, що вони ніяк не запам'ятовуються, я з її голосу зразу завчив ці вірші напам'ять і підказував їй, коли вона, закривши книжку, перевіряла себе.

Словом, бачачи такий мій наполегливий потяг до наук (що був, проте, потягом зовсім не до наук, а тільки до гімназії), батьки подали прохання попечителеві учбового округу, і мені дозволено було вступити до гімназії не в дев'ять років, як те визначав ценз, а восьмирічним.

Так сповнилась моя мрія — я став гімназистом і... відразу ж, мало не з підготовчого класу, почав мріяти про... студентський кашкет, синій з блакитною околичкою. Очевидно, це було тому, що сестра вже закінчувала гімназію, вступала на Вищі жіночі курси в Києві і біля неї весь час юрмилася галайстра залицьяльників-студентів. Один з них навіть мав власного велосипеда, що в ті роки в наших колах було фактом на межі фантастики.

Я не згадуватиму тут моїх гімназичних років, бо ж пишу вже про студентські місяці, та й повісті мої «Дитинство» і «Наші тайни» — речі майже повно автобіографічні; відзначаю лише, що, переїздивши за батьками з міста до міста — Біла Церква — Глухів — Кам'янець-Подільський — Жмеринка — та міняючи раз у раз гімназії, отже, й кола товаришів, я, проте, пам'ятаю точно обличчя моїх гімназичних однокласників — шістдесят і п'ятдесят років тому, але не назву й десятка прізвиськ: зоровою пам'яттю я прожив усе своє життя, але й сьогодні не зразу скажу номер моєї автомашини та плутаю номери своїх телефонів. І коли зустрічаю людину, яка вітає мене як давнього знайомця, я точно знаю, що знайомий з цією людиною вже років з двадцять п'ять, мав навіть з нею якісь спільні справи, але кому належить це обличчя та як прізвисьце власника цього обличчя, сказати здебільшого не могу.

Та проте я починаю вже ухилятися — повернімося ж до теми моєї розповіді.

Все моє гімназичне життя, з класу в клас, я мріяв про ту пору, коли стану студентом. Моїми улюбленими книжками були книжки, де описувалося студентське — привільне, самостійне, до біса, як здавалося мені, цікаве своїми товариськими зв'язками — життя: тетралогія Гаріна, трилогія Чирикова, «Дні нашого життя» та «Гаудеамус» Андреева тощо. І завжди особливо чарував мене образ «вічних студентів» — романтиків студентського побуту. Я був просто закоханий в одного такого «вічного студента», що проживав у нашому місті (коли я вчився в Жмеринській гімназії), Митьку Добровольського, який, власне, і студентом уже не був, вигнаний з університету через «політичну неблагонадійність» та поселений у Жмеринці під нагляд поліції. Ходив він, одначе, в студентській шинелі з блакитними петличками, в такому ж синьому з блакитним, надміру потріпаному, студентському кашкеті (студентський кашкет і повинен бути потріпаний надміру — інакше, який він в біса студентський кашкет!). Цим — шинелею та кашкетом — і вичерпувалися зв'язки Митьки Добровольського з академічним життям. Час до часу — особливо коли через Жмеринку мав проїздити цар Микола — Митьку заарештовували жандарми і вивозили кудись. Але за якийсь час Митька повертався і знову чарував нас, гімназистів, своєю шинелею та кашкетом, збурюючи в наших серцях романтичні мрії про студентські роки. Пізніше, в сімнадцятому році в дні Лютневої

революції, Митька Добровольський і здійснював у нашому місті революційний переворот. Ще пізніше — після Жовтневої революції — виявилось, що Митька — меншовик, а не більшовик. Ще згодом, либонь, в час німецької окупації, стало відомо, що Митька хоча й меншовик, але інтернаціоналіст і співробітничав з більшовицькою фракцією. Потім минуло років із сорок, і я раптом одержав від Добровольського листа: він просив мене засвідчити його діяльність в роки громадянської війни на боці радянському — для одержання пенсії...

Але я знову відбіг від загаданої наперед теми.

Мрії про студентство, власне, наповнювали все моє гімназичне життя. То були солодкі, точніше, солодко-тужливі мрії, бо ж кортіло, щоб швидше минали роки гімназії і приходила пора студентська. Та завдали ці мрії і дещо бентежних, прикрих почуттів — в останніх класах гімназії, коли почала конкретизуватись проблема вибору професії. Мені кортіло іти саме в університет: з блакитними петличками на тужурці та блакитною околличкою на кашкеті стільки в'язалось образів з улюблених творів літератури. Та віяння часу теж давалося знаки: всі мої товариші вирішили стати інженерами. Однак у потягу до вищої школи прикладних наук вчувалася мені якась зрада наук гуманітарних, які за тими ж літературними ремінісценціями вважались в нашому колі найпочеснішими, найлюдянішими. Дарма що, перебравши від батька — математика й фізика — схильність і до точних наук, я завжди з класу в клас ішов першим з фізики й математики.

Втім, з моєю прихильністю до наук гуманітарних було покінчено нагло і враз через дурний випадок. В восьмому класі, як я вже згадував, я написав «сочинение» на вільну, тобто за власним вибором тему — «Непротивление злу». Завжди відзначаючись певним вільнодумством у своїх «сочинениях», хто й зна чому, можливо, від вільнодумства батьків, — в цьому разі я в своєму вільнодумстві перейшов межу дозволеного гімназистові: я доводив у своїх концепціях, що злу треба противитись неодмінно і в усіх випадках, безкомпромісно засуджуючи позиції в цьому питанні Льва Толстого. Побіжно зло іронізував над самим великим письменником, що, «з одного боку», проповідує християнське «непротивление», а з другого — за богохульство відлучений від церкви. Принагідно я тут же викладав усі засновки толстовства (аж до вегетаріан-

ства) і в'їдливо з них глузував. За це «сочинение» я дістав зразу аж... дві оцінки: «5» та «1». П'ятірка була за «літературність» викладу, а одиниця — за самий зміст. Причому формулювання моєї провини було дещо «двоїсте». Виявляється, посилалися на Толстого, що зрікся церкви, було крамольно, отже, й неприпустимо, і заслуговувало на покарання; але ж і допускати критику, а тим паче глузувати з великого письменника — теж неприпустимо, й заслуговує покарання. Тут до одиниці додано ще й кілька годин карцеру — вже не пригадаю, за тезу чи антитезу в цьому схоластичному синтезі. Словом, з моєю прихильністю до наук гуманітарних на тому покінчено, і я вирішив вступати до гірничого інституту, дарма що студентам гірничого інституту треба було носити золоті наплічники (контрпогони, як тоді казали) з якимись царськими вензелями, що суперечило моїм, вихованим батьками та виплеканим і самими обставинами тогочасного життя, демократичним і опозиційним до царського режиму поглядам (переконанням, як тоді казали).

Тож з вирішенням статі геологом-розвідником я й закінчував восьмий клас гімназії і навіть замовив собі студентський кашкет не синій з блакитною околичкою (студентський кашкет замовляли неодмінно ще в восьмому класі гімназії, щоб вдягти його того ж дня, як одержиш матуру — атестат зрілості!), а з верхом з сукна кольору «жандарм» (було тоді таке визначення за кольором жандармського мундира) і околичкою зеленого оксамиту. Та всім на подив, та й собі самому теж, закінчивши гімназію, я подав документи до Петроградської школи гардемаринів — військового морехідного училища.

Тобто полетіли до чортів собачих усі мої мрії про студентське життя, і я готувався стати... юнкером. Більший курбет важко було собі уявити.

В чому ж справа? Чому?

Романтика моря. Морська романтика тоді заповонила мене цілковито. Книжки — прози й поезії — про море стали моїми улюбленими книжками. Море снилося мені мало не щоночі. Шурхіт морського прибою вчувався серед усіх інших звуків. Виття шторму здавалося найкращою з усіх можливих мелодій.

І це було дивно, зовсім дивно, бо ж моря тоді, я ще... не бачив ні разу за своє життя.

І ще дивніше було те, що коли рік чи два пізніше — як згадано вже в попередньому розділі — я таки побачив

море вперше за життя, то виявилось, що уявляв я собі наперед і шторм, і штиль, і все інше морське точнісінько так, як воно й було насправді. Не знаю, чи то діяли якісь телепатичні нюанси, чи просто — уявити собі море, не бачивши його, не таким, яким воно є насправді, неможливо.

Втім, спокусив мене на морську романтику мій тодішній задушевний приятель — старший від мене на два роки і на два класи молодший (через надмірну «схильність» до наук та їх повторення) — Мишка. Він теж мріяв стати морським вовком, і ми з ним уже уявляли себе в капітанках, синіх кітелях і білих штанях, у капітанській рубці величезного брига. Ми пливемо в далекі краї — шторми кидають нами, вітри кладуть нас на борт, хвилі перекочуються через палубу, потім яскраво світить сонце, і хащі бананів та баобабів похитують до нас своїми вітами.

На щастя, ні один із нас моряком не став: я, як відомо, літератор, Мишка — в МХАТі став народним артистом республіки: Михаїл Пантелеймонович Болдуман.

А проте і тут дала себе знати випадковість: я просто не дістав з Петроградської школи гардемаринів відповіді на мою заяву (прохання, як тоді казали). Думаю, що винний у цьому був пан гетьман усея України Павло Скоропадський: я закінчував гімназію навесні вісімнадцятого року (останній нормальний випуск гімназистів!), гетьманщина на Україні тільки-тільки зачиналась (атестати зрілості нам видали на бланках «Трехсотлетия дома Романовых»), Петроград став столицею робітничо-селянської Радянської Росії — і мій вступ до морехідного училища потрапив у пряму залежність від політичної конфліктності між монархізмом та диктатурою пролетаріату.

Так чи йнак, але літо закінчувалось, надходила осінь — час початку занять у вищих школах, і треба було кудись подаватись, якщо я не хотів на цілий рік залишитися за бортом вищої школи. Тоді згадалося моє вирішення стати геологом-розвідником — і я мерщій адресував заяву до Катеринославського гірничого інституту: Петроград, з вищенаведених причин, був для мене, отже, закритий.

Катеринославський інститут виявився чемніший за школу гардемаринів: я таки дістав відповідь, правда, невтішну. В зв'язку з демобілізацією армії після першої світової війни, отже, величезною кількістю молоді з середньою освітою, що вивільнюється, прийом цього року до ін-

ституту буде відкритий лише для демобілізованих офіцерів, а вам, шановний молодий добродію, доведеться перечекати цей рік, закликавши собі на втіху почуття патріотизму,— адже поступаєте ви, штафірка, перед героями війни.

Перспектива залишитись на цей рік за бортом страхала мене — я поспішав жити, тож, ухопивши атестат і метрику, я чимдуж подався до Києва: в Києві був університет з кількома факультетами і політехнікум теж з багатьма профілями.

Пригадую, як я виїздив з Жмеринки. Ми жили тоді з матір'ю вдвох: сестра працювала вчителькою на селі, брат — студент-прапорщик — десь поневірявся, і мати моя таким чином залишалася зовсім сама. Серце краляли мені докори совісті й тривога за самотню стару маму, і я довго не наважувався оголосити своє вирішення. Та мати моя була мужня жінка, вона сама сказала: «Ідь, їдь, доки не пізно». Вона поклала переді мною кілька керенок по двадцять і сорок карбованців — то було все, що вона мала, але для життя в Києві цього могло навіть по-бідному вистачити не більше як на місяць-півтора, та й то, якщо ціна на хліб не зразу підскочить утору. І вона сказала:

— Ідь, Юрок. За мене не турбуйся: я ще здатна працювати, та й довкола стільки людей — хіба можна пропасти? А тобі — починати життя. Ти вже дорослий, маєш вісімнадцять років, мусиш ступити на свій власний шлях — шукай його і знайди, не барися з цим: життя нинішнього покоління надто швидке. Одне в мене до тебе прохання: кури тютюн тільки одного гатунку, а то будеш кашляти...

На цьому ця мужня й ніжна жінка заплакала, поцілувала мене й перехрестила. В бога вона не вірувала, в церкві, пославшись на те, що їй ніколи, теж не бувала ніколи, навіть під великдень, коли до церкви ходили й атеїсти послухати «Христос воскрес». Але, зичивши комусь добра чи успіху, неодмінно осіяла його хресним знаменням.

Я накопав пудів з чотири картоплі на городі, що був за два кілометри за містом, приніс за два заходи додому, нарубав дров на місяць наперед і поїхав.

Можливо, то була найбільш тужна в моєму житті і тривожна ніч у поїзді між Жмеринкою і Києвом.

У вагоні була бісова тіснота: поїздів ходило мало, пасажирів надміру, та мені пощастило залізти на третю поли-

цю і там примоститися з моєю кошолкою, в якій було дві пари білизни, кілька книжок, зошит з віршами (вірші я тоді писав — мушу признатися), батькова бритва і папуща подільського самосаду-тютюну. Вся моя одежа була на мені: студентський кашкет, батькове перешите на мене пальто, студентська тужурка з старшого брата, братове ж військово-ве галіфе і високі чоботи, теж братові.

Ту ніч я вилежувався там, угорі під дахом вагона, безперестанку палив, пускаючи дим у вентилятор просто над моєю головою, бо в вагоні була задуха, і не стільки розмишляв, скільки віддавався почуттям. Мати залишилась вдома самотня — докори совісті й жаль гнітили мене і більшали з кожним кілометром, що відділяли мене від моєї старенької. Виїздив я з дому на самостійне життя — було це і принадно, і боязко, та тривожно. Мали нарешті здійснитися мої мрії про студентську пору: це радувало, наповнювало серце відчуттям щастя, і в той же час тоскно скімлило в грудях, як завжди буває перед визначними змінами в житті-бутті. І взагалі починалося ж життя нове — невідоме й незвідане, хто й зна, яке воно буде, як складеться, але ж буде це життя моє самостійне. Було це сильне — і відрadne, і тривожне, ой, надто тривожне почуття! Адже кардинально змінювалася не тільки моя життєва піщинка у світоспоруді, а змінювалося якнайкардинальніше життя в усьому світі, бо ж зайшли надзвичайні зміни в нашій країні: кінець війни, революція, новий державний лад, нові суспільні процеси. Суспільні процеси... О, вони надто хвилювали й тривожили все моє покоління тієї пори. Чи для мене ця українська держава — гетьманщина? Адже виховувано мене змалку в противенстві до монархії, а революція ще побільшила мої демократичні почування і погляди. Де ж мені бути, хто я такий і який суспільний шлях стелиться мені?..

Всі ці думки вихрились в моїй бідній хлоп'ячій голові.

То була справді найтривожніша ніч за моє життя, дарма що тривоги мої, тривоги мого покоління, цілого нашого суспільства тоді — влітку вісімнадцятого року — власне тільки-тільки починались: все найскладніше мало бути ще попереду.

В вагон набилось повнісінько людей — залізничники, що їхали по роботі, спекулянти, що везли до Києва продавати сушені сливи, жінки, що шукали своїх загублених на дорогах життя дітей, демобілізовані солдати або й дезертири. І всі вони гомоніли — повідали свої труднощі та

злигодні, всі тривожилися — яке ж воно буде життя попереду? І ніхто відповіді на це запитання не знав.

У Києві, переночувавши ночей зо дві на старому, дерев'яному київському вокзалі, я таки знайшов собі притулок: зняв кімнатку в підвалі на Бульварно-Кудрявській вулиці, ріг Чеховського провулка, в нічного візника-рисака. Він виїздив на роботу надвечір, коли заможний набрид поспішав до різних і таких численних у той рік «злачних» місць — кабаре, кафешантанів, публічних домів, і повертався над ранок, розвізши п'яних офіцерів по притулках проституток.

Але з вступом до університету чи політехнічного інституту мені не пощастило: до університету на всі факультети прийом був уже закритий. Демобілізованих офіцерів уже прийнято над норму. До політехнічного від абітурієнтів вісімнадцятого року навіть не приймали документів. Залишався лише один інститут: комерційний, на розі Бібіковського бульвару. До комерційного інституту прийнято вже щось понад кілька тисяч чоловік, але для демобілізованих і, на щастя, для абітурієнтів з золотими медалями (я мав золоту медаль за закінчення гімназії) прийом ще не закрили. Доводилось вступати, дарма що саме слово «комерційний», «комерція» було мені чуже, навіть огидне. Це ж — торгувати, чи що? Та виходу не було...

Я прийшов до комерційного.

Виявляється, інститут мав два факультети — економічний і комерційно-технічний, і в кожному — ще підвідділи (профілі). Куди маєте записатись? На який факультет і до котрого відділу? «Економічний» — я уявляв собі — це ж бути, мабуть, бухгалтером, рахувати крам, порпатися в цифрах... Ні, то було не для мене. Слово «технічний», яке входило до назви другого факультету, дещо потішало мене: до техніки, ідучи за віянням часу, я вже витворив у собі схильність. І я відповів: на комерційно-технічний. А підвідділ? Що ж, був я з Жмеринки, величезного залізничного вузла, і всі близькі мені жмеринські кола були колами залізничників. І я записався на залізнично-експлуатаційний підвідділ. Документи в мене прийняли, тут же видали студентський квиток і навіть матрикул — в обмін на мою метрику і атестат зрілості.

Так я став студентом.

В кіюку біля входних дверей з інституту я придбав карду — молоточок і французький ключ вперехрест (для факультету економічного були вперехрест якісь інші озна-

ки — забув які саме) та два наплічники-контрпогони: на зеленому бархаті золоті вензеля — теж забув, які саме літери. Тут же, біля кіоска, я начепив кокарду на мій з зеленою оксамитовою околичкою студентський кашкет і пришилили на плечі тужурки контрпогони.

В повному параді я вийшов з бічного студентського ходу: через головний під'їзд заходили до храму науки тільки професори.

Отак, ставши студентом, я здобув і права громадянства.

Було це, либонь, тридцятого чи тридцять першого серпня — заняття мали початися другого ж чи третього дня. І була, мабуть, неділя, бо, вийшовши, я побачив, як розходились люди із Володимирського собору навпроти. Стояв напрочуд гарний, погожий літній день, і в кошолках жінок, що йшли від собору, червоніли помідори, білили яблука. Дзвонили дзвони і в Володимирському, і ще десь. Прозоре тепле повітря аж бриніло.

Здається, мені було радісно в ту хвилину, коли я вийшов з моєї нової альма-матер, дарма що була це тільки «альма-мачуха» і я — її приймаком. Було мені, мабуть, радісно, а тривоги збилися міцною тремтливою кулькою десь аж у далекому закутку грудей.

Я перейшов майданчик перед собором і попростував до студентської їдальні — з'їсти свій перший студентський обід: студентський квиток давав мені право на вхід до неї.

В їдальні — була вона, певна річ, не державна, а, здається, товариства жінок-патронес — було завізно й го-мінко: десятки молодиків таких, як і я, новаків, першкурсників, ще з слідами в одязу гімназій чи реальних училищ, та бородачів з армійськими слідами в одязу, юрилися біля столиків і прилавка. Я був серед них, у своїй «корпорації»: я — студент!.. Смачний був мені того дня скромний студентський обід.

Щоправда, і досі пам'ятаю, як мені зіпсовано той «лукуллів бенкет». На другу страву мені дали картопляні котлетки в м'ясній підливі, і я проковтнув їх з завидним апетитом, старанно вибравши шматочком хліба усю ту надзвичайну на смак присмачку. Та коли я наготовився з'їсти й засмажену у підливці цибулю, то виявилось, що це не крайка цибулини, а... засмажений тарган.

Такий був початок мого студентського побуту.

Мало чим кращий виявився і мій хатній комфорт.

Мій господар-візник повертався щонаочі аж під ранок — і вже десь з години п'ятої сну моєму наставав край. Насамперед гуркотіла бричка якраз під вікном мого підвалу, потім починали форкати коні, коли господар засипав їм вівса, а тоді і сам власник квартири увалювався до своєї хати. Це відбувалося з багатющим звуковим супроводом: спочатку бряжчали зачеплені п'яними ногами відра у сінях і лунали два-три матюки з приводу цього; потім гримали двері так, що трусувся весь двоповерховий з редешосе будинок і тут уже гуркотіло різними речами — падав стілець, сипався посуд зі столу, дзвінко рипіло ліжко, на яке валився «сам», піднімаючи ноги до жінки, щоб стягла йому чоботи. Певна річ, що при цій нагоді кількість матюків підрахунку не піддавалась. Потім на мить усе затихало, і ще за мить лящав дзвінкий ляпас — один чи два, які сердешна жінка діставала в нагороду за зняття кожного чобота. Інколи це минало непомітно, іншим разом у відповідь знімався вереск, плач і відповідна порція зворотного напрямку лайки. Грандіозною бійкою закінчувалось рідко, а здебільшого на тому й вичерпувалось, як неодмінний ритуал. Після того було два варіанти. Або візник зразу засипав — і то не був варіант кращий, бо від його хропіння вібрували й бриніли усі бляшані й скляні речі в моїй кімнаті та гули їм в унісон віконні шибки. Або, не допивши до «положення риз», мій кентавр раптом відчував необорну потребу в товаристві й душевних «излиянях». Тоді він штовхав двері до моєї кімнати, перевалювався через поріг і репетував:

— Студент! Гей, студент! І що по твоїх ніверситетах пінімають у жизни!..

І починалась дискусія — одностороння дискусія — «за жизнь»: мій господар мав звичку ставити запитання і сам на нього відповідати або висловлювати якесь категоричне твердження і тут же його так само категорично заперечувати. Я, натягуючи ковдру до підборіддя, певна річ мовчав. Інколи завершення дискусії вимагало психічної розрядки — і тоді візник йшов до своєї кімнати і приносив пляшку самогону, наполегливо домагаючись, щоб і я поділив з ним розраду від алкогольного туману. Не дістаючи моєї на те згоди, він висловлював своє презирство до всіх, хто «не пінімає, що таке жизнь», і зокрема та особливо до тонкої кишки «тілігентів», і вихиляв цілу пляшку сам. У таких випадках на завершення дискусії мені, з допомогою візникової благовірної, доводилось витягати за

ноги господаря з моєї кімнати й вмощувати його на власне ліжко. При тому вірна дружина нарікала не стільки на свого чоловіка та своє невдале життя, а якраз на мене, та взагалі всю «тілігенцію», за «непонимание» простої робочої людини.

Так минав час — щоночі й щоранку — до години, коли мені наставала пора бігти на лекції.

Перед тим я завертав на Єврейський (Галицький) базар, щоб при столі котроїсь із вірних служительок богині торгу, — всі вони були надзвичайно огрядні, ще й вдягнуті в товстезні ватяні кофти та кожухи, — перехопити шматок гарячої ковбаси з хлібом та випити склянку чаю, що неодмінно відгонив бляхою та риб'ячим духом.

Аж тоді я прямував до інституту Чеховським провулком, Святославською, через Фундуклеївську до майданчика біля Володимирського собору.

Лекції я тоді слухав з вищої математики в знаменитого професора Граве: то були надзвичайно цікаві, захоплюючі лекції, в яких усі перетворення з інтегралами чи диференціалами лєгко перепліталися цікавими життєвими історіями, ба й анекдотами. А також — з статистики в світила тодішньої економічної науки, професора Воблого, пізніше славнозвісного академіка Академії наук УРСР.

Втім, про мої успіхи на ниві академічній доведеться сказати дещо докладніше згодом.

Закінчу коротко про обставини мого побуту.

Нині, через півстоліття, мені доводиться інколи проминати цей ріг Бульварно-Кудрявської та Чеховського провулка, і я кидаю погляд на пристановище моїх юнацьких, студентських часів. Він стоїть непорушний, той будинок, у підвалі котрого туливсь я тоді в комірчині візника. Стоїть високий, чистий, гарно прибраний. І зайти на подвір'я, що стало тепер тінистим садом, не можна — при новій брамі стоїть суворий страж: в цьому будинку та, либонь, і в багатоповерховому флігелі в дворі, примістилася нині лікарня для нервово- і душевнохворих. Я спиняюсь біля грагчастого паркана і зазираю на так знайому мені територію. Спокій, тиша і безлюддя панують на ній, лише інколи майне білий халат сестри чи санітарки, що перебігає від чільного корпусу до флігеля. Високі явори й акації ледь шелестять своїм рясним листям, узимку на густому голому гіллі громадаються білі, яскраві проти сонця снігові шапки. Тиша... Аж дивно, що в цій оселі пере-

бувають люди з ураженими душами, роз'ятреними душевними ранами, з психікою, відхиленою від норми. Як тихо серед цих «ненормальних» людей...

Тоді, півстоліття тому, коли ці будинки заселяли люди «нормальні», такої тиші тут ніколи не було — ні вдень ані вночі. Мій господар не був єдиною одіозною фігурою в цій оселі. Поверхом вище від мене проживав якийсь капітан. Нерідко він повертався додому так само пізно вночі бричкою мого господаря. Вдень я його бачив рідко — вдень він зичайно відсипався після нічних пригод. Але була в нього дивна звичка: прокидаючись, він виймав з-під подушки револьвер і стріляв у стелю над собою: один постріл означав просто привіт новому дневі, два постріли — це він кликав свого денщика, три — запрошення до себе дружини; коли раз за разом він розряджав цілу обойму, то це свідчило, що капітан на похмілля зненавидів життя і до його покою краще не заходить нікому. В усьому іншому за цим капітаном-стрільцем не числилося жодних інших негативних вчинків. Стелю в його кімнаті тинькували і білили щосуботи. Сусіди вищого над ним поверху до днів падіння гетьманщини претензій до нього не пред'являли: пістолет у капітана був малокаліберний, «дамський» браунінг, і його кульки добротної міжповерхової переборки не пробивали — життя сусідів було в безпеці. Я сказав: до днів падіння гетьманщини, бо капітан служив у штабі формування «астраханської офіцерської дружини», і напередодні повалення гетьмана Скоропадського йому видано справжнісіньку зброю: німецький парабелум калібру 9,5. Того ж дня горішні капітанові сусіди вибралися до своїх знайомих і повернулись аж після повалення гетьманату, коли від капітана залишилися тільки старий френч і дві пари золотих погонів.

За рогом нашого будинку, на другому поверсі, було вікно з кімнати курсистки-природнички, відомої в Києві суфразистки, тієї самої, що наполегливо вивчала медичні науки, але, недопущена до праці в анатомічному театрі університетського медичного факультету, мусила для практичних вправ купувати в сторожів анатомки людське тіло по частках і віддаватися науці в хатніх умовах. Тим-то з-під дверей її кімнати в загальні приміщення квартири, які тепер ми звично іменуємо квартирами комунальними, постійно тягло смородом людського тліну. Це викликало постійні скандали з іншими пожилцями. Скандали ці виходили за межі злосчасного приміщення — розтікались

по цілому подвір'ю, втягали в дебати мало не все жіноцтво вісімнадцятого номера на Бульварно-Кудрявській, ба й сусідніх будинків, — і не були, певна річ, беззвучними. Здебільшого вони закінчувались прикликанням представника державної варти (так звалася поліція-міліція в час гетьманщини), і складався належний протокол. В таких випадках пані суфражистка виголошувала з свого вікна, або й просто в натовпі серед двору, запальну промову, вимагаючи рівноправності для жіноцтва і, зокрема, права відвідувати університетську анатомку, де й виконувати свої вправи з вівісекції. Руки ж чи ноги, відтяті від трупа в анатомці і придбані за «сороківку» в її сторожа, здається, Никодима, вона вивішувала за вікно на мотузці, щоб не смерділи в хаті. Певна річ, що це негайно збирало ораву хлопчаків з нашого двору і сусідніх дворів з рогатками. Вони старанно примірялись до цієї мети, але здебільшого не влучали — і камінці з рогаток летіли в сусідні вікна, вибиваючи шибки. Це, як ви розумієте, знову викликало не безшумні скандали й прикликання представника державної варти. Винні, проте, звичайно, не знаходились, бо зразу ж кидались урозтіч, але для пані суфражистки це давало привід знову виголосити пристрасну промову про те, що жіноцтво замість плодити дітей-босяків мало б одностайно піднятися на виборювання людських прав і рівноправності, проти визначеного ганебною минувшиною жіноцтву «удела» з чотирьох «к»: кіндер, кюхе, кляйдер унд кірхе.

Номер помешкання мого господаря-візника був 9. Але на нашому подвір'ї була ще квартира під дев'ятим номером — у багатоповерховому флігелі, що мав свою власну нумерацію. І в тій квартирі мешкала хіромантка. Працювала вона, либонь, традиційно — з картами, кав'яною гущею, топленим воском у воді та якимсь зіллям, доволі-таки духмяним, бо коли вітер повівав від її вікна, то пахощі долинали і до мого через ціле подвір'я. Точно пам'ятаю тариф оплати мистецтва хіромантії: він був не від процедури, а від клієнта. Найдешевше платили молоді дівчата: керенку на двадцять карбованців. Та й справді що там гадати молодим дівчатам: любить чи не любить, віддасться заміж чи ні? Клієнти чоловічої статі (в інтересах істини мушу сказати, що їх було напрочуд мало) платили дорожче: керенку на сорок карбованців. Найдорожче працювалося з літніх жінок: лопатку (так казали на гетьман-

ський банкнот п'ятдесят карбованців) або й миколаївську красеньку — десятку.

Мушу констатувати, що професія хіроманта в ті часи (не знаю, як тепер) була надто прибуткова: в базарні дні (либонь, четвер і неділя на Галицькому базарі) до дверей хіромантки навіть шикувалася черга, переважно з мешканок приміських околиць. В інші дні не було так завізно, але за п'ять-десять клієнтів щодня ручуся. Бо, воленс-ноленс, мені доводилось провадити підрахунок. Люди, котрі приходили вперше, знали лише адресу: будинок номер вісімнадцять, квартира дев'ять. Тож усі й прямували до приміщення мого візника. А поскільки двері до нашого підвалу були якраз поруч з моїм вікном, відчиненим у теплу погоду, то всі відвідувачі й питалися в мене, чи тут проживає...

І, звичайно, по тім запитанні западала пауза. Молоді дівчатка зразу стидалися, затулялися хустинкою і пхикали в її ріжок, — запитати про хіромантку їм було соромно. І коли діставали мою вичерпну відповідь, певна річ, висловлену з хитруватим підморгуванням, то враз паленіли й бігцем кидалися в указаному напрямі до флігеля. Чоловіки, навпаки, здебільшого хмурились, питавши, хмикали собі у вуса і журно зітхали — мабуть, примушені вдаватися по пораду науки хіромантії з виключно поважних, ба й трагічних причин, що заспіли їх у житті. Деякотрі, навпаки, молодецьки, навіть зухвало посміхались до мене і, діставши мої пояснення, прямували у вказаному напрямі повагом, з виразом власної гідності й зневаги до цілого світу. Гірше було з жіноцтвом поважного віку, власне, того віку, який звемо: хто — зламним, хто — критичним, а хто — й вінцем жіноцької долі. Я кажу — гірше тому, що й таке жіноцтво неодмінно пускалося зі мною в балачки. Більшість цікаві були довідатись: чи ж та «гадалка» правильна і вірно відгадує судьбу, чи я не чув про таке? Інші намагались допитатися, чи вміє вона не тільки відгадати минуле та передбачити прийдешнє, але й змінити стан речей у сучасному та майбутньому: одвернути, привернути, заворожити чи причарувати?

Отак і проминали мої дні в ті вільні години, коли після лекцій мені траплялось забігти додому.

А втім, буду щирим: лекції я відвідував вряди-годи. Хіба ж було до академічних справ; коли в світі взагалі, і в

Києві зокрема, коїлося таке незвичайне? Правда, про те, що коїлося в світі, я знав тоді мало — в газетах про світові події писалося неохоче. Світова війна ще не закінчилась, але вона була тепер десь там — далеко: на Західному фронті, в межах Франції, Бельгії та Голландії. Німці перемагали. Переможами походжали вони і в нас по київських вулицях: пихаті, у новеньких, дбайливо відпрасованих одностроях, розжирілі на нашому українському салі. Я приїхав до Києва чи не першим поїздом після двомісячного страйку залізниць — політичного страйку проти німецької окупації, що ввійшов славною сторінкою в історію революційної боротьби українських залізничників; весь час страйку я прожив у Жмеринці — величезному залізничному вузлі, де самих залізничників, робітників та службовців, було понад п'ять тисяч; і весь хід страйку — незламний опір залізничників та жорстокі репресії окупаційної влади — бачив навіч: сам навіть ні сіло ні впало — тільки через кокарду на моему студентському кашкеті — зазнав арешту; не раз потрапляв під облави, а одного разу стояв у натовпі заарештованих під дулами кулеметів на плацу дев'ятого полку, куди було зігнано всіх чоловіків міста, — і кулеметними чергами було страйкові покладено край. Бував і по піджмеринських селах — в пошуках харчів на вимін за всяке дрантя — і навіч бачив людей після масових кривавих езекуцій: двадцять п'ять шомполів, хто не здавав сала й зерна, п'ятдесят — за переховування зброї. А по колії на Волочиськ, — через Австро-Угорщину до Німеччини один за одним, незважаючи на страйк, бо з німецькими поїзними бригадами або й нашими машиністами під дулами німецьких пістолетів, — йшли ешелон за ешелonom: хліб у виплату за договором Центральної ради за «визволення України від більшовиків», демонтовані верстати з загарбаних окупантами заводів — поза всякими договорами, платформи з навалом мідяного дріб'язку — віконних шпінгалетів, підсвічників, кофейників, каструль та мисок для в'арення конфітур, — німцям бракувало кольорових металів для дальшого ведення війни, і вони знімали по хатах навіть мідні кульки в «євриках» ватерклозетів.

Словом, дещо абстрактний ворог, яким був для мене німець протягом попередніх трьох років війни, став за ці два місяці конкретним, живим у своїй зловорожій подобі.

Війна наче відійшла, але саме тепер стала реальністю.

Велике це діло — бачити ворога навіч.

І пізнавати його в діянні проти тебе.

За минулі три роки війни моє — і, думаю, багатьох з мого кола в нашому поколінні — ставлення до ворога-німця зазнавало різних змін. Я маю на увазі не німецьку державу, що вела війну проти держави нашої, а німецьких людей, що були виконавцями воєнних дій: відірвати державний апарат від народу, а тим паче досягнути концепцію, що війну затіяли уряди та класові сили, що ними керують, а не кожний конкретний німець чи росіянин, — ми, певна річ, ще не були тоді спроможні. І тому наша «ворожість» до «варвара-німця», як кинуто тоді гасло між людей, була, сказати б, чисто «теоретична», однак шовіністична, походивши від виховуваного змалку та особливо розпалюваного при початку війни «офіційного патріотизму», що нерідко — з потурання «влада імущих» — набирав примітивних, «квасних» форм. Першим «патріотичним» актом серед нас, тодішніх гімназистів, була... відмова вчити німецьку мову та різні капості учительці німецької мови, сердешній Берті Іванівні. І найбільшим героєм у нашій уяві був, певна річ, Кузьма Крючков — донський козак, що, як писалось по газетах, в рукопашному бою зарубав півтора десятка німців, і тим прославився, та став патріотичним символом на всі роки війни. Та згодом вияв нашого патріотизму став конкретизуватися: коли в добровільній гімназичній дружині Червоного Хреста ми брали участь у прийманні поранених з поля бою та щиро зненавиділи «німця», що завдавав мук і смерті нашим землякам, компатріотам, солдатам нашої армії. Та поряд з пораненими солдатами російської армії санітарні летючки приставляли і поранених німців чи австроугорців — і ми, під прапором з червоним хрестом милосердя, неждано для себе і противно виховуваних в нас нетерпимості до людей тих націй, що в війні були проти нас, побачили, що ці люди — німці, угорці, інші — точнісінько такі ж люди, як і наші брати та батьки. Вони так само страждають від тяжких ран, так само тужать за покинутими рідними та дітьми. Так само на цих на перший погляд дрібних фактах і почалося намагання осмислити наш автоматичний патріотизм, ба й... підійти до нього критично. Власне, патріотизм і далі залишався для нас найсвятішим почуттям, — тож і війну треба вести «до переможного кінця», як закликалося тоді, — та, пізнавши «виворіт» війни, її чорний бік, ми вже не захоп-

лювались героїствами Кузьми Крючкова. І ми вже чули, як наші батьки кляли війну.

Потім прийшла революція в сімнадцятому році, на четвертому році війни,— ми вже почули і «геть війну», і «війна війні», і «війну ведуть уряди між собою», а старші брати, приїздивши з позицій додому, розповідали про братання на фронті між нашими та німецькими солдатами.

Німець-людина вже перестав бути ворогом, ворогом залишилась лише держава — Німеччина, і саме німецька монархія, бо ж в нашій країні монархії вже не було — з нею покінчила революція в лютому. А це сповнювало нас і прагненням до демократії, і вселюдською любов'ю.

Та от... знову відновлено монархію — українську гетьманщину.

І здійснено це за допомогою тієї ж держави — Німеччини, її військовою силою, її гарматами та кулеметами. А німці в солдатських одностроях завойовниками товчуться на нашій землі, грабують села, руйнують заводи, ображають нашу людську гідність і з розжирілими, випещеними на нашому салі пиками походжають вулицями наших міст.

Був німець для нашого офіційного патріотизму абстрактним ворогом, потім ми побачили в ньому звичайну, рівну нам людину, ми ладні були замиритися з ним і навіть полюбити його, але він ступив завойовником на нашу землю, і ми відчули його ворогом реальним.

Війна... За що четвертий рік ведеться війна? Хто і проти кого воює? І нащо це кровопролиття й лихоліття?..

А тут якраз прийшла революція — Лютнева.

З яким «світоглядом» прийшло до неї коло молодиків, серед якого я ріс?

Очевидно, наш юнацький світогляд визначали тоді два основні компоненти: ура революції, геть війну!

Особисто моя «участь» у Лютневій революції,— а доходив тоді мені сімнадцятий рік,— відбувалась на рівні моїх гімназичних однолітків. Другого ж дня по зреченні царя ми всі — з червоною биндою на лівому рукаві шинелі та червоною стрічкою під гімназичним гербом — вступили в «революційну міліцію»: роззброювали поліцаїв та жандармів, відбували охорону (вже з одібраною в поліції зброєю) революційних мітингів та маніфестацій, на загальноміську демонстрацію вийшли воєнізованим загonom, і на багнетах наших гвинтівок маляли червоні стрічки. З гімназії ми вигнали інспектора, який був автором брошури «Трехсотлетие дома Романовых» і мав від нас

прізвисько Жандарм, і утворили гімназичну раду. Влітку, під час вакацій, крім роботи на селі в дружині допомоги родинам запасних, брали якнайактивнішу участь у передвиборній кампанії до Установчих зборів, виконуючи «агітаційні» функції, як розповсюджувачі виборчих списків... від усіх двадцяти двох партій, що виставляли свої кандидатури.

А потім події в наших краях відбувались надто прискореним темпом: встановлення Радянської влади; повалення її частинами, що воювали за владу Центральної ради; влада Центральної ради і повалення її Радянською владою; тоді — знову Центральна рада, що прийшла за німецькими й австро-угорськими багнетами та панцирниками; і — скасування влади Центральної ради тими ж німцями й австроугорцями, що настановили замість неї гетьманську монархічну владу.

Таке передувало початку мого студентського буття.

Тож зрозуміло, що не академічні справи полонили тепер мене, студента-першокурсника. І бігали тоді ми, студенти, не стільки на лекції до інституту, а на різні зібрання, мітинги, маніфестації та демонстрації. Чи визначився тоді кожний із нас? Чи пощастило мені визначити себе на усіх тих зборах, мітингах та маніфестаціях?

Не знаю.

Єдине, що стало для мене тоді ясно: я був проти монархії, нехай і української, і за республіку, хоча й не уявляв собі, за яку саме.

Київ наводнювали тоді офіцери різних «добровольчих» дружин — з триколірними трикутниками на рукавах: дружина астраханська, дружина яїцького козацтва, дружина війська Донського і ще багато, не пригадаю їхніх назв. Все то були білогвардійські організації, які неприховано виступали за відновлення «єдиной и неделимой» Росії, і ми, академічна молодь, не лише українська, а й російська демократична, їх відверто зневажали. Але ж гетьман не забороняв їх, потурав утворенню таких військових організацій — і це посилювало неприхильність до гетьманату не тільки в демократичній російській, але й в українській молоді.

Вся ця плутанина дуже давалася взнаки на всіх тих зібраннях та мітингах.

Отак в атмосфері несусвітної плутанини минав перший семестр мого студентського життя. Хіба до академічних справ було тоді?

Певна річ, що це й дало відразу відповідний ефект.

Раптом виявилось, що на кінець семестру треба здавати мінімум — бодай одну дисципліну. І на моєму залізнично-експлуатаційному відділі комерційно-технічного факультету то була статистика. Здавати її треба було професору Воблму.

Я похопився десь днів за два до визначеного для заліку дня, добув підручник і... заспокоївся. Була то книжечка сторінок на сто п'ятдесят. За дві ночі я її бігцем вичитав, сяк-так простудював основні положення, прийшов до висновку, що готовий, і рушив на мій перший студентський екзамен.

Обстановка приймання заліків мене відразу переполошила. Комісія, очолювана професором Воблим, що приймала залік, засідала у величезній аудиторії (тепер це, здається, актовий зал педагогічного інституту), а під дверима в коридорі юрмилися студенти, яким іти на іспит. Викликали по двоє. Всі були схвильовані, всі вважали, що підготувалися погано, всі боялись «зрізатись», тим паче, що всі, подібно до мене, мало відвідували, а то й зовсім не відвідували лекції. І справді, коли двері відчинялись і двоє, що пройшли вже іспит, з'являлись на порозі, то вискакували вони здебільшого, як ошпарені,— червоні чи бліді і у відчаю хапалися за голови. Особливо хлопці. Дівчата, навпаки, виходили здебільшого з обличчями радісними, хизуючись матрикулами.

Та ось дійшла черга і до мене. Я прослизнув у двері і відчув те, що в побуті кажемо — душа пішла в п'яти. Найгірше було дійти до столу екзаменаторів. Стіл стояв аж у глибині залу, кроків з п'ятдесят від дверей, і ці п'ятдесят кроків треба було пройти спокійно, не захитуючись. Думаю, що екзаменатори, що зустрічали поглядами нову пару студентів, уже наперед — поки нещасні проходили ці п'ятдесят кроків — знали, чи готовий студент до іспиту, чи хоче проскочити «на шармака».

Нарешті я добрів до столу — саме «добрів», бо йшов наче по пояс у холодній воді,— і тут чекала на мене ще одна несподіванка, мені сказано в дуже привітній формі: «Сідайте, будь ласка...»

Виявляється, відповідати треба було не так, як у гімназії, стоячи, а сидючи, до того ж у м'якому, вигідному фотелі. Дуже зручно для милої, задушевної розмови між друзями, але зовсім не вигідна позиція для неофіта перед синедріоном.

Професор Воблій насамперед поцікавився, чи ознайомився я з підручником статистики. І бігцем, наче між іншим, поставив кілька запитань — зовсім легких запитань, на які я зразу й відповів, бо ще не забув того, що прочитав протягом минулих двох ночей. Професора це, очевидно, приємно запевнило, що підручник статистики я таки тримав у руках. Тоді він присунув до себе товстезну книгу — так сторінок на півтисячі, не менше, і в дуже прихильному тоні мовив:

— В такому разі поділіться вашими відомостями про статистичний перепис у Німеччині в тисяча вісімсот... от забув, у котрому саме році.

І я побачив через стіл, що заголовком на цій величезній книзі так і викарбувано: «Статистическая перепись в Германии в тысяча восемьсот... году».

Я мовчав.

Професор Воблій вичікувально глянув на мене.

Я мовчав.

— Яку концепцію було закладено в основу перепису? — мовив професор, підштовхуючи мою відповідь.

Я мовчав. Звідки я міг знати про ту концепцію, коли цей грубезний том я бачив перший раз у житті?

— Ви ж ознайомилися з цим трудом? — запитав професор, постукавши пальцем по томику перед ним.

— Н... ні...

На обличчі професора виобразився превеликий подив:

— Ні? А чого ж варта статистика, якщо не простудіювати її практичне застосування?

Я мовчав. Я не знав, чого варта статистика без її практичного застосування та й чого та статистика варта взагалі.

— Дивно!

Професор відсунув від себе томище, а разом присунув до мене через стіл і мій матрикул. Дуже чемно він сказав:

— Я не наважуюсь записати вам негативну оцінку. Сподіваюсь побалакати з вами іншим разом.

Я сидів у тому проклятому фотелі для потопаючих, лупаючи очима: їй же богу, я навіть не знав, що до тієї тоненької брошури під такою, здавалося б, всевичерпною назвою «Статистика» потрібно ще й студіювати оте страшне томище, — мені ніхто про це не сказав.

— Ви можете йти, — привітно мовив до мене хтось із асистентів професора. — До побачення.

— І я пішов.

Оті п'ятдесят кроків через отой проклятуший зал.

Пішов назавжди.

Це вирішення — покінчити з моєю комерційно-технічною освітою — виникло в мене тоді ж, на першому кроці від стола судилища.

Десь років тридцять пізніше, коли був я вже літератором, а професор Воблій — академіком і віце-президентом Академії наук УРСР, ми зустрілись на якомусь засіданні котроїсь із громадських організацій, членами якої ми обидва були, — чи не на зборах Ради миру? І я наважився нагадати академікові, що був його невдāхою студентом та як «зрізався» на першому ж заліку. Академік дуже сміявся і між іншим сказав:

— Ах, так то були ви?! Ви розумієте, екзаменував я тисячі студентів і не одну сотню «зрізав», але цей випадок мені запам'ятався. У вас на обличчі був тоді такий вираз широкого здивування, що, виявляється, крім моєї брошурки про статистику, треба ще добре обізнатися з трудом (він назвав прізвище автора отієї проклятої книги-велетня, але мені воно не запам'яталось), що мені зразу стало ясно: ви справді навіть не знали, що це треба зробити. Мені було дуже шкода вас, і я повірив, що ви негайно роздобудете книгу, простудіюєте її і за якийсь місяць прийдете до мене знову...

— Ні, шановний Костянтин Григоровичу, — відказав я, — в ваших сподіваннях ви помилились: тієї ж хвилини я покінчив усі свої рахунки і з статистикою, і з комерційним інститутом взагалі.

— Що ж, — парирував Костянтин Григорович, — радий, що, може бути, якоюсь мірою сприяв тим вашому становленню в професії письменника...

Словом, з комерційним інститутом було покінчено, і на тому, власне, й закінчилося моє студентство.

А втім, не це, звичайно, поклато йому край.

Край моему студентству поклав пан гетьман Павло Скоропадський.

Річ у, тім, що на ту пору Київ обложили антигетьманські повстанці, довкола Києва утворились позиції кругової оборони обложеного міста, для бойових оборонних операцій війська у пана гетьмана не вистачало, і одного дня оголошено загальну мобілізацію. В першу чергу мобілізувалось якраз студентство.

Пригадую наш студентський мітинг у відповідь на

наказ про мобілізацію. Він відбувався в одній з аудиторій першого поверху і проходив у страшному безладді. Демобілізовані офіцери закликали негайно йти в казарми і брати зброю, інші виступали проти.

Акт протесту нашого інституту, якщо пам'ять мене не зраджує, не набрав якихось організованих форм. Виступи були запальні і численні — вони явно переважали прихильників гетьманщини й згодних мобілізуватися, та прийняття якогось документа перешкодила поява на трибуні студента університету святого Володимира з позачерговою заявою.

Сьогодні, пригадуючи зовнішність того студента та його мову з характерним акцентуванням, я схильний думати, що був то Лаврентій Картвелішвілі. Можливо, що я помиляюсь. Хоча нічого неправдоподібного в моєму здогаді нема, бо, як довідався я пізніше, саме Лаврентію Картвелішвілі, члену Київського комітету більшовиків, було доручено провадити роботу серед шкільної та студентської молоді.

Позачергова заява була зовсім коротка: у відповідь на акт закриття вищих учбових закладів та оголошення мобілізації студенти університету святого Володимира та частина курсисток з Вищих жіночих курсів, що приєдналися до них, вирішили вийти на вулиці з демонстрацією протесту — з демократичними гаслами і під червоним прапором.

Промовець повідомляв нас про це і закликав приєднатись до протесту й демонстрації.

Страшна колотнеча зчинилася після цього заклику в аудиторії та прилеглих коридорах: вигуки, свист, гвалт, співи — хто заспівував революційної, а хто контрреволюційної. Потім вся юрба з аудиторії, з коридорів і з аудиторій суміжних повалила до виходу. Не до бічного, студентського, що проти Володимирського собору, а до центрального, яким входить й виходить студентам заборонялось.

Коли туга хвиля винесла мене на Бібіковський бульвар, то мені запам'яталось таке. Попід тополями бульвару вишикувалась купка студентів військової виправки — демобілізованих офіцерів, і хтось подавав їм команду. Інші кількома потоками розбігались навсібіч: хто вниз до Галицького базару, хто до Безаківської вулиці в напрямі вокзалу, але більшість завертала ліворуч — до вулиці Володимирської, до університету. Цілком очевидно, то бігли ті, котрі вирішили приєднатись до демонстрації універсантів.

Я теж побіг у цьому напрямі.

Чому? Хто зна. Мабуть, тому, що в грудях у мене вирувало піднесення, тому, що в аудиторії щойно я свистів і тупотів разом із тими, хто висловлював протест, тому кінець кінцем, що якимсь невиразне визначення своєї позиції в суспільних подіях в мені вже достигало: я ж був проти монархії, вважав себе прихильним до демократичних ідей, і воювати за гетьмана мені ні в якому разі не кортіло.

Та пробігли ми не більше як кроків сто і мусили спинитись: бульвар на рівні приблизно університетських клінік перетинала щільна шеренга офіцерів з трикутними триколірними білогвардійськими монархічними шевронами на рукавах, тримаючи гвинтівки багнетами на руку — проти нас. Ми спинились, нас прибувало більше і більше — очевидно, були то не тільки студенти нашого інституту. Натовп юрмився, ми щось гукали, щось вигукували проти нас і офіцери, можливо, було подано й якусь команду — я того почути за галасом не міг, але наша юрба раптом шарахнула на два боки: частина вуличкою до Фундуклеївської, частина — праворуч, до Ботанічного саду. Я побіг за тим струменем, що потік праворуч.

Наш струмінь вперся в кам'яну з залізними ґратами огорожу. Крайнього будинку клінік, який височить тепер, тоді не було, не було й брами біля нього — то все перестроєння й прибудови пізнішого часу: був кам'яний мур із залізними ґратами по пругу аж до старого корпусу медичного факультету. Шлях до університету був перетятий збройно. І от уже кілька найспритніших подерлися через пруг, через шпичаки залізних ґрат і стрибали під дерева Ботанічного. За першими подерлися інші, подерся цим способом і я.

Потім ми бігли садом до стін університету — тоді ще відгородженого дворища поза університетом не було: вікна виходили просто під затінок каштанів, навстіж були розчинені й задні двері.

Пригадую точно: саме коли надбігла до задніх дверей та група, з якою біг і я, ми почули, немов десь по той бік масивної будови університету хтось враз розірвав довжелезне полотнище. Я два роки проходив уже допризовну підготовку, стріляв на стрільбищі і роздільно, і залпом — і я зрозумів: то був залп з гвинтівок:

Ми вбігли в університет, гримлячи по залізних плитах сходів, і крізь цей тупіт почули другий залп: тепер

у лунких мурах будівлі він уже не був подібним до розпанахування полотнища, а схожий на гуркіт грому після близької блискавки. Тепер уже всі зрозуміли, що це стрілянина і що стріляють, очевидно, по тій демонстрації, на яку поспішали й ми. В коридорі першого поверху та у вестибюлі перед головними дверима враз утворилась колотеча: хто пробивався вперед, інші задкували.

Коли за тим потічком, що вилився з парадного виходу університету на під'їзд, я вибіг між колонаду, знову почувся постріли. Тепер це вже був не залп, а окремі, безладні постріли. На брукові перед університетом кілька людських тіл лежали нерухомо, червоний прапор теж простелився по брукові. А навсібіч — і сюди, назад, до спасенних колон та мурів університетської будівлі, і туди, під гущавину дерев Миколаївського скверу, і геть до рогу Караваївської вулиці — бігли десятки юнаків і юнок, учасників шойно розстріляної демонстрації.

Нині, через п'ятдесят років, я не можу ручитись за абсолютну точність картини, яку я схематично накреслив з пам'яті. Можливо, щось домалювало моє тодішне збудження або пізніші схвильовані розповіді інших очевидців і учасників тієї демонстрації. Але в основному все відбулося саме так чи приблизно так. І стріляли з будинку тодішньої Першої гімназії, що на розі Бібіковського й Володимирської: вікна другого поверху були прочинені, і в них спалахували вогники — день був хмарний, і постріли було видно.

Що ж до мого студентського буття, то саме на тому воно й закінчилося. Студентів, та й взагалі всіх, хто підлягав мобілізації, почали хапати на вулицях, виводити з домівок — облави та труси залили Київ хвилею: офіцерів та юнкерів з білої гвардії на це вистачало, дарма що на позиціях їх щось було не так густо. Отож доводилось переховуватись або тікати з Києва геть.

Я вирішив — з Києва геть.

Тієї ж чи, може, другої ночі я вирушив до Жмеринки — до моєї старенької мами.

Незвичайна й трудна то була подорож: двісті п'ятдесят кілометрів.

І найтруднішим мав бути якраз отой перший кілометр — з Бульварно-Кудрявської на Безаківську до вокзалу. Адже на кожному розі стояли патрулі — гетьманські сердюки чи офіцери дружин астраханської, яїцької, донської, кубанської чи ще там якоїсь іншої. Вони переви-

ряли документи і хапали усіх, хто підлягав мобілізації. А мої документи — то був тільки студентський квиток і рік народження в ньому записано тисяча дев'ятсотий. Як з таким документом пройти десять чи двадцять застав?

Я не пройшов їх, а проїхав: мене порятував мій п'яниця хазяїн, візник-лихач на гумових «дутиках». Довідавшись, що я збираюсь причепитись до котрогось поїзда, він скрушно похитав головою.

— Ех, студент, студент! — мовив він. — Злапають тебе, як курча, і кукурікатимеш ти завтра в сердюках пана гетьмана. А то й у буцегарні на Лук'янівці: звідтіля щоночі хурами трупи вивозять — хто сам преставився з голоду й холоду, а кому вартові його ясновельможності допомогли...

Він вийшов з моєї комірки й повернувся за кілька хвилин з пляшкою самогону в одній руці та сивою смушковою офіцерською папахою в другій.

— Сідай, — сказав він, — перехилимо для куражу, і я тебе миттю під самісінький перон приставлю.

Він вихилив цілу пляшку сам, бо я тільки цокнувся й пригубив, потім насунув мені папаху по самісінькі вуха — і ми вийшли в двір.

Була темна, аж чорна, ніч — небо в хмарах, без місяця, без зірок. Він посадив мене у фаетон, запнув розкішною, з перського килима, запоною мало не до підборіддя, щоб одягу не побачили зокола, саму тільки офіцерську папаху, і напутив:

— Сиди і не диш. А трапиться, що таки зупинять, хropи чи бельчочи щось непутяще, наче п'яний в дим...

І ми рушили — не провулочками та вуличками, а Бульварно-Кудрявською до Галицького базару, тоді Маріїно-Благовіщенською на Безаківську.

— Спеціально широкими вулицями їдемо, — пояснив мій чичероне, — щоб бачили всі: не потай, не крадькома, а на видноті, перед усіма патрулями...

Фаетон то підкидало на вибоях бруківки, то м'яко погойдувало на пружних «дутиках», коні аж хropли від швидкого бігу й хряпали селезінками, а фурман ще й погейкував на повен голос, підганяючи рисаків. То було перший раз у моєму житті, та й останній, що я гарцював рисаками. Патрулі на перехрестях тільки мигтіли мимо нас.

Деякі, правда, спинали.

— Кого везеш, старий бахур? — питали офіцери з

гвинтівками, питали приязно й не без заздрощів. Мого хазяїна, нічного рисака на «дутиках», знали, мабуть, усі доблесні захисники української гетьманщини чи єдиної, неділимої Російської імперії: це ж він розвозив їх увечері по публічних домах, а під ранок, п'яньких, приставляв додому.

— Не бачите? — буркотливо-фамільярно відказував мій захисник. — Їх високоблагородіє власними ніжками переступати негодні. Постороніться, ваші благородія, а то ненароком хвицне котрийсь, самі знаєте, коні в мене озорні, на самих вівсах випасаю...

І ми мчали далі.

Приставив мене мій рятівник не до вокзального під'їзду, а під самий перон, там, де через павутиння колій було перекинута повітряний місток на Солом'янку, і здав на руки якомусь залізничнику, своєму, очевидно, постійному товаришеві по чарці:

— Диви мені, Мехтодію (здається, коли не призабув, то саме Мехтодію), припоручаю тобі мого племінника: як тільки трапиться така нагода, сунеш його в котрийсь вагон — нехай собі їде.

І ми розпрощались справді наче вуйко з небожем: обійнялись і міцно тричі розцілувались.

Поїзд на Козятин — Жмеринку трапився аж під ранок. І я був «засунутий» на третю полицю. Їхали ми довго і весь час, на кожній станції, — через кордон. Спочатку нас спиняли офіцерські й сердюцькі застави — оборонці гетьманської столиці. А тоді, десь уже за Мотовилівкою, почалися кордони тих, хто облягав гетьманську столицю. І були то все різні армії — немов переїздили ми кордони кількох держав. Були просто якісь селянські повстанці — в кожухах, кобеняках, свитах чи гунях, але з червоними стрічками впоперек смушевих шапок чи солдатських картузів. Були фаніні, елегантно, зовсім не до бою, а як на парад, одягнуті «усуси» — «січові стрільці» з тризубами на рукавах коротких австрійських пальт та левами, що спинаються на скелю, на мазепинках. Були гайдамаки — в жупанах на зборках, перешитих із солдатських шинелей, з довжелезними, переважно червоного кольору, шликами на ватяних папах. Були якісь в шкіряних робочих тужурках чи матроських бушлатах, озброєні маузерами, молодики: на кашкетах у них жовто-блакитні цішки сиділи на червоних бантах, а рекомендувались вони загоном «Національного союзу». Були, нарешті, сірожу-

панники, сформовані в Австро-Угорщині, в полоненських таборах, з солдатів-українців батальйони; були й синьожупанники — українські батальйони, сформовані у німецьких полоненських таборах. Кожна станція то була неначе інша держава, інакша якась Україна, немов Україн об'явилось раптом аж кілька.

У Вінниці, проте, нас зустріла ще одна Україна — робітничо-селянська: у Вінниці держалась Радянська влада, і держав її знятий з фронту Другий гвардійський, збільшовизований корпус.

А втім, коли вже надвечір ми прибули таки до Жмеринки, то виявилось, що там та ж таки влада, від котрої довелось мені тікати: гетьманська.

Що я мав робити?..

Та то вже не з спогадів про моє студентське життя — про дальше мова окремо.

Студентське життя моє на тому закінчилось.

А втім, хіба тільки моє? Так вступало в життя студентство мого покоління. З моїх однокашників я не знаю більше як двох чи трьох, яким пощастило здобути вищу освіту: події громадянської війни розметали моє покоління по всіх фронтах, по обидва боки кожного фронту, і мало хто пережив своє повноліття.

Отже, моя студентська пора закінчилась — так, власне, й не почавшись: понад півста років тому, якщо числити до дня, коли я записую ці рядки. І було це незвичайне півстоліття — піввіку, що значно змінило життя на нашій планеті, геть перетворивши буття нашої країни і нашого народу, і моє — зокрема. За ці п'ятдесят років я змінив кілька професій, і жодна з них не була бодай будь-як пов'язана з тим фахом, до якого мала б підготувати мене започаткована, але так і не здобута вища освіта. Я радий, що не дістав цензу тієї освіти, тобто не здобув готованого мені фаху. Власне, я й досі не знаю до ладу, який же саме фах мав би я здобути: «експлуататора» залізниці, економіста, фінансиста, діяча комерції абощо? Та й взагалі, що означає ця спеціалізація — «комерційно-технічна»?

Подібна спеціалізація, в такому фаховому колі, не була мені до серця — «не до шмиги», як казали у нас на селі.

Та, мушу признатися, зовсім не певний, що й сам знав тоді професію, до котрої мав потяг: моє покликання на той час — пору закінчення середньої освіти — ще не

визначилося. Та й, признатися, до вищої школи я прагнув зовсім не тому, що хотів дістати якісь спеціальні знання, здобути певну професію, а тільки для того, що жадав буття... студентом: студентство бачилося мені як жадане власне волевиявлення, повноцінний прояв — аж нарешті — моєї особистості, початок самостійності.

І це жадання — стати студентом — було таке потужне, що, дивна річ, минали роки, десятиріччя, а мрія про студентське буття в підсвідомості не залишала мене. Ні, після закінчення громадянської війни я не пішов до вищої школи: життя складалося якось інакше, не завжди з моєї волі, і оте «інакше» завжди заводило мене геть від можливості повернутись до учоби. Так і пройшов я ці півстоліття з уписуванням у кожну анкету відповіді на шостий пункт: «освіта середня, вища не закінчена», — дарма що покликання вже виразно визначило себе.

Але раз у раз — і то наддивовижу часто — неодмінно сниться мені аж досі: я — студент! І це приходить уві сні як велика радість, як здійснення сокровенної мрії. Якщо я прокидаюсь у хвилину такого сновидіння, то серце мені завмирає: так же солодко стати нарешті студентом!

Та буває, що не прокидаюсь у ту мить — і тоді падає на мене кошмар: я сиджу в тому глибокому фотелі «для потопаючих», тримаю в руках тоненьку брошурку — маю складати іспит. Синедріон професорів — страшних, бородатих, у величезних окулярах — хто приязно, а хто ехидно посміхаються до мене. Від тієї посмішки я тремчу і обливаюсь холодним потом, бо знаю: зараз вони присунуть мені отакений томище і запитують, що я можу сказати про нього? А я знаю, що брошурка то ніяка не брошурка, а звіт про моє прожите життя, а томище — то життя, яке ще треба прожити, і я мушу сказати, як же маю його пройти.

Ах, солодка студентська пора — юнацька жадоба життя!

ЯК Я БУВ САНІТАРОМ

Власне, назва цього розділу не зовсім точна. Коли вже говорити про медицину, то в ній я справді бував не лише пацієнтом (на жаль, раз у раз), але мав і пряме відношення до ескулапії, зазнавши на цьому поприщі наддивовижку швидкої ескалації, якщо можна так сказати. Про-

тягом якихось трьох років (з незначними перервами) був я санітаром, потім лікпомом (тобто лікарським помічником, як казали тоді на фельдшера), далі начальником моргу і насамкінець став навіть «персона грата» в царині медично-санітарно-адміністративній. Посада моя, або, точніше, пост мав таке офіційне величання: головний діловод господарсько-постачанської частини Подільської районної управи Українського товариства Червоного Хреста. В пору завершення моєї медичної кар'єри було мені двадцять два роки.

Проте мушу запевнити наперед, що медициною я зроду не мріяв, бути лікарем ніколи не збирався, схильності до опікування недужими теж не маю і за всі ті роки юнацької пори, коли, закінчуючи середню освіту, починаеш прикидати й приміряти, яку собі професію обрати, я, мабуть, жодного разу не подумав про медицину.

І от — на ж тобі таке...

Сталося все це зовсім випадково: життя само розпорядилося моєю долею — медикування моє мало дуже сумний початок, за обставин вельми трагічних.

Був то кінець тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року. Гнила осінь і початок суворої зими. Я щойно вибрався, або, точніше сказати, втік із гетьманського Києва від мобілізації, покінчивши на тому із студентським буттям. Військовою термінологією це зветься «дезертирував». Податися мені не було куди, і прибився я до моєї рідної Жмеринки — рідної тому, що там у цілковитій самотності залишалася моя старенька мама.

Політична ситуація в самій Жмеринці не дуже сприяла моєму бажанню ухилитися від оборони гетьманщини: влада у Жмеринці того дня, що я прибув, належала ще гетьманським армійським частинам. Кажу точно — того дня, бо вночі влада вже перемінилась: її захопили петлюрівські «січовики», і гетьманські офіцерські загони або вдарили навтікача, або ж оголосили себе теж петлюрівцями. Втім, на вечір третього дня гетьманці відбили назад станцію Жмеринка з боєм, бо «січовики» рушили здобувати Київ, а офіцерські загони знову перекинулися на гетьманські. Четвертого дня в Жмеринці взагалі не стало ні тих, ані тих — ні гетьманців, ані петлюрівців: подалися і ті, і ті хто й зна куди, і в місті та на залізниці запанувало цілковите безвладдя. Забігаючи наперед, повинен поінформувати, що протягом найближчих місяця-півтора — якраз у розпалі моєї санітарної діяльності — влада

гетьманців і петлюрівців, а також німців, що оголосили себе екс офіціо нейтральними в змаганні між гетьманом та Петлюрою, а на ділі підтримували тих, котрі на ту хвилину були зверху,— протягом цього періоду влада змінювалась як не щодня, то щодругого дня з боями або й без бою. І кожна з влад, якщо затримувалась довше одного дня, то першим ділом оголошувала мобілізацію, і я — вісімнадцятилітній юнак — тим оголошуваним мобілізаціям раз у раз підлягав, бо ж особи з середньою освітою чомусь викликались до мобілізаційних пунктів першочергово.

Отакі були обставини, але я ні на одну з тих багаточисельних, майже щоденних мобілізацій так і не з'явився, навіть не ухилиючись від них. Бо було мені тоді не до мобілізацій, та й, правду сказати, отим мобілізаційним інстанціям — не до мене.

Страшне лихо тоді впало на отой між трьох колишніх держав — Російською імперією, Австро-Угорською імперією та Румунським королівством — прикордонний закуть українського Поділля. В результаті революції, яка щойно розвалила Австро-Угорську імперію на шматки і завдала нищівного удару Німецькій імперії, кордон між колишньою Австро-Угорщиною та Україною «розпечатався», табори для військовополонених колишньої російської армії, очевидно, самоліквідувались, і величезна маса військовополонених колишньої російської армії самочином рушила додому — на Україну або в Росію через Україну.

Того дня, що я прибув із обложеного повстанцями гетьманського Києва, між колишнім кордоном та Жмеринкою — першим у прикордонні величезним комунікаційним залізничним вузлом — таких самочинних репатріантів, за дуже приблизними обчисленнями залізничного транспорту, зібралось вже понад сорок тисяч. І всі вони — де поїздом, а де й пішака — поспішали саме до Жмеринки, бо ж з Жмеринки пролягали залізничні магістралі і на південь, і на північ, і на схід, тобто до рідних домівок сердешних репатріантів.

Тільки ж магістралі ці в ту пору не діяли: і на сході, і на півночі, і на півдні точились бої між гетьманцями та повстанцями — де петлюрівськими, де червоними, а де й незнаной орієнтації, аби проти гетьмана та німців. Станція Жмеринка — справді, рухливий, жвавий, енергійний комунікаційний вузол — виявилась раптом... тупиком,

страшною пасткою для тисяч і тисяч виголоднілих і виснажених нещасних людей. І щодня, щогодини тих тисяч ставало більше та більше: діватися ж їм було нікуди, а залізничний вузол манив, світив зорею марного сподівання.

Тисячі бездомних людей, голод, холод гнилої осені — це страшно. Але було ще страшніше — тиф. Тисячі репатріантів, майже поголовно, були хворі на висипний тиф. Або, прибуваючи, на тиф захворювали.

Величезний і розкішний вокзал станції Жмеринки та прилеглі залізничні колії мали такий вигляд: сотні й тисячі людей лежали покотом скрізь — по станційних приміщеннях, по підземних тунелях — скрізь, де було ледь-ледь тепліше та сякий-такий захисток від мряки та мжички. Кому не вистачало місця або й бракувало сил, ті падали просто на пристанційних коліях — на холодну мокру землю під дощ і сніг.

А довкола то виникала стрілянина — бій, то западала страшна своєю незбагненністю тиша, то з'являлась якась влада, то її змінювала — з боєм чи без бою — інша, то взагалі влади ніякої не було.

І до тисяч і тисяч людей, що гинули або вже загинули, — бо кожний десятий поміж тифозних був уже мертвий, — до цих людей нікому, тобто ніякій владі, ніякого діла не було. Влади ж або не було, або вона воювала за те, щоб бути владою.

Саме за таких обставин і почалась моя робота санітаром.

Не пригадаю вже точно, як воно почалось, власне, хто започаткував. Просто зійшлись ті, хто не міг замиритися з катастрофою, в кого серце розривалось від жалю за нещасних людей, що роки вигорювали в нелюдських умовах полону, а тепер гинули на порозі рідного дому. Нас було не так і багато спочатку — кілька студентів, гімназистів і гімназисток, кілька робітників з депо чи вагонних майстерень, телеграфіст та ще актор і актриса з театру, який не діяв. Мені навіть запам'ятались їх прізвища: актор — Скалов, акторка — Колібрі.

Ми почали з того, що підбирали померлих і зносили їх до вантажних вагонів, які хтось підкотив під вокзальний перон. Коли ці вагони заповнились мерцями, хтось їх кудись відкотив і підкотив інші, порожні. До ранку ми заповнили трупами цілий ешелон. Забігаючи наперед, мушу сказати, що так він і простояв з мерцями недалеко від вок-

залу на запасній колії в тупику тижнів зо два: за боями та змінами влади нікому було потурбуватися про поховання.

Чому ми почали не з допомоги живим, а з вибирання померлих?

Мабуть, тому, по-перше, що ніякої допомоги хворим ми подати не могли: поміж нас не було жодного медика. По-друге, через свою медичну неосвіченість ми вважали, що саме мертвяк є джерелом інфекції, отже, й поширення епідемії. А втім, можливо, таке припущення і мало рацію, бо ж — в цьому ми пересвідчилися вочевидячки — воша, переносник зарази, з мертвяка негайно тікає і переселяється на живого.

Проте самі обставини примусили нас подбати і про живих. По-перше, декотрі бідолахи, яких ми брали як мерців, раптом починали виявляти ознаки життя — рухалися, стогнали або вкривались потом. По-друге, коли ми піднімали з землі мертвяка, то сусіда його, ще живий, хапав нас за поли, благов, плакав забрати і його і йому допомогти. Що було робити?

Спочатку з'явилось два чи три вагони класні (четвертого класу — з суцільними полицями другого поверху) — і ми почали зносити до них ще живих. В таких вагонах по кутках стоять залізні грубки — і то був наш перший «санітарний» акт: ми розпалили в грубках огонь, щоб зігріти страждених.

Вагони заповнились миттю, — що таке півтори сотні місць, — і ми почали зносити живих до чотирьох бараків, що в ту пору стояли проти головного вокзалу на колії, зразу за перонами закордонного павільйону. В тих бараках до боїв містились якісь військові, було в них навіть сіно на полах, залізні грубки-буржуйки. Військові зникли хто й зна з котрою владою, і бараки стояли порожні. Тож чоловіка по двісті живих лягли до кожного барака — і в кожному бараці запалав огонь у грубці-буржуйці.

Але й цього було ще замало. Тієї ночі — а втім, можливо, то проминула ніч, день і зайшла друга ніч, — ми заповнили живими тифозниками ще приміщення закордонного павільйону: очевидно, з півтисячі хворих. А тоді взяли і до самого вокзалу. Хто знає жмеринський вокзал, той уявляє собі це величезне й розкішне приміщення — найбільший за тих часів вокзал, либонь, на цілу Російську імперію. В кожному разі, в його двох залах — першого та третього класу — можна було примістити покотом на підлозі по кілька тисяч чоловік. Та коли

ми почали з зали третього класу, хтось — очевидно, залізничне начальство — вчинив опір, не дозволяючи носити хворих у приміщення вокзалу. На щастя, в бараках, котрі ми вже заповнили, знайшлось кілька покинутих гвинтівок — австрійських карабінів, правда, без набоїв, — і ми мусили з цієї зброї скористатись. Коли ми, з карабінами в руках, з'явилися знову на вокзалі, залізничне начальство, очевидно, вирішило, що влада знову перемінилась, що ми від цієї нової влади, — і скорилось. В залі третього класу ми поклали на підлозі, деь, певно, з півтори тисячі хворих — і, здається, для першого початку це вже було все. Мертві — в ешелоні, живі — під дахом. Але що робити з живими? Їм же треба пити, їсти, випорожнитися, не кажучи вже про те, що треба ж подати їм якусь медичну допомогу.

Допомоги подати ми не могли, дати їжу — теж не мали, але подати напиться або вивести надвір — це було нам під силу. І для виконання бодай цих функцій та підтримання вогню в грубках-буржуйках, ми — якимсь само собою, без будь-чийого організаційного начальствування — розподілились по двоє по бараках та інших приміщеннях. Ще минув день чи два — і самі собою виникли чергування: одну пару змінюла друга, теж з випадкових вболівальників, молодиків, студентів, гімназистів, робітничої молоді з депо та вагонних майстерень та самих же репатріантів, що трималися на ногах.

Отак я й зробився санітаром.

Страшне то було «санітарування». Обставини: відсутність медичних працівників — численні колись за війни у Жмеринці госпіталі вже ліквідувались, персонал демобілізувався; абсолютна відсутність будь-яких медикаментів; брак продуктів харчування; нестача людей для чергування. Адже потік репатріантів, може, дещо й зменшився проти перших трьох-чотирьох днів, але не припинився, і довелось розмістити хворих ще в чотирьох бараках на так званій «військовій рампі» — трикутнику між залізничних колій проти передмістя Угольник, а також у кількох казармах на території колишніх дев'ятого та десятого полків. Здається, пішли під хворих і казарми одинадцятого та дванадцятого полків, але то було далеко, по той бік міста, на київській колії, і діяли там інші групи подібних до наших вболівальників-добровольців під начальствуванням залишків «Пленбежу», тобто організації ще воєнних часів, що опікувалася військовополо-

неними та біженцями. Чергування, пригадую, у нас встановилося добове, але насправді це здебільшого аж ніяк не означало, що, змінившись, ти йшов додому відпочити й поїсти. Здебільшого, змінившись в одному бараці, ти відразу ж ставав чергувати до барака іншого. Так принаймні було при початку, доки не з'явилася сяка-така самоорганізація. Я принаймні точно пам'ятаю: вийшовши того першого вечора з дому, я не повертався додому (з півкілометра від вокзалу по Шуazelівській вулиці) тижнів зо два.

Так, страшно навіть згадати тепер про ті перші дні «санітарування», і я згадувати про них у цих записах і не буду, бо ж загалом ці події та окремі епізоди з них ввійшли в канву мого роману «Вісімнадцятилітні» та почасти при початку повісті «Театр невідомого актора». І якщо ці мої записки колись дійдуть до читача, то засилаю допитливого до цих моїх книг, щоб мені не повторюватись, та й не краяти собі серце ще раз цими страшними й трагедійними спогадами. В епізодах, що проходять у романі й повісті, майже немає домислу — хіба що там, де виникала потреба пов'язати цю розповідь з діями героїв роману. Але загалом для мене, автора, ці частини роману й повісті — ніяка не белетристика: там записано майже точнісінько все так, як воно відбувалось.

Навіть не про людей і не про обставини, а про самих вошей — чистісінька правда. В наших бараках воші повзали по землі так, як повзають мураші, коли розколупати кілком мурашник: вони сунули цілими загонами, нишпорили купами, сновигали і хрумтіли під подошвами наших чобіт. З себе ми їх просто обтрушували і топтали. Хто повірить в це сьогодні, коли навіть у таке страшне лихоліття, як друга світова війна та гітлерівська навала, не виникло масової епідемії висипного тифу?

Найгіршим лихом тих перших днів була, проте, постійна змінність або, як кажемо тепер, «текучість» складу добровільних санітарів. Хтось приходив з великого жалю серця, але не витримував і тікав. Хтось знесилювався і не мав сили повернутись, пішовши додому. А когось і не пускали батьки: жах охопив місто, примара загальної епідемії серед місцевого населення страхала всіх за власних дітей. Ця текучка припинилась лише днів за десять — залишилось мало, але більш стійких; а головне, встановилась певна організованість, бо, виявляється, поки ми, молодики, ходили коло мертвих та хворих, старші

теж не залишилися безучасними — в місті утворився якийсь, назви його не пригадаю, Комітет допомоги хворим репатріантам. В ньому було кілька місцевих лікарів — і це вже був якийсь медичний початок.

А проте допомоги від них було небагато, бо попервах, як сказано, медикаментів не було ніяких, і лише трохи згодом комітет таки розстарався на... карболку та сулему. Та вже самий факт існування якогось комітету вніс і певну організованість у діяльність санітарів-добровольців. Принаймні в кожному бараку відгороджено закуток — «діджурку», споруджено піл для перепочинку черговому санітарові, а на стіні вивішено «графік» — розпис чергувань санітарів на тиждень наперед.

Секретарем чи скарбником комітету виявилась моя мама, — про це я довідався, прибившись нарешті десь по двох тижнях додому. Зустріла мене мама спокійно: вона знала від когось, де я і що роблю, і розуміла, що інакше бути й не може. Я кажу — спокійно, бо цілковито в маминому характері, але насправді зустріч ця була вельми ентузіастична: мама маяла якимись папірцями і вигуквала щось на кшталт «ура», «слава», «ти, Юрок, тільки подивись» абощо. Папірці — то були списки пожертв, збираних комітетом серед населення — харчами, одягом та грошима, а також рахунки за якесь продовольство, придбане з не пограбованих ще інтендантських складів.

Продовольство!

То ж була наша проблема номер один: прохарчувати кілька тисяч... не маючи нічогосінько.

Як ми вирішали цю проблему?

Що вже тепер — по півстоліттю — ховатися? Попервах ми пішли на звичайнісінький грабіж.

У нас було кілька отих австрійських карабінів без набоїв. Та набоїв при такій нагоді й ні до чого: карабін на ремені чи в руці — символ сили, і сили за тих часів агресивної, а в годину безвладдя — і символ приходу влади. Словом, ми взяли ті карабіни й рушили до міста. По крамницях, які звалися у ті часи магазинами «колоніальних товарів», а тепер — гастроном, та по пекарнях і кондитерських був цукор у пачках, у пекарнях — мука в лантухах, в крамницях «колоніальних товарів» — сурогатна кава, сурогатний чай та різні спеції. Карткова система, що була запроваджена в роки війни, з днями революції якимось сама собою поламалась — і вже другий рік над усім панував тільки базар, тільки чорний ринок:

базар постачали села, на чорному ринку товари з'являлись із схованок власників крамниць. Ми рушили до власників крамниць — і наші порожні карабіни справляли належне враження. Не пригадаю вже, але, здається, в деяких випадках ми давали навіть якісь розписки, либонь, від імені загону по боротьбі з висипним тифом, а може, й — ім'ям революції! Не багато ми взяли тих перших днів — продуктів було або обмаль, або були вони добре захищені. Та, так чи інакше, в бачках, здобутих теж подібним «самосильним» способом, ми заварювали «чай» з моркви та «каву» з жолудів, а в десь роздобутих покинутих військових кухнях замішували затірку з муки. Цього вистачило на перших два-три дні. Тим часом кілька найбільш запеклих ентузіастів, прихопивши ті ж таки порожні карабіни, рушили по найближчих селах — по картоплю й крупу.

З цією справою було по-різному.

В деяких селах селяни охоче — від доброго жалісного серця — самі навантажували кілька підвід, переважно картоплею або сушнею з яблук та слив, і ці селянські подарунки стали першим кроком у вирішенні найважливішої проблеми — харчування.

В інших селах наша місія мала трагічний фінал. А втім, ми були самі винні: в ці села по харчі рушили мешканці цих-таки сіл: хлопці вважали, що з «своїми» селянами вони легше домовляться. Трагічність помилки була в тому, що ці хлопці-гімназисти були синами заможних селян, мабуть, куркулів, або орендарів чи й дрібних поміщиків. І їх убито. Так загинули брати Корді — либонь, із села Красне, та брати Свирські — не пригадаю вже назви хутора, кілометрів за двадцять від Жмеринки.

Та були то лише поодинокі грікі випадки, а загалом постачання — безкоштовне, добровільне — з околиць сіл налагодилось якимось само собою, і систематична поява кількох хур з картоплею або й лантухів з зерном чи пшоном — від доброго, жалісного хліборобського серця — тривала довгий час і стала чималою допомогою й пізніше, коли вже налагодилося й постачання, організоване комітетом. Комітет, як сказано, десь знайшов якісь забуті і випадково вцілілі інтендантські склади з часів війни — і до наших кухонь покотилися бочки з гороховою мукою, мішки з сухим солдатським борщем, барила з патокою, навіть яечний порошок з офіцерського раціону. Так тривало місяць-півтора, аж поки неждано-негадано під

перон військової рампи підкотив поїзд, на якому по стінах класних вагонів та великих вантажних пульманів горів напис: «Український Червоний Хрест» — і наш загін враз обернувся на загін Українського товариства Червоного Хреста з усіма відповідними наслідками: сякі-такі медикаменти, сяке-таке постачання продовольством, кваліфіковані санітари, сестри, лікарі — нехай і кілька чоловік, але ж справжніх медиків.

Та то вже сталося пізніше, і про це — мова окремо.

А зараз повернуся ще до перших днів нашого «самодіяльного» медикуння.

Як ми «лікували»?

Хворі лежали в теплі від наших буржуйок, ми подавали їм напитись і допомагали вийти надвір. Це було все. Міцніші «одужували», тобто зводились на ноги і або залишались тут же, допомагаючи ходити біля інших хворих, або десь зникали, причепившись, мабуть, до якогось ешелону — в своєму неборному пориванні додому, до рідні. Котрась влада затримувалась, бувало, й на тиждень, і якісь поїзди пробивались кудись — на південь чи північ. Слабші, нездатні самою силою організму перебороти тяжку недугу, вмирили. Таких було більше. Барак номер один — проти вокзалу — ми перетворили на морг і зносили туди всіх померлих. Потім, коли барак виповнювався мерцями, ми добували вантажний вагон і одкочували його до того ешелону з померлими, який склався ще з перших днів. Коли настала відлига і терпіти ешелон з мерцями в межах міста стало неможливо, якимсь чином — мабуть, за допомогою тієї влади, що на той час була в місті, не пригадаю вже точно якої, — мобілізовано гімназистів старших класів, учнів інших шкіл та просто цивільне населення, і за містом, проти території одинадцятого полку, між колією та дорогою до села Рів, покопано братські могили — і в них поховано, без будь-яких церемоній чи урочистостей, нещасних страдників, що, пройшовши чотири роки війни, переживши страшні нелюдські умови німецьких таборів для військовополонених, вже при порозі рідного дому знайшли свою тяжку смерть. Вони здебільшого не мали навіть імен, бо прибились до свого останнього смертного пристановища без будь-яких документів. Якась частина свої солдатські ладанки, якісь посвідчення чи просто листи від рідних зберегла при собі, і ми, «обряджаючи» їх в останню путь, документи складали до сундучка, що залишився після якогось померлого, та заносили до

списків, які й передали пізніше уповноваженому Українського Червоного Хреста. Передали й сундучок з документами та ще кілька подібних скриньок, до котрих складали дрібні речі, що залишилися після декотрих померлих: годинники, записники, цигарниці, обручки, пороблені з алюмінієвих головок артилерійських снарядів, алюмінієві та дерев'яні ложки, складані ножі тощо. Не знаю, яка доля цих усіх дрібничок — дрібничок, що кожна з яких була останнім спомином про колись живу людину, про страдника солдата армії колишньої Російської імперії. І місто Жмеринка майже замкнуло окіл себе коло солдатських кладовищ: в роки війни в Жмеринці було безліч військових госпіталів, вони ховали своїх померлих від ран десятками щоденно — і за чотири роки це склало великі сотні могил. Тепер до них додано ще й братські — по двадцять і сорок тіл — могили загиблих від висипного тифу. Попервах ми намагались скласти списки померлих, коли траплявся в померлого якийсь документ: прізвище, ім'я, по батькові, рік народження. Коли документа не було, дописували в кінці протоколу: «І ще... десять чи двадцять невідомих репатріантів...» Статистика Воблого — ось коли я її згадав: дивна річ, одужували переважно старші віком, молодші — гинули. То були нехай на два-три-чотири роки старші проти мене, але на загаль... то було моє покоління.

Та тривала не лише епідемія, палала ще й громадянська війна — і до цих могил ще додається чимало могил і мого покоління, зарубаних і застрелених у битвах.

Я був там, на цих місцях, сорок років пізніше: могили вже не стало, хрести зогнили, горбки зрівняли дощі, вітри й сніги — ґрунт заорано, і по колишніх похованнях буйні сьогодні дорідна пшениця. Минуле минає, але життя не спиняється: майбутнє стає сучасним, потім сучасне відходить у давнину. Лишається тільки пам'ять — гірка і скорботна...

І все ж таки, чи подавали ми тих страшних днів якусь допомогу недужим?

Адже треба було лікувати, адже кожний у тяжкому маренні кликав «сестру» чи «санітара» по допомогу, адже кожний благав дати йому «порошок». Так, порошок: хворі вірили, що є ліки, що ліки дадуть йому полегшення і одужання. І ми мусили дати йому ці ліки, яких у нас не було.

І ми давали... ліки.

То були «ліки» з тієї галузі медицини, яку, либонь,

пізніше названо «психотерапією». Що то були за «порошки», які ми давали хворим на їх прохання? Ми скребли зі стінки крейду побілки, старанно розфасовували її в акуратні папірці, точнісінько як у аптеці, і подавали хворому. Він запивав «порошок» водою — від крейди відразу робилась йому відрижка, і це справляло на хворого «лікувальне» враження. Він з подякою дивився на нас своїми стражденними очима, шепотів «дякую» і... втихомирювався, здебільшого навіть спокійно засинав.

І нехай хтось посміхнеться на мою розповідь, нехай вчений-медик зневажливо здвигне плечима, нехай хтось скаже — абсурд!

Неймовірно?

Але — факт.

Я тверджу, що наші «ліки» допомагали.

А втім, хіба тих років були якісь засоби лікувати висипний тиф? Скільки мені відомо, таких засобів тоді не було взагалі.

Потім комітет десь розстарався на саліцилку — ми давали хворим і її. Можливо, вона збивала температуру — сказати не можу: термометрів у нас не було.

А потім з'явився і той Червоний Хрест — з невеличкою групою лікарів, медичних сестер і санітарів-професіоналів, з'явилися клізми, гірчичники і компреси. Чи допомагали вони?

Не знаю. Того дня, коли я побачив той перший поїзд Червоного Хреста,— він вкарбувався мені в пам'ять як світле видіння, як чудо, яке зійшло з неба з манною небесною,— того дня я впав не при пам'яті і не зводився півтора місяця: висипний тиф поклав і мене. Половина нашого загону добровольців вже лежала в тифу.

А втім, то пізніше.

Хочу ще раз повернутись назад.

Тих днів Жмеринку запанували кілька ешелонів німецького війська: добірні, відгодовані вояки в залізних шоломах і при багатому бойовому озброєнні: карабіни, кулемети, міномети. Вони «додержували нейтралітету» в змаганні між гетьманцями і петлюрівцями і тепер пробились до себе нах фатерланд, до Німеччини.

Мені не забути того дня — в історії його названо Жмеринська різанина. Нехай і різанина — то був день народного протинімецького повстання в Жмеринці.

Я чергував тієї ночі в бараку номер три на військовій рампі. Пригадую точно, хто був у зміні зі мною.

В моєму бараку чергувала зі мною Льоля Михайлова — співачка, вона закінчила гімназію років за два до мене: мала чудове меццо-сопрано, вславилась у гімназичному церковному хорі, і це визначило надалі її артистичну професію. В бараку номер чотири — навпроти, кроків за двадцять — чергував Блоцький, молодий робітник, либонь, з вагонних майстерень; я знав його по футболу — він грав проти нас у другій збірній з Нового Плана. З ним — Ривочка, випадкова дівчина з вулиці. В бараках номер два і один, що стояли нижче наших, у центральній частині рампи біля приміщення кухні, чергували: прапорщик Мельниченко, з військовополонених; студент, прізвище його не пам'ятаю, санітар з військовополонених, на прізвище, либонь, Півень, та Колька Макаревич — гімназист восьмого класу, по гімназії класом молодший проти мене, по футбольній команді — напарник, лівий край, мій задушевний друг, книголюб і мрійник, закоханий в поезію і математику. Ще був барак номер п'ять, але він не входив у ранжир тифозних: він був дизентерійний, стояв осторонь і мав свій окремий графік чергувань.

І от ледь розсвінуло — благословилося на пізній грудневий ранок, ми раптом побачили: вповодж кожної з трьох сторін військової рампи стоїть довжелезний військовий ешелон. Рампа мала форму трикутника, і залізничні колії з кожного боку у вершинах кутів сходились, виходячи на головні в трьох напрямках: на Київ, Одесу і до кордонів: п'ять кілометрів далі, на Посту-Подільському закордонна колія розгалужувалась ще на дві — до Волочиська на Австро-Угорщину і до Могилева на Румунію. Ешелони були складені як належить: класний вагон усередині — для офіцерства, спереду теплушки для солдатів, позаду платформи з гарматами, кухнями та обозом. Хвіст кожного ешелону замикав металевий контейнер, перетворений на панцирник з кулеметними люфами навсбіч. Ешелони спали, але попід ешелонами проходиливались, чітко карбуючи крок, вартові в сірих шинелях і в залізних касках. Це були німці. Три батальйони.

В місті на той день числилась, либонь, петлюрівська влада — і присутність німецьких ешелонів не могла здивувати: нейтралітет! Але німці — особливо після революції в Австро-Угорщині та повстання в Німеччині — поривались підсунутись ближче до кордону.

Тому ми не звернули особливої уваги на німецькі

ешелони і робили собі своє діло: ходили біля хворих, приносили їм їжу з кухні (того дня на снідання була м'ята картопля без товщу і кава з ячменю без цукру), виносили померлих уночі до приміщення колишньої комендатури, перетвореної нині на тимчасовий «приймний покой» — морг.

І раптом, десь під десяту годину ранку, залунали сигнальні ріжки — на сполох, на підйом — і з вагонів сипнули німецькі солдати з гвинтівками у руках, з триногами кулеметів. Лунала вже й команда по ротях, по взводах — і німецькі вояки розсипались ланцюжком по перону. Вони лягали понад пругом перону, спрямовували свої гвинтівки проти колій, туди наставляли й люфи кулеметів. Ешелони в цей час — вже спорожнілі — відсунулись, брязкаючи буферами, геть і відкрили перед кожною стороною рампи широку просторінь пристанційних колій. Треба сказати, що проти колій, туди наставляли й люфи кулеметів. Ешелони нахилом досередини, по них вільно з'їздили униз повози, кухні, гармати, а по краях перони були підняті високо — врівень з вагонними приступками: з вагона можна було зразу вільно викотити на перон і кухні, і повози, і гармати. Гармати теж стояли вже в центрі рампи, спрямувавши свої жерла навсібіч, — не високо, з траєкторіями лету снаряду через своїх, що залягли на перонах, але недалеко — мало не впритул до того, хто насмілювся б наступати через залізничні колії на військову рампу, враз перетворену на неприступний бастион.

Що таке? Чому бойова тривога?

Пізніше ми довідались, у чому справа. Німці прямували «нах фатерлянд» і зажадали від залізниці паровозів під свої чотири ешелони (четвертий, виявляється, спинився вище рампи, під товарною станцією). Залізничники відповіли, що паровози подадуть охоче, щоб німці мерщій забирались з України геть, але з однією умовою: зброю лишити тут, на українській землі. Адже в Німеччині відбувалось повстання пролетаріату — і кожна озброєна армійська частина йшла на зміцнення сил контрреволюції. Пропустити таку озброєну частину — встромити ніж у спину пролетарській революції в Німеччині. Українські пролетарі-залізничники на це згоди своєї дати не могли... Та німецьке командування теж не схотіло дати згоди на роззброєння: збиралось воно чи не збиралось іти на поміч контрреволюції, але скласти зброю і повернутись на батьківщину без зброї — такої ганьби пихате коман-

дування прийняти не схотіло. І пригрозило, що коли паровози не будуть подані, то німецькі гармати сплять мово. Нейтралітет, отже, кінчився...

Отоді й вибухло повстання, яке ввійшло пізніше на сторінки історії як Жмеринська різанина. Численні лави повстанців з'явилися — здавалося нам тоді — невідомо звідки. Потім ми довідались, що повстанські гурти організовувались протягом ночі, коли німецькі ешелони були ще далеко від Жмеринки — під Вінницею та Браїловом. Хто були повстанці? Жмеринські залізничники — робітники та службовці депо й вагонних майстерень. Військовополонені, котрі ще не пробилися геть із раптового жмеринського зашморгу, здорові або й по одужанні від тифу. І в масі — селяни околиць сіл.

Не знаю, як відбувався бій біля товарної станції, — там я не був. Але битва навколо військової рампи вся відбулась перед моїми очима — в буквальному розумінні, бо вікна нашого барака були значно вищі за лінію перону, і бачили ми крізь них навсібіч через колії. А битва тривала від рання допізна — в нічній темряві прийшов їй кінець.

Спочатку німецькі цепи, що лежали перед вікнами бараків, відстрілювались від повстанських цепів, що залягли за схилом насипу або за колесами вагонів — і там і тут по території залізниці навпроти рампи. Повстанці стріляли — не густо — й собі. Дарма що повстанська розстрільня густою не була, її постріли були таки дошкульні — не для німців, що любісінько ховалися за схилом перонів, але... для нас: повстанські кулі геть прошивали наші диктові бараки. Перших же хвилин бою в наших бараках були вже забиті. З лементом і плачем хворі покотилися з полу на долівку, під піл. З барака номер чотири санітар Півень упав першим: він завалився на піл навznak і, хапаючись за живіт, кричав: «Доходю! Ой, доходю...»

Ми з Льолею трапились якраз поблизу — стягали з полу недужих, що не могли самі поворухнутися, й засували їх під піл на долівку. Ми побігли до Півня, розстебнули йому шинель, закачали гімнастерку і першої хвилини не помітили нічого: куля влучила якраз у пуп, і крові не потекло. Коли ж ми перевернули його долілиць, то жак перейняв нас: на спині в скаллях хребців та шматках розірваного м'яса зяяла величезна... вирва: повстанці мали кулі дум-дум, з німецьких же карабінів. Хвилина чи дві — і санітар Півень відійшов від нас.

Найслабшим поміж нас виявився отой студент, прізвище котрого не пригадаю: з плачем він заліз і собі під піл на долівку. А ми п'ятеро — Коля Макаревич, Блоцький, Ривочка, Льоля і я почали, як уміли, перев'язувати поранених. Даремна то була справа: жодних засобів для перев'язування ми не мали — ні бинтів, ні марлі, ні вати, ані йоду чи будь-яких інших медикаментів. Не були ми здатні боротися з висипним тифом, а вже для допомоги в бою приготовані аж ніяк не були. Що ми робили? Пильнували спинити кровотечу: чим-будь — стьожками з сорочки пораненого чи якимсь іншим лахміттям перев'язували ногу чи руку вище пробитого кулею місця — ото й по всьому. Ми розуміли, що така зупинка кровотечі може тривати годину чи дві,— коли не зняти за цей час жгута, то поранений загине. Та ми сподівались, що за цей час бій закінчиться. Та й... що інше могли ми зробити?..

В цей час до нас надбіг прапорщик Мельниченко і запропонував: в ешелоні, що стоїть понад Угольником, вагон головного командування полку — візьмімо білий прапор, підійдемо до них, сповістимо, що тут, у бараках, хворі на тиф, перестрілка пронизує бараки наскрізь, хворі невдовзі вигинуть усі,— тож ми просимо спинити вогонь бодай на часинку, щоб ми могли евакуювати їх з бараків деінде. Тієї хвилини ми не встигли подумати, скільки наївна така пропозиція. Ми начепили до палиці якесь біле шмаття і рушили до вагона командування: Мельниченко, Коля Макаревич і я.

З цього боку, під Угольником, стрілянина не була така рясна: ешелон стояв під захистом кам'яного муру, що оточував матеріальний склад, тут розстрільні повстанців не було підступу. Наша поява з білим прапором, ще й в самому центрі розташування саме німецьких військ, зразу привернула увагу, і назустріч нам з вагона вийшов офіцер. Він був дуже чепурно зодягнений — в новісінькій, добре відпрасованій уніформі, наглянцьованих чоботях, і мені навіть здалося, що від нього пахнуло парфумами... То була, звісно, омана, бо тримався він від нас на віддалі кроків із двадцять. В руці він тримав елегантний стек і витягав себе ним по лискучій халяві. Слідом за ним з вагона скочив фокстер'ер і сів біля ноги хазяїна.

— Вас волен зі? Вер зі зінд?

Мельниченко добре володів німецькою мовою. І прокричав йому щось — либонь, саме те, з чим ми й прийшли. Офіцер уважно вислухав і зареготав.

Не пригадую точно, що прокричав він нам у відповідь, пам'ятаю лише, що закінчувалась його відповідь пропозицією негайно забиратись геть: айн-цвай-драй — і після «драй» він накаже стріляти на нас.

Ми повернулись і пішли. Айн-цвай-драй я не почув, але почув, як офіцер свиснув — і фокстер'ер кинувся нам навздогін, хапаючи за литки. На щастя, взуті ми були в чоботи.

Мельниченко кляв непристойними словами, Коля Макаревич плакав з образи. Мабуть, з безсилої люті заплакав і я.

І тут, повернувшись до наших бараків, ми побачили, що жінки — їх стало вже три, бо приєдналася ще, невідь ізвідки з'явившись, Шурка Доброжалська, гімназистка, — виявилися розумнішими. Вони зметикували з якогось білого уривка стяг, нашпилили на нього навхрест червоні смуги, відшматовані від подолу Шурчиного ж червоного пальта, і, видобувшись якимось чином на дах одного з крайніх бараків, водрузили там цей знак милосердя і нейтральності в бою.

І отут сталося це зворушливе, незабутнє: стрілянина з боку повстанців враз — як одрубана — припинилась. Повстанці не стали стріляти по бараках, над якими замавав червоний хрест. Чи це зразу вийшов по їх розстрільнях такий наказ, чи просто було поміж них багато військовополонених, котрі самі нещодавно вийшли з тих бараків і знали, що там лежать свої стражденні товариші, чи ще щось — не знаю. Стрілянина припинилась і цього було досить. А слідом за тим поволі вщухла стрілянина й з німецького боку. Дивна, несподівана — якась наче нашорошена — тиша запала на всій залізничній території окіл військової рампи, лише десь віддаля, під товарною станцією, ще кипіло пострілами й вибухами гранат.

Стало тихо — і з цього скористалися насамперед німці. Поміж них теж були поранені тут-таки, на перонах перед нашими бараками; медичної служби вони, очевидно, не встигли розгорнути, і тому з'явилися до нас з вимогою подати допомогу їхнім пораненим. Прапорщик Мельниченко пояснив: і рада душа в рай, та гріхи не пускають — не маємо ані медикаментів, ані матеріалів для перев'язок. Якусь дешицю — медикаментів та бинтів — німці ту ж мить дали. І ми почали перев'язки, ніколи в житті тих перев'язок не робивши: ми просто заливали рани йодом і

зверху клали бинти. Певна річ, що з того йоду й бинтів чимало перепало й нашим пораненим — скільки вистачило. Німецьких пораних німці наказали знести в одне місце — в будинок комендатури військової рампи: добротний, з цегли будинок — міцний захисток проти куль. Та й стояв будинок унизу, в центрі рампи, кулями повстанців не прострілюючись. Ми знесли туди чоловіка з двадцять німців, вкладаючи їх покотом на кахельній долівці.

Це було вже під полудень, а може, й після полудня: сяка-така тиша встановилась на території залізниці — щось схоже на самочинне «перемир'я»,— і ми встигли погодувати наших тифозників картопляною юшкою та кавою з сахарином. А Льоля заходилась підгодовувати і нас, санітарів. Не пригадаю, що вона замірялась наварити — щось із тіста, локшину чи галушки,— словом, їй був потрібний окріп. Вона й принесла його з кухні в каструльці. І от, тільки зайшла Льоля в нашу «діжурку» з каструлькою окропу в руках, як скажена куля, з тріском пробивши фанерну стіну нашого барака, наче ножем, прошила каструльку, ще й, вибивши її з Льолиних рук, підкинула вгору: окріп попів Льолі руки й шию. І саме в цю хвилину ми побачили отой дивний, чортівськи сміливий маневр повстанців.

Військову рампу, де зосередились усі сили німецького загону, повстанцям треба було здобути за всяку ціну. Та провадити обстріл, коли німці любісінько ховалися за добрим бруствером-пероном, а бараки з хворими приймали на себе весь огонь, повстанці, либонь, не хотіли. І вирішили іти врукопаш.

Раптом звідусіль — з-поза коліс вагонів, що тут і там стояли на коліях, з-за пакгаузів якраз навпроти східного перону, вистрибуючи з-за схилу насипу,— з'явилися людські постаті, сотні людей, і ринули через всю широчінь пристанційних колій, а їх же було в цьому місці, може, двадцять, а може, й тридцять, ринули бігцем до рампи. Забарившись лише на якусь мить, німці зустріли навалу атаки скаженим вогнем з кулеметів і гвинтівок. Не знаю, можливо, я помилився, але мені здалося тоді, що жодна з тисяч куль не влучила: жодного тіла не залишилось на території залізниці між східним пероном рампи та пругом насипу, звідки почався штурм.

А далі сталася дивовижа: повстанці раптом зникли. Людської маси штурмовиків — кількох сотень людей — враз не стало зовсім.

В чому річ? Повстанці в навальному бігові надбігли до самісінької рампи й поприсідали під високим пероном. Висота пруга перону над рівнем залізниці була метр чи півтора — на рівні низу вагонів,— і цього було досить, щоб заховатися людині. Лише нашпилений на гвинтівку багнет похитувався де-не-де і цим виказував, де причаїлись люди... Німецькі кулемети й гвинтівки враз урвали свою тріскотню: кулеметам і гвинтівкам не було на кого стріляти. Нагла, дивна і якась грізна тиша запанувала над усім окіл.

Ми дивились у віконечко «діжурки» нашого барака і бачили, як у нервовому напруженні, в смертельному страхові тремтять тіла німців на схилі перону, як без пуття совають і совають ногами кулеметники, припавши до своїх машин-геверів.

І потім відбулось таке: з-під перону зметнулась вгору граната, брязнула об асфальт перону, вибух трусонув повітрям — один з німецьких кулеметів перекинувся догори триногою, завмерли біля нього в смертній невідвижності його номери... І тоді гранати посипались «залпом»,— коли можна так сказати про гранати,— вздовж по всьому перону нашої сторони.

Один з гранатометальників розмахнувся аж надто — граната перелетіла через перон, влучила простісінько у вікно нашої «діжурки», блаґенька рама, приколота парою гвіздків, зірвалася і, осипаючися скаллям битого скла, впала на голову Льолі.

Та поки ми вболівали біля Льолі, що за сьогодні зазнала вже другої травми, повстанці виконали свій другий блискучий маневр. Слідом за зливою гранат, вони усі враз з'явилися над пругом перону, підтягаючися на руках і вистрибуючи на перон. І це вже був бій справді врукопаш.

Німці, кидаючи кулемети й гвинтівки, кинулись були навтікача, та кожного доганяв багнет повстанської гвинтівки і пришпилював до землі.

До нашого барака теж заскочило кілька партизанів. Перший у запалі бою замірявся приколоти і нас, та другий спинив його: «Та ти здурів, то ж наші!» А третій ще встиг сказати до Льолі: «А я, сестричко, все брав вас на мушку, ніяк не влучив, аж поки не сказали, що то наш, християнський Червоний Хрест!..»

І вони помчали далі: весь повстанський цеп вихором перекотився через наш перон, до центру рампи,— і постріли, лемент, крики «ура» та зойки болю чулися вже з перону під муром матеріального дворища.

Не знаю, годі було б тоді відзначати час, але мені тоді здалося, що вся атака тривала не більше як п'ять хвилин. І все було кінчено. Вже в центрі рампи стояли сотні німців з піднятими вгору руками, і повстанці зганяли їх ударами прикладів у тісний гурт. Вже під ногами у них височіла купа гвинтівок та цин з кулеметними стрічками. Вже їх шикували й кудись мали вести. Хоча — ніде правди діти — більшість повстанців кляли і в бога і в чорта, клацали затворами гвинтівок і наполягали на тому, щоб усіх німців до останнього тут же «пустити в розход».

Як закінчилася ця суперечка між найбільш запальними та найбільш поміркованими, я вже не знаю: наш санітарний обов'язок прикликав нас. Не пригадаю звідки — очевидно, з щойно погромленого німецького ешелону — з'явилося кілька польових брезентових сумок з червоним хрестом, а в них індивідуальні пакети, марля, бинти, йод і йодоформ,— і ми взялися до діла, яким щойно, тут же, в ході бою, опановували — робити перев'язки пораненим. Поміж повстанців поранених виявилось таки чимало: голови, плечі і руки переважно. Вони стріляли, висуваючися з-поза коліс вагонів або над пругом насипу, і меткі німецькі снайпери встигали їх поцілити. Та в запалі бою на поранення не зважали, та й не було чим перев'язатися. Медикаментів зараз з'явилося теж не так вже й багато, спирту, наприклад, зовсім не було, і ми обмивали рани звичайною теплою водою, а тоді присипали йодоформом чи мастили йодом.

За півгодини всі наші несподівані медичні ресурси були вичерпані, а перев'язувати треба було ще ген скільки голів та рук. Що робити? Де добути перев'язувальний матеріал?..

Обставини бою на той час були такі: на рампі закоренилися повстанці, їх, очевидно, керівний центр, окремі групи рушили в напрямі до депо та вокзалу в один бік та до товарної станції і вагонних майстерень — у другий. З сторони вокзалу панувала тиша, але в районі вагонних майстерень ще кипів бій: звідти чути було перестрілку й вибухи гранат. Ще гучніше гримів бій в районі товарної станції: там гуркотіли кулемети, а зрідка гримали й тридюймовки. Розрив чулося майже водночас із пострілом: гармати били на картеч — там, очевидно, теж доходило до бою врукопаш.

В цю хвилину, коли ми роздумували, куди б податися,

щоб добути сяку-таку аптечку, раптом як з неба впав наш-таки санітар — Трьомка Ножнов, мій товариш ще по гімназії. Він пробився з вокзалу в обхід через депо та дворище матеріального складу: його послано з привокзальних бараків розвідати про наш стан — там думалося, що від нас у кипінні бою нема вже й сліду. І Трьомка (Трохим) Ножнов сповістив: на вокзалі, до залу першого класу, зносять усіх поранених — і наших, і німців: там влаштовано хірургічний пункт, і кілька лікарів тут же, на столах ресторану, роблять невідкладні операції. Там є й до біса медикаментів з захопленого німецького ешелону. Отож треба негайно рушати на вокзал: переводити туди поранених, котрі можуть іти самі, і принести медикаменти або й привести хірурга для тих, котрим рани не давали змоги рушити з місця. В цю хвилину і тифозні, і поранені знову лежали на полах наших бараків.

Надходила тим часом ніч, і над територією залізниці за-пав смерк: сигнальні вогні при стрілках не світилися.

Та коли ми звернулись до поранених з пропозицією податися до вокзалу — може, якийсь кілометр відстані, — то дістали категоричну відмову: поранені відмовились рушати з місця. Ніч, темно, хто зна, чи не чигає ворог по дорозі, та й — найстрашніше — територія залізниці проти рампи весь час без упину прострілювалася з кулеметів. Хто знає, хто то стріляв — чи повстанці, наступаючи на німців, чи німці в обороні проти повстанського наступу, але перехід групи людей був таки справді небезпечний.

В цьому зразу ми й переконалися. Блоцький вийшов на перон і заточився. Ми втягли його у барак, зірвали за-кривавлену шинель і побачили страшне поранення: куля дум-дум розстрожила плече — з рани стирчали уламки плечової кістки.

Поранення було дуже тяжке: страшний біль потрясав хлопця, кров юшила із розірваних судин, і не було ні чим спинити кров, ні чим огородити рану від зараження, ані простого бинта для перев'язки. Поранений то втрачав свідомість, то опритомнював — і в такі хвилини все поривався кудись бігти; він був у стані надмірного, шокowego збудження. Що діяти? Як зарадити? Як хлопця, нашого товариша, порятувати?

І тоді наші жінки — Льоля, Ривочка і Шурка — прийняли рішення: вони, жінки, залишаються при поранених тут і з ними Коля Макаревич. А ми з Трьомкою негайно і чимдуж мусимо приставити Блоцького на вокзал. Пра-

порщика Мельниченка і студента, прізвища котрого не пригадаю, між нами вже не було: Мельниченко прийняв командування котримсь із загонів повстанців, а сердега студент зник безслідно: він був з полохливого десятка.

І ми з Трьомкою, підхопивши сердегу Блоцького під пахви, пішли. Пішли в ніч, темряву і невідомість.

Йти коліями навпростець до вокзалу, що навдивовижу саяв усіма своїми вогнями, було б самогубством: якихось півгодини під віялом дурних кулеметних куль із сліпих кулеметів. І ми рушили впоперек, вперебіжку, через територію колій проти військової рампи: кулемети прострілювали цей перегін без упину, але шансів уникнути кулі було таки більше, бо відстань була значно коротша. А там, поза насипом, Київською вулицею міста, можливо, хоча напевне того ми й не знали, мало бути безпечніше. Ми рушили — і то тільки до слова мовиться «вперебіжку», бо ж сердега Блоцький ледь перебирав ногами, — і то тільки в хвилини опритомніння, коли ж втрачав свідомість, то нам доводилось його просто волокти. Отак і «перебігали» ми то справді кілька кроків бігцем, волочачи оклякле тіло товариша, то припадали до землі, коли чули, як віяло куль свище просто на нас, то знову, звівшись, шкандибали бігцем далі. Двадцять чи тридцять колій — метрів, отже, з сотню — ми «перебігли», думаю, хвилини за п'ятнадцять. Було темно окіл — пільма, лише де-де полискували рейки проти далекого відсвічування вогнів вокзалу, було тихо поблизу від нас — ні пострілу, ані людського голосу — тиша, її пронизував лише тонкий посвист куль. Але то була тиша тільки тут, біля нас, а там, далі, звідкіля і на нас кулі летіли, ще кипів бій: гвинтівки озивалися гуртом і вроздріб, гуркотіли кулемети — і наші «максими», і німецькі «кольти», — вибухали гранати, і методично гавкала тридюймовка, в ту ж мить дістаючи відлунок близького розриву картечі.

Словом, ми перебігли небезпечну смугу прострілюваної території і дісталися до спасенної низини за насипом. Тут справді було тихо та мирно. Мирно та тихо було й по вулицях цієї частини причаеного міста. В аптеці по дорозі ми роздобули ще перекису водню і облили Блоцькому розверсту рану на плечі. Сорочка на ньому закривавилась до пояса і задубіла: адже був мороз, може, ступенів з десять. Не знаю, можливо, мороз і допоміг спинитися кровотечі, бо рана просто примерзла. Словом, ми приставили нашого товариша на вокзал, до зали пер-

шого класу, перетвореної зараз на величезну хірургічну: на кількох столах, відсунувши геть вазони з пальмами, загорнувши оперованих у скатертини з столів, тут же — не пригадаю вже, з наркозом чи без наркозу, — пораним робилися невідкладні операції та спеціальні перев'язки. Блоцького ми вклали на один із таких столів: він уже не пізнавав нас, а там і зовсім знепритомнів.

Не знаю, як відбулась операція і який був його післяопераційний стан, але, забігаючи наперед, скажу, що живий він залишився, тільки ліва рука, либонь, діяла не дуже: я бачив його рік-два пізніше — він працював у ЧК. Мене він, либонь, не пізнав: мабуть, шокове затьмарення свідомості стерло з його пам'яті деталі в хвилину його тяжких страждань.

Коли півгодини пізніше, навантажені сумками й торбами з різними медикаментами, ми виходили з розкішно-го приміщення вокзалу, осяяного по-побідному яскравим світлом електричних лампівнів, назустріч нам до вокзалу якраз зганяли гурти полонених німців. Вони брели сотня за сотнею, понурі й люті, човгаючи чобітьми, і не було вже лиску на цих чоботях, одежа — така файна вранці — була закаляна й пошматована, і всі поспіль простоволосі: шоломи в них чи відібрано, чи вони самі їх погубили. Кожного німця при порозі обмацувано, чи нема прихованої зброї, пістолета чи ножа. Потім роззброєних загонили до порожніх товарних вагонів, вагони плomboвано, на дверях роблено крейдою напис: «Нах фатерлянд!» — і роззброєні німецькі вояки нарешті дістали змогу пробиватися далі, додому...

Та то вже було годину пізніше, і на той час ми з Трьомкою, перебігши — тепер вже щодуху — небезпечну територію привокзальних колій, ще досі прострілюваних якимсь дурним кулеметом, — добулися до наших бараків на військовій рампі. Дуже зрадили нам наші дівчата: їм так сумно було в невідомості, ще й в цілковитій темряві, — електрику на рампу так і не подали, а інших засобів для освітлення не було. Нехай не повірять, кому вірити не охота, але перев'язки ми робили тепер, присвічуючи собі спалахом вогника від цигарки.

До ранку примовк кулемет і в районі товарної станції: бій закінчено, вся німецька частина склала зброю, втрапивши в непотрібному бою три чи чотири сотні солдатів. То були людські втрати виключно через пихатість командування.

Коли вранці другого дня нам таки прийшла зміна і я йшов колією додому,— тут і там по колії лежали не прибрані трупи забитих у бою наших і німців.

Під муром матеріального дворища я побачив труп німецького офіцера з стеком у руці: то був той лейтенант, що приймав нас, парламентарів з білим прапорцем, і нацькував на нас свого фокстер'єра. Фокстер'єр лежав тут-таки, біля ноги свого хазяїна: його теж пристрелено.

Кілька ночей вряд, тільки сон склеплював повіки, мені все марився той чортів лейтенант з його фокстер'єром, а потім все заливала червона кров, і я схоплювався в холодному поту від кошмару.

Та невдовзі прибув отой поїзд Українського Червоного Хреста, про який я згадував вище, і справа догляду тифозних сяк-так упорядкувалась, а я сам звалився в тифу.

До моєї медичної діяльності я повернувся пізніше, коли під навальним тиском богунців і тарашанців Директорія з усіма своїми міністерствами, та й усією армією, покотилася геть на захід.

Петлюрівщину, отже, нагнано за кордон, у Жмеринці встановилась Радянська влада — і всі клопоти біля хворих на тиф перейняв на себе Український Червоний Хрест. Наші тимчасові бараки було ліквідовано і госпіталі розташовано там, де вони й були протягом чотирирічної війни,— в казармах дев'ятого та десятого стрілецьких полків: величезний госпіталь на тисячі хворих.

Ми з Серьожкою Боржковським, колишні санітаридобровольці загону по боротьбі з висипним тифом, з'явилися до начальника Червоного Хреста, відділ якого тут, у Жмеринці, мав тепер гучну назву «Подільська районна управа Українського товариства Червоного Хреста». Запам'яталося й прізвище начальника: лікар Піддубний. Він поцікавився, хто ми за спеціальністю. «Ах — студенти? Дуже добре! Комерційного інституту? Що ж, ми використовуємо вас за спеціальністю — які ж з вас медики?..» На яку посаду був призначений Серьожка — пам'ять зраджує мене, не пригадую. Я ж дістав призначення... спочатку діловода жмеринських установ, а далі — господарсько-постачанської частини Подільської районної управи.

Признаюсь, я зовсім очманів: справи господарсько-постачанські були для мене зовсім терра інкогніта, ще темніші, ніж медицина, до якої я ні сіло ні впало був досі причетний. Вся моя причетність до справ економічних

обмежувалась тим, що я був три місяці студентом і провалився на першому ж заліку — з статистики. Я промимрив щось, намагаючись відкараскатись від запропонованої мені посади, та...

Та, крім грошового утримання, яке мало мені належати і яке у зв'язку з обезціненням грошей можна було не брати до уваги, мені на цій посаді, виявляється, належав ще й пайок: фунт хліба на день, фунт м'яса на тиждень, по два фунти цукру та сала на місяць, ще й якийсь «приварок». Тієї голодної пори це була неабияка спокуса! А головне — на моє мимрення лікар Піддубний не зважив, либонь, його й не почув — покликав начальника канцелярії (теж чомусь запам'яталося прізвище Мельничук) і наказав провести мене негайно по наказу.

Того ж дня я став діловодом.

Обов'язки мої кінець кінцем виявились нескладними, — щоб опанувати їх, зовсім не треба було закінчувати комерційний інститут. Мені видано величезну прошнуровану книгу: до неї записано прізвища всіх співробітників, медичний персонал і адміністративний, і щоденно в низку граф я повинен був записувати з «рапортичок» завідуючого складом, хто який одержав пайок, щоб в останній графі підбити місячну норму. Друга книга — трохи менша за розміром, але товща — була призначена для обліку продуктів харчування, котрі поступали від агентів по постачанню. Агенти їздили по селах, купували в селян зерно, муку; м'ясо чи сало, складали на це з продавцями відповідні акти, і на підставі цих актів я мав робити загальний обрахунок наявності харчів на складах. Ці документальні дані наприкінці кожного дня я мав звіряти з «рапортичками» завідуючого базисним складом, куди поступали привезені агентами харчі. Прізвище завідуючого базисним складом було Якушев, і чином у колишній російській армії він був... генерал. Що він у такий спосіб переховувався від можливо караючої десниці ЧК, було зрозуміло кожному, але лікар Піддубний вдавав, що він цього не розуміє.

Всі агенти по постачанню — один в один — були надзвичайно люб'язні та гречні, з вишуканими аристократичними манерами, і з не відомих мені причин — теж один в один — раптом відчули до мене, плебея і малюка, гарячу симпатію. Вони цікавились моєю біографією, висловлювали прихильні прогнози на моє майбутнє, залюбки вели розмови на різні високі матерії — проблема

безконечності, є бог чи нема бога, іудаїзм і конфуціанство і таке інше. А коли я, тримаючи перед очима акта, силкувався розібрати прізвище продавця та його адресу, щоб записати їх до моєї прошнурованої та пропечатаної книги, — знизували зневажливо плечима й переводили розмову на інше. Я вписував до належної графи кількість пудів муки чи вагу сала, а до сусідньої — кількість фунтів солі, пляшок гасу та коробків сірників (що були в ті часи найвищим еквівалентом життєдайності на заміну абсолютно знеціненим мільйонам чи мільярдам грошей), а вони в цей час захоплено повідали мені про різні пригоди, що спіткали їх у подорожі до далеких сіл. Села, по котрих вони купували продукти, всі поспіль були глибинні, на непроїжджих путівцях по бездоріжжю, та — нічого не вдієш — по ближчих нічого вже не можна було добути: все вже поглинуло місто. Мені лишалось тільки дивуватись, як по тих путівцях та бездоріжжю, при наявності транспорту лише на одну кінську силу, вони встигали обернутися з ранку до вечора — п'ятдесят кілометрів туди і п'ятдесят назад... Назви сіл теж були навдивовижу одноманітні й надто вже «сільські»: Миколаївка, Іванівка, Пилипівка, Панасівка. Прізвища контрагентів — теж Миколаєнко, Іваненко, Пилипенко, Панасюк. Підписи, звичайно, були нерозбірливі, а здебільшого просто хрест на знак неписьменності шановного контрагента.

На кінець другого тижня моєї роботи на високій посаді мене почали брати якісь невіразні сумніви.

Коли ж генерал Якушев якось між іншим сказав мені, що на базисному складі в нього є незаприбутковані бочки з гороховою мукою і я, якщо мені треба, можу її брати в необмеженій кількості, а один із гречних джентльменів-постачанців під якимсь приводом завів мене до себе додому (мешкали вони всі тут же, при госпітальях) і на столі парував бігос з добрячою ковбасою та виблискувала синім світлом сулія з самогонкою, — я остаточно збагнув, що мене «охмуряють», що всі акти — липа і вага продуктів та коефіцієнт виміну не відповідають дійсності. Дуже можливо, що продукти і взагалі не були куповані, а просто протизаконно «реквізовані», адже за тих умов не було жодної змоги перевірити усі ті химерні адреси та фантастичні цифри. Мене обійняла туга за моїми світлими й невинними дитячими роками, і я почав активно розмишляти над тим, як мені з мого високого, аж недосяжного для мене поста втекти. Було це вже

не так просто, бо хоча вступив я на роботу з власного бажання як вільнонайманий, але тим часом, в силу діючої мобілізації, залишити її самовільно вже не міг: всі співробітники Червоного Хреста вважались мобілізованими.

Втім, не було б щастя, так нещастя допомогло: влада раптом перемінилась — до міста вдерлися знову петлюрівці, і на якийсь час і в нашій червонохрестівській периферії утворився рейвах. Мало не всі санітари раптом виявились петлюрівськими старшинами, що лише перехувалися в такий спосіб від загрози «червоного терору», і біля хворих та поранених не стало кому ходити. Я мерщій подав рапорт з проханням перевести мене на роботу в заразний відділ, поскільки я вже висипним тифом переболів і маю імунітет. Лікар Піддубний вимушений був погодитись і відмовитись від моїх послуг на посту діяча економіки та комерції: знайти нового «діловода» було куди легше, ніж санітара для заразного барака.

Та петлюрівці вдержалися всього кілька днів, і місто знову здобули червоні частини. На цей раз зник і сам головний лікар Піддубний — навздогін колишнім санітарам, петлюрівським старшинам. І новопризначений комісар госпіталів, довідавшись, що я студент і роблю санітаром, наказав негайно призначити мене на лікарського помічника. На моє зауваження, що я не можу бути лікпомом, бо студент не медичного, а комерційного інституту, він задумався лише на хвилинку і відказав:

— То й що? Комерція трудовому народу без інтересу. А раз ти студент — то, значить, з понятієм. От і будеш медиком: революція цього потребує...

Так став я лікпомом, тобто фельдшером, і в казармі на двісті ліжок дістав під начало двох сестер і чотирьох санітарів — на щастя, не з петлюрівських старшин, а з репатріантів-тифозників, які тифом уже перехворіли, однак віком не вийшли з контингентів, підлеглих мобілізації.

Що я можу сказати про цей період моєї медичної діяльності?

Тільки хороше. На двісті хворих нас, медперсоналу, було аж семеро, а раз на три-чотири дні робив щось подібне до обходу і лікар. Думаю, правда, що медиком він теж не був і на лікаря був тільки призначений подібно до мене, але стетоскоп він мав і знав, як рахувати пульс. Щодо ліків, то рецепт був стандартний —

жарознижувальне і неосальварсан: інших ліків у нашій аптеці не було. Зате ми мали термометри, клізми і навіть один комплект банок, з яких — після закінчення вечірніх процедур — мої санітари пили самогон. Смертність серед хворих була тепер невисока — незрівнянно нижча проти першої пори діяльності нашого загону добровольців: сім-вісім душ на сотню хворих. Лежали хворі не на полах з соломою, а на койках з сінниками, мали такі ж солом'яні подушки; лежали не в верхньому одягу, а в самій білизні, бо в казармі було не холодно і кожний мав ковдру. Коли ми приймали хворого, то навіть мили його на столі під теплим душем, а його одяг дезинфікували в парокамері. Кожухи — якщо хворий мав кожуха, до парокамери класти не можна, бо пропадає, і ми чистили їх від вошей зовсім примітивним, але певним способом: закопували в землю на добу чи дві — і воші тікали хто й зна куди.

Словом, то був уже справжній госпіталь — звісно, не такий, які ми знаємо тепер, на рівні сучасної медицини й добробуту, але ж на рівні тогочасного добробуту, воєнних умов та санітарного забезпечення це була справжня медична установа, і працювати в ній було хоч і важко, але втішно: хворим ми таки полегшували страждання.

Та тут влада знову перемінилась — і це знову зробило зміни і в моїй медичній кар'єрі, а тоді й зовсім поставило на ній крапку.

Місто захопили денікінці.

Справа в тім, що влада в той рік мінялася раз у раз — хвилями перекочувались то червоні частини, то петлюрівські, то білі, але Червоний Хрест залишався на місці, не евакуюючися (куди йому було евакуюватися?). Змінювалося лише начальство та тікав дехто з персоналу, а хворі залишалися ті самі, лише поповнюючись новими контингентами з лав чергових армійських частин. Червоний Хрест діяв екстериторіально, — не знаю, можливо, на те була якась відповідна конвенція, а може, просто так — автоматично, бо іншого виходу не було. Епідемія тривала, і від тифозної воші не було порятунку нікому, якої б політичної програми він не дотримувався.

Та от місто зайняли денікінці — відразу дроздовці, а тоді, либонь, сімферопольці, почались чергові пертурбації.

Насамперед начальник базисного складу, генерал Якушев, з начальника складу знову перекинувся на генерала і пішов кудись за своїм прямим призначенням. А за

ним пішли і всі його охоронці складу, «вахтори», як кажемо тепер, бо всі вони суціль виявились офіцерами — від прапорщика до штабс-капітана. Зникли й усі колишні агенти-постачальники, бо й вони виявились офіцерами — від капітана до полковника включно. І на якийсь час — аж поки їх місця зайняли на цей раз червоноармійці та червоні командири, які не встигли відступити і в такий же спосіб переховувались тепер від влади білих, як їхні попередники перед тим від влади червоних, — на якийсь час госпіталі залишилися без харчів, у надзвичайно трудному стані, подібному до перших днів нашого загону добровольців.

По-друге, з метою ліквідації такого трудного становища, верховна влада білих, що діяла, либонь, з Одеси, не знайшла іншого способу ліквідації труднощів, як... перейменувати Червоний Хрест в Югокрест і віддати наказ усім співробітникам госпіталів Югокреста... пришити погони.

Смішно тепер згадувати, але цей наказ поверг госпіталі ще в трудніше становище: пришивати погони, тобто признавати себе денікінцями, білогвардійцями, переважна більшість персоналу аж ніяк не хотіла — і почалась чергова втеча: лікарі, фельдшери, сестри і чимало санітарів (саме ті, що були з червоноармійців) кинулися масами урозтіч.

Не схотів пришивати погони і я. Не схотів, бо це суперечило моїм, вже виробленим на ту пору політичним позиціям — ненависті до білогвардійщини. Та як порятуватися від тих погонів — я не знав. Якщо мене не виловили б при черговій облаві, то виказали б місцеві мешканці, ті, котрі були прихильні до білих, а такі, звісно, в нашому місті були і мене знали добре.

І от я ще з одним товаришем студентом, правда, медиком, хоча й тільки першого курсу, таки знайшли для себе вихід: ми подали рапорт з проханням перевести нас на роботу... в морг. Морг було найбільш безпечне місце з погляду зарази, адже туди звозилися померлі не лише з госпіталів, але й підібрані на колії або в ешелонах: кілька душ, а то й кілька десятків щоденно. Робити в моргу могли лише люди, котрі вже перехворіли на тиф, тобто мали імунітет, але серед них повинні були бути й медики, бо ж, траплялося, що до моргу привозили «труп», який пізніше виявлявся живим: в час кризи при висипному тифі така фальшива смерть явище не рідке. Тож у моргу

повинен бути бодай фельдшер, який мав оглянути кожний труп і визначити, що це справді труп. Цього ми й просили в нашому рапорті: нам треба було потрапити на роботу в морг, бо ж, міркували ми, хто там піде до моргу з облавою чи перевіряти — носиш ти погони чи не носиш?

Наше прохання було задоволено невідкладно, бо мертвяків по місту та території залізниці вже набралось чимало,— хвиля білої армії тягла за собою і нову хвилю епідемії. Мене призначено на начальника моргу, мого напарника, студента-медика,— на лікпома. В нашому розпорядженні було четверо санітарів: підбирати трупи, зносити їх до моргу, тоді вантажити на залізничні платформи й вивозити за територію одинадцятого полку, де ще за часів діяння загону добровольців ми рили братські могили.

Час був трудний, робота теж нелегка, та й невесела — постійно серед мертвяків; чимало людських трагедій відбулося на наших очах, чимало зазнано труднощів і небезпек, та я не буду тут спинятися над цим, бо в одному з розділів моєї повісті «Театр невідомого актора» вже довелось мені відтворити події періоду мого перебування на посту начальника моргу.

Мушу лише засвідчити, що, як і в романі «Вісімнадцятилітні», в цій повісті, і зокрема в цьому розділі, жодної вигадки нема — все чистісінька, хоча й гірка, правда. Звичайно, закони белетризації дозволили мені деякі домисли або трансплантації фактів і осіб, але самі факти, самі події — з живого тогочасного життя-буття.

Правдивий і самий факт, що поставив крапку на моїй медичній кар'єрі: тікаючи від караючої десниці денікінських контррозвідників, я випадково — зовсім випадково — прибився до місцевої аматорської трупи. І прізвище попервах дістав «Федотов», яке згодом змінив на «Корній», і повернув собі власне лише з визволенням міста червоними частинами від білогвардійщини.

Звичайно, я з'явився знову до Червоного Хреста, до заразного барака. Якийсь час мені довелось сполучати обидві роботи — і в Червоному Хресті, і в театрі. Та тут знову трапила мене біда: новий комісар госпіталю, мій же товариш по гімназії, на прізвище Садовник-Залевський, прийшов до висновку, що використовується мене не за «спеціальністю», і підписав наказ про... повернення моє до Управи на посаду діловода, бо діловод, що замінив був мене, подався за денікінцями. Примари

завскладів, що обертаються на генералів, та агентів-постачальників, що перекидаються на петлюрівських старшин чи білих офіцерів, тепер почали душили мене щоночі кошмарами.

Та тут прийшла несподівана допомога: повітовий військовий комісаріат теж вирішив усіх акторів театру оголосити мобілізованими, і мені запропоновано покинути роботу в Червоному Хресті і залишитися виключно в кадрах театру. З відповідним папірцем я негайно з'явився до комісара, товариша по гімназії.

— Ну й сучий ти син,— тільки й сказав комісар, мій товариш по гімназії,— навмисне подався в актори, щоб втекти з Червоного Хреста?

Але на папірцеві мусив покласти резолюцію: звільнити в зв'язку з мобілізацією військкоматом.

На цьому й закінчилася моя кар'єра медика.

Була осінь вісімнадцятого року, коли я став санітаром. Прийшла осінь дев'ятнадцятого, коли я зненацька почав свою артистичну кар'єру. І була далі ще весна двадцятого року, коли я покінчив з медициною і, сам собі на подив, став актором-професіоналом.

Таких пертурбацій зазнав я протягом цього короткого часу.

А втім, у моєму поколінні, з моїми перевесниками, на тій порі і не таке бувало.

ЯК Я БУВ ХЛІБОРОБОМ

Не знаю вже, чому і яка тут спрацювала асоціація, але пригадалось мені, як ми з Серьожкою Боржковським, нерозливним приятелем моїх юних літ, утворювали «колгосп». Авжеж, «колгосп», тобто колективне господарство хліборобське, тільки беру це слово в лапки, бо ж відбувалось усе це навесні дев'ятнадцятого року,— терміна «колгосп» тоді ще не існувало, колективізації ще не проводилось, не було мови й про СОЗи. Наше Поділля в дев'ятнадцятому році — і ще років зо три по тому — бурхало в громадянській війні, від села до села гасали різні батьки отамани і ще мала бути попереду (в двадцятому році) остання іноземна інтервенція (білопольська, під франко-британським керівництвом). Та й, як відомо,— а може, це нікому й не відомо,— я зроду-віку городянин, і все моє стикання з сільським господар-

ством вичерпується тим, що, як сказано раніше, ще за часів першої світової війни, будши гімназистом старших класів, два літа відбув на польових роботах у селах Носківці й Потоки — на нивках дружин та вдів забраних на війну запасних.

Словом, діло було так.

Ухилившись від петлюрівської мобілізації, я опинивсь тоді в скрутному становищі, без будь-якого заробітку Стати знову до праці в Червоному Хресті — санітаром чи й взагалі взятися до якогось справжнього діла — я ще не міг: захитувало після висипного тифу й від голоду. А втім, і не було тоді ніякого справжнього діла: всі люди або воювали, або переховувались від війни.

Та щастя раптом не тільки посміхнулось до мене, а прямо-таки впало на мене з неба, наче ота манна небесна: мені пофортунило влаштуватись на «смотрителя женской гимназии». Обов'язки: протягом літа забезпечити приміщення паливом на зиму в будь-який спосіб — шляхом відвойовування в різних військових та цивільних організацій та установ або, на край, шляхом забороне-ної законом, антидержавної, потайної вночі порубки лісу. Восени я мав замазати вікна — сто сорок чотири вікна; навесні — розпечатати їх; взимку — доглядати чистоти й порядку. Були то звичайні обов'язки двірника, але тоді, перших революційних років, на світанку демократизації життя, посада двірника була визнана образливою для людської гідності — раз диктатура пролетаріату, і служба ця дістала іншу, вищу рангом, поважнішу про око людське номенклатуру — «смотритель».

Сенс цієї посади та обсяг робіт і міра відповідальності на цьому посту, отже, зрозуміла кожному і тепер, через півстоліття; та, признатися тепер, для мене тоді була ця посада, сказати б, з подвійним дном.

Річ ось у чому.

Призначення я дістав з наросвіти, і утримання мені покладено аж шістнадцять мільйонів карбованців плюс хлібний пайок. Правда, знецінення грошових знаків відбувалось тоді такими шаленими темпами, що до кінця місяця, коли я одержав першу зарплату, за шістнадцять мільйонів карбованців можна було придбати лише півлітра (півкварти) молока. З другого місяця гроші й взагалі перестали виплачувати, бо ж смислу в тім не було: за шістнадцять мільйонів не можна було купити й пачки сірників. Щодо хлібного пайка, то видали його першого

разу дуже щедро — цілу буханку на тиждень наперед. Але після того, в зв'язку з подіями на фронті, на видачу хліба всім, хто не тримав гвинтівки в руках, був оголошений мораторій.

Отут і треба признаватись про «подвійне дно».

Мое призначення на пост смотрителя було стверджено й іншою інстанцією — нелегальною: колишньою начальницею і власницею цієї самої гімназії мадам Лукашевич, на той час позбавленої і права власності, і права виховувати робітничо-селянську молодь жіночої статі — як власницю і буржуйку. Мадам Лукашевич, довідавшись, що мене призначено на смотрителя, і сповнившись до мене довіри, бо ж і я тільки другий рік, як закінчив сусідню хлоп'ячу гімназію і був студентом — отже, особою інтелігентною, — слізно прохала мене доглянути «її» майно: щоб не розтягли прилади з фізичного кабінету, книги з бібліотеки, а парти не порубали на дрова. За це, сказала мадам Лукашевич, буде вона мені несказанно вдячна, коли вже все «заспокоїться» і вона, мадам Лукашевич, — старушенція в це вірила, — повернеться на своє місце і як власниця, і як верховний вихователь дівочих душ нашого міста. За мої ж старання мадам Лукашевич дозволяла мені користуватися сповна убранством її особистих при гімназії покоїв, які, проте, їй вже не належали, бо ж були реквізовані нар-освітою і передані в розпорядження смотрителя, бо ж тепер, за диктатури пролетаріату, мешкати смотрителєві в колишній двірницькій у підвалі, певна річ, не годилось, бо недемократично.

Мені ж, як ви розумієте, всі сподівання та надії мадам Лукашевич були «до лампочки». Колишні її, а нині — народної власності, покої мене цілком влаштували, бо були для дев'ятнадцятирічного хлопця, погорілого студента без університету і висипнотифозного брата милосердя на видужанні, суцим раєм: кімната з комірками та закапелками — зразу коло учительської, але з окремим, ізольованим ходом. А в кімнаті — двоспальне ліжко, ще й під балдахіном, затишний альков, як їх описувано в лукавих рицарських романах, турецька канапа з подушками і подушечками, килим, порт'єри, фіранки. Мав я в своєму повному розпорядженні чималу й непогано дібрану бібліотеку, затишок, так потрібний для того, щоб писати вірші, оповідання та п'єси, до чого я якраз дуже прилюбився, а також... Ну, що тепер гріха таїти: міг я

безборонно й дуже зручно в затишку цілуватися з гімназистками випускного сьомого класу під час великої перемінки або на «свободних уроках». Не подумайте тільки поганого: ловеласом та джигуном я ніколи не був — ні, ні! Але серце мені тривожно калатало до Шурки Д.,— вона невдовзі мене зрадила й стала прихильницею відомого тоді на Поділлі отамана Палія, а пізніше змерла від сухот; стукало моє серце й до другої, справді незрівняної красуні, на ймення Ніла Б.,— її пізніше звів денікінський офіцер, і вона застрелилася з його ж пістолета, браунінг калібру 6,5 мм.

А втім, я ухилився від теми моєї розповіді, повернімося ж до справи утворення «колгоспу», а перед тим закінчимо розпочату розповідь про «подвійне дно», бо саме там, на другому дні, й заритий собака.

Власне, то зовсім і не був собака — то була картопля.

Коли я ще тільки оглядав з начальником наросвіти територію підпорядкованої віднині мені жіночої гімназії, з сарая, що був у кутку подвір'я, я почув страшенний сморід.

— А що там так смердить? — поцікавився я. — Може, там трупи розстріляних отаманом Гальчевським?

— Та ні,— відмахнувся начальник наросвіти,— то після Лукашевички залишилось трохи картоплі, от вона й погнила. Треба її кудись викинути чи закопати. Або спробуйте перебрати, може, й наберете собі там щось...

Оце, власне, й визначило моє вирішення: запропоновану посаду прийняти! Картопля ж! Може, й справді з того гнилля можна вибрати з півпуда і таким чином одвернути примару голоду?!

Отож перше, що я зробив, тільки обійнявши мій високій пост,— відчинив сарай, мало не зомлівши від страшного смороду, набрав відро гнилля і поставив його під струмінь води з крана.

Коли напір води вимив з відра гнилля геть, то на дні залишились — їй же богу, не брешу! — кілограмів зо два нехай і дрібною, але цілою і нормальною картоплі.

Кілограмів зо два — з відра! А там тих відер...

Ура! Я мерщій почистив картоплю, засмажив її на рицині, що для якихось учбово-наукових потреб зберігалась у бутлі в фізичному кабінеті, і вперше за два місяці від дня захворювання на тиф наївся досхочу й донесхочу.

А ввечері, як і щодня, навідався до мене мій приятель Серьожка Боржковський і був вражений — мало не втра-

тив притомність, коли я поставив перед ним цілу пательню смаженої картоплі.

До речі, ви не куштували картоплі чи січеників, смажених на рицині? Даремно! Неодмінно покуштуйте: немає кращої олії для смаження, як рицина! Неодмінно покуштуйте, а тоді розкажете мені свої враження. От уже півстоліття, як я не їв смаженого на рицині, а не можу цього забути. Годилося б, звісно, взяти в аптеці рицини копійок на десять та й засмажити картоплі, та, знаєте, якимось не наважуюсь...

Так-от, з'ївши цілу пательню картоплі, Серьожка Боржковський зажадав піти глянути й собі на її запаси.

От звідси все й почалося, щоб ви знали.

Був Серьожка вдачі вдумливої і практичної — не те що я, захмарний іпохондрик: нас, нерозливних друзів у гімназичні роки, так і прозвали були — Хорь і Калинич: Хорь — Серьожка, Калинич — я. З однойменного тургеневського оповідання, за яким гімназистів четвертого класу наполегливо вчили розпізнавати людські характери: Хорь — практик, Калинич — ідеаліст. Так тверджено у підручнику Сиповського, так воно, значить, і насправді було.

Отже, Серьожка, не переступаючи поріг сарая, щоб не задихнутись від смороду, кілька секунд вдумливо споглядав купу картопляного гнилля, тоді — якимось схвильовано, навіть мрійливо — запитав:

— Скільки, ти кажеш, з відра цієї гнилятини ти доброї картоплі намив?

— А що? Фунтів з п'ять. Не віриш? От їй же богу!..

— Вірю! — спинив мою божбу Серьожка голосом якимось навіть урочистим. — Не пом'яни імені господа бога твогого все...

Це він сказав так не тому, що був віруючий, ні: він взагалі полюбляв примовки до слова і знав їх безліч усіма мовами — російською, українською, польською, єврейською, німецькою, французькою і латинською. Латинську він полюбляв особливо, бо з року в рік, з класу в клас, мав за латину п'ятірку.

— А годящої картоплі тут буде, — в голосі його відчувалося тремоло хвилювання, — буде пудів з п'ятдесят...

— Та що ти! — Мене аж захитало від потрясіння. — Ти помиляєшся!

— Ерраре гуманум ест. (З латини: людині притаманно помиляється). Але коли я й помиляюсь, то тільки в бік

применшення. Бо тут можна намити, як золотих самородків із золотоносного піску, я думаю, і шістдесят, і сімдесят п'ять пудів...

— П'ятдесят... Шістдесят... Сімдесят п'ять пудів... Це ж... Це ж... Їсти, їсти та їсти.

— Їсти! — зневажливо передражнив мене Серьожка.— Їсти! Едімос ут вівамос, нон вівімос ут едамос... (Теж з латини: їмо, щоб жити, а не живемо, щоб їсти).

Потім Серьожка звів на мене свій вдумливий, проникливий погляд практика Хоря і мрійливо проказав:

— А ти уявляєш собі, що буде, якщо цю картоплю та покласти в землю? Посадити? Нехай тільки п'ятдесят пудів? Уявляєш?

Я не уявляв. Не міг уявити. Я був зроду житель міський — не сів, не садив, не збирав врожаїв, цілковито задовольняючись базаром. Серьожка — інша річ: всі його дядьки та інші родичі обертались на сільській периферії — агрономами, землемірами, навіть сільськими батюшками, і шоліта він виїздив до котрогось із них «на попас».

— Так-от,— констатував тим часом, як фахівець землеробства і взагалі великий практик у житті, Хорь — Серьожка Боржковський,— посіємо і матимемо на ту зиму, пар екзампль (французьке: наприклад), якщо лічити сам-десять, як пишуть у задачнику Верещагіна, пудів... пудів, отже, з п'ятдесят, тобто я хотів сказати: п'ятсот.

— П'ятсот!? — Мені заціпило з перехвилювання, я мовчав і тільки перестрашено кружляв очима: п'ятсот пудів картоплі!..

Практичний, але благородний серцем Серьожка тим часом великодушно прикидав:

— Пудів сто ми візьмемо собі, щоб забезпечитись на майбутню зиму: тобі з мамою, мені з мамою, ну й ще комусь з наших. А пудів чотириста віддамо в фонд Червоної Армії. Не як продрозверстку, а бона фіде (з доброї волі), розумієш?

— А... а...— нарешті опанував я мову,— а куди ж ми її це саме... посіємо? Сіяти ж треба в землю?

— Се вре! Дас іст ріхтіг! — по-французькому і по-німецькому погодився Серьожка.— Сіяти треба в землю. Землю справді треба мати... Де ж її взяти? Постривай! — спинив він мене, бо я вже хотів щось заперечити.— Здається, я маю ідею, правда, лише ін статус насценді (латиною: в стані зародження). Хвилиночку почекай!

І причини, будь ласка, цей чортів сарай: сморід такий, що можна подохнути!..

Ми зачинили сарай і пройшли до Лукашевичиних, власне, тепер моїх, покоїв з альковом і турецькою канапою. Я весь аж палахкотів, згоряючи від пристрасної мрії мати п'ятсот пудів картоплі. Серьожка ж був спокійний і поважний: він розмишляв зосереджено — де взяти до цієї картоплі землі?

Коли ми посідали на турецьку канапу й окутали себе хмарами диму добрих цигарок з тютюну-самосаду подільського бакуну, Серьожка поважно проказав:

— Біс дат, кві ціто дат. (З латини: двічі дає, хто дає невідкладно). Сьогодні ж треба взятися за перебирання, перемивання й сушіння картоплі. Бо інакше вся вона по-пріє і загине. А тільки просохне — зразу й треба садити: квітень місяць — саме пора садити картоплю. Або ми її зразу посадимо, або вона вся догние. Терціум нон датур (третього не дано).

— Але ж куди сіяти?

— Як? — здивувався Серьожка. — Хіба я тобі ще не сказав? Ми закладаємо товариство, такий собі хліборобський кооператив. Точніше, землеробський колектив. Ти ж розумієш: колективізм, кооперація — це ж прогресивна, комуністична ідея. Хіба ти не читав у газетах? Таж кожнісінький земвідділ Ревкому дасть нам з радістю ділянку землі. Де твоя шапка? Пішли! — І ми пішли.

Що ж, кінець кінцем це було не гірше, ніж робили раз декотрі інші наші ровесники, та й взагалі багато хто з тих, що шукали собі сякого-такого прожитку: їздили «мішочниками» на Київ та Одесу, спекулюючи сушенням з яблук чи слив або й вимінюючи срібні портсигари й хрестики на какао у Волочиську. Хіба не краще стати чесними трудівниками-хліборобами?..

В повітовому відділі земельних справ нашу ідею справді привітали, але тільки принципово, а практично — скерували нас до волосного земвідділу, бо ж землею навколо міста відав саме він. Волземвідділ містився не в самій Жмеринці, а в піджмеринському селі Мала Жмеринка, кілометрів за три, — ми рушили туди, не гаючись, пішака.

По дорозі Серьожчин практичний розум обмізковував і вирішував усі передбачувані в нашій справі заходи.

Насамперед кількість членів. Двоє — це ще не буде колектив, і для двох земвідділ міг і не нарізати землі. Тим-то

Серьожка запропонував вписати до нашого колективу ще двох наших мамів: мою і його.

— Але ж,— заперечив я,— моя мама працює в Управі, зайнята цілий день і не зможе віддати час для роботи, та й старенька вона вже, щоб робити в полі,— їй же вже після шістдесяти.

— Твоя мама, звісно, і не робитиме,— зразу згодився Серьожка.— Потрібне тільки її ім'я, щоб вписати в списки для збільшення кількості членів. А номіна нон сунт одіоза! (Переінакшивши латинське прислів'я: імена не ганьблять). А моя мама ще молода і Прекрасно вміє і садити, і копати картоплю. Візьмемо ми й мого брата у других, Тараса, він, правда, малолітній, йому всього чотирнадцять, але ми допишемо йому років зо два, а копатися на городі він призвичаений змалку. От і буде в нас уже вісім робочих рук і п'ятеро членів кооперативу. Ні, членів шестеро,— зразу поправився Серьожка,— бо треба вписати й саму мадам Лукашевич: незручно ж якось, картопля все ж таки їй належить... То дарма, що в нашому кооперативі будуть самі інтелігенти, навіть добре: це засвідчуватиме, що інтелігенція повертається обличчям до землі. Темпора мутантур ет нос мутамур ін ілліс... (Латинське: часи змінюються, і ми мінімося разом із ними). Лицем до землі!

Навдивовижу і в волземвідділі до нашої ідеї поставилися з великою прихильністю. Ідея колективної праці, замість дрібного власництва на землю, зачарувала завідуючого волземвідділом, тим паче, що був він, як виявилось, наш же однокласник — вчорашній гімназист. Вчився він поганенько, на трієчку, в кожному класі пересиджував по два роки: ми його колись наздогнали в п'ятому і залишили в шостому, а Серьожка Боржковський, один із перших учнів у класі, завжди був для нього незаперечний авторитет.

— Хлопці! — розчулився він.— Та для своїх хлопців, раз ви такі свідомі й вирішили діяти в ім'я комунізму, то ми будемо вам сприяти в усьому. Щоб вам не морочитись якийсь тиждень, копирсаючи лопатками ґрунт, я дам вам плуг і двох конячинок з фірою. Фірою свої п'ятдесят пудів зразу завезете на плантацію, а тоді плугом зорете й зразу за плугом у борозну й кидатимете картоплю, а тоді — бороною. До вечора й закінчите. Та для своїх хлопців, раз ви увірували в комунізм, ми, партія...

Він говорив довго й натхненно, вітаючи в наших особах усю інтелігенцію, що пішла за Радянською владою і активно включається в творення нових, комуністичних форм побуту й праці. Свою патетичну тираду завідуючий волземвідділом закінчив діловим запитанням:

— А де ж ваша земля, хлопці?

І він зразу трохи охолов, коли почув, що якраз по землю ми до нього й з'явилися:

— Н-так,— промимрив він,— погані ваші справи, товариші: де ж я вам візьму ту землю?

— А поміщицька? — зразу підкинув Серьожка.— Радянська ж влада землю в поміщиків націоналізувала...

— І поділила між селян. Що ж, мені її тепер від селян забирати й віддавати... гм... дрібнобуржуазній інтелігенції? Цього ми, партія комуністів, зробити не можемо.

— А хіба не залишилось якихось гулящих ґрунтів? — підкинув Серьожка.

— Гулящих! Ха! Гулящими тільки солдатки-удовиці бувають, та й за те їм ворота дьогтем мажуть...

— То, може, десь залишилися якісь... невдобні?

— Хе! Невдобні! Невдобні у нас на Поділлі тільки на мочарах, урвищах та камінні. Так там і картопля не виросте.— З доволі-таки кислою міною він додав: — Хіба що під самісіньким містом, може, знайдете якийсь землемірами неврахований клин — під толокою, де гуси й свині на вигоні приміські жителі випасають або під ярмарковим майданом. Словом, нічийна земля, як на фронті між позиціями противників. Га? Походіть, подивіться, пошукайте, а тоді... Тоді приходьте, підкажіть — і ми, партія комуністів...

— Сік! (Латинське: так, увага! — аж скрикнув Серьожка.— Вже знаю таку ділянку. Нек плюс ультра! (Кращої бути не може). З діда-прадіда ніхто там нічого не сів і не садив: terra incognita! (Нікому не відома земля). Якраз на межі між міською територією та сільськими вгіддями. І з колишньої поміщицької власності — князів Мещерських чи графа Гейдена, так що треба негайно націоналізувати!

— Ну-ну? Де ж це вона? — зацікавились ми.

— Сіленціум! (Тихо, мовчання!) — Серьожка став урочистий, запишавшись, що подав геніальну ідею.— Коли ми в час війни позбулися футбольного плацу в дев'ятому полку, бо там побудували бараки Червоного Хреста, то ми перенеслися грати у футбол...

— Ну, ну! Кажи швидше! Що це ти так здалека!

— Атанде! (Зачекайте). І прошу не порушувати мій фасон де парле (французьке: манера говорити). Ми перенеслися грати у футбол аж за бараки для військово-полонених чехів. Компрене? Там, де підходить вузькоколійна залізниця княгині Мещерської, щоб возити буряки з плантацій під Ровом та Тартаком...

— Та кажи вже, не тягни!

Але Серьожка мусив дотриматися свого фасон де парле і пояснити все абсолютно точно:

— Там ще старезні такі дуби ростуть, не густо, зрідка: така собі вроді левадка...

Я зразу уявив собі це місце: справді, чудова левадка, між старих дубів, поросла споришем, два роки ми біля неї ганяли м'яча, граючи в футбол.

— Що ж,— мовив завідуючий волземвідділом,— якщо це справді нічийна земля, ще й під територією залізниці княгині Мещерської... Тільки ж ти точно знаєш, що вона нікому з інших людей не належить?

— Еррата нон посібль! — категорично ствердив Серьожка (помилки бути не може).— Це ж смуга відчуження понад залізницею, нехай вузькоколійною. А раз революція знищила владу княгині Мещерської і її залізниця теж полетіла до чортів собачих, то тепер ця земля вільна — нічийна! Квод ерат демонстрандум! (Що й треба було довести).

Завідуючий волземвідділом глянув на Серьожку скося й сердито: з латини він щороку мав «передержки», провалювався на них і саме через латину сідав у кожному класі на другий рік. Однак бланк зі штампом волземвідділу він до себе присунув і почав писати.

Звичайно, ми дивились йому через плече — що то він пише? — і бачили, що то мандат, виданий ініціативній групі засновників Товариства кооперативного обробітку землі на право зайняти ділянку ґрунту між територією десятого стрілецького полку, чеськими бараками й насипом колишньої вузькоколійної залізниці колишньої княгині Мещерської з метою «пропаганди й популяризації нових, комуністичних колективних форм праці й побуту».

Потім він підписавсь і приляпнув круглу фіолетову печатку волосного земельного відділу.

Словом, днів за три,— коли ми з Серьожкою, день і ніч не розгинаючися й падаючи з ніг від утоми й страшного смороду, перебрали, перемили й висушили десять

мішків картоплі,— на четвертий день на світанку наше Товариство колективного обробітку землі з метою «популяризації нових, комуністичних форм праці й побуту» почало своє життя. Життя трудне, недовговічне й... трагічне...

Бо ж посудить самі, як воно далі було.

На світанку, ледь зачервоніло на сході крайнебо, з переїзду, що провадив з позаміського шосе до колишньої залізниці княгині Мещерської, виїхала підвода з запрягом у два коня. То була та сама фіра, яку надав нам у користування завідуючий волземвідділом з метою всемірного сприяння новим формам праці й побуту. На возі лежало десять мішків — пудів сорок — картоплі, яку ми з Серьожкою намили й перебрали власними руками й перетягали на власних плечах. Поверх мішків сиділа Серьожчина мама — дві додаткові робочі руки — і лежав однолемішний плуг, машинізоване знаряддя виробництва, теж з арсеналу безкорисливої допомоги піонерам нових, комуністичних форм праці й побуту. За возом підбігав малий Тарас, Серьожчин братик у других,— ще дві додаткові робочі руки. А позаду, в ар'єргарді, замикали похід я і Серьожка.

— Сорок посадимо — чотириста візьмемо! — мріяв я, ідеаліст.

— А може, і п'ятсот буде, сам-дванадцять,— потішав Серьожка-практик.— Хіба не буває таких врожаїв? Були б тільки дощі — осінь покаже нам сума сумарум (остаточний підсумок).

Так перейшли ми залізничний переїзд, завернули за бараки чехів військовополонених, повз тимчасове наше футбольне поле, під насип колишньої вузькоколійки колишньої княгині Мещерської,— і тріумфально ступили на розлогу левадку під старими дубами ще часів Богдана Хмельницького, на нічийну землю, колишню власність чи то княгині Мещерської, чи то графа Гейдена: в описі приміських угідь цю місцину записано під назвою Піддубиння.

Сонце якраз визирнуло з-за обрію.

І що ми побачили?

Ми побачили на леваді під дубами чималенький гурт людей.

Був то гурт сільських дядьків — чоловік десять-п'ятнадцять. Стояли непорушно, кожний зіпершись на кийок.

То вже така звичка у нас на Поділлі: дядьки для поважності й статечності неодмінно виходили між люди з патерицею.

Що ж то за люди? І чого вони стоять на цій завжди пустельній леваді? Ще й, прикривши очі долонями проти сонця, видивляються нам назустріч?

Коли ми з витолоченої під залізницею дороги звернули на свіжозелений, весняний муріжок левади,— муріжок, який мали зараз орати під картопище,— дядьки враз, усім гуртом, теж зрушили з місця нам назустріч.

Нічого такого підозрілого в такій їхній поведінці не було, стояли, ну зрушили, ну пішли. Та мушу признатися — серце мені тьохнуло невиразним, але тривожним передчуттям.

Серьожка теж, мабуть, відчув щось подібне, бо раптом сказав до коней:

— Тпру!

Коні спинились, віз рипнув немазаними колесами.

Дядьки теж спинились, не дійшовши до нас кроків із двадцять.

Серьожка — зовсім, як на мене, недоречно — буркнув своєю проклятою латинською мовою:

— Персіс апропінквантібус греці фуері ессент...

Дослівний переклад цього речення мав би бути такий: перси наблизились — і греки нахивали п'ятами... Але побудований за складним синтаксичним зворотом — так званним аблятівус абсолютус, цей вираз давав змогу коротко висловити довжелезне речення, зрозуміле, правда, тільки тому, хто бодай трохи знається на історії середніх віків і йому, зокрема, відомий цей епізод з походу Александра Македонського, коли... Словом, мова про те, що коли наблизилось військо персидське, то грецьке військо, не прийнявши бою, ретирувалось.

— Гей-мой-брей! — гукнув котрийсь із дядьків.— А чо-го б ото я перся сюди фірою, різало-пороло? Га?

— Що ви кажете? — коректно перепитав Серьожка, дарма що почув запитання дуже добре.

Тоді дядьки зробили ще п'ять кроків і перевели свої ціпки із стану звичайної патерички для опертя у станкя в замашній бойовій готовності.

— Ї нас мандат! — пискнув я, ідеаліст.

Серьожка, практик, про всякий випадок почав завертати коней.

— А хіба що? — поцікавився він, щоб виграти час.

— А те, що коли не заберегеса звідси раз-два, то поїдете своєю фірою ногами уперед, чуєте?

Ми це почули. І коні, завернуті рукою Серьожки,

вже ступили з муріжка Піддубиння назад на витолочену землю проїжджої — нічийної — дороги. Тут з нейтральної, сказати б, зони Серьожка ще проказав, щоб зорієнтуватися остаточно:

— Добридень!

— Дай боже здоровля...— понуро відказали дядьки хором.

— А що таке, люди добрі,— поцікавився ще Серьожка,— нам же сюди від земвідділу квитанцію дано: на левадку під дубами, колишньої княгині Мещерської.

— Графа Гейдена це земля,— подав голос хтось із гурту.— Мещерської то тільки залізниця...

— Однаково! — констатував Серьожка.— Графа Гейдена тепер теж нема: кінчилося його панування!

— Отож-то — кінчилося!

— І нам земвідділ вказав садити тут картоплю.

— Овва!

За цим, власне, беззмистовним, одначе годящим під всякий зміст, префіксом вибухнуло враз аж кілька вигуків:

— Ти диви!.. Бараболу, чуєте?.. І квитанцію, каже, дано!.. Від самісінького земвідділу аж-аж-аж!..

Ці вигуки чомусь вкрив загальний регіт.

Ми стояли ні в сих ні в тих.

Тоді раптом наперед вискочив з гурту дідок-шкандиба і, шкутильгаючи на коротку ногу та розмахуючи своїм кийком, пішов просто на нас.

— Та що з ними патякати? — зарепетував він несамовито.— Дубця їм, дубця!

Отож Серьожчине вдавання до латинського аблятівуса абсолютуса було цілком доречне, але... тікати було вже пізно.

Ковінька запального дідка вимахнула вгору, в гурті вгору змахнулося ще з півдесятка ціпків — і я (певний, що Серьожка теж, хоча він потім це категорично заперечував) заплющився, чекаючи відчутти доброго стусана на своїх плечах.

Та цього не сталося. З воза, з мішків картоплі, враз розітнувся лемент — ще дужчий за лемент кульгавого діда. То лементувала Серьожчина мама.

— Ах ти ж, старе опудало! — репетувала Серьожчина мама.— Та на кого ти свого кілка піднімаєш? На діт-ваків? Ірод ти, душогуб! Сорому в тебе нема, анахтеми! Ану геть!

— Тю! — дідок опустив кийка. — Чи ти ба — і баба тут! А баба ж чия?

Дядьки тим часом вже оточили нашого воза, але кийки опустили до землі.

— Справді, — почувся чийсь розважливий голос, — що це ви, діду Матвію, такий запальний? Проти трійки дівчаків та одної баби! На війні егорія не вислужили, так і тепер не дадуть.

Ці слова зустрів загальний регіт.

Але це був вже не той регіт, що дві хвилини тому: маторошний та загрозливий. Це був регіт веселий, глузливий, і кепкували навіть не з нас, а з запального діда Матвія з ковінкою.

— Та й по тому, — озвався ще хтось, пересміявшись, — може, якийсь недоразуменіє вийшло з тим мандатом: мандатів тих видають тепер видимо-невидимо.

Запальний дід Матвій спересердя плюнув, але запал у ньому ще грав і мусив себе якось виявити — кудись треба було подіти свою злість. Він раптом підскочив до воза, вхопив один чувал за ріжок і перекинув його на землю. Чувал важко гепнув — старий, латаний мішок зразу тріснув у кількох місцях: картопля з нього посипалася й покотилася на всі боки. Дідкові це заімпонувало. Він вхопив другого чувала і картоплини, що посипалися, почав толочити ногами.

— Маєте! Маєте! — гукав він при тому, пританцьовуючи. — Оце вам квитанція! Оце вам мандат! Оце вам садити картоплю!

Він скидав чувал за чувалом, поров їх і толочив картоплю!

— Отак, отак! — гукав він. — Нехай на вашій бараболі наші гуси та свині попасуться. Нехай, нехай!

— Ве віктіс! — тяжко зітхнув Серьожка.

Латинською це означає: горе переможеним.

А гурт стояв, дививсь і посміхався, — до дідової несамовитої акції ніхто не приєднувався, але ніхто не спиняв його запалу.

Тільки коли Серьожчина мама спересердя копнула діда Матвія ногою, міцно всівшись на нескинуті й непопороті ще мішки, ми з Серьожкою кинулися й собі рятувати нашу надію на порятунок від голоду: п'ять чи шість мішків залишилися ще недоторканими. Наша акція викликала знову сміх, але тепер сміялися вже не з нас, а з діда Матвія, що дістав від баби доброго стусана і після того якось враз

заспокоївся,— то вже був сміх співчутливий до нас, доброзичливий. Дехто з дядьків навіть взявся згортати росьпану картоплю, запліхати її назад у мішки й завдавати на воза.

— Ідьте собі з богом, шукайте деінде,— приказували дядьки при тому.— Обсівайтеся десь так, щоб людям обидно не було. А тут нехай вже наші гуси й свині попасуться.

Виявляється, на цьому муріжку, під крилатими та врожайними на жолуді дубами, селяни з приміського села Рів випасали своїх гусей та підсвинків. Про те, що на їхній випас комусь виписано квитанцію, вони звідкілясь дізнались — тож і прийшли боронити свої права. Власне, прав тих їм ніхто не надавав, але вони самі встановили їх для себе.

Ми поверталися похнюплені. Вимріяні п'ятсот пудів картоплі зникли десь — невідомо куди. Не було вже й півста намитих пудів: після акції діда Матвія залишилося, може, пудів із тридцять.

— Сік транзит гльборія мунді! — зітхнув Серьожка, погейкуючи на коней.

Латинською мовою це означає: так минає слава на землі.

Отак і закінчилась моя перша спроба взяти участь у колективному способі ведення сільського господарства.

Того вечора, сидячи з Серьожкою над пательнею картоплі, смаженої на рицині, ми вирішили повернутися до індивідуальних форм землеробства. Картоплю, яка ще не зогнила, ми поділили на три сім'ї, і кожна посадила свою частку (пудів по сім-вісім все ж таки вийшло на родину) десь у садку під вишенькою або на вулиці між тротуаром і парканом.

А що таким чином ми знову залишилися — до сподіваного врожаю восени — без їства, то й довелось мені розпрощатись із альковом мадам Лукашевич та її турецькою канапою і знову повернутись на роботу в Червоний Хрест.

Хоча мене ще й захитувало після тифу, але ж мав я щодня двісті грамів хліба і манерку супу. Суп цей звався «суп із семи круп, одна крупка другу доганяє, а в ложку не потрапляє».

Правда, вступили до Червоного Хреста ми з Серьожкою разом, а що був він не ідеаліст, а практик, то й завів добре знайомство з каптенармусом — і це знайомство додавало

до супу ще й ложку «приварок». «Приварок» — то була та ж таки крупа, але ж підсмажена на салі чи олії і розтерта з цибулею. А супу нам наливано «квантум сатіс», що в перекладі з латинської означає: скільки треба, аж поки досить, або — «од пуза».

ЯК Я БУВ... НІХТО І НІЩО

В цьому розділі мушу повернутись у часі трохи назад.

У березні дев'ятнадцятого року я потрапив до містечка Бара на Поділлі, а звідтам — до міста Могилева-Подільського над Дністром.

Колись — до війни й днів революції — був то далекий, провінціальний, заштатний, як реєстровано тоді, але ж затишний, патріархальний, самодіяльно-курортного типу закуток. Тепер, у дні революції, це став сліпий кут — безвихідь, тупик.

І був то тупик не лише комунікаційний, тупик між державних кордонів, але й тупик... політичний.

Могилів-Подільський — місто на лівому березі Дністра. На правому, якраз навпроти міста, розкинулось по пагорбах селище Атаки. Донедавна місто із селищем зв'язував через Дністер залізничний міст — шлях на Вінницю — Чернівці в один бік та Бельци — Унгени — Кишинів або Ясси — в другий. Тепер мосту не було: рештки покручених та покарьожених залізних ферм з обох берегів спадали просто у хвилі ріки. Королівська Румунія наприкінці вісімнадцятого року окупувала Бессарабію і порвала всі переправи: Дністер віднині мав виконувати функцію водяної загорожі, заслона проти революції, що насувалася зі сходу, з України й Росії.

Як сказано, до початку дев'ятнадцятого року на Правобережній Україні склалась дуже складна й плутана ситуація. Петлюрівщина, що місяців зо три тому — після всенародного антигетьманського повстання — узурпувала владу й осіла була на Правобережжі, в цю пору зазнавала й тут дошкульного краху. З півночі насувалася навально Червона Армія: Тарашанський та Богунський полки — від Києва. На півдні, женучи до моря п'ятдесяти тисячну франко-грецьку інтервенціоністську армію разом із підлеглими їй денікінськими, білопольськими та тими ж петлюрівськими частинами, поспішали назустріч Червоній Армії численні повстанські групи. На південному за-

ході, якраз понад Дністром, розгорялися селянські повстання проти румунських окупантів: Хотин, Ненемія, Серебряні героїчними сторінками вписалися в історію боротьби за Жовтень на землях південної України та Молдавії. Водночас по всій території Правобережжя, офіційно ще підурядного УНР, густо діяли різноманітні — різного політичного забарвлення — партизанські загони, що воювали хто проти білих, хто проти жовто-блакитних, а хто просто проти панів взагалі та й проти всіх інших збройних утворень. І поміж них тут і там вигулькували та чинили заколоти в своїх чварах за пріоритет у націоналістичній вандей якись отаманчики.

В корчах одчайдушного борсання, втративши підтримку німецької окупаційної армії, але, не налагодивши альянсу й з франко-англійськими інтервентами, петлюрівщина кидалась туди й сюди. «Держава» Директорії щодень втрачала територію: Вінницю вже здобули червоні, «столиця» УНР перенеслась тим часом до жмеринського вокзалу, військові резерви танули. І військово петлюрівське командування оголосило загальну мобілізацію.

Від тифу на той час я вже видужав.

Отож, уникаючи мобілізації, ми з моїм приятелем Серьожкою Боржковським добули собі «легітимації» на право проїзду залізницею до станції Бар, де на той час стояло постоем «Інформбюро», в якому ми сподівались дістати призначення на роботу в якусь газету, що від мобілізації до армії звільняло. Довідавшись ж, що в п'яти кілометрах від станції Бар — в самому містечку Барі — розташувався якийсь повстанський загін невизначеної орієнтації, ми вирішили прямувати туди в надії, що повстанці повоюють-повоюють — або й не воюватимуть зовсім — і любісінько розійдуться по домівках, як це бувало з повстанськими групуваннями, — «розійдемося» з ними й ми.

Тож на останній зупинці перед станцією Бар ми з поїзда зійшли, найняли — вже не пригадую, за яку мзду, — селянські гринджоли і потюпали до містечка Бара.

Отут, у дорозі, і спіткала мене особисто перша трагедія.

Вчора була відлига, вночі прихопило морозцем, вибоїни взялися кригою — і на крутому повороті гринджоли перекинуло. Ми вивалились у сніг — то було ще півбіді, бо щасливо й без травм, але окуляри мої пурхнули в баюру, і скільки ми не бабрались у снігу та крижаній

воді, так ми їх і не знайшли. Таким чином, я залишився напіввидюшим, і світ без окулярів став мені немилим і вже зовсім туманним.

Та попереду чекала на нас обох друга — куди гірша — трагедія: згаданий, невизначеної орієнтації повстанський загін тим часом встиг визначити свою орієнтацію і... признав над собою владу УНР. І оте «Інформбюро» вже перемістилося зі станції в саме містечко Бар.

Треба сказати, що в «Інформбюро» нам надзвичайно зраділи: співробітників для газети не було, а тут раптом з'явилось аж двоє, та ще й студентів!

Не минуло й півгодини, як нам із Серьожкою виписали нові «легітимації»-відрядження.

Справа в тому, що видання газети ще не налагоджено — не було матеріалів, та й з поліграфією щось негаразд — чи друкарські верстати треба ремонтувати, чи бракувало шрифтів, а може, не було й самих друкарів. Тож тим часом і вирішено відрядити нас по матеріал. Отут і заспіла нас із Серьожкою третя трагедія.

Ми уявляли собі досі, що працюватимемо разом,— адже вдвох якось легше, особливо коли все довкола таке невиразне, незрозуміле й тривожне. Та відряджено нас нарізно: мене — до Могилева, а Серьожку — десь-інде, не пригадаю, либонь, до Проскурова. Доручення ми мали таке: дописувати з місця відрядження, висвітлюючи на сторінках майбутньої, проблематичної газети буяння уявного національного життя на місцях...

Сумне було наше розставання — ми попрощались на станції Бар, і я вчепився до якогось ешелону, що прямував на Могилів. Був я у солдатській шинелі,— як ходили тоді всі,— але в студентському кашкеті; в рюкзаку за плечима мав зміну білизни, мило з кінського лою та пачку подільського самосаду-тютюну. В кишені — єдиний «документ» — оте відрядження: мої власні документи залишились у теці редактора (прізвища його не пригадаю: чи то Чубук, чи то Чупрун). Мовляв, приїдеш, привезеш матеріали, тоді й одержиш свої документи, бо вже чимало співробітників, діставши відрядження, зникали невідомо де і не повертались до редакції.

Сумна була й дорога від Бара до Могилева. Був похмурий передвесняний ранок, сіялася мжичка, в вагоні «теплушці» пронизувало холодом, скімлила в грудях жура за матір'ю, що залишилась у Жмеринці сама, старенька, недужа, і гнітила мене тривожна туга, як переймає во-

на завжди, коли майбутнє твоє незбагненне і мушиш робити те, чого не хочеш, але нічого змінити своєю волею ти теж нездатний.

До Могилева — якихось сорок чи п'ятдесят кілометрів — поїзд трусив цілий день і прибув на місце призначення аж пізно ввечері.

Податись до міста, щоб шукати притулку, було неможливо: діяв у місті стан облоги, ходити вулицями без перепустки чи пароля невільно, і я мусив залишитись до ранку на вокзалі.

Невеличкий могилівський вокзал, освітлений сліпінками гасовими ліхтарями, був незатишний і брудний. І не було де прихилити голову: все приміщення вокзалу набито козаками різних петлюрівських частин, що кудись їхали чи звідкілясь приїхали. Люди лежали на лавах, на підвіконнях і покотом на затоптаній кам'яній долівці. З великими труднощами пощастило мені притулитися десь біля стіни — якраз навпроти дверей, на яких почеплено табличку: «Військовий комендант».

Я лежав на долівці, зіщулившись, як міг, сумно міркуючи з приводу того, що вранці матиму інфлюенцу, бо з усіх вікон і дверей тягло морозяним протягом. Дарма що й минулу ніч я не спав, сон і тепер не брав мене: в голові роїлися невеселі думки. Відчував себе закинутим на безлюдний острів серед бурхливого океану — гостре, болісне, дошкульне відчуття самотності пригнічувало й страхало мене. Довкола юрмилися — стогнали й зітхали крізь сон або перелаювалися без сну — сотні людей, але були то зовсім чужі мені люди: чужі не тільки тому, що незнайомі й незнані, а ще й тому, що неначе з якогось іншого світу. Були вони неприємні і навіть гидкі мені — хто й зна чому, і це було особливо тяжко, що віднині саме серед цих чужих і брутальних людей і мало відбуватись моє життя. Як відбуватись? Яке життя? Цього я не знав. Цілковита невідомість поглинала мене — і це було безмежно тужно і лячно.

Невідомість, безперспективність і безпорадність — ох, які це гіркі почуття...

Двері комендантської кімнати навпроти мене раз у раз відчинялись: туди або заходили, або виходили петлюрівські старшини.

Потім вийшли двоє гайдамаків і почали обходити зал, розштовхуючи сплячих і вимагаючи документи. Коли документи не задовольняли гайдамаків, вони витягали підо-

зрілу особу за комір і штовхали її до комендантської кімнати.

Побачив я і коменданта. Він інколи виходив до залу, щоб на місці з'ясувати якість непорозуміння, або поспішав на перон, щоб бути присутнім, коли до станції прибував ешелон. Коменданта цього, петлюрівського старшину з відзнаками сотника, я знав. Це був жмеринчанин і мешкав на одній вулиці зі мною — прізвище його тоді знав, а тепер не пригадаю. Батько цього петлюрівського сотника працював залізничним машиністом і водив паровоз «Щ», сам він — тепер років двадцяти трьох чи чотирьох — в перший рік війни закінчив городське училище і, покликаний до армії, мавши освітній ценз «чотири класи», зробився прапорщиком. Інколи він приїздив додому з «позицій», як тоді казали, тобто з фронту, то з пораненою рукою, то з новеньким георгіївським хрестом за хоробрість на грудях. Після закінчення війни, восени минулого року, він з'явився в офіцерській шинелі без погонів та офіцерському кашкеті без кокарди. Я не був з ним особисто знайомий, але раз у раз зустрічав на вулиці. Можливо, так само — з ока — він знав і мене. Тепер на його кашкеті блищала петлюрівська кокарда з тризубом, на рукаві — відзнаки сотника.

Тим часом дійшла черга на перевірку документів і до мене. Моя командировка не задовольнила гайдамаків, і, безцеремонно підштовхуючи прикладами, вони пхнули мене до комендантської кімнати.

Комендант сидів при своєму столі і в цю хвилину слухав когось у телефонну трубку, відказуючи на чиїсь, очевидно, настирливі домагання коротким і апатичним — ні... ні... ні...

— Підозрілий тип, — рапортував комендантові старший з гайдамаків, — кашкет студентський, шинель солдатська, а документи вроді на якогось... кха... кореспондента...
Мое посвідчення він поклав перед комендантом.

Комендант ковзнув по папірцеві неухважним, байдужим поглядом і далі казав у трубку своє — ні... ні... ні...

«Не впізнав! — констатував я для себе. — Або й взагалі не знає...»

Комендант поклав нарешті трубку і махнув гайдамакам рукою:

— Добре, я розберусь. Ідіть докінчуйте свою справу...
Гайдамаки вийшли, і комендант присунув до себе мое

посвідчення. Але подивився не в нього, а, нарешті, на мене тим же байдужим, апатичним поглядом.

— Слухайте, Смолич,— мовив він так само безвиразно,— і якого чорта вас сюди занесло?

Здивований з того, що він, виходить, зразу впізнав мене і звертається як до знайомого, я кивнув на мій документ і почав пояснювати, що я тепер працюю в газеті і мене відряджено сюди, до Могилева, в службовій справі.

Але він не дослухав мене і взагалі, либонь, не чув того, що я казав.

— Якого чорта ви встряли в цю колотнечу? — повторив він.— Чи ви усвідомлюєте, що Могилів — кінцевий пункт, що далі — Дністер і румуни? Чи розумієте ви, що далі ходу нема?

Я мовчав, розгубившись, не знаючи, як сприйняти ці слова з вуст петлюрівського старшини, військового коменданта.

А комендант говорив далі, незважаючи на мою реакцію:

— Ви ж таки син учителя, батько ваш був шанований в нашому місті, у вас, я знаю, старенька мати... Навіщо вам усе це потрібно?

— Я не розумію вас,— промимрив я і замовк, не знаючи, що казати мені далі.

— Ну, як же не розумієте? Справи тут, як бачите, погані. Сідайте мерщій на перший же поїзд і вертайте до Жмеринки.

— Але ж... але ж зараз мобілізація...— промимрив я ще,— і документи мої залишились у Барі, в редакції «Інформбюро»...

— Мобілізація...— знову якимось апатично проказав комендант.— Документи...

Але він не встиг нічого сказати далі, бо до кімнати знову зайшли гайдамаки, тягнучи за собою якусь чергову підозрілу особу. І комендант сказав до гайдамаків, недбало кивнувши на мене:

— Відпустіть пана добродія: все гаразд.

Не чекаючи, доки я оговтаюсь, гайдамаки випхнули мене за двері.

На цьому наша розмова з комендантом — земляком з нашої вулиці — і закінчилась, бо підійшов якийсь ешелон, і комендант побіг на перон, потім трапилась якась колотнеча, і він давав лад, потім він надсадно гукав у теле-

фон у своїй кімнаті, а потім настав ранок і ті ж гайдамаки вигнали усіх із вокзального приміщення на вулицю.

З каменем на серці подибав я вулицями незнайомого, вперше баченого міста.

І камінь той на серці з кожною годиною того злощасного дня ставав мені важчий та важчий.

Насамперед точно визначилась моя цілковита безпри-
тульність. У невеличкому, повітовому колись місті збилась
тепер сила-силенна народу: військові різних петлюрівських
частин, урядовці якихось установ УНР, просто обивателі,
що в роки громадянської війни, гнані такими чи сякими
ударами непривітної долі, хвилями перекочувались з кінця
в кінець нашої землі. Отож годі було знайти якесь при-
становище, щоб бодай на ніч десь прихилити голову. І було
це не тільки втомливо, але й небезпечно, бо з настанням
смерку заходила комендантська година, пароль мені, певна
річ, відомий не був, а без нічної перепустки перший же
патруль мав би спровадити мене до міської комендатури,
а звідти — за єдиним можливим признанням «дезертир» —
шляхів стелилось тільки два: або до буцегарні, або «на
поповнення» котроїсь із гарнізонних частин.

Тим-то, проблукавши до смерку, я забивсь десь на тиху
вуличку, де один в один вишикувались невеличкі затишні
особнячки, розмежовані такими ж невеличкими, але густо
порослими садками. Іншого виходу не було: доводилось
розташовуватись на нічліг просто голого неба, десь у за-
тишку одного з таких садків.

Сніг тут, на півдні, вже зійшов, але весняна ніч стояла
ще холодна і земля мерзла. Та що інше я мав робити?
Був я голодний, промерзлий, втомлений до біса, і люта ту-
га стискала мені серце.

Я перехопився через якийсь парканчик, притулився в
кущах під парканом сусіднього саду, примостив заплічну
торбу подушкою під голову, простелив шинель, на одну
полу ліг, другою накрився і підібгав коліна до підборіддя:
запалення легенів гарантовано, констатував я, ну і чорт
мене забирай, нехай смерть, аби швидше.

Я й зроду вдачі невеселої, а тут — за таких обставин —
і зовсім занепає духом.

Вгорі наді мною розкинулось високе шатро небозводу,
вже всіяного зорями, повітря було прозоре, від землі
йшов весняний дух глею; я лежав, смалив цибуха з свого
самосаду бакуну і з кожною хвилиною глибше й глибше
поринав у свою безвихідну журу.

Що ж далі? Яке буде завтра? Як далі жити? І чи буде життя взагалі?

Думалося мені різне, але усе те «різне» було одне: безперспективність і безвихідь.

Звичайно, лізли в голову й ідіотські високопарні «філософствування» на кшталт — безмежність, безконечність, великий всесвіт, і ти в ньому тільки дрібнесенька порошинка. Звичайно, пригадувалось і далеке, безтурботне, щасливе дитинство. І скімлив у грудях тужливий жаль за ним.

Та коли б навіть і не лізли тоді в голову такі думки, то тепер, згадуючи, я б міг їх записати: традиції літературної композиції підказують їх місце саме в такі тоскні хвилини.

Але такі думки в ті хвилини й справді роїлись у моїй голові, бо це саме з тих думок і з тих почуттів і народились тоді гіркі запитання: хто ти еси і що є довкола тебе?

Був я ніхто і ніщо. Вчився в гімназії і закінчив її з золотою медаллю. Правда, на руки мені її не дали: золото в роки війни замінялось паперами, котрі «имели хождение наравне». Та й навіщо вона мені потрібна, ота медаль? Оце свідчення про мої відмінні знання з п'ятьох мов (російської, церковнослов'янської, німецької, французької, латинської), з історії церкви, древніх, середніх і нових віків, філософської пропедевтики, словесності, космографії, фізики й математики?.. Коли я зробився студентом, то жодна з цих наук не стала мені в пригоді, і на залізнично-експлуатаційному відділі комерційно-технічного факультету я завалився на першому ж іспиті — з якоїсь химерної й не потрібної мені статистики. Я зробився санітаром, і була від мене бодай якась користь людям хворим на висипний тиф. Та мобілізація урвала й цю мою ледь корисну діяльність, кинула на газетярську роботу, якої я не робив, та й не знав, як робити, і от загнала кудись у сліпий кут над кордоном без притулку і без діла... Яка ж доля чекає на мене? І яка ж кінець кінцем має бути моя професія?

Не думати про свою майбутню професію я, звичайно, не міг: то ж було якраз на порі, коли кожна людина має визначити собі шлях у дальше життя.

В гімназії я мріяв стати моряком. Правда, моря я тоді ще в натурі не бачив, тільки в кіно або, як казали тоді, в сінематографі... Потім, під впливом індустріальних візнь того часу, мої мріяння почали схилятись до гірницт-

ва: шахти я теж не знав ні в натурі, ані в кіно, але чомусь твердо вирішив стати геологом-розвідником... Ще були поетаємні мрії, в яких годі комусь і признаватись,— бути письменником: отак писати вірші, драми й романи... Скільки паперу я перевів у нападах непереборної графоманії... І от маєш і драму, і поезію твого життя в колотнечі громадянської війни, та ще й не у вирі боротьби з оголеною шаблею у руці, а отут, в кущах під парканом, просто чистого неба на голій землі.

Не маєш перспектив і непотрібний нікому...

Отут, на думці про безперспективність та непотрібність, і вставало оте грізне запитання: а хто ти еси? Чому ти маєш бути комусь потрібний і претендувати на якісь перспективи?

Можливо, саме тоді я й почав реально усвідомлювати те, що досі чув лише в гаслах — на мітингах чи в друкованих закликах: суспільство складається з класів. Цього терміна — клас — нас у гімназії не вчено, але тепер його підказувало саме життя: клас проти класу. До котрого ж класу належав я? До буржуазії? Ні. До пролетаріату? Ні. Може, до селянської верстви? Теж ні — міський житель... Як же визначити себе? За якими відзнаками, властивостями чи тільки пориваннями?..

І тоді я виразно відчув — це почуття відтоді вкарбувалося мені в пам'ять — заздрість. Так, то була звичайнісінька заздрість: до ширшої, ніж коло, в якому я виховувався, верстви перевесників — верстви робітничої, серед якої я останні роки обертався, або й селянської незалежної. Адже в ту складну й трудну пору ця верства моїх перевесників відразу ставала на певний шлях, який вказували їм їх класові — так, так, саме класові — інтереси. Як вийти й мені на їхній шлях?

— Студент! Агов, студент! — почув я зненацька, і мене аж підкинуло з переляку.— Студент, а слухай-но мене сюди...

По той бік паркана, під яким я тулився, стояла людина в чорному німецькому пальті з жовтою оперізкою на лівому рукаві — в світлі місяця її було добре видно: уніформа й відзнака солдатів російської армії військовополонених у Німеччині.

— А чого це ви укладаєтесь там, громадянине студент?

Крізь шпари штахет я бачив обвислі рудуваті вуса, такі ж стріхаті брови ховали зблиск очей. Але в очих

стріхатих бровах, обвислих вусах і всій постаті було щось лагідне, тихе, доброзичливе — і я відказав: прибув у командирівку, нема де подітися, от і ладнаюсь заночувати тут.

— Ах, боже ж мій, боже ж мій! І скільки то горя й біди по світу пішло...

Мій несподіваний співбесідник тяжко зітхнув. Перемовчавши хвилинку, він мовив:

— А ви, студент, вже ходіть сюди. Йдіть, йдіть, не бійтесь, не патрульний я і не солдат, чоловік я вже відвойований. От тільки не йдіть через браму — там якраз патрулі ходять, а стрибайте сюди отак через штахети. Хоча воно й не дозволяється у нас, та вже якось...

Я переліз через паркан, пішов слідом за моїм несподіваним добродієм через другий садок і опинився в будинку.

Будинок цей, як і всі інші на цій вулиці, був на чотири чи п'ять кімнат з кухнею. Але люди тепер у ньому не жили: тут розташувалась якась установа, і мій покровитель з колишніх військовополонених, нещодавно, після революції в Німеччині та Австро-Угорщині, випущених на територію колишньої Російської імперії, влаштувався при цій установі за сторожа, до рідного дому йому поки що не пошастило пробитись. Під житло йому приділено кухню, але ми обляглися спати в кабінеті начальника: там була канапа із спинкою, ми спинку зняли й поклали на підлогу. Сторож ліг на канапі, я вмостився на спинці. То було розкішне ложе — за все моє життя не пригадаю ще такого зручного й затишного ліжка.

Я склепив повіки і зразу відчув, що бездумно й безжурно поринаю в сон, провалююсь у чорну безодню. В кімнаті було тихо, лише на вікні шелестіло в апараті польового телефону. Благодійник мій, на щастя, не був говіркий, хоча й встиг подати мені — в хвилинки, коли я виринав із сонного потерпання, — найкоротші про себе відомості. Мобілізований у перший же рік і місяць війни; оточення і полон у битвах за Мазурські болота; чотири роки по концтаборах; голод, холод, висипний тиф. І от прибився сюди. Чому він залишився живий, коли поруч лягали трупом сотні і тисячі товаришів? Господня воля чи дурний випадок?

«Господня воля чи дурний випадок?» — мені здалося, що він проказав це і зразу ж мене збудив. Але за вікном був уже ясний ранок, — я проспав без просипу цілу

ніч, тільки ці слова через цілу ніч снувалися й снувалися в моєму мізку. Він будив мене, бо скоро мало прийти начальство і треба було замітати сліди нашої ночівлі в начальницькому кабінеті.

Я закинув свій рюкзак за плечі й пішов, а мій добродій ще сказав мені навздогін, що коли й цього дня не знайду собі пристановище, то, що поробиш, — він знову тяжко зітхнув притому, — що поробиш, приходьте вже знову, тільки ж тихенько, щоб не помітили з вулиці патрулі...

Звичайно, другої ночі я знову з'явився до мого гостинного добродія.

Минулий день, здавалося, був чи не найдовшим у моєму дотогочасному житті-бутті. З самісінького рання і до смерку я проблукав вулицями міста. Чого я блукав? Шукав пристановища чи полював за матеріалом, який мав би добути для газети? За тим і за тим — вговорював я себе, не за тим і не за тим — так було насправді: пристановища однаково не знайти, а що за «матеріал» потрібний газеті і як його добувати, я не знав, і ніхто мене не вчив. Я просто ходив сюди й туди — роздивлявся на будинки, приглядався до перехожих, разів кілька виходив на берег до Дністра і позирав на той його бік: там була вже «Романея маре», але жодних приznakів іншої державності не примічалось. Навіть прикордонної охорони ні по тому, ані по цьому боці не було примітно. Тільки зрідка з-за потойбічних побережних горбів — берег у цьому місці був високий — раптом виринав посвист, тоді гельготіння, тоді розкочувався грім гарматного пострілу — і на цей берег, в побережні чагарники, падав снаряд і вибухав дзвінким та лунким, неначе аж зухвало-веселим розривом. То румунська сторона давала про себе знати: мовляв, пам'ятайте, що це кордон, начувайтеся й не пробуйте сунутися сюди, бо ми пильнуємо й готові зустріти вас у всеозброєнні. Ця символічна канонада тривала цілісінький день, і гармати били методично — щоп'ять-десять хвилин постріл. Із смерком, коли западала ніч, тобто коли якраз наставала та пора, що найлегше було б потай перехопитись на той бік, канонада вщухала до ранку: румунські гармаші, десь, певне, облягалися спати. Така була тих часів війна, принаймні отут, у цьому закутневі між трьох колишніх імперій. А втім, саме тут війни на той час, либонь, і не було: між урядом УНР, притиснутим червоними військами до Дністра, та королівською Румунією якраз тривали дипломатичні перего-

вори: Директорія просила пропустити рештки її військ до Трансільванії та на Закарпаття, а румунський уряд згоджувався лише на інтернування. Та мені це стало відомо пізніше, а тоді, того дня, я тільки дивувався з дурних воєнних дій, а може, й не дивувався, бо ледь волочив ноги, натомлений за цілісінький день блукань.

Тож тільки постуєніло, я був уже біля гостинного будинку на затишній вулиці особнячків. З сусіднього садочка, спостерігаючи, я бачив, як гасло світло у вікнах, як з ганку на вулицю вийшли люди — двері грюкнули за ними, загурчав засув, і стало тихо. Люди, що вийшли з будинку, були всі у військовій одежі, але це не спинило моєї уваги: тих часів усі ходили в армійських одностроях.

Я перехопився через штахети, пошкрябався в двері — і мій благодійник мені відчинив.

— Ви голодні, пане студент? — поцікавився він, мабуть, вгледівши мою блідість, а може, я й заточувався з голоду й перевтоми.

— Голодний...

Тоді він поманив мене на кухню і посадовив до столу. На столі нічого їстівного не було, але в кутку громадились один на одному якісь ящики, і мій благодійник присунув один, озброївшиши широким пласким австрійським багнетом. Підваживши кришку, він устромив руку в ящик і добув пару бляшанок.

Тим же широким багнетом він ловко — видимо, ніяк не вперше — рубонув кожну навпіл. Падку мій, в консервних бляшанках було тушковане м'ясо з горохом.

То була розкішна вечеря — дарма що без хліба, але на буржуйці в кутку кипів чайник, і ми з насолодою заливалися гаряченьким.

Під час бенкету мій добродій розбалакався, і його біографія стала мені відома в деяких деталях. Відхворівши тифом, він подався сюди, до Дністра, бо ж походив із Бессарабії. Та румуни розвалили міст із Могилева на Атаки — і от тепер сидить він при дністровському березі, чекаючи хто й зна чого, — чи то закінчення війни, чи то результатів дипломатичних переговорів між Директорією та Румунією, чи просто нагоди тихцем, нишком перехопитись на той берег. Чотири роки тому пішов він з рідної хати, пройшов крізь бої, поранення, полон, концтабори, знущання й хвороби, голод і нужу, пробився, нарешті, сюди крізь кордони нових державних утворень і крізь бойові фронти між невідомими й не зрозумілими йому

військовими новоутвореннями: якийсь Петлюра проти якогось гетьмана, червоні проти Петлюри, повстанці проти німців, німці проти австрійців, «батьки отамани» проти інших «батьків отаманів» — і от-таки вийшов на берег рідної ріки. Що тримало його в житті, що вело крізь лихо й біду, що допомагало перемагати непереборні труднощі?

Невже саме жадання прибитися знову до рідної оселі?

Патріотизм?

Кохання?

Він повідав мені й про це. Він оженився незадовго до мобілізації на війну і покинув молоду дружину, не знаючи навіть, чи й встигла вона завагітніти від нього.

Коли ми покінчили з вечерею, добродій мій, — забув, на лихо, його ймення і прізвище, а може, він мені їх і не сказав, — акуратно прибрав зі столу і дбайливо забив цвяшками підважену кришку ящика з консервними банками. Тоді засунув ящик аж під самісінький низ, щоб, мовляв, і видно не було і не так скоро до нього дійшла черга.

Звичайно, я поцікавився, що то за ящики і чому так багато консервів у цій установі?

І отут мені стало відомо ніяк не ждане: це не була цивільна установа, а був штаб військової частини, що мала назву двадцята гарматна бригада; консерви — то був старшинський раціон. Старшин числилося, за свідченням сторожа, до біса, а може, десять, а може, й двадцять душ, а чи були в частині козаки — того він не знав, щось про них у розмовах старшин не чув, та й сумнівався: були б у цій «гарматній бригаді» солдати, то навіщо б його наймали сторожем до штабу? Мабуть, тих козаків у бригаді й не було.

— Формується бригада, чи що, — знизав він плечима, — а може, десь на якійсь позиції, а старшини самі штабні. Полковник тут найстарший — щодня буває, над папкою з паперами сидить, а інколи і пан отаман наїздить — у такій червоній черкесці, з оселедцем і сам рудий... Приїде, вип'ють з полковником по чарці, консервами закусять, і знову поїде... А за чаркою тільки й розмов, коли нарешті дипломати закінчать переговори і дозволять перехопитися на той бік Дністра. Признатись, так я через те біля них і тримаюся: підуть на той берег — і я біля них... А там... — Він махнув рукою: — Мені б тільки на той берег... Щодня, як підуть начальники по квартирах, я на берег виходжу й на той бік дивлюсь. — Він зітхнув журно. — Коли охота,

підемо завтра разом. Виходьте ліворуч від мосту — між чагарників там скелька невеличка стримить: отам я завжду й посиджу з годинку, на той бік поглядаючи...

Я пообіцяв, і ми обляглися спати, як вчора,— в кабінеті начальника штабу чи й самого пана отамана двадцятої гарматної бригади.

Правда, ніщо про військовий характер цього кабінету, та й цілого помешкання, не промовляло: ні карт із стрілами рейдів та маршів, ні будь-яких штабних схем дислокацій на стінах, навіть жодних папок чи паперів на столах: столи стояли голі, як толока повесні.

Штаб був достоту на бівуаку, як, проте, була на бівуаку і ціла пеглюрівщина на цьому березі Дністра. Тільки от польовий телефон на вікні: в його коробі шелестіло й шелестіло безперестанку — десь йшли розмови на проводі, і в апараті відлунювало. Але ж зумер ані разу не подав голосу: вночі до штабу ніхто не дзвонив...

Хоч який був я стомлений після цілоденного блукання, хоча й ситно наївся, але сон тієї, другої, ночі не скоро до мене прийшов. Бо думалося мені про різне.

І думки ті — вірте чи не вірте тепер — запам'ятались мені аж через півстоліття.

Ось що вертілось тоді мені в голові.

В жовтні сімнадцятого року в пролетарському повстанні перемогли більшовики, а влада по тій перемозі встановилась... Центральної ради. Так було в Києві: поки червоногвардійці в затятих боях здобували перемогу над військами Тимчасового уряду, загони гайдамаків та «січовиків» захопили всі установи та комунікації в столиці.

І знову в листопаді вісімнадцятого року владу гетьмана й гетьманський режим повалив повсталий народ, і в обложеному Києві, і по всіх містах та селах України, принаймні у нас на Поділлі, але владу свою проголосила... Директорія. Кінець кінцем та ж таки Центральна рада...

Та ось Центральна рада привела на Україну для свого захисту німецькі та австро-угорські війська. І я побачив, як широкі, найширші верстви населення відкинулися від Центральної ради. Відкинулися рішуче, повставши. Самі німці одразу ж і прогнали її та настановили на її місце гетьманщину.

Так, саме тоді і я міг сяк-так конкретизувати свої політичні симпатії: протигетьманське повстання — то вже було і моє повстання, правда, зброї в руках я не тримав,

в бою я був тільки санітаром з червоним хрестом на білій бинді, що оперізувала лівий рукав.

Але ж мої перевесники,— скажімо, Стась Вержбицький, син машиніста, що мешкав тоді в одному зі мною дворі, чи Петька Пивоваров, син залізничного кондуктора, сусіда через паркан,— вони в цьому бою підносили патрони робітничим повстанцям у депо та вагонних майстернях. Чудії! Щоб не поцілила їх ворожа куля, вони понапинали собі на голови... відра, щиро вірячи, що бляшане відро нічим не гірше проти солдатського залізного шолома. І Стась, і Петька, робітничі підлітки з депо.— навіть на рік чи два молодші проти мене,— відразу визначили своє місце в тому бою проти гетьманщини.

А ось тепер належало і мені визначити своє ставлення до Директорії...

І саме тут, на цій думці, знову настирно довбало мене в тім'я оте: в Жовтні сімнадцятого року перемогу здобули більшовики, а владу прибрала собі Центральна рада, кінець кінцем та ж самісінька Директорія. А в листопаді вісімнадцятого гетьмана повалив повсталий народ, а владу знову прибрала до своїх рук Директорія, кінець кінцем та ж таки Центральна рада.

Таке снувалося в моїй голові цілу ніч — і спав я, і не спав, крізь сонне потерпання раз у раз пронизувало знову тривожним запитанням: «Ну й що? Як далі? Що буде? Куди тобі? З ким ти і проти кого? Хіба це можливо бути — ніким і нічим?..»

Вранці трапилась несподіванка.

Прикра і, так би мовити, з невідомим наперед кінцем.

Ще тільки-тільки на світ благословилося, як кажуть у нас на подільському селі, ще ми з моїм добродієм лежали по своїх кутках — він на начальницькій канапі, а я на її спинці,— як у двері заторохкотіло й загриміло.

— Патрулі? Перевіряти документи, чи що? — стривожився мій добродій, хапаючися за своє чорне, з жовтою оперізкою на рукаві полоненське пальтечко.— Ховайтесь на кухню... та спинку, спинку поставте на канапу...

Він побіг через кімнати до передпокою: там гриміло й гуло від ударів у двері, а я, похапцем засуваючи спинку за канапу та застібаючись, метнувся до кухні. Патрулі? Але ж вони прийдуть і на кухню. Вискочити через кухонні двері у садок? Так з парадного ганку видно і садок, і кухонну приступку...

І, тільки заскочивши вже до кухні й взуваючи чоботи, я почав заспокоювати себе: а чого, власне, мені лякатись патрулів? Документи мої неначе справні. Так принаймні сказав про мою командировку з газети той жмеринський комендант на станції. І, вже не так і поспішаючи, я почав акуратно завертати онучі.

Грюкання в двері припинилось. мій добродій вже, очевидно, відчинив, і з кімнати до кімнати чулись швидкі кроки. То не були кроки мого добродія — він вискочив босий, а це рипіли чоботи і не одна пара чобіт. Двері до кухні розчинились, і на порозі став... сам рудий пан отаман у червоній черкесці з газирями. За його спиною виднілось ще кілька в папах із шликами й в чумарках.

Пан отаман став на порозі і видивився на мене.

— А це хто? — запитав він.— Хто ви є?.. Хто це такий? — звернувся він до мого добродія, що, нап'явши на плечі своє полоненське пальто, тупцював перед отаманом босоніж.

Та моєму добродієві з переполоху відібрало мову.

Навидовижу мені з переляку вже відлягло. Розуміючи, що в наш час сама людина ніщо, якщо її особу не засвідчено відповідним документом з печаткою, я простяг рудому пану отаману мою командировку.

Він перебіг її очима раз і другий, тоді знову видивився на мене:

— Ну й що? Чому ви тут?

І тоді я відповів те, що, власне, єдине я й міг відповісти в такій ситуації та відповідно до мого документа:

— Маю доручення від редакції подати матеріал про вашу частину... про стан бойової готовності та... патріотичні настрої ваших козаків...

Пан отаман подивився на мене ще раз, якось невиразно хукнув собі в руді вуса і на якусь мить замислився. В цей час хтось із старшин з його почту у сусідньому кабінеті накручував корбу польового телефону: «Пролісок»... «Пролісок»,— гукав він,— я — «Мальва», я — «Мальва». Пан отаман на проводі...»

Пан отаман залишив мене, зайшов у кабінет, взяв з рук старшини трубку і загукав.

Я погано розбирав, що саме він гукав, не дуже до того й прислухався, а дотепер і зовсім забув — то були якісь накази якимсь підлеглим. Накази, десь, певне, важливі й термінові, бо ж передати їх запотребувалось, очевидно, невідкладно, раз він прибіг до телефону аж вдосві-

та. Старшини — чоловіка п'ять чи шість — стояли біля порога, дослухаючись одним вухом до мови отамана і позираючи одним оком на мене. Один з-поміж них був, безперечно, найстарший, бо інші перед ним оступались. Був він не в папасі з шликом, а в старій, російського ще зразка, офіцерській фуражці, тільки замість кокарди російської армії пришпилений тризуб. Під пахвою він тримав теку.

«Мабуть, начальник штабу»,— вирішив я для себе. І, як переконався далі, не помилився: це був начальник штабу двадцятої гарматної бригади, мав чин у російській армії полковника.

Пан отаман тим часом закінчив гукати в телефон, щось сказав до своїх старшин, тоді знову повернувся в кухню. Говорив сумирно — мій документ, очевидно, його цілком переконав.

— Що ж,— мовив він,— пане інформатор,— він назвав мене «інформатор», очевидно, з огляду на штамп на моїй командировці від «Інформбюро»,— що ж, пане інформатор, будьте готові до маршу: сьогодні проти ночі виступаємо...

Він рушив до дверей, старшини потовпились за ним, але він ще кинув начальникові штабу:

— Пане полковник, зробіть пану інформатору легітимацію і на харчове забезпечення.

Знову... легітимація...

Він ступив за поріг, а я так і стояв як стій, очманівши: пан отаман, цілком очевидно, вирішив, що газета прикомандирувала мене до його частини на постійно. Мене обсипало жаром і кинуло в піт. Мені треба було пояснити, що це не так, що я, мовляв, маю «подати до газети матеріал» не тільки про його частину. Та я стояв отетерівши, і єдина думка снувалася мені в голові: боже мій, я, здається, встряв у халепу...

І халепа була цілком реальна. Пан отаман повернувся ще раз:

— Власне, пане інформатор,— сказав він,— вам годилося б негайно зазнайомитися з козаками, щоб на марші бути вже своєю людиною. Ось пан сотник,— він кивнув на котрогось із старшин,— зараз їде в дивізіон, от і паняйте з ним. Ви чули, пане сотник?

— Так єсть, пане отаман,— виструнчився й взяв на честь один із старшин, довгобразий та довготелесий парубок у кубанці, але з приточеним до неї шликом.—

От тільки подадуть з дивізіону двоколку — я вже телефонував.

Рудий отаман вийшов, більшість старшин рушила за ним. Залишились тільки начальник штабу, — він сидів у кабінеті при столі і щось писав, розгорнувши свою теку, — та довготелесий сотник, котрий мав везти мене в дивізіон.

Тільки двері за отаманом та його почтом хряснули, сотник увійшов до кухні, попрямував до купи ящиків у кутку, схопив горішнього, вийняв з піхов австрійський тесак і став підважувати кришку.

— Пане сотник, пане сотник! — кинувся мій добродій. — Що це ви знову робите? Таж воно геть усе чисто на обліку!.. Мені ж відповідати...

Сотник відмахнувся; кришка з рипом відігнулась, і він метко підхопив кілька бляшанок консервів.

— Пане сотник!.. Пане сотник! — метушивсь мій добродій. — Пане полковник, — апелював він до начальника штабу в сусідньому кабінеті, — пан сотник знову... — він зам'явсь, не добираючи, як висловитись, — знову тривожать консерви!..

Полковник гукнув, не одриваючись від своєї роботи:

— Пане сотник! Я вас... гм... бардзо прохаю... позаяк...

І вимова, і словник його мови були надто кумедні та обмежені: з українською мовою він не дружив. До того ж інтонація його речення була якась аж жалісна, немов він не наказував, не всовіщував і навіть не просив, а канючив...

Сотник тим часом поставив банки на столі і, ні на кого не зважаючи, взявся відколупувати кожну по черзі. Мій добродій вже заспокоївся, навіть хитро мені підморгнув: мовляв, коли там що, то й ті банки, що ми взяли, можна віднести на рахунок нахабного сотника. Розколупавши чотири банки, сотник зняв баклагу, що висіла в нього при поясі, і теж поставив її на стіл.

— Чарки! — коротко наказав він сторожеві.

Чарки негайно з'явилися: то були невеличкі бляшанки з-під згущеного молока.

— Пане полковник! — гукнув сотник. — Прошу! Ми чекаємо на вас!

Полковник писав, не чуючи чи вдаючи, що не почув.

— Пане полковник! — гукнув сотник ще раз. — Якщо ви не розумієте по-українському, то можу перекласти по-російському: кушать подано! Пожалуйте!

Полковник мовчав і писав.

— По-французькому це буде: ну зантандон а ву, же ву прі!

Полковник не зважав.

— А по-німецькому: вір... вір... тьху, чорт, забув, як буде по-німецькому — чекати? Словом, не ерепеньтеся, йдіть снідати.

Старшина був з гімназистів, але в гімназії, де він учився, з німецькою мовою було негарзд.

— Слухайте, полковнику,— почав уже втрачати терпець сотник,— ну невже ви не розумієте, що на марші один із ящиків, а то й два можуть впасти з підводи й розбитись? Рапорт, акт, резолюція — списати, і амба! І в ваших папірцях все на своєму місці.

Полковник нарешті почув:

— Який ви, прохаю вас... сякий-такий...— Він казав знову жалісно-жалісно, і тепер, коли був він без кашкета — лисий та сивий, видно було, що це просто стара, підтоптана, ще й, мабуть, гнана життям людина.— Дзенькую бардзо, але позаяк...

Сотник втратив терпець, підійшов до полковника, вхопив його безцеремонно під пахви і миттю приволік до столу в кухні. Полковник не дуже й опирався — ноги його волочились по підлозі, як чужі.

— Сідайте! — наказав сотник мені й моему добродієві сторожеві.

Ми посідали, скоряючись безапеляційності його наказу, і сотник взявся розливати з баклаги по бляшанках. Він наливав по четвертинці і попереджав:

— Спирт! Або розбавляйте, або запивайте, як кому звично...

Кухоль з водою мій добродій сторож вже поставив посеред столу: очевидно, така трапеза була не впервину. Всі, крім самого сотника, спирт розбавили.

— За самостійну! — підняв сотник свою бляшанку.

— За самостейную! — якимось наче писнув полковник.

Вони перешилили, ми з сторожем пригубили.

І тут полковник якимось миттю сп'янів. І став навдивовижу балакучий. Верзіння його було про те, як він любить неньку Україну і готовий «покласти свій живот на олтар». Не треба було бути великим психологом, щоб зрозуміти, що це типовий пристосованець з старого російського офіцерства, якому нікуди податись, а згодний він куди завгодно, аби геть від більшовиків. Втім, його блягузкан-

ня не слухали ні сотник, ні мій благодійник сторож. Ми з апетитом виїли наше тушковане м'ясо з горохом. Коли докінчували сніданок, полковник вже спав, впавши обличчям на кулаки. Сотник так само безцеремонно — під пахви — витяг його з-за столу і кинув на канапу в кабінеті. Сам він був абсолютно тверезий, дарма що вихилив спирту більше від усіх.

Коли наша вранішня трапеза закінчилась, в передпокої загупали чоботи, і на порозі з'явився козак: прибула двоколка з дивізіону.

— Ну що ж,— сказав сотник,— поїхали, пане інформатор!

З легкої руки пана отамана кличка «пан інформатор», очевидно, і мала пристати до мене. Ми рушили до виходу. Проходячи через кабінет, мимо письмового столу, сотник зазирнув у розкладені на столі папери з теки полковника.

— О! — сказав він.— А це й ваша легітимація.— І він подав мені папірець. Виявляється, полковник був таки нівроку ретельний і наказ пана отамана виконав невідкладно.

Повного тексту папірця я вже, певно, не пригадаю, але в ньому свідчилось і «прикладом печатки» стверджувалось, що я є... «інструктор-інформатор двадцятої гарматної бригади». «Інструктор» впритул до «інформатора» — то вже була, мабуть, творчість самого полковника. Був і його підпис, була й кругла печатка внизу, а вгорі штамп: двадцята гарматна бригада, місце постою і число.

Мене знову кинуло в жар і зросило рясним холодним потом: в халепу я таки встряв. Що ж я тепер — військовий службовець петлюрівської армії?.. Мені б не брати цього папірця, залишити його отам, на столі, але — ошелешений — я папірця взяв і поклав собі в кишеню. З важким серцем сів я в двоколку поруч із довготелесим сотником,— мій тодішній душевний стан добре визначався російським виразом: «Сердце мое кошки скребут». Либонь, так?

Що можна сказати про моє перебування в дивізіоні? Про моє «знайомство» з козаками?

Ті «козаки» були ніякими козаками. Майже поспіль були то щойно мобілізовані з околишніх сіл хлопці мого віку, які досі ніколи й гвинтівки в руках не тримали,— в своїй одежі, без будь-яких ознак військової муштри. Зрідка поміж них траплялися старі солдати, що, цілком очевидно, пройшли крізь фронти світової війни. Ці тримались

незалежно й не приховували свого презирства до немуштрованих новаків. Але інтерес був у всіх — і новаків, і старих солдатів — один, спільний; їх цікавило лише одне: коли видаватимуть обмундирування, і особливо чоботи, бо ж більшість була в валянцях, а надворі — весна й сльота! Я не знав, та й досі не знаю, чи великий це підрозділ — артилерійський дивізіон і скільки в ньому має бути людей, але людей, здавалося мені, було щось забагато: ми обходили барак за бараком, і в кожному з полу назустріч нам на привітання мого сотника піднімалось чоловіка двадцять чи тридцять. І в кожному бараці сотник неодмінно рекомендував мене. Рекомендував він так:

— Здорові були, козаки!.. Оце ваш інструктор-інформатор, так глядіть мені, щоб усе було, як пан інструктор-інформатор скаже! І щоб ви йому все, що треба, казали, бо він має інформувати й інструктувати.

Цілком очевидно, що сам сотник не добирав, що то є за посада така «інструктор-інформатор» і що інструкторові-інформаторові належить чинити. А «козаки» — козаки добирали, що це, отже, ще якийсь начальник, і позирали на мене неприхильно. На тому наше знайомство й закінчилось. Цілком очевидно, сподівання рудого отамана, що знайомство з козаками зробить мене «своєю людиною» на марші, не мало ніяких ні підстав, ані перспектив...

Туга смоктала мені серце, і єдине, чого б я хотів, — мерщій геть звідси. На щастя, мій сотник теж не збирався затримуватись, і за годину чи дві ми вже торохтіли нашою двоколкою назад до міста.

На зворотній путі, — а це було кілометрів з п'ять, півгодини їзди, — ми з сотником розбалакалились. Власне, говорив сотник, а я його слухав. Сотникова балаканина складалася, сказати б, з двох компонентів: по-перше, він ляв своїх «козаків» — сіра скотинка, шваль, мужва і ніякі-сінької національної свідомості; по-друге, вихвалявся своїми патріотичними почуттями й навіть подвигами. Формула «патріотичних» почуттів була така: «Проженемо кацапів» з України, поріжемо всіх жидів — от тоді й запануєм, браття, ми у своїй сторонці. Настане наше привільне, заможне, по «самісіньку зав'язку» життя на самостійній Україні». Саме в такому дусі і вершив свої подвиги пан сотник армії УНР: кацапів, за його словами, постріляв видимо-невидимо, а в Проскуріві добре потрусил жидівські бебехи, та й у Летичеві влаштували непоганий погромчик...

Сотник ще поінформував мене, що виступ бригади призначено на ранок наступного дня: чортові більшо надто тиснуть від Вінниці, і бригаду кидали назустріч їх навалі.

Але,— тут пан сотник переходив на російську мову, бо всі нецензурні слова він говорив неодмінно по-російському,— бригада тільки тиждень як закінчила формування, козаки анічогісінько не вміють, до гармат поставити нікого, і доведеться перекидатись на піхтуру, а гармати тягати так — для блезіру, може, стрельне одна чи дві...

Коли ми прибули до міста, сотник наказав фурманові їхати не до штабу, а до його дому,— і ми підкотили до особнячка майже при березі річки.

— Зайдете до мене,— сказав сотник,— в казармі пообідати не встигли, та й не оформлено ще ваше харчове забезпечення, а жінка в мене наварила борщу. Ходіть.

Я промимрив щось про те, що, мовляв, дякую, не турбуйтеся, обійдусь і так, та сотник мене не слухав і пройшов наперед.

Ми зайшли через кухонні двері, і на порозі сотника вітала його дружина — вродлива брюнетка, в чоботях та спідниці, але в офіцерському френчі, коротко глипнула на мене оком, я наготувавсь освідчитись, та сотник не рекомендував мене дружині, і вони разом вийшли до кімнати й причинили за собою двері. Я залишився в кухні сам.

Не знаючи, що робити та як далі повестись, я стояв посеред кухні, озирався й дослухався. На плиті в великій каструлі кипів борщ, з духовки пахло гречаною кашею. За дверима в кімнаті чулося гутірку: сотник щось казав дружині, та щось йому відказувала — про що вони говорили, розібрати було неможливо. Кухонне вікно виходило у невеличке подвір'я, і хоча зайшли ми крізь двері першого поверху, вікно було вже на другому поверсі: будинок ліпився до положистого берега. Крізь голе віття дерев виднілася зеленаво-рудуваті хвилі Дністра: крига вже давно скресла, але весняний розлив ще тільки починався. За дверима в кімнаті забряжчали тарілки й ложки: сотникова дружина, очевидно, збирала до обіду. За рікою бахнув гарматний постріл, і віддаля гримнув розрив.

Я ще стояв ні в сих ні в тих посеред кухні, коли сотникова зайшла знову. Глипнувши на мене оком, вона сказала:

— Чого ж ви в шапці? Скидайте шинелю й сідайте.

Засоромившись, я мерщій скинув кашкета і взявся розстібати шинель. Сотникова тим часом ухопила миску, насипала борщу і поставила на кухонний стіл. Потім відкраяла скибку хліба, поклала його поруч з ложкою, добула з духовки горщик з кашею і насипала каші в полумисок. Коли я закінчив скидати шинель, вона вже підхопила каструлю з борщем, носком чобота відхилила двері до кімнати й зникла. І поки я зметував, що мені пропонується обідати тут, на кухні, окремо, сотникова з'явилася ще раз, ухопила горщик з кашею і знову зникла за дверима в кімнаті.

Мені б схопитись, напнути мерщій шинель і кашкет та гримнути дверима, але я так розгубився, що сів на табуретку до столу, взяв ложку і сьорбнув борщу. І тільки, може, по п'ятому чи шостому ковтку сльози набігли мені на очі й скрапнули в борщ.

Від образи? Так, звичайно, від образи. Але не тільки від образи: мені стало дуже жаль себе — самотнього, одного в цілому світі. Що мені робити? Невже отак і піде моє життя біля цього хама і зарізяки та йому подібних, під началом полковника-пристосуванця, який «бардзо кохає неньку Україну» і засинає від склянки горілки, під зверхнім проводом рудого батька отамана, що охрестив мене інформатором, ще й інструктором, і жадав, щоб став я своєю людиною серед козаків, яких я не знав, не знав і як пізнати, але які вже з першого погляду признали мене чужієм.

І отут; либонь, вперше я вчинив вірно — по-людському. Я поклав ложку, надкушений окраєць хліба, відсунув миску з борщем та полумисок з кашею, одів шинель, насунув кашкета на лоба і... вийшов. Не сказавши господарям дому ні слова.

Куди вийшов? Чому?

Не знаю. Але — щоб не бути тут.

Тепер, через півста років, мені не соромно признатись: я йшов і плакав. Що ж, кінець кінцем, хіба не можна заплакати в вісімнадцять років? Коли ти потрапив у безвихідь і почуваш себе безпорадним, коли найдужче почуття в тебе — гіркота самотності й безперспективності, та ще й образи...

Я не подумав, куди мені йти, та й не помітив, куди пішов, але, оговтавшись трохи, роздивився, що йду брукованим узвозом до берега. Ще дві-три садиби з маленькими особнячками, подібними до того, з котрого я щойно вийшов, і будівлі закінчилися, був уже берег, і прямо

проти мене стирчали з води залізні ферми зірваного і поваленого в річку залізничного мосту. Це вже був кінець місту, край і «державі». Треба було повертати назад. Тим паче, що вже сутеніло,— недалеко й до комендантської години.

І тут я раптом згадав мого добродія, сторожа з штабу, його запросини вийти на берег посидіти разом під скелькою. Це ж було якраз десь тут: він же казав — ліворуч від зруйнованого мосту.

Навмання я зійшов з бруку на побережний пісок, зробив кілька кроків і побачив справді скельку під кущами, що хашами збігали з урвища. Я зробив ще кілька кроків — і під скелькою на камені побачив скулену постать у чорному пальті з жовтою оперізкою на рукаві. Мій добродій сидів там, як завжди,— з його слів, коли виходив на прохідку підвечір.

— О! — мовив привітно мій добродій, коли я наблизився до нього.— Таки прийшли?

Він посунувся — то був не камінь, а чимала дровиняка, викинута колись хвилию на берег, мовчазно запрошуючи мене сісти поруч.

Ми мовчали якийсь час, потім він спитав:

— Повернулися вже?

Потім ми знову довго мовчали.

Гримнув постріл за горою на тім березі, прохарамаркав снаряд і впав десь по цей бік зруйнованого мосту, підкинувши вибухом вгору стовп піску.

— Це вже кінчають,— сказав мій добродій,— ще разів зо два стрельнуть — і вже...

Ми сиділи й дивились на хвилі ріки. Вона пливла мовчазна — ні пароплавів, ані човнів. Тільки хвиля шаруділа між побережним камінням та лагідно плескалась у сухому торішньому комиші.

Ми сиділи тихо й поглядали на другий берег, на селище Атаки, колишній могилівський пригород, а тепер населений пункт на території сусідньої держави. Там, на самісінькому березі, на пагорбку притулилась хатинка — з комина курилось: мабуть, тамтешні мешканці варили собі вечерю.

Як тужно було мені, як гірко й страшно, і, власне, в цю хвилину нікого не було в мене ріднішого за оцю випадкову, чужу людину поруч зі мною. Але ні допомогти мені, ані порадити мене цей мій несподіваний добродій не міг. І я не мав що йому сказати. Навіть поскаржитись на мою біду — теж було ні до чого.

Над нами здіймалось шатро небозводу, позаду, за урвищем, готувалось облягтись на ніч місто — чуже, незнане, непривітне і віднині прокляте для мене місто. Очевидно, я й не думав тоді ні про що. Так просто сидів і дивився: тужлива прострація охопила мене.

В хатинці на пагорбку на тому березі прочинились двері, і на порозі з'явилась жінка з порожніми відрами. Вона збігла стежкою до води, нахилилась, зачерпнула в одне відро, тоді в друге, почепила їх на коромисло, підняла на плече і пішла назад вгору стежкою, до своєї хатинки.

Вона мала свою хату, де з комина клубочився дим,— там жевріло якесь життя. А ми от, двоє, сиділи, дивились на неї, і не було в нас своєї хати, ніхто на нас не чекав. І яке було наше життя?

За горами на тому березі знову розлігся гарматний постріл, і прохарамаркав на наш берег снаряд.

Я запитав мого добродія:

— Згадуєте вашу дружину?

Він зразу не відказав. Він стежив за жінкою, аж поки вона переступила поріг своєї хати і двері за нею зачинились.

— Атож...— мовив він,— згадую...

— Згадується, коли отак подивились на ту жінку?

— Атож... на жінку...

Щось дивне прозвучало в його інтонації — наче сльоза, і я скося, щоб не образити його, глянув на нього. Але він зустрів мій погляд своїми лагідними блакитними очима і блідо, якимось наче несміливо, винувато посміхнувся:

— Бо то ж... моя жінка...

— Що? — перепитав я, і розуміючи і не розуміючи.

— Моя жінка ото... А то — моя ж і хатина...

Він примовк і дивився знов на хатину, на свою рідну хатину, в якій була його жінка...

Ріка відділяла його від дружини, яку він не бачив чотири роки, і ця ріка була державним кордоном. Чотири роки він мріяв побачити свою дружину, повернутись до рідної оселі; чотири роки він ішов до неї крізь бої, горе, біду, хвороби, злидні, нещастя, смерть, через усі можливі муки й страждання — і от прийшов. Вона є, вона жива, він бачить її, он і дим з комина його хати, але. ріка, державний кордон...

А він же нічого не знав. Чи народи а тоді його жінка дитину? Був то хлопчик чи дівчина? Чи жива дитина?..

Чи не жадоба повернутись додому, до рідної хати, обій-

няти жінку, пригорнути дитину і вела його через усі муки й страждання, дала йому силу перетерпіти все?

Чотири роки.

І от — кордон.

Для кого жінка варить вечерю? Для себе й дитини? Чи, може... не мавши вістки, поховавши його в думках, вже віддалася за другого? Тому, другому, варить зараз вечерю?..

Вдарив знову гарматний постріл.

Смеркало.

— Час іти... — звівся з деревини солдат, — а то...

Він не докінчив — ми звелись і пішли.

Я йшов, і тепер не тільки туга скімлила мені в грудях. Ще якісь почуття бурхали в моєму серці. Образа? Обурення? Гнів? Ненависть?.. Так, ненависть. Я ненавидів війну, либонь, ніколи іншим разом я не ненавидів так пристрасно, так гнівно війну. І ще: я почував якусь неначе вину перед цим лагідним, маленьким чоловічком з такою великою трагедією. Нехай не прозвучить це високопарно: трагедія цілого людства впала на похилі плечі цієї людинки...

Того вечора я прийняв рішення. То було, либонь, перше рішення в моєму самотньому житті. Я вирішив тікати. Тікати світ за очі — зараз, негайно, цієї ж ночі, бо вже на ранок призначено виступ бригади.

Тікати світ за очі!..

Аж от коли стане мені в пригоді й посвідчення «інструктора-інформатора», і ота «легітимація» з «Інформбюро», адже я можу вільно добиратись до Бара, раз там той, хто відрядив мене сюди. А там... буде видно...

Ми обійнялись міцно з моїм добродієм і попрощались, як рідні. Йому — неодмінно з петлюрівською армією, щоб перехопитись через Дністер; мені — геть від петлюрівської армії. Між Баром і Жмеринкою ще десь міг бути фронт; якщо червоні частини займуть Жмеринку, треба буде його перейти.

Була темна, безмісячна ніч, коли я вийшов на вулицю.

— Пароль і відклик: «берданка» — «бойок», — ще напутив мене мій добродій: йому не важко було підслухати, як домовлялись старшини.

Маршрут мій мав бути такий: до станції, там чіплятись до котрогось ешелону в бік Жмеринки, власне, тільки до Бара, а там...

Пустинно й моторошно було в причаєному місті. Ще

страшніше між містом і станцією — в чистому полі. Що кілька кроків до мене гукали із темряви: «Стій, хто йде, пароль?» Тоді — обмін тихцем «бойок» — «берданка», інколи розгляд мого документа з «інструктором-інформатором» при світлі кишенькового ліхтаря, але патрулі не стільки позирали на документ, скільки на мої чоботи. Коли б чоботи були добрі, то нехай хоч який документ, він був би тільки перепусткою на той світ. Та, на щастя, чоботи мої були зношені — і я йшов спокійно до слідуючого патруля.

До станції я прибився, коли вже рожевіло на сході. І десь, певне, в штабі двадцятої гарматної бригади, рудий пан оґаман розпитував, а де ж подівся «інструктор-інформатор»? Якщо він взагалі не забув про мене.

І от нарешті станція.

Комендант станції був той самий — жмеринчанин.

І я наважився зайти до нього.

За ці чотири чи п'ять днів він дещо змінився. Видно, спати йому ці дні не доводилось: очі його були червоні, під очима сині кола, щоки завалились, і весь він був якийсь почорнілий.

Коли я зайшов до нього в кімнату, він блимнув на мене своїм знайомим уже мені якимсь наче відсутнім поглядом. На моє привітання не відказав — і серце мені сполохано закалатало. Комендант звівся і, не запитавши нічого, тільки сказав:

— Ходіте!

І швидко пішов з кімнати. Чого, куди? Може, зараз передасть, щоб відвели до якоїсь арештної кімнати?

Але він вийшов на перон — і я слідом за ним.

Перон був зовсім порожній. Понад пероном стояв довгий вантажний порожняк. Очевидно, порожняк відправлявся в бік фронту, щоб забрати якусь частину, що відступала.

Так само мовчки комендант підвів мене до вагона й відсунув дверці.

— Залазьте,— мовив нарешті, він, не спитавши, чи збираюсь я їхати.— Хутчій! І не рекомендую висуватись на станціях, особливо в Копайгороді,— там партизани Маєвського, і ще не відомо, якої вони орієнтації: відступати чи передаватись червоним. Добре, що ви надумались сьогодні, завтра було б уже пізно. Залазьте ж мерщій: ешелон має рушати. Може, пощастить і до Жмеринки...

На слові «Жмеринка» його голос трохи захрип: рідне

місто, і він не знав, коли він потрапить до нього і чи потрапить взагалі.

— Спасибі! — сказав я, простягаючи руку для потиску.

Він відповів на мій потиск і на якусь мить затримав мою руку в своїй, неначе чекаючи ще на якесь слово від мене.

І я сказав:

— А ви? А чому б і вам...

Комендант рвучко висмикнув свою руку з моєї і промовив глухо, якимось навіть байдуже:

— Я — офіцер... і мене мобілізовано...

Я зняковів, але запитав ще:

— А чому ж тоді ви... допомагаєте мені?

Паровоз гукнув, і вагони клацнули буферами.

Але комендант ще встиг сказати:

— Ах, боже мій, ви — жмеринчанин, з нашої вулиці.

І вам ні до чого встрявати в цю колотнечу...

Поїзд вже рушив, і комендант обернувся на каблуках і швидко пішов геть до дверей вокзалу.

А я поїхав під перестук коліс об стики рейок. Як любив я все життя цей перестук коліс об стики рейок: в ньому була для мене та ж романтика мандрів, що й в кличному та тривожному паровозному гудку. Але зараз цей перестук тільки лякав мене, і жодної романтики в ньому не було. Чи доїду я і куди заїду? Чи захопили вже червоні мою Жмеринку, і як мені до неї добутися? В Копайгороді — партизани якогось Маєвського, і орієнтація їх невідома. А в Барі...

Ні, до Бара я вирішив не потикатися. Що я скажу в редакції? Які привіз «матеріали»? Чому залишив Могилів?.. Моя поява в редакції аж ніяк не порятує мене, не обірве зв'язків з армією, навпаки — ще дужче їх зміцнить. А документи? Метрика, студентський квиток, навіть матрикул... Ну і чорт їх забирай: буду без студентських документів, якщо ця проклята війна колись закінчиться, то в інституті виправлять мені нові. А копія метрики в мене залишилась вдома.

А втім, не все так склалось, як бажалось.

Поїзд довів мене якраз до Копайгорода, і, пам'ятаючи попередження могилівського коменданта, я зіскочив за півкілометра до станції і рушив Копайгородом в обхід. Я вирішив іти на Носківці — місця знайомі мені, бо саме тут влітку шістнадцятого року я був з нашою гімназичною дружиною на польових роботах: до Жмеринки манівцями

лишалось кілометрів двадцять п'ять — тридцять. Кінець кінцем за день таку відстань можна подолати. І справді, десь підвечір того ж дня я вийшов на піджмеринське шосе нижче Станіславчика. Втомлений я був до краю — ледве тримався на ногах, але, на щастя, не голодний: в Носківцях я добре пообідав в солдатської вдови, на прізвище Моголова, в якої ми жали, косили й молотили того літа шістнадцятого року. За її відомостями, в Жмеринці вже були червоні. І я поспішав, щоб добутися до Жмеринки завидна.

«Марш» мій відбувався без будь-яких пригод. По селах справді майже не траплялось військових — армія трималась залізниці. Коли ж я примічав, що назустріч мені або випереджаючи мене посувається якась валка, то зразу, ще й не розгледівши — армійський то обоз чи просто селянські фури, — тікав з дороги до котрогось грабового переліску, яких у цих місцях було скільки завгодно, і там перечікував. Та от вже під самою Жмеринкою, за півкілометра від крайніх будиночків Шуазелівської вулиці, я примітив — а вже сутеніло — якісь постаті, дуже схожі на військових. Це, безперечно, були пікети, бо ж з гвинтівками, по тричотири чоловіки вони тримались купка від купки кроків сто, просто на оранці, перетинаючи і військове шосе від дев'ятого полку, і дорогу на Станіславчик. І ховатись від них було вже пізно: вони помітили мене, і дві купки зійшлись до дороги мені назустріч.

Не скажу, щоб я так вже хоробро простував до них, хоча гайдамацької одежі на них не було, — одяг взагалі був надто різноманітний: і шинелі, і пальта, і кожушанки. Скоріше від усього, то були червоногвардійці — і це мене потішило, хоча й не дуже, бо пантрували вони, звичайно, проти петлюрівців, а як мені довести, що я не петлюрівець? Про всякий випадок я нишком витяг мої документи — і той з «інструктором-інформатором», і «легітимацію» з барської редакції, — зіжмакав у кишені і потихеньку кинув собі під ноги, у твань битого шляху. Тепер я був зовсім без документів, але ж краще бути без документів, аніж з документами поганими. Тим паче, що коли це жмеринські червоногвардійці, то мені не важко буде довести, хто я такий, і навіть завести до своєї хати, — адже мешкали ми з мамою на цій же таки Шуазелівській вулиці.

Я вирівнявся з пікетерами — їх було шестеро — і сказав «драстуйте».

— Драстуйте,— відказало двоє чи троє з них, а четвертий зразу поцікавився: — Звідки простуєте?

— З Носківців.

— Ге? А хто там такий зараз?

— Сестра там у мене, вчителює,— сказав я. І справді, минулого літа моя сестра вчителювала в Носківцях; тепер, правда, її там не було: перенеслася до іншого села.

— Не про те питаю: яка там власть? Армія яка? Наша чи червоні?..

Вже котрий раз за цей час мене обсіпало жаром: отже, це були не червоні, а... петлюрівці чи якісь партизани — як здебільшого бувало в ту пору — невизначеної орієнтації. Але він сказав — «наші», отже, були це, звичайно, петлюрівці. Тобто і Жмеринка, виходить, була ще в петлюрівських руках.

— Документи! — наказав той, що питав.

— Які такі можуть бути документи,— відказав я, як умів, легковажніше,— коли онде моя хата.— Я вказав рукою в напрямі до Шуазелівської вулиці: садиби, на котрій я мешкав, звідси видно не було, та в смерк можна було вказувати орієнтовно. І щоб підкреслити свою незалежність та цілковитий спокій за своє майбутнє,— і де в ту хвилину взялася в мене така зухвалість,— я ще й запитав: — А ви ж хто такі будете? Вроді й не армія, але з гвинтівками?

— Ми — вільні козаки,— відказав котрийсь із гурту,— пильнуємо тут у дозорі...

«Вільні козаки»! Про це я знав: і в Жмеринці, власне, в її сільських, хліборобських передмістях — Малій Жмеринці та Жмеринці Великій — ще взимку було закладено курені «вільних козаків» з заможних хліборобів. І армія і не армія — щось подібне до народної міліції: «вільні козаки» тримали зброю по хатах, а піднімали такі курені по тривозі.

— А хто ж ви все-таки будете? — поцікавився той, що ставив запитання про документи.— З цивільних чи з залізничників?

— Санітар,— вже з легким серцем сказав я, бо ж тільки тиждень тому вимушений був зректися своєї санітарної професії.— З тифозних бараків. З тих, що коло станції і на військовій рампі. Бачили, мабуть?..— І тут, хто й зна чому, додав ще й ідіотського жарту: — Заходьте, коли власних вошей не стане...

Але мій жарт був прийнятий без сміху.

— Ну, ну, ти не той... прохось своєю дорогою.

Цього, власне, тільки й було мені треба: пройти своєю дорогою. І я пішов Шуазелівською, до рогу Гімназичної, де в невеличкій западинці проти вулиці стояв і будиночок, в котрому проживали ми з мамою.

Звичайно, саме від мами — зраділої, що я повернувся, але ще дужче стривоженої за мою дальшу судьбу, — я дістав і найточніші відомості про політичну ситуацію. Мама в той час робила в Продовольчій управі міста, але, будши вдачі невгамовно-громадянськи-активної, належала до всіх, котрі тільки існували в місті, громадських організацій, навіть якщо були ті організації взаємоантагоністичні. Зараз мамині інформації були невтішні, хоча й подавали деяку надію.

Жмеринка в цю пору ще правила за столицю самостійної України: не лише міністерства, як і раніше, стояли в ешелонах під парами, але й сама Директорія розташувалась на вокзалі в колишніх «царських покоях». На вокзалі та по привокзальних коліях сила-силенна війська: гайдамаки — червоні, чорні, сині та жовті (за кольором шликів), а також курені «вільних козаків». З Вапнярки й Бірзули чекають на «січовиків» та якийсь «осадний корпус», а також сподіваються з Одеси на французький десант. Облави в місті по кілька разів на день і ніч: ще мобілізують кого попада, крім євреїв і залізничників, євреїв б'ють, а залізничників побоюються, бо без них стане залізниця. До нас теж приходили разів зо два — питали про мене, мама сказала, що я вже мобілізований і виїхав до своєї частини в Бар... Втішні новини були такі: таращанці стрімголов посуваються сюди — бої, можливо, відбуваються вже під Браїловом...

Саме в цей час, коли мама повідомляла мені ці новини, раптом постукано у вікно — і ми завмерли. Хвилинку було тихо (ми балакали, не запалюючи світла), а тоді знову постукано.

— Ні,— сказала мама,— коли приходять з облавою, то гупають гвинтівками й чобітьми просто у двері. Це, мабуть, хтось із сусідів.

І вона сміливо рушила до дверей — відчинити.

Мама рідна! То був Серьожка Боржковський. Той самий, з котрим ми їхали до Бара вступати до газети, з яким там розлучились, відряджені в різні кінці. Точнісінько як і я, він скористався з якоїсь нагоди і з свого місця відряд-

ження (либонь, Проскурова?) теж наживав п'ятами. І подібно до мене, теж доїхав поїздом до котроїсь станції, а тоді пробирався далі пішака. Не заходивши ще й додому — він мешкав далі, на Кишинівській, — оце заскочив до мене розпитатися, що та як. Вдачі він був рішучої і практичної і тому вирішення прийняв негайно. В Жмеринці він не затримається, мабуть, і додому не заїде, а подасться далі — на село, до родичів: там легше перечекає цю веремію. На тому ми й розлучились.

Я перепрошую читача, що розповідаю з такими подробицями. Але ж усі ці подробиці надто характерні для того часу взагалі і, зокрема, якнайточніше змальовують і мою долю, долю юнака тих років, яка теж не є тільки моєю власною, винятковою, а можливо, характерна для кола інтелігентської молоді мого покоління, отого «прошарку».

Словом, вранці я вирішив податися на рекогносцировку — звичайно, як мама пішла вже на роботу до себе в Продовольчу управу, суворо наказавши мені й носа за двері не потикати та не відчиняти, коли хтось буде стукати, — словом, мене нема! Але всидіти вдома в цілковитому незнанні сили не було, і я спочатку обережно визирнув з-за паркана на вулицю. Обидві вулиці — і Шуазелівська, і Гімназична — були порожні. Тоді я вийшов і потихеньку посунув в напрямі до вокзалу. Адже тільки на вокзалі можна було щось розвідати — тільки там ставали відомі всі новини. На голову я напнув свій студентський кашкет комерційного інституту, з молотком та французьким ключем на значку: він дуже був схожий на кашкет залізничника, а залізничників петлюрівці не займали.

Та не проминув я й кварталу, як раптом несподівана зустріч: товариш по гімназії Трьомка (Трохим) Ножнов. Він ішов зовсім вільно, заклавши руки в кишені, не озирюючись, як я.

— Трьомка! Як це ти так ходиш? А облави, а мобілізація?

Виявляється, Трьомка Ножнов не боявся ні облав, ані мобілізацій. Він працював — правда, всього тільки молодшим писарем — у штабі Грекова. Хто такий Греков? Генерал-лейтенант ще царської армії, посідав зараз пост чи то міністра війни, чи то командуючого армією (головним отаманом був Петлюра) — точно я зараз уже не пригадаю. Штаб його стояв постоем ось тут, за рогом, у приміщенні колишньої жіночої гімназії. Так-от у цьому штабі, тікаючи від мобілізації до армії, влаштувався писарчуком

і наш товариш по гімназії Женька Стефанович, і Трьомка почав наполегливо вмовляти мене іти зараз же з ним до штабу: там писарчуків потрібно багато, бо штаб саме організується чи реорганізується, і він влаштує мене «в два щота»: все ж таки не армія, а штаб... писарчук...

Я сказав, що подумаю, і рушив на станцію.

Про всякий випадок я не наважився зайти в центральне приміщення вокзалу, а вирішив поштовхатися на пероні біля так званих «закордонних павільйонів», що до них за довоєнних часів прибували поїзди з Австро-Угорщини й Румунії; від головного вокзалу їх відмежовували десять-двадцять колій та розкішні підземні тунелі під ними — і цієї хвилини це здалось мені більш-менш надійною заслоною.

Але саме тут і трапилось найгірше. Тільки я ступив на перон, — попід ним вишикувавсь якийсь довжелезний ешелон з гарматами, — тільки я ступив на цей закордонний перон, перший, кого я побачив, був... пан полковник, начальник штабу двадцятої гарматної бригади — тієї самої бригади, де мене прописано «інструктором-інформатором» і з якої я минулої ночі втік...

— Пане інформатор! — розкинув руки пан полковник, чи то зрадивши, чи то обурившись, у кожному разі широко здивований. — То ви таки тут? А ми вже думали... То прендко, прендко пуйдзєми до пана отамана, позаяк...

Це «позаяк» було досить промовисте: не виявивши інструктора-інформатора минулої ночі на місці, рудий пан отаман наказав внести мене в реєстр дезертирів. Це означало: на місці постою — військово-польовий суд, на бойовому марші — розстріл без суду. А був, виявляється, саме бойовий марш, бо бригаду перекидали під Гнівань — назустріч наступові червоних.

Звичайно, в панові полковникові промовляло в цю хвилину хороше, людяне почуття — піти до пана отамана: мовляв, ось я є на місці, прошу із списку дезертирів викреслити. Але це означало також, що в гарматній бригаді я мушу залишитись і разом з нею виступати на фронт. Це — раз. А друге — хто його зна, чи такий же «людяний» буде і пан рудий отаман? А що, коли в науку для інших він накаже зразу отут, під стіною закордонного павільйону, розстріляти мене?

Не скажу вже зараз, що в ту мить керувало мною — переляк, зухвалість чи винахідливість у хвилину скрайньої безвиході, але я відказав панові полковникові, і здається

мені, зараз пригадуючи, зовсім спокійно, навіть погордливо:

— Та що ви кажете? Я, звичайно, знайду до пана отамана, щоб ліквідувати це непорозуміння.— Я озирався, чи нема поблизу мого сотника: його я чомусь найбільше боявся.— Але знайду трохи згодом, бо зараз поспішаю. Я мусив виїхати з Могилева, не чекаючи бригади, бо мене викликано до Бара, до моєї редакції, і відкомандировано... до штабу Грекова...

Ця брехня злетіла з мого язика зовсім невідповідно — тільки тому, що десять хвилин перед тим була мова з Трьомкою Ножновим. Але я зразу побачив, яке враження справила заява, що я відкомандирований до штабу, на пана полковника, дрібну комашку в цій самій армії. І тоді я ще додав — либонь, ніколи в житті ані до того, ані пізніше я не був такий зухвалий, як тієї хвилини:

— І зараз в штабі я прикомандирований до отамана-квартирмейстера. Так і перекажіть панові отаманові...

Скориставшись з того, що пероном сунув якийсь натовп військових, заступаючи мене від пана полковника, я відступив крок, потім ще два кроки і тоді мерщій подався геть.

Яке щастя, що я потрапив на очі саме цьому телепневі, а не зарізяці-сотникові чи й самому рудому отаманові! Але що ж тепер мені робити?

Не знаю, чи вірно я вчинив далі,— мабуть-таки, невірно, бо ж бригада вирушала на фронт, тільки спинившись на якийсь час на станції, і навряд, щоб мене почали розшукувати. Але тоді — з переполоху — я вирішив, що негайно мушу виправдати мою брехню. Мені здалось тоді, що коли я не виявлюся справді працівником у штабі, то... ще хвилина — і мене розстріляють без суду, як дезертира.

Не минуло й десяти хвилин, як я вже був біля колишньої жіночої гімназії. Падку мій! Який рідний і дорогий, а зараз, у цю хвилину, до болю жаданий був мені цей скромний двоповерховий червоної цегли будинок! Жаданий... як повернення в моє минуле, ну хоча б на два-три роки назад. Коли ми невинними гімназистиками, заховавшись отам, за високим дощатим парканом, очікували виходу після уроків «дам наших сердець», жадані «предмети» нашого юнацького платонічного кохання. А ще два-три роки перед тим, за тим же парканом заховавшись, закидали грудками глини або кізяками предмети нашої отроцької зневаги, тих же таки дівчаток, що, підрісши, за рік чи два ставали

дамами наших сердець. Вискочивши нагло з-за рогу, ми сіпали їх за кіски або непомітно пришпилювали на спини різних чортиків чи песиголовців...

І от зараз я стою перед цим же будинком, визираю з-поза того ж паркана і мушу потрапити туди, щоб влаштуватися писарчуком, уникнути мобілізації до якогось гайдамацького чи січовицького куреня.

Втім, серце скімлило мені особливо тужно й болісно тому, що був же цей будинок і моєю альма-матер. Адже, тільки почалась війна, більший будинок нашої хлоп'ячої гімназії реквізовано під військовий госпіталь, і майже всю війну, в старших класах, ми провчилися якраз тут, у другу зміну, в приміщенні гімназії дівочої.

Справді, як міниться життя!..

Темпора мутантур ет нос мутамур ін ілліс... Часи змінюються, змінюємося й ми разом із ними,— ніколи й гадки не мав, що доведеться мені прикладати до власного життя латинські прислів'я, за незнання яких я дістав не одну одиницю...

Я підійшов до вартового козака при парадному вході до гімназії і сказав, як навчив мене Трьомка Ножнов.

І от не минуло й години, як я вже сидів у колишньому рекреаційному залі жіночої гімназії — в кутку, огороженому кількома чорними класними дошками: то й була канцелярія отамана-квартирмейстера, на прізвище Сінклер, і дружина його (вона була за головного діловода) навчала мене, як треба вести книгу реєстру вхідних і вихідних паперів. Саме цю мізерію й доручено мені, новачкові, молодшому писарчуку.

А я не слухав її і очманіло роздивлявся навкіл.

Боже ж мій! Таж саме в цьому залі, в кутку, точнісінько отак огороженому класними дошками, два чи три роки сидів наш клас і ми писали латинські екстемпорале, а на уроках космографії на цих дошках креслили параболи перетинів руху небесних світил та вираховували різні синуси й косинуси, тангенси й котангенси... Саме сюди — нечуване зухвальство: просто під час уроку словесності, яку викладав нам інспектор Богуславський, на прозвисько Жанدارм,— нагло заскочив вічний студент Митька Добровольський і повідомив про зречення государя імператора всеросійського від престолу. Саме звідси — березневих днів сімнадцятого року — ми, рота військовізованих гімназистів, вирушили церемоніальним маршем на святочну маніфестацію на честь Революції та Свободи. А другого

дня саме тут, на всегімназійальному віці, ми вигнали з гімназії колишнє страховище інспектора жандарма Богуславського, і на цій стіні висіли тоді два транспаранти: «Свет и свобода прежде всего», «Где трудно дышится, где горе слышится, будь первым там!» І саме звідси — Жовтневих днів сімнадцятого ж року — покликані стати в лави оборонців Тимчасового уряду та Центральної ради проти більшовицького повстання, покидавши гвинтівки, ми розбіглися хто куди... А кілька місяців пізніше, здавши останній іспит на матуру, саме тут одержували в урочистій обстановці наші атестати зрілості, друковані на розкішних бланках трьохсотліття дому Романових, з портретами двох царів цієї династії — Олексія першого і Миколи останнього. Влада на той час була... гетьманська...

Ні, щось таки переплуталося в світі...

А втім, тепер мутантур ет нос мутамур ін ілліс.

Не пригадаю вже, чи записав я тоді в доручену мені книгу якісь вхідні чи вихідні папери, але Трьомка Ножнов і Женька Стефанович — вони працювали тут же — радо вітали мене: адже тепер нас було троє — тож не так самотньо жилося на світі кожному.

Та катастрофа чекала на нас того ж таки вечора.

Коли — не пригадаю вже, о котрій годині, — нас відпущено на обід, начальник канцелярії (чомусь запам'яталось і його прізвище — Хейло) сказав усім співробітникам: по обіді з'явитися з речами, — можливо, штабу доведеться цієї ночі передислокуватися, в кожному разі, штаб на осадному становищі й ночувати всім співробітникам тут...

Що вдієш? Ми з'явилися з речами. Та ночувати в штабі нам не привелось. Десь підвечір — вже сутеніло — вийшов наказ: негайно на вокзал, під закордонним пероном стоїть ешелон з класних вагонів. Штаб виїздить... до Галичини. Сорок хвилин на повантаження. Таращанці здобули Гнів'янь, підступають навально під Браїлів — і от-от можуть перетнути колію на Волочиськ і відрізати шлях до Галичини...

Я не міг навіть забігти до матері попрощатись: відлучатись заборонено. Гуртом, з рюкзаками за плечима чи валізами в руках усі співробітники штабу потовпились до вокзалу — закордонний павільйон був майже впрост перед жіночою гімназією. І за усіма — ми, троє жмеринських молодиків, теж...

Невимовна туга стисла мені серце. Таки встряв у ха-

лепу... Таки потрапив, куди не слід... Ще й виїздити до Галичини, за кордон. Чи надовго, чи повік — невідомо... Начальник канцелярії — отой Хейло — безжурно бадьорив, що це лише на кілька днів, щоб штабові спокійніше працювати, поки наші хоробрі козаки відіб'ють «червоні банди» та й підоспіють французи з Одеси. Але дружина отамана Сінклера — не так, щоб дуже голосно, — зітхала: мабуть, таки надовго... Я схильний був вилити їй: не з переполоху і не того, що зроду песимістичної вдачі, а тому, що обставини останнього часу, надто оті останні чотири чи п'ять днів, коли я побачив армію УНР зблизька і навіч, надто переконували мене: повік.

Разом із усім штатом канцелярії я розташувався в котромусь із вагонів з якимись старшими писарчуками, людьми мені мало знайомими, навіть і зовсім не знайомими, бо наше знайомство вичерпувалось кількома годинами сидіння в закуткові актового залу жіночої гімназії, відгородженому чорними класними дошками.

Я поклав свій кошик на горішню полицю, підійшов до вікна і в смертельній тузі споглядав — востаннє, як вирішив уже, — дорогий моему серцеві жмеринський вокзал, мої рідні місця, мое рідне місто. Скільки пов'язано з цим вокзальним палацом в гімназичні часи, в воєнні роки, з цією алейкою за парканом із старих шпал понад закордонною колією — надто саме в щасливі гімназичні роки, коли ми гуляли тут з гімназистками й тікали від педелів та класних дам; з цими бараками, що видніються за пероном, куди ми збирали перших сипнотифозних.

Журно поглядав я навсібіч — поїзда з гарматами по той бік двобічного перону, ешелону двадцятої гарматної бригади вже не було; він, отже, вирушив на фронт, з ним поїхав і наказ, що визначав мене дезертиром з карою — розстрілом без слідства й суду. Та вийшло мені, отже, не легше. Що подумає моя мама — де я, куди подівся? Адже я навіть не встиг повідомити, що маю виїздити і куди. Правда, забігши додому з'їсти обід, я залишив їй записку: вимушений стати на роботу в штабі. Вона, звичайно, побачить, що я взяв валізу, та й довідається, що штабу того вже нема, поїхав; куди — невідомо...

За вікном раптом з'явилися фізіономії Трьомки Ножнова і Женьки Стефановича.

— Юрка! — загукали вони. — Ти ось де! А ми тебе шукаємо! Чому ти не в нашому вагоні? Переходь до нас! Разом будемо їхати!..

Вони були веселі, піднесені — їм, очевидно, заїмпонувало... прогулятися за кордон.

— Та вийди хоч на хвилинку! Ще до відбуття добрих п'ятнадцять хвилин...

Знехотя я вийшов. Їх радісний, збуджений настрій мені аж ніяк не імпонував.

Та тільки я вийшов і ми всі троє віддалились на кілька кроків від поїзда, вирази обличчя у Трьомки й Женьки враз змінились.

— Юрка! — аж перестрашено зашепотіли вони. — Невже ти й справді вирішив їхати?

— Тобто як? — не зрозумів я. — Наказано ж. А ви?

— Та ти що? Малахольний? Тікати треба! Ми не поїдемо!..

Мені зовсім стало страшно: вони не поїдуть, отже, я знову залишуся сам-один?

— А як же... як же... ви не поїдете?

— А так. — Трьомка взяв ініціативу на себе. — Я виніс свою кошолку з вагона і сказав, що перебираюсь у вагон до Женьки, а Женька виніс свою і сказав, що перебирається в вагон до мене... А твоя кошолка де?

Тепер вже рішучість з'явилась і в мене:

— Чорт з нею, з кошолкою! Давайте зразу тікати...

Та Женька виявився надто практичним:

— Ні, — сказав він, — там у тебе і білизна, і ковдра. Пропадуть же. Я піду зараз до тебе в вагон і скажу, що ти перебираєшся до нас...

І він вже побіг до мого вагона.

Трьомка пояснив:

— Наші кошолки ми приткнули отам, під павільйоном. Знаєш, за кіоском для зельтерської води? Зразу ж, на видноті, тікати не можна. Треба вдати, що ми просто прогулюємось, поки поїзд не рушить. Тоді почнемо неначе підбігати до своїх вагонів і... там уже буде видно: з насипу вниз, у пролам, де шпали бракує, на алейку — і хода... А тоді повернемося за кошолками...

Женька Стефанович вже йшов до нас з моєю кошолкою на плечі.

— Розумієш, не хотіли й давати! Тільки, коли я сказав, що в нашому вагоні їде сам Хейло і я з ним уже погодив, тоді вони відступились...

Саме в цей час пролунав дзвінок — тоді ще на відхід поїзда дзвонили, і це вже був другий дзвінок, ще хвилиною — і буде третій. На пероні знялась метушня: хто про-

щався з кимось, хто поспішав до свого вагона — і Женька з моєю кошолкою метко вйїнув між натовпом до кюска для зельтерської. Ми з Трьомкою з веселими, як нам здавалось, але заклопотаними обличчями, побігли вздовж поїзда, поспішаючи, мовляв, до свого вагона. Пролунав і третій дзвінок. У вікні м'якого мелькнули обличчя отамана Сінклера і його дружини, нашого старшого діловода...

Свисток — і поїзд рушив.

Що ж, аж нарешті все відбулось точно так, як і задумано. Ми скотилися з насипу, пролами в паркані нам були відомі ще з гімназичних часів — ми метко шмигнули в один, алейка — мозаїчні плитки аж засвистіли під нашими підшвами, от і подвір'я електричної станції, рїг. Ми завернули за рїг — і ще побачили хвіст «нашого» поїзда. Поїзда, що мав одвезти нас до Галичини, невідомо — надовго чи назавсім.

І тут, за рогом, ми троє вдарили навприсядки...

Потім, коли від поїзда вже й паровозного диму не залишилось, ми повернулись на перон і з-поза порожнього кюска для зельтерської, яким не користувалися вже чотири роки, з останнього дня перед першою світовою війною, ми вийняли свої кошолки і розійшлися по домівках.

Можливо, то був найщасливіший день у моєму житті. В кожному разі — на ті часи.

Та — як знає читач з попередніх розділів — тогочасні труднощі для мене ще далеко не закінчилися, і від ворожої мобілізації доводилось тікати ще не раз. Але цього разу, про який мова, щасливий кінець теж був ще не близько попереду, адже місто ще перебувало під владою Директорії, а червоні частини — оті тим часом казкові ще таращанці — вели криваві бої під Гніванню й під Браїловом: канонаду з фронту вже було виразно чути і вночі і вдень.

Тієї ночі я, звичайно, вдома не ночував. Заховатись я дїбрав такого способу: в отих бараках, що восени стали першими бараками нашого сипнотифозного загону добровольців, тепер розташувався так званий дозорний пункт Червоного Хреста, тобто невеличкий загін — лікпом і кілька санітарів, котрі знімали хворих з ешелонів та вибїрували трупи по території залїзниць. Все це були знайомі мені люди по роботі, і я просто прийшов до них і признався, чому вдома ночувати не можу. Отак і проминула та ніч.

А ніч то була дивовижна. То була ніч, коли в Жмеринку прибув і сам Петлюра, прямуючи до Галичини, а довколиш-

ні села підняли повстання й напали на Жмеринку, щоб Петлюру захопити.

Дивна була «тактика» і «стратегія» того селянського повстання. Не знаю, хто керував ним, але розрахунок був на «психічну атаку». Коли зовсім вже запала ніч — то була чорна, безмісячна ніч, — я вийшов з дозорного пункту на повітря. Дивовижне видовище встало перед моїми очима.

Треба сказати, що жмеринський вокзал, вся привокзальна територія залізниці з усіма службами розташовані на височенному пагорбі-насіпу і всі околиці видно далеко навсібіч. Так-от в цю хвилину по всьому обрієві, — надто добре видимо з півдня й південного заходу, — майже суцільне палахкотіло вогненне коло. То селянські повстанці обложили місто і не сховались у темряві, а, навпаки, дали про себе знати, розклавши величезні багаття. То була надзвичайна, хвилююча й моторошна, картина. Пізніше, вже після повстання, стало відомо, що при тій психічній атаці вжито хитрого тактичного заходу: вогні багать суцільним вогненным кільцем зухвало оточили Жмеринку, але була то лише демонстрація зухвальства, бо самі сили повстанців, залишивши оте вогненне кільце позаду, тихо, потай скрадалися до міста в п'ятні безмісячної, чорної ночі.

Звичайно, в ту ж мить знялася стрілянина. Гатили гармати з насипу від вокзалу, гатили панцирники, що з'явилися з одеської та київської колій, торохкотіли кулемети. І, незважаючи на цей рясний огонь, повстанці таки підійшли до самісінького насипу — вже чути було їх вигуки «ура».

Поїзд Петлюри, висвітлюючи огнями, справді прибув на вокзал і був обстріляний групами селянських повстанців та залізничників, що приєдналися до них. Але Петлюри в тому поїзді... не було... Темним, без огнів, панцирником він прохопився з київської, від Вінниці, колії, простісінько на волочиську — і подався на Кам'янець. З повстанського зашморгу він вискочив: діяла зрада — Петлюру про дії повстанців попереджено.

Я не буду тут повертатись до докладного опису тих подій: у моєму романі «Вісімнадцятилітні» ці події відтворено докладно, лише з невеличкою дозою домислу.

Повстання закінчилось поразкою: над ранок прибули «січові стрільці», відвернули повстанців від міста, і ще довго — цілий день — петлюрівські гармати з залізнично-

го насипу громили далекосяжними снарядами околишні села, пускаючи їх за димом.

Та минуло ще два чи три дні боїв під Браїловом та Ліляками — і в Жмеринку таки вдерлись оті казкові тарашанці з батьком Боженком на чолі.

Боженка я бачив на вокзалі — в кавказькій бурці з гострими широкими плечима й чорній смушевій шапці на потилиці. В руці у нього був нагай, і тим нагаєм він періщив себе по халявах чобіт.

А ближче знайомство з самими тарашанцями відбулося того ж дня, вже в мене дома.

Я повернувся-таки з свого сховища на дозорному пункті, на превелику радість моєї мами,— живий та здоровий, і ми якраз снідали, коли раптом у двір заскочило кілька чубатих хлопців — отих тарашанських бійців.

Двері надвір не були взяті на клямку, тільки причинені, і вони — четверо — ввалилися до кімнати. То були картинні, я б навіть сказав, мальовничі постаті: розпанахані гімнастерки на грудях, дарма що день був холодний, провесінь, вночі присипало сніжком; шапки набакир, з-під шапок чуби — як в козаків-дончаків, на шапках — широкі червоні бинди.

Ми з мамою звелись їм назустріч — що таке, в чому справа? — а вони роздивлялись по кімнаті мовчазно. Раптом погляд одного з них прикипів до кутка: там,— більше за давньою традицією, аніж для потреби, бо мама була активна атеїстка,— висіли ікони — давні якісь ікони, дерев'яні, мальовані, але такі старі, що й не розібрати вже, якого бога там намальовано, здається, діва Марія з немовлям Христом біля пазухи. Тарашанець — той, що прикипів поглядом до ікон,— вийняв з-за пояса наган і раз по раз тричі вистрелив. Був він вправний стрілець: всі три ікони розкололись і трісками впали долу.

— Потому́ как бога нет! — резюмував тарашанець свій учинок.— Ми до вас постоем. Отут будемо спати, доки батько пожене гідру контрреволюції далі — топити в Чорному морі.

— Будь ласка,— мовила мама,— ми дуже раді...

— Чаї розпиваєте? — поглянув тарашанець на чайник на столі та філіжанки.— Ану, мамашо, насип і нам чайку — погрітися після веремії...

Він був, очевидно, за найстаршого поміж чотирьох, бо на його слово інші трое негайно посідали до столу.

— Ге,— констатував найстарший тарашанець,— то ви,

видать, таки не з буржуїв, раз чай у вас несолодкий? І чорні сухарики споживаєте замість божого хліба? Ану, Петько, вивертай торбу!..

І на столі враз з'явився пакунок з монпансьє та буханка добре випеченого білого хліба.

— Наливай, наливай, мамашо, та гаряченького! І призволяйтеся, люди добрі, раз ви не буржуї! — гостинно присунув він монпансьє та паляницю.

Словом, за ті три чи чотири дні, що хлопці-таращанці стояли в нашій хаті постоем (з найстаршим мені припало спати в одному ліжку «валетом»), ми стали гарячими друзями, і, від'їздивши топити буржуазію в Чорному морі, вони залишили нам чималу торбинку монпансьє (якраз розгромили ешелон з Северинівської цукроварні), буханок зо дві хліба ще й цілу квартиру пшона. А найстарший подарував мені на спомин капшук для тютюну, правда, на вимін за дві пачки махорки.

Чи загинули ті добрячі хлопці — родом з самої Таращі — у важких боях під Рахнами, де таращанців спинив петлюрівський Чорноморський кіш, завдавши їм тяжких людських втрат? Чи, може, вийшли вони з кривавої битви й живуть та працюють і досі?.. Мама прала їм сорочки й вичісувала воші з чубів...

А другого дня по визволенню Жмеринки таращанцями я зустрів на вулиці Кольку Макаревича... Він ішов, аж перехилившись під важенням на спині тягарем — величезною пакою книжок.

— Колька! — аж вжахнувся я. — Навіщо тобі стільки книжок? Хіба ти їх усі перечитаєш?

— Атож! — лагідно відказав Макар, скидаючи ношу під ноги, відсапуючи й стираючи піт з чола. — Не зразу, звичайно, а за якийсь час. Тільки це я не для себе: відкрити-завершити бібліотеку в професійному клубі — він буде в тому двоповерховому будинку, що на розі Центральної і Графської, знаєш? І мене призначено бібліотекарем. На от, почитаєш! — тицьнув він мені до рук брошурку. — Тільки ж, як прочитаєш, неодмінно поверни, бо я зразу заведу каталог і тебе запишу. Ти пробач, але я поспішаю... — Він нахилився, ухопив свою паку й напружився, щоб її підняти. — Ану, завдай мені на спину...

Брошура була — «Коммунистический манифест».

Отак ця книга потрапила мені до рук уперше. Випадково, на вулиці, з рук ровесника.

Невдовзі я повернувся в Червоний Хрест і приступив до

виконання моїх обов'язків, перерваних петлюрівською мобілізацією та двома втечами від неї. Повернувся згодом і до роботи в театрі.

Отак, либонь, дошкульний, гіркий та образливий період — «ніхто і ніщо» — доходив кінця. Попереду ще буде складне і трудне життя, але тепер принаймні я вже знав — хто та що мені чуже.

Що тобі *чуже*, мої ровесники повинні були осягати найперше — ще перед тим, як визначити, що тобі рідне й миле серцеві, саме для того, щоб це визначити. Аж потім приходило — з ким тобі йти? Ба й сам хто ти еси?..

Так ми виходили на свій життєвий шлях.

ЯК Я БУВ АКТОРОМ

Власне, чи й писати мені про цю пору мого життя?

Адже книга «Театр невідомого актора» написана вже тридцять років тому, і в тій книзі чимало автобіографічного. Точніше, автобіографічною є вся канва повісткування, а декотрі епізоди з повісті взагалі є точними записами моїх власних театральних «пригод». Не бракує там і роздумів про театр — саме тогочасних моїх роздумів.

І все ж таки я пишу.

Бо «Театр невідомого актора» написаний *тридцять* років тому, а я мушу кинути погляд на моє акторство сьогодні, на схилі віку; бо в тій книзі превалювали відображення фактів та добір читабельних епізодів, а нині я почуваю потребу розглянути самий тогочасний театральний процес та й на себе глянути в тому процесі; бо була то все ж таки *повість*, белетристика, а в цих записах я буду тільки публіцистом і мемуаристом.

Актором — професіональним актором — я справді став випадково — отак, як повідав у «Театрі невідомого актора»: тікав від бруталної розправи п'яної денікінської офіцерні і заховався за лаштунки театру; уникав далі мобілізації до денікінської армії і залишився в складі місцевої трупи — відразу під чужим прізвиськом (Федотов), а з поверненням у місто червоних частин — під власним у Червоноармійському театрі-студії при повітовому військоматі. Так почалася моя акторська «професіоналізація» і закінчилась невдовзі — всього за п'ять років — у столичному тоді (в Харкові) центральному Українському театрі імені Івана Франка.

П'ять років. Тільки п'ять років — чи ж варті вони уваги?

Адже в акторській професії п'ять років зовсім незначний час, і рідко коли актор досягає примітних, вартих уваги вершин за *перше* п'ятиріччя своєї роботи.

Мої акторські «досягнення» справді уваги не варті: акторським талантом бог мене не обдарував. Але ті п'ять років моєї роботи в театрі припали на вельми примітне п'ятиріччя в самому процесі становлення новітнього, революційного театру — театру на зламі епох. А цей період вартий пильної уваги, тим шаче. Ію в екскурсах сучасних театрознавців ми здебільшого зустрічаємо білу пляму, порожнє місце, коли мала б зайти мова про перші роки становлення Театру революції. До того ж більша частина моєї акторської пори пройшла в театрі фронтовому в роки громадянської війни, в театриках провінціальних, яким тоді — коли не існувало ще ні радіо, ані телевізії, і навіть кіно було рідкістю — не було числа, і були вони, власне, чи не єдиним масовим мистецьким виявом перед величезною аудиторією зовсім нових глядачів, тисячами й сотнями тисяч піднятих з абсолютної темноти дореволюційної пори. Історики театру й театрознавці ще сяк-так висвітлюють діяльність тодішніх центральних, столичних театрів, а всю тодішню периферію просто обминають, не знаючи нічого про неї або нехтуючи нею. А тим часом переважна маса тогочасних глядачів — оті тисячі й сотні тисяч — якраз центральних театрів і не знали, не бачили, а периферійний, провінціальний театр весь час був з ними в кожному місті й містечку, мало не при кожній-сінській фронтівій військовій частині: кожна армія неодмінно мала свій червоноармійський театр при поармі (політвідділі армії), мали його багато дивізій і навіть полків, мав свій театр і кожнісінський повітовий військкомат або ж повітовий відділ народної освіти. Театр у роки громадянської війни, кожний театрик, або, як тоді казали, трупа були, власне, значущими осередками ідеологічної роботи серед червоноармійців та місцевого населення. Художня «продукція» тогочасних провінціальних театрів неодмінно поєднувалась із будь-якими іншими заходами пропагандистської та агітаційної роботи: лекції чи доповіді перед виставами, агітбригади (агітпоїзди) для виїзду на фронт, поширення літератури, преси чи агітлістівок тощо.

Без перебільшення треба констатувати, що роль театру — і в першу чергу отого периферійного, провінціального театру — в ті часи була величезна, незрівнянна проти

часу теперішнього, так збагаченого різними іншими засобами масових мистецьких контактів з глядачем — кіно, радіо, телевізія.

І в той же час цей контакт — для здійснення важливих, широких ідейних завдань — був надзвичайно обмежений своїми засобами і насамперед тому, що театр не мав відповідного, еквівалентного, як казали тоді, вимогам доби, ідейно виразного репертуару і живився переважно або покидьками старого дореволюційного театру, або репертуаром, наспіх та часто невправно скомпонованим самодіяльними силами.

Саме в цьому, — в «трансплантації» отих покидьків старого дореволюційного театру провінції, мистецьки приниженого та ідейно бідного, ба й раз у раз шкідливого, на кін тільки започатковуваного Театру революції на спожиток масовому глядачеві, — завинив і я. Саме в цьому — в ширенні перших примітивів «революційного звучання»¹ — я також винний.

Але вернімося до початку.

Професійним актором я став, як сказано, випадково, та мій інтерес, мій потяг до театру був, мабуть, не випадковий.

Вперше я побачив театр, коли було мені років п'ять чи шість, у Києві на Подолі в якомусь театральному приміщенні, що було тоді, коли не помиляюсь, там, де тепер розкинулись корпуси фабрики імені Смирнова-Ласточкина. Або можливо, в Контрактовому залі². Що то був за театр і яка то була «труппа» — не пригадаю. Але пам'ятаю точно: виставлялося п'єсу «Крути, та не перекручай». Окремі сценки та виконання окремих акторів пригадую й досі. Потрапив я до театру з батьками в час котрогось переїзду моїх вічно мандрівних батьків з одного міста до іншого, з однієї роботи на іншу. В той же переїзд побував я з батьками і в опері — на виставі «Аїда». Запам'яталась мені арія Радамеса і циркуляція по авансцені вояків у шоломах, зі щитами та списами. Пригадую, щось мене в час дії надто вразило, і я на повен дитячий голос виказав свій протест, чим викликав загальний сміх у залі. Доброго тоді дали мені батько з мамою прочухана і пообіцяли, що більше ніколи не візьмуть до театру.

Саме з того часу я театром і «заболів».

Розумію тепер: мене полонив самий факт «несправжності», самий прийом «вдавання», самий спосіб «гри» під

справжнє, сама можливість прикинутись не тим, хто ти є насправді, можливість бути ким завгодно, хоча ти ним і не є.

Від того часу я й почав «грати в театр». Старша сестра теж захопилася театром і разом із своїми ровесниками влаштувала домашні вистави або «живі картини» та «живі шаради», і я аж трусився, щоб і мені приділено було будь-яку «роль», здебільшого безсловесну: звіра — і я гарчав та стрибав, кішки — і я нявчав, квітки — і я вбирався у відповідні паперові шати. Коли ж ніякої вистави вдома не влаштувалось, я «представляв театр» сам — перед глядачами, батьком та мамою, або й без глядачів — сам перед собою: перекидався, танцював, співав (не мавши ні слуху, ані голосу), декламував без слів, самий ритм та вигадану тарабарську риму. Або й скомпонував якісь сценки-пригоди (з індіями, розбійниками абощо) і виконував у них усі ролі сам-один — так, як це довелось вже мені побачити в цирку, коли виступав знаменитий у ті часи «трансформатор та престижджитатор» Франкарді.

Невдовзі я такі сценки-вигадки почав записувати, почувши, що є такі спеціальні люди, що «вигадують театр». Пізніше, в гімназичні роки в середніх класах, моя «драматургічна діяльність» знайшла собі вияв у інсценізуванні: я брався інсценізувати достеменно все, що трапляло під руку, — оповідання, котрі читав, або уривки з більших літературних творів. В ті ж роки вдався і до «справжньої» драматургії — написав кілька «повнометражних» (на чотири-п'ять дій, як тоді писалося) п'єс. Пригадую зараз дві з них (назв не пам'ятаю). «Ідея» однієї полягала в боротьбі добра і зла, і навіть два головні персонажі мали відповідні прізвища: ДОБРОвольський та КОЗЛОвський. Щось було в сюжеті тієї «п'єси» і від спорту, яким я на той час вже захопився, бо фінал п'єси відбувався на килимі в турі французької боротьби двох головних героїв і закінчувався, звичайно, перемогою ДОБРОвольського. Друга п'єса-поема мала «космічний» сюжет — щось таке про світоспоруду — і написана була важеним гекзаметром. То й не дивно, бо саме в той час за курсом «словесності» в гімназії ми вивчали поетичні розміри та архітектоніку.

Всі мої переписи, віршування, інсценізації та п'єси я акуратно переписував (почерк тоді в мене був відмінний!) і ретельно опрацьовував сам у книжечки, захопившись мистецтвом палітурника. Так назбиралась у мене чимала «бібліотечка» власних «творів» — ціла полицка в моїй шафі. Раз

у раз я підходив до неї, виймав котрийсь із «творів», гор-тав, перечитував — і серце мені знову солодко завмирало: було то почуття якогось смакування, а може, й передчуван-ня творчості. Були то хвильні й щасливі хвилини мого отрочтва і юнацтва.

Коли після закінчення гімназії я повівся з родини, се-стра, що родини трималась, довгий час зберігала ті мої «опуси», навіть забрала з собою до Ленінграда, куди переїхала на роботу: там, під час другої світової війни, все це й загинуло разом з моєю сестрою.

Театр тоді, в старших класах гімназії, я вже відвідував часто: спектаклі мандрівних труп, що заїздили на гастро-лі до нашої Жмеринки. Багато їх було. Запам'яталися з них: російські антрепризи Фогеля, Лубенцова, Спранце, українські — Прохоровича, Колісниченка, Макарченка. До днів Лютневої революції відвідувати театр доводилось потай (бо гімназістам це заборонялось) — з-за лаштунків або й вдаючись до переодягання; від Лютневої револю-ції — відкрито. Передививсь я за ті три-чотири роки силу-силенну різних вистав — драматичних, музично-драматич-них, навіть фарсів, аж до порнографічної «Блудниці Митраторы» — з тих, що геть пізніше прибрали на Заході певного жанру стриптизу.

Тож не дивно, що коли в дні першої світової війни перед нами, гімназістами, поставлено завдання ставити спектак-лі по численних у Жмеринці госпіталях для поранених, то я залюбки віддався цій справі. Вистави то були російські: «Хірургія» та «Ювілей» за Чеховим і навіть... «Ревізор» Гоголя.

Так почалось моє театральне аматорство.

В «Хірургії» я грав, як уже згадувано, центральний пер-сонаж — дячка з хворим зубом («С воскресным днем вас, Сергей Кузьмич, к вашей милости!..»), гугнявив, гундосив, верещав — і мав колосальний успіх і перед гімназичною аудиторією, і раз у раз у виставах по численних госпіталях нашого міста. В «Ювілеї» грав бухгалтера Хіріна — теж головну роль: то мимрив та бурмотів собі під ніс, то здій-мав лемент, на додаток ще й хвицаючи ногою, — і вже був признаний у всегімназичному масштабі безсумнівним та-лантом, якому шлях тільки на сцену. В «Ревізорі» викону-вав роль безсловесного поштмейстера, але вихитрювався на такі мімічні позиції, що «клав покотом» від сміху гляда-чів.

Все це трюкацтво: гундосий дячок, бухгалтер з хвицаю-

чою ногою чи поштмейстер з ідіотськими гримасами — все те було низькопробне комікування «на публіку», публіку невимогливу, невисокого рівня культури, і набрався я того трюкацтва з бачених вистав у тих провінціальних гастролерів з труп Лубенцова, Прохоровича, Колісниченка чи Марченка.

Чи були ті мої театральні заботи виявом поривання до театру, покликання на стезю акторства?

Ні. То було просто прагнення взагалі виявити себе, прагнення кудись подіти надлишок власної молодечої снаги, в якій були, очевидно, якісь творчі покликання, мені самому ще не зрозумілі, ба й неусвідомлені, певна річ. Жодної хвилини не думалося мені піти до театру й зробитись актором.

А проте в час літніх гімназійних вакацій доводилось мені брати участь і в спектаклях справжніх, тобто професійних — мандрівних, гастрольних — труп; звичайно, в ролі статиста. Переїзні трупи гастролювали в ті часи невеличкими складами основних акторів на всі традиційні ампула (герой-любовник, любовник-неврастенік, резонер, характерний комік, героїня, інженю-драматік, інженю-комік, трагесті, грандам тощо), а для дрібних, «вихідних», ролей та статистів для «натовпу» в масовках набирали з місцевих amatorів. Отаким статистом у натовпі доводилось «фігурувати» і мені (без оплати, лише за контрамарки на спектаклі гастрольної трупи), а один раз — не пригадаю, в якій п'єсі, — виходив я навіть у фракці, лакеєм, і проказував якесь одне речення, на кшталт «кушать подано».

Чи розумів я тоді театр і чи мав якісь свої уподобання?

Теж ні. Всі спектаклі гастрольних труп, котрі я бачив, здавались мені прекрасними, а гра акторів — високим мистецтвом. Все мені подобалось: і спектакль «Павел Первый», що гримів тоді по всій театральній провінції «бойовиком»; і «Ой не ходи, Грицю» — неодмінний шедевр усіх гастрольних «русско-малорусских» труп; і «Рассказ о семи повешенных» за Леонідом Андреевим — вершина тодішнього революційного репертуару, виставлена якимсь колективом одеських акторів із актором Спранце в головній ролі; і оперети «Прекрасная Елена» чи «Сільва», і фарси «Нюбея» чи «Жених под кроватью».

Театр спокушав мене тоді зовсім не можливістю самому взяти в ньому участь і не бажанням виконувати ролі, а взагалі, так би мовити, в цілому: піднесеність, святковість самого спектаклю, залаштункова метушня, процес гриму-

вання й переодягання, навіть малювання декорацій. Художникові-декораторові при залізничній аудиторії — так звалося театральне приміщення на території залізниці в Жмеринці в приміщенні старого вокзалу — Єрмолаєву, колишньому залізничникові, що, спившись, закинув свій фах і пристав до театральної справи, я залюбки допомагав розтирати фарби чи мити пензлі та квачі і радів, коли він довіряв мені розмалювати рекламний на якийсь спектакль плакат.

І знову в своєму «поцінуванні» театру, як такого, я не виказував прихильності ані до котроїсь з його форм чи якогось напрямку.

А втім, чи й були тоді «напрями» в провінціальному театрі, який доводилось мені пізнавати і з пізнання якого й починалось моє знайомство з театром взагалі?

Власне, ті «напрями» ми — не лише молодь, подібна до мене, а загалом глядацька театральна провінція — розрізняли лише за мовною відзнакою: був театр російський і театр український (частіше вживано тоді «малоросійський»).

В російському твердо встановився тієї пори стиль так званого «психологічного» театру — і всі провінціальні мандрівні трупи неухильно його дотримувалися виставами своїми й манерою гри, по змозі точно копіюючи аналогічні вистави та гру акторів театрів столичних чи великих провінціальних центрів — Петербурга, Москви, Києва, Одеси. Так і говорилося: цей спектакль ми ставимо так, як у Корша (в Москві), а цей — за Александрінкою (в Петербурзі), а найбільше — так, як у Соловцова в Києві чи Синельникова в Харкові. Вершиною сценічного мистецтва — з вуст передової частини інтелігенції — визнавалися «Три сестри» і «Дядя Ваня» в Художньому театрі (говорилося — «у художників»), вершиною революційності — «На дні» Горького. І треба відзначити, що на ці спектаклі, коли їх повторювано якоюсь мандрівною гастрольною трупю у нас у провінції, місцева передова інтелігенція ходила в піднесеному й урочистому душевному стані — наче до церкви, втім, так і називаючи тоді театр «храмом мистецтва». Отаке ставлення прищепилось і мені, особливо від мами, котра не пропускала жодної вистави гастрольної трупи. Батько ставився до драматичного театру індиферентно, полюбляючи тільки оперу, яку не раз їздив спеціально слухати в Київ. Отже, мій театральний смак, власне, традиційне сприймання театального видо-

вища формувалися саме під враженням від тогочасного російського психологічного театру. І враження ті були сильні, бо раз у раз акторський склад гастрольних російських труп був зовсім непоганий, до того ж у цих трупах часто гастролювали видатні майстри тогочасного театру. Мені привелось бачити в ті роки зірок провінційальної сцени — Полевицьку, Юреневу, Жвірбліс, Орленева, Горєва, Кузнєцова, Харламова.

І їхня гра, і саме їхнє ставлення до своєї професії мене захоплювали та хвилювали.

Не можу не пригадати вельми характерних епізодів театральної тогочасності, свідком яких довелось мені бути.

Гастролював, — не пригадаю вже, в якій трупі, — у нас в Жмеринці Харламов. Я при тих гастролях метушився за лаштунками — либонь, мавши виступити в ролі статиста. Харламов тяжко захворів, і на спектакль його принесли на ношах два санітари. Так він і лежав на ношах — в гримі та одежі за роллю (забув, що то був за спектакль) — за лаштунками біля виходу на сцену. Очі його були заплющені. Але от сценаріус кинув: «Приготуватись!» — і Харламов, не розплющуючися, сів на ношах. «Готовий!» — Харламов встав на ноги, як на пружинах. «Пішов!» — І Харламов молодю, бадьорою ходою вийшов на сцену. Свій вихід, побудований на динаміці руху й на довгих, мужніх монологів, він провів з виключною експресією, енергійно й молодю, зриваючи мало не після кожного речення бурю оплесків... Вийшовши з кону, впав на носі, і санітар тут же зробив йому якесь впорскування. Він лежав зовсім знесилений, нерухомий, блідий навіть під гримом і міцно склепивши повіки. Так тривало весь спектакль — від виходу до виходу на кін.

Другий епізод — з Орленевим. Це вже пізніше, при початку двадцятих років, у Харкові, коли я, покинувши акторство, «діяв» на посту інспектора театрів. Орленев гастролював у своїй «коронній» ролі «Орльонок». Я підійшов до приміщення театру (на Сумській, 9) хвилин за десять-п'ятнадцять до оголошення початку. Перед входом до театру вирував натовп — біля ліхтарного стовпа щось відбувалось за участю міліціонера: виразно виднівся його сірий високий шолом (тоді міліція змінила кашкети з червоним верхом на німецькі шоломи з пуп'яркою на маківці). Я просочився крізь юрбу, і побачив, і почув таке: Орленев зовсім п'яний, як кажуть, в дим, тримався однією рукою за ліхтарний стовпчик, а за другу руку його тягнув міліціонер.

Очі в Орленева були зовсім каламутні — невидючі, галстук набік, сорочка розстебнута й розтерзана, рухи — безвільні, мляві, нескориговані. Міліціонер всовищав надзвичайно в ті часи популярного артиста:

— Товаришу Орленев! Вам же зараз грати! Зараз же має початись спектакль! Товаришу Орленев! Та йдіть же до театру! Я вас благаю...

Але в Орленева підламувались ноги, він осідав біля ліхтарного стовпчика, якого ніяк не хотів пуститись. Міліціонер піднімав його за допомогою співчуваючих з натовпу, ставив на ноги, але Орленев знову сідав долі...

Я мерщій попрямував до театру — що робити? Відмінити спектакль? Скандал!..

Але за десять хвилин, як і призначено, завіса пішла вгору і ще за кілька хвилин мав бути вихід Орленева — його «коронна мізансцена»; він вибігає з глибини, вистрибує на кушетку, що стоїть впоперек кону, і, розкинувши широко руки, проказує: «Мне двадцать лет, и ждет меня корона!»

Ось і хвилина виходу, двері вглибині широко розчиняються, з них вибігає Орленев — той же Орленев, що півгодини тому не міг звестися на ноги біля ліхтарного стовпчика, легко вистрибує на кушетку і дзвінко та молодо гукає в глядацький зал:

— Мне двадцать лет, и ждет меня корона!

Було Орленеву тоді, мабуть, під шістдесят.

Я згадав ці епізоди, щоб наголосити: актор старого російського провінціального театру, надто його корифеї (а творили той театр і давали йому обличчя саме ті провінціальні корифеї), — актор цього театру тоді, знову наголошую — тоді, хоч як теревенили неприхильно про його моральність в обивательських колах, викликав у мене лише почуття пошани. А в обивательських колах — знизу аж до самого верху тих кіл — до актора поза коном театру, поза ролями, які він виконував, ставилися зверхньо, погордливо, навіть зневажливо. Йому аплодували на виставі, навіть кидали букети квітів, але на вулиці не пізнавали і в гості до себе не запрошували: їх, як казали тоді, «не приймали».

Звичайно, з такого загального стану були й окремі винятки поміж молоддю або фрондуєчими, ліберально настроєними «нігілістами». Коли додати до мого захоплення грою акторів та їх ставленням до праці ще й ту атмосферу «храму мистецтва», яку створювала довкола театру молода інтелігенція, то зрозуміло, що ріс я і формував

свої уподобання під благотворним впливом тогочасного російського театру. І починав я свої перші аматорські кроки на сцені теж театру російського.

Пізнавати український театр я почав ще хлопцем переважно з гастролей «руско-малорусских» труп: Прохоровича, Колісниченка чи Макарченка. Навіть у нашій провінціальній Жмеринці ці трупи рідко коли гастролювали в центрі міста — в залізничній аудиторії, приміщенні кінематографа «Міраж» чи в літньому театрі «Вишневий сад». Українські — «руско-малорусские» — трупи тулились по околицях: в літньому театрику «Роши Белинского», на базарі в кінематографчику «Мініатюр», в бараці етапного пункту на військовій рампі чи на відкритій ротонді на території колишніх одинадцятого й дванадцятого полків. Не знаю, чи то поліція не давала їм дозволу на вистави в центрі містечка, чи самі вони обирали ці місця, не мавши відповідного фінансового забезпечення в центральних приміщеннях. Так чи так, але гастролі українських труп відбувалися завжди на околицях, але ми, юнаки, завжди були там на кожній виставі, збивали собі долоні від оплесків, закидали виконавців нашими гімназичними кашкетами або й букетами квітів, нарваних, певна річ, по сусідських садках, не раз жертвуючи власними штаньми, шмаття від яких залишалось в зубах сторожових псів.

Повторюю: не знаю, чи добре вони грали, чи недобре, — нам це було добре. Спогад — хвильний, сповнений подяки — залишився в мені, і боляче мені, що не запам'яталося жодного прізвища отих провінціальних примадон та провінціальних корифеїв, що потрясали наші юнацькі душі в «Ой не ходи, Грицю», «Циганці Азі», «Жидівці-вихрестці» або «Доки сонце зійде, роса очі виїсть». Протягом двох-трьох років у старших класах гімназії, а надто в останньому, восьмому класі, вже після Лютневої революції, передивився я, мабуть, усі «репертуарні» п'єси тогочасних мандрівних українських труп. Передивився і навіть багато запам'ятав, так що коли кілька років пізніше довелось й мені якийсь недовгий час працювати в українському театрі з подібним репертуаром, то без особливого напруження — з однієї тільки репетиції — «входив в ансамбль» репертуарних уже акторів.

Що ж до корифеїв Заньковецької, Садовського, Саксаганського, яких тоді я бачив лише зрідка, в небага-

тьох виставах, то ті юнацькі враження так і залишилися досі, на схилі віку, найкращими спогадами з мого життя.

Що хвилювало й захоплювало мене?

Певна річ, не лише мова: захоплювала сама гра акторів, яка приймалась тоді як мистецький шедевр.

Вабив і сюжетний сантимент п'єс — він якось точно відповідав юнацькій (в ті часи, не знаю, як тепер) схильності до романтичності.

Вабила і етнографічна своєрідність репертуару: пісня, танок, одяг, елементи побуту.

Застерігаю: я викладаю тут зараз так, як думалося й сприймалося тоді, юнацької пори, в часи дореволюційні, на рівні тогочасних контактів між нами, провінціальними молодиками, глядачами переважно по контрамарці, та приступним для нас провінціальним, але недосяжним, бо аж «у храмі мистецтва», театром. Пізніше моє ставлення до театру — і українського, і російського — зазнало значних і неодноразових змін та корект (я кажу «моє», бо не повноважний говорити за ціле покоління, але гадаю, що не зроблю кричущої помилки, коли скажу «наше», бо ті зміни в ставленні до театру, ба й у самому мистецтві театру, відбулись насамперед якраз на нашому поколінні).

Ті зміни почались, — або точніше — я почав їх ще не усвідомлено «передчувати», — ще тієї ж пори юнацького захоплення тогочасним театром. І саме через зіставлення театру російського з театром українським. Мову веду про те, що в моєму власному (як, проте, і в багатьох моїх товаришів-одноліток) думанні про театр, зважуванні своїх вражень або просто в реакціях на бачений щойно спектакль у російському психологічному чи українському етнографічному театрі я сам раз у раз наштотхувався на оте зіставлення. Етнографізм українських вистав полонив своєю театральністю, але й дещо пригнічував через свою наче відірваність від сьогоденності, «периферійну» сільську обмеженість — я, міський житель, прагнув відображення міського побуту та специфічних міських проблем! Пізніше я умів уже й сформулювати причину отого відчуття пригніченості: неінтелектуальність п'єс етнографічного театру. Російський театр — тогочасного психологічного стилю — якраз і позначався отією інтелектуальністю, інколи справжньою, а інколи, щоправда, фальшивою, вдаваною. І йшов він

якраз по міських сюжетах та проблемах, сільські здебільшого проминаючи або й нехтуючи ними.

Тодішні наші або, скажімо, мої претензії до театру далеко не сягали: привнести в український театр елементи від театру російського — отой міський сюжет, оті міські персонажі, отой психологізм.

І вже зовсім вразив мене «Ревізор» у театрі Садовського — сам я цієї вистави не побачив, але ж прочув про неї і вражений був самим фактом. І кинувся сам (для себе, звичайно) перекладати п'єси з російської на українську. Пригадую, так переклав я Леоніда Андреева, яким у ті роки захоплювався, «Дни нашей жизни», Лариси Рейснер «Атлантиду», Чехова «На большой дороге», ще якісь.

І от — ні сіло ні впало — я став актором у професійному театрі.

Власне, справжніх акторів-професіоналів при початку в тій трупі було лише кілька чоловік, решта — досвідчені аматори, які щойно професіоналізувалися, змінивши фах телеграфіста, конторника в депо чи поштового урядовця на тогу служителя в храмі Мельпомени. Цього потребувало саме життя: трупа повинна була бути професійною, тобто давати вистави щовечора. Адже фронт був то по цей, то по інший бік нашого міста або й перетинав його навпіл — і в заштатному до революції містечку постійно вирували натовпи військових, найкращих, як відомо, з-поміж інших глядачів. У такому напіваматорському, напівпрофесійному складі наша трупа проіснувала весь короткий час панування в нашому місті денікінщини, що й «загнала», власне, мене на стезю акторської професіоналізації.

Було це восени дев'ятнадцятого року. І театр був російський: український театр, що утворився в нашому місті після революції — теж з професіоналів погорілої трупи Макаренка та місцевих аматорів-залізничників, — за денікінщини не діяв, і його актори спішно перекваліфіковувались на телеграфістів, конторників у депо чи поштових урядовців.

Та проминуло білогвардійське свавілля, в місті відновила Радянська влада — і чи не першим актом діяльності новоутвореного військкомату була мобілізація акторів. Мобілізовані були і актори російського театру, і актори театру

українського, і при повітовому військкоматі утворено аж два театри: Червоноармійський театр-студія (російською мовою) та Українська трупа; ще й невдовзі так звана концертна колегія, до якої ввійшли співаки, танцюристи, а також брали участь спорадично і актори російського та українського театрів в концертах у місті або в агітпоїздах, що відправлялися на обслуговування фронту.

Так став я актором у Червоноармійському театрі-студії при Жмеринському військовому повітовому комісаріаті.

Чому до слова театр було причеплено «студія» — не знаю: ніякої студійної роботи в нашій трупі не провадилось. Були ми звичайною професійною трупою, і, треба відзначити, про її максимальну професіоналізацію військовий комісаріат добре подбав. За місяць-півтора трупа поповнилась добірним складом акторів з Києва: Київ голодував, і актори розбігались по провінції.

До нашої трупи потрапили актори здебільшого непоганої кваліфікації, і коли, рік пізніше, з віддаленням фронту, трупу нашу передано до наросвіти й перейменовано просто в Росдраму, — був це театр аж ніяк не гірший проти тих гастрольних колективів, що наїздили з Києва чи Одеси.

І таких театрів — подібних до нашого жмеринського — було в ті часи чимало: поблизу — в Проскуріві, Бердичеві, Вінниці. І так само в усіх цих містах існували такі ж по спроможності й кваліфікації українські трупи. Без перебільшення треба констатувати, що роки громадянської війни — то був «золотий вік» у розвитку театральної справи. Правда, той розвиток позначений був в першу чергу індексом кількісного зростання: сотні професійних труп і тисячі труп професійно-аматорських діяли в ті роки в українській театральній провінції лише на Правобережжі, де гриміли основні події громадянської війни. Така кількість позначала тогочасний театральний процес. А якість? Що ж, якість була різна. Було низькопробне кустарництво, було й сумлінне натхненне творче мистецтво, а була й звичайна огидна халтура: в гонитві за шматком хліба та ста грамами цукру в додаток до пайка часів «військового комунізму» актор, інколи навіть видатний майстер, ішов на ганебну, злочинну своїм ідейним звучанням халтуру.

Що, власне, являв собою тогочасний театр у провінції, або, як кажуть тепер, на периферії?

Два роки я працював у театрі російському, потім пере-

йшов до театру українського — тож дозволю собі висловитися й про російський, і про український театри.

Умови для роботи обох — і російського, і українського — в провінції були однакові. Вистави — щоденно: шість разів на тиждень — безкоштовно для червоноармійців, сьомий раз — в понеділок (він звався день актора) — за гроші чи, відповідно, за продукти (цукор, сало, зерно тощо), якщо доводилось виїздити на цукроварні. Грошова чи продуктова виручка сповна належала акторам у додаток до нужденного пайка та зарплатні, за яку нічого неможливо було придбати. Розподіляли її на марки приблизно так: початківці та актори третього положення — одну марку, актори другого положення — дві марки, першого — три; режисери мали по чотири чи й п'ять марок. В понеділок — день актора — звичайно, давали прем'єру. Тож на готування прем'єри приділялось максимум тиждень. Це коли готувався особливо примітний спектакль або розучувалася зовсім не відома, нова п'єса. Звичайно ж вистави репертуарні, — тобто такі, в яких усі або принаймні більшість акторів уже колись грали, — йшли з однієї (вранці, а вистава — ввечері) репетиції, рідко — з двох-трьох (перважно вночі — після вистав). Таким чином, протягом «сезону» (п'ять-шість місяців взимку та чотири-п'ять — літній сезон) трупа показувала глядачеві до тридцяти-сорока спектаклів.

Тож нехай не буде нікому дивно, що за два роки перебування в російській трупі, а тоді два роки в трупі українській (до вступу до великого Театру імені Франка) я виконав у жмеринських театрах понад сотню ролей. В Театрі Франка — за два зимові та один літній сезони — я виконав ще зо два десятки ролей.

Отакі були умови — виробничі й творчі — в тогочасному театрі на провінції.

Чи були вони тільки виробничі — бо ж хіба може бути мова про творчість, коли доводилось грати з однієї чи двох репетицій?

Звичайно, здебільшого то було виробництво: показ спектаклів глядачеві. Так скаже — дещо зневажливо — актор сучасного театру, який готує свою роль у новому спектаклі місяць, два, а то й півроку. Але він не матиме рації. То справді було виробництво — інколи низькопробне ремісництво й халтура, але творчий елемент відсутній теж не був.

По-перше, натхнення — найперша відзнака творчості:

ми готували свою роль у спектаклі, весь спектакль (за окремими халтурного порядку випадками) захоплено, з повною віддачею сил та вміння, інколи спромагаючись і на пошуки нового в трактовці виконуваного образу та оригінальних, «власних» способів відтворення образу на кону. Звичайно, виробничі умови — потреба завтра, позавтра вийти перед глядачем на кін — дуже обмежували можливість і цілого колективу, і кожного актора зокрема, але саме жадання такого творчого ставлення до своєї роботи було притаманне більшості акторів, особливо молоді, саме тій молоді, котрій доводилось робити в найсутужніших умовах, увіходячи в репертуарну для прем'єрів і примадонн п'єсу з однієї-двох репетицій. Прем'єри та примадонни, певна річ, часто-густо «почивали на лаврах», йдучи за виробленим уже шаблоном виконання даної ролі: адже виконувалось її однаково по всіх театрах провінції — з намаганням якнайточніше скопіювати виконання цієї ролі, та й цілий спектакль, з баченого у великому театрі Одеси, Києва, Москви чи Петрограда.

Копіїзм — то була найперша відзнака тогочасного масового театру в провінції, цей «метод» давав можливість широко забезпечити глядача новими й новими виставами; він же убивав творче начало. Копіїзм, що перетворював тогочасний театр у театральне ремісництво,— то було перше прокляття тогочасного театру.

Другим прокляттям була ота химера «репертуарності» актора: з року в рік по десятках і сотнях тогочасних театрів виставлялися ті ж таки п'єси — однакові для всіх театрів. Столичні актори навіть мали свої репертуарні книжки: в них записувались ролі, котрі вони виконували у тому чи іншому театрі, кочуючи з одної трупи до іншої від сезону до сезону. Прем'єр приїздив, викладав перед антрепренером свою репертуарну книжку, і антрепренер уже знав: двадцять чи тридцять спектаклів йому гарантовано. Так — за репертуарними книжками — і добиралось раз у раз акторів до трупи: антрепренер складав репертуар театру (от уже скільки років з сезону до сезону неодмінний для кожного «пристойного» театру), а тоді вже добирав і акторів за репертуарними книжками, відповідно до ампула актора.

Ампула — то й було третє прокляття, що вбивало творчу душу театру.

Звичайно, зректися зовсім ампула, тобто схильності актора до такого чи іншого характеру виконуваних персона-

жив, не пощастить, мабуть, ніколи. Та й чи варто зрікатися цього зовсім? Але ж у тогочасному театрі амплуа категорично обмежувало творчі пошуки актора: він мусив грати тільки любовників, тільки резонерів, тільки коміків абощо. Саме тут і народжувався штамп.

Штамп — четверте і смертельне прокляття тогочасного театру.

Репертуар? Тобто які п'єси ми пропонували тогочасному глядачеві? А глядач то був новий, що в переважній своїй більшості раніше взагалі не бачив театру: червоноармійці дев'ятнадцятого, двадцятого, двадцять першого, двадцять другого років, бійці Боженка, Котовського, Дванадцяті, Чотирнадцяті армії та інших червоних військових частин.

Тієї пори агітаційно-виховного «безвременья» та цілковитого «вакууму» в революційному репертуарі, якого так потребувала доба, то було в основному повторення репертуарних для наших прем'єрів та примадонн п'єс, репертуару передреволюційного театру в провінції.

У російському театрі — Червоноармійському театрі-студії при військовому комісаріаті та перетвореному пізніше з нього Театрі російської драми при повітовій нараді чи учкпрофсожі (дільничній професійній спілці залізничників) — цей репертуар поділявся на кілька (власне, чотири) категорій. Офіційного визначення ті категорії не мали, а між собою, в залаштунковому побуті нашої трупи, ці категорії умовно визначались так: п'єси «піджачные», п'єси «фрачные», п'єси «постановочные» і п'єси «революционные».

Усіх я, звичайно, не пригадую, але пам'ять зберегла мені кілька назв з тих, у котрих мені самому довелось грати.

«Піджачні» — вони йшли звичайно тільки з однієї репетиції для виконавців-новаків, котрі «входили» в репертуар біля репертуарного прем'єра чи репертуарної примадонни: «Осенние скрипки», «Вера Мирцева», «Соколы и вороны», «Поцелуй Иуды», «Черные вороны», «Дети Ванюшина», «Дни нашей жизни», «Трильби», «Во дворе во флигеле», «Клуб самоубийц», «Весна без солнышка», «Юная буря»; комедії — «Маленькая шоколадница», «Поташ и Перламутр», «Пигмалион», а також великий цикл п'єс з єврейського життя: «Гонимые», «За океаном», «Миреле Эфрос», «Вечный странник» та інші. Ці — з єврейського життя — давали найбільші на той час прибутки в час гастрольних виїздів по містечках Поділля, колишньої «черты оседлости» єврейського населення.

«Піджачні» п'єси йшли в декораціях «по-казьонному», тобто в павільйоні з дверима просто, праворуч та ліворуч, з канапою з одного боку та столиком з кріслами з другого. В чоловічих костюмах переважав піджак або інша проста одяга — звідси й умовне визначення. На репетиціях для новачків прем'єр чи примадонна подавали лише репліки або мимрилі текст упівголосо, ощаджуючи свої сили для вечірнього спектаклю. Новачок повинен був і на репетиції грати на повен голос і на повну силу. Мізансцени визначав здебільшого не режисер спектаклю, а сам прем'єр чи примадонна — так, як було в інших трупах, де він уже виконував цю роль.

«Фрачні» п'єси, тобто п'єси з аристократичного побуту, де для персонажів-чоловіків був потрібний фрак (до речі, кожен актор тогочасних російських труп повинен був мати свій гардероб: піджачну трійку, фрак і візитку або смокінг), а також усі інші п'єси, що зараховувались до цієї категорії — класичні та особливо популярні, — виставлялись під більшою увагою. Їм приділяли дві-три репетиції на повен голос — навіть для прем'єрів та примадонн.

Пригадати можу такі з мого «репертуару»: «Бедность не порок», «На пороге к делу», «Женитьба», «Лес», «Обрыв» (за Гончаровим), «Дворянское гнездо» (за Тургенєвим), «Тот, кто получает пощечины», «Кин, или Гений и беспутство», «Бешеные деньги», «Свадьба Кречинского» та інші, і ще «Савва» Леоніда Андрєєва, в якій грав я мою улюблену роль — юродивого Тюху. Мое ампула в нашій трупі було — характерний: спочатку — другий, а далі, після ролі Тюхи, — перший характерний.

А ось «постановочні» п'єси. На їх готування витрачалось і п'ять, і шість репетицій, була навіть генеральна репетиція — в гримі та костюмах, при повних декораціях, здебільшого вночі після якогось іншого спектаклю: «Уріель Акоста», «Потонувший колокол», «На дне», «Преступление и наказание».

Першою «революційною» п'єсою в дев'ятнадцятому році ми виставили «Красные зори» Ігоря Северного (Селенкіна) — доволі-таки бездарну сентиментальну писанину, одержану «з центру» і друковану на шапірографі. Другою у нас ішов «Застенок»; автором її був сам начпоарм XII Р. Писав він її тут же, в Жмеринці, в час постою штабу армії, коли денікінці то займали місто, то відступали під натиском червоних частин. І після кожної зміни влади до п'єси додавалась ще одна дія: відразу було чотири, потім

п'ять і, нарешті, шість дій. Більше я не чув, щоб Р. виступав як драматург, і, можливо, в своїй автобіографії він про цей творчий акт теж не згадує. Пізніше в нашому «революційному» репертуарі мелькнула ще п'єса «Зарево» — автора не пригадаю.

З площадки агітпоїзда, при виїздах на фронт та в гас-трольних поїздках по містечках і цукроварнях, ми виставляли одно- і двоактівки: «Однажды вечером», «Парижская коммуна» та «Марат».

В мій бенефіс — на другий рік мого акторства я вже мав бенефіс — я поставив «Гибель надежды» Гейерманса, але грав у ній не центральну роль.

З того бенефісу мені запам'яталось мало. А саме: коли я з'явився першим виходом на сцені, мене зустріли оплески, і це повергло мене в цілковиту розгубленість, бо на оплески перед виконанням, при першій появі на кону я ніяк не чекав. Тому перший мій вихід я провів у зниженому тоні (не знижувати тону! — то було найперше правило акторського виконання) і пішов з кону... вже без оплесків. «Бенефіції», які я одержав (за традицією, бенефіціантам належало робити подарунки), були: флакон одеколону та шматок туалетного мила — речі в той час рідкісні, дарма що разом, як на мирний час, вони не варті й карбованця. Бенефіціант одержував також весь «чистий збір» від вистави після оплати приміщення та електрики, адже спектакль відбувався в понеділок — день актора. В мій бенефіс це було кілька мільйонів чи мільярдів (не пригадаю, яка була на той час грошова кон'юнктура), і цієї суми мені вистачило, щоб, вийшовши з театру, тут же, біля театру, купити і тут же навстоячки з'їсти тарілку вареників з картоплею, политих свинячими шкварками.

Та відчуття, з якими я вийшов після мого бенефісу, запам'ятались мені досі. То був сором і огида: грав я препогано і бенефісну роль свою «провалив». Гадаю, що не так через мою неталановитість, скільки через оті дурні оплески, які кинули мене в цілковиту розгубленість при першому ж виході.

З тієї пори я ненавиджу оплески — особливо якщо вони передують виступу.

Теперішні читачі цих моїх записів можуть звернути увагу на те, що, торкаючись репертуару нашої трупи, я говорю не про спектаклі, а про *п'єси*. Це не випадково: спектаклів, тобто творчого розкриття задуму п'єси та її людських образів, у наших виставах, треба думати, не було. Ми

г р а л и літературний текст, тобто колективно зачитували його в мізансценах, по змозі драматизуючи ситуації. Оце й усе.

Але, дивна річ, глядач здебільшого залишався задоволений і часто обдаровував виконавців щедрими, щирими оплесками після закінчення вистави чи акту, а нерідко — серед дії. Театр — навіть у такому примітивному вияві — мав тоді успіх і був відгуком на естетичні запити глядача.

Чому це було так?

Можливо, сноб — з вершини нашої сучасності — покладе це на карб загального низького, мовляв, культурного рівня тогочасного глядача. Поміркований, але вдумливий критик, мабуть, пошлеться і на те, що театр був у ту пору взагалі новинкою для глядача, а сам глядач був надто невізгогливий у своїх запитах та претензіях. Але я ладний обстоювати твердження, що і театр, і глядач тієї пори були рівноцінні, тобто тогочасний театр був еквівалентний добі.

Я дозволяю собі робити таке узагальнення, виходячи лише з досвіду нашої трупи, але роблю це тому, що, скільки мені доводилося знайомитися з умовами роботи тогочасних провінціальних труп, я бачив, що аналогічне становище було й по інших театрах у провінції — і в репертуарі, і в системі роботи, і в самих обставинах існування й діяльності. Тим-то й дозволив собі спинитись так докладно на цих питаннях, прагнучи внести свою частку у відтворення тогочасного театрального процесу в провінції.

Принагідно хочу згадати прізвища режисерів нашої російської трупи. Послідовно то були: Коновалов-Разін, Лірський, Себастьянов і Валентинов-Чорноблер. Двоє останні — досить відомі в тогочасній провінції. Себастьянов походив з аматорів: замолоду він їздив машиністом на паровозі в жмеринському депо, в час аварії втратив п'ястя лівої руки — і відтоді професіоналізувався як актор, дуже вправно орудуючи на кону з штучним п'ястям. Як герой-любовник він гастролював у багатьох трупах по містах України й Росії. В матеріально сутужні роки часів громадянської війни повернувся до Жмеринки (де мав власну хатинку) і очолив нашу трупу як прем'єр і головний режисер. «Коронною» його ролю був Уріель Акоста, і виконував він цю роль справді добре. Чорноблер був, власне, не театральним режисером, а режисером кіно, працювавши (і ставши саме на тому відомим) в Одесі на кінофабриці Ханжонкова. Припинення роботи кіностудії в роки громадянської війни й перекинуло його на роботу до театру.

Обидва вони були досить вправні режисери-копіїсти, та й актори не безталанні. Амплуа Чорноблера — характерний; його «коронна» роль — Свенгалі в «Трільбі».

Не знаю, чи й живі вони дотепер — адже минуло мало не півстоліття — і чи пам'ятають вони другого характерного Смолича? Гадаю, проте, що я запам'ятався їм найбільше як голова місцевкому нашої трупи: голова місцевкому з усіма ними був у постійних конфліктах при розподілі марок, складанні репертуару, а найбільше — у зв'язку з халтурами. У зв'язку з халтурами голові місцевкому раз у раз доводилося займати непримиренні позиції осуду й противенства. Був я тоді пуританином з усією молодечею запальністю. А втім... теж халтурив на відчай душі. Адже хвіст оседедця, сто грамів цукру чи півбуханки хліба голодних років таки щось важили і можуть повести на конфлікт із мораллю. А цукроварні, де й розвивалась наша халтура, були в ті роки оазами їства (хліб, цукор, сало!) і питва (самогон з меляси).

Я не гортатиму ці ганебні сторінки пори мого акторства: в повісті «Театр невідомого актора» я спинявся на цьому докладно — і в барвистих епізодах, і в суворих рядках поцінування; всі ті епізоди точно списані з натури, всі вирази поцінування найточніше вповідають мій тодішній осуд і самоосуд. Тож цікавого й прискіпливого читача я й засилаю до моєї давнішньої повісті «Театр невідомого актора». Зараз дозволю тільки собі — раз ці рядки належать мемуаристиці, а не повістярству — «приземлити» зміст повісті, підставивши під вигадані в повістствуванні прізвища справжні. Головними «халтурмейстерами» були в нашій трупі режисер Лірський та адміністратор Симонов Павло Фавстович. Прототипом матроса Князьковського («Князь Ковський») був матрос на прізвище Грабілін («Граф Білін»). Той комісар трупи, що визвався сам виконувати в п'єсі роль комуніста (бо поміж акторів членів партії не було, а грати роль комуніста позапартійному, на його думку, не годилось), — той, що виставив для стрільби за лаштунками справжні кулемети, спрямувавши траєкторію льоту куль на позиції петлюрівців за два кілометри від міста, мав прізвище Ємельянов. А той завагітвідділом учкпрофсожу, що перед кожною виставою зачитував лекцію про міжнародний стан на годину-півтори, а під час рейсу агітпоїзда розстріляв сулію самогону в капельмейстера Ковальчука, звався не Моржов, а Тюленев. Військовим комісаром на той час був у нашому місті слюсар Тихонов.

Прізвища більшої частини акторів, що перебували в нашій трупі, не пригадую — за ці півстоліття ні з ким із них, мабуть, не зустрівся. Хіба що з режисером Лірським, якому засвідчував стаж для одержання пенсії. В театрі залишився дотепер, як мені здається, лише один: мій колишній товариш по гімназії і душевний приятель, нині актор МХАТу, народний артист республіки й лауреат різних премій — Болдуман Михайло Пантелеймонович, тобто Мишка Болдуман.

Хочу також докладніше спинитись на моїй участі в роботі так званої концертної колегії, бо вважаю, ця спорадична й на перший погляд неначебто непримітна діяльність відіграла, проте, визначну роль у моєму акторському, а надто громадянському зростанні. Та й взагалі діяльність тієї химерної «колегії», на мою думку, мала неабияке значення в проведенні масової агітаційної роботи серед червоноармійців.

Фронт у ті роки в нашому подільському закутневі існував постійно — то протиденікінський, то протипетлюрівський, то проти білополяків тощо, але аж ніяк не був географічно стабільним. Рідко коли бойові позиції відкочувались надто далеко від Жмеринки — найбільшого у прикордонні та прифронтів'ї комунікаційного пункту. Найчастіше фронт стояв під самісіньким містом. Коли ж місто належало червоним, а фронт відкочувався за десять, двадцять чи п'ятдесят кілометрів, бійці, зрозуміло, втрачали можливість відвідувати театр — і тоді агітпросвіт нашого військкомату відряджав на позиції, що держалися переважно залізниць у зоні відстрілу з панцирників, агітпоїзди. А в агітпоїзді, що віз бійцям газети, літературу та лекторів і агітаторів, чи не центральним агітфактором була саме художня частина. Виконувати програму такої художньої частини і приділялося нашій концертній колегії.

Треба відзначити, що в ті роки у прифронтів'ї існувало — виникало, зникало й знову виникало — дуже багато аналогічних організацій для художнього обслуговування агітпоїздів або дрібних площадок на фронті чи біля фронту на кшталт теперішніх бригад при філармоніях. Назви вони мали найрізноманітніші: концертна колегія, концертна група, колектив артистів, театр мініатюр або просто дивертисмент. Художні ансамблі, утворені в Одесі, полюбляли іменуватись кабаре. В таких кабаре слухав я, завмираючи серцем, знаменитого Цесеви́ча, реготав над дотепами славнозвісного Хенкіна або популярних

тоді куплетистів Сокольського, Костоцького, Громова та інших.

Наша концертна колегія постійного складу не мала: трое-четверо співаків та танцюристів були в постійному складі, решта — актори нашої російської та української труп, котрі були вільні від вистави у своєму театрі або терміново мобілізувались для невідкладного обслуговування якоїсь військової частини на марші. Головним режисером нашої концертної колегії був Захаровський — співак бас-профундо.

Не могу відмовити собі, щоб не згадати про баса-профундо Захаровського. В репертуарі він мав всього... два номери: «В двенадцять часов по ночам» та, на біс, «Казав мені батько, щоб я оженився». Захаровський виконував ці співи кожної подорожі агітпоїзда, в кожному концерті чи дивертисменті, що давався в приміщенні нашого театру в Жмеринці. А що червоноармійці в масі були весь час ті ж таки, що на фронті, або ті, що переїздили через наше місто, то й переслухали його репертуар усі. І от, коли відбувалась наша програма й оголошувалося, що має виступити бас-профундо Захаровський (оголошував, звичайно, я, бо раз у раз виконував обов'язки конферансьє), то численна аудиторія в один голос відразу ж гукала: «В двенадцять часов по ночам!» Захаровський виходив, вклонявся і співав «В двенадцять часов по ночам». Коли він закінчував, то аудиторія в один голос ревла: «Казав мені батько!» І Захаровський виконував «Казав мені батько». Після того під загальний рев, тупіт і регіт він сходив зі сцени — і всі були задоволені: глядачі, досхочу насміявшись, і сам Захаровський, втішаючися з гучного успіху. Закінчив свою артистичну кар'єру Захаровський вже після Вітчизняної війни суфлером у столичному театрі опери. Відомо, що суфлер в оперному театрі — функція надзвичайно відповідальна, мистецьки тонка і вимагає високої музичної ерудиції. А втім, був Захаровський не тільки співаком, але й тягнувся до літератури. Усі вільні від роботи в театрі денні та нічні години він не відходив від письмового столу, заповзято і залюбки перекладаючи тексти опер з російської на українську. Перекладаючи, мусив весь час собі підспівувати, щоб не втратити ритм та не загубити мелодію; його бас-профундо рокотав подібно до відлунків далекого грозового грому — сусіди не могли заснути, і він весь час мав неприємності з сусідами та кербудом.

Я в нашій концертній колегії виступав декламатором і...

мелодекламатором. Мелодекламація в ті часи була дуже поширена.

Нехай ні в кого тепер не викличе глузливої посмішки, що першим номером, з яким я виступив з підмостків нашого імпровізованого агітпоїзда (то справді були підмостки: звичайний вантажний вагон з розсунутими дверима) перед аудиторією, що юрмилась навстоячки просто на перонах станції Северинівка, Копайгород, Комарівці, Бар, Рахни, Гнівань тощо, була театралізована (тобто в костюмах і гримі) мелодекламація із співами і танцями «П'єро і П'єрета». Її скомпонував наш-таки композитор Леонід Шварц, що виступав біля рояля акомпаніатором. Крім того, він був співаком у нашій колегії (баритон), мавши в репертуарі, власне, один номер — арію князя Ігоря «О дайте, дайте мне свободу!» — сам собі акомпануючи. Не заслуговує ж наша «П'єро і П'єрета» глузливої посмішки не тільки тому, що подібна сценічна мініатюра, як і всяка інша естетична розрядка, відрадна втомленому, між двома боями, бійцеві, а для мене ще й тому, що саме цілковита ідейна невідповідність подібної «мистецької цінності» тогочасним політичним обставинам і штовхнула мене на заповзяті пошуки іншого репертуару, еквівалентного революційному часу. Шукав я, звичайно, у творах дореволюційних: література революційна ще не була тоді мені відома.

Тож творів з жаданою революційною наснагою я попервах не знайшов і задовольнився опусом, що, на мій погляд, мав відповідати душевному піднесенню аудиторії. Нехай і це не викличе кепкування в пуритан політосвіті: першим кроком у моєму «революційному» репертуарі був... «Сакья-Муні» Мережковського. Уявіть собі, що неписьменні червоноармійці сприймали цей вірш з активним інтересом, слова «Самодержець мира, ты не прав» викликали оплески, а фінальне речення — «Бог, великий бог лежал в пыли» — супроводжувалось бурхливою овацією. Так діяло за тих умов кожне слово протесту і кожна інтонація патетики, якщо були спрямовані проти будь-якої зверхньої сили, примусу, знедолення й упослідження людини.

Звичайно, я шукав далі: не могло ж бути, щоб не існувало поетичного матеріалу бодай співзвучного революційним спрямуванням. Але в нашому далекому закутневі Поділля мало було стежок до нових видань: якщо й доходила до нас якась нова «література», то були то тільки політичні брошури на кшталт «Пауки и мухи» чи «Десять заповедей

красноармейца», — і пошуки мої знову повертались у літературу минувшини.

Так увійшов у мій репертуар антимонархічний вірш «Двуглавый орел», який ще мій батько любив декламувати, коли йому допікало якесь незадоволення існуючим станом речей. Це був вірш виразного політичного спрямування — проти монархії, абсолютизму. Читання цього вірша завжди мало успіх у червоноармійській аудиторії, і я читав його «на біс» та «під завісу», коли вів конференс.

Так поступово торувалась мені стежка в доборі для себе репертуару. Не знаходивши в російській літературі, що була напихати, потрібного мені матеріалу, я вдався до поезії української — тієї, що була мені відома ще з старших класів гімназії, ходивши поміж нас як нелегальщина. Так з підмостків нашого агітпоїзда або в гастрольних виїздах з дивертисментом по селах і містечках Поділля залунали з мого голосу «Каменярі» Франка, «До мертвих і ненароджених»³ Шевченка, а також деякі вірші Олесья.

Читавши ці поезії, я відчував їх революційну дівість не лише з реакції слухачів, але й з власного піднесення: еврика, я знайшов!.. Гарне це почуття — відчуження, що береш посильну, але реальну участь у революційних діях. Нехай — знову застерігаю — це признання не викличе ні в кого скептичної чи поблажливої посмішки.

З російської поезії в мій репертуар у той час потрапили і «Размышления у парадного подъезда» Некрасова, і «Бурлаки» Нікітіна, і раптом зі шпальт якоїсь, вже не пригадаю якої саме, фронтової газетки потрапили мені до рук «Двенадцать» Блока. То було, мабуть, перше пореволюційне — революційне! — поетичне слово, яке я почув. Звичайно, я негайно ж почав читати червоноармійцям Блока. І ганьба мені, як я — на тому рівні моїх естетичних смаків — здешевив цей поетичний шедевр. Виступавши з читанням «Двенадцати», я для «пущего эффекта» вимагав... загасити світло в залі і на сцені, і голос мій з надривом лунав до глядача з кромішної темряви... Яке щастя, що агітпросвіт нашого військкомату... заборонив читання «Двенадцати» Блока. Не за мої еківоки з освітленням, а за самий текст, власне, за фінальне речення: «Впереді Ісус Христос...» Передування Ісуса Христа було признане несумісним з антирелігійними позиціями військового комісаріату, навіть кваліфіковано як спроба релігійної пропаганди. Мені було «поставлено на вид» і, здається, навіть усунуто з поста го-

лови місцевкому театру. Так постраждав я за Олександра Олександровича Блока — то було взагалі моє перше, але не останнє, покарання на ниві служіння революційній літературі. Потішаю себе тим, що це покарання я поділив з генієм російської поезії.

І от тоді, пригадую, саме в зв'язку з отими оргвисновками, покликав мене до народівити товариш Цегерешвілі (пізніше Цегерелі — відомий грузинський поет і перекладач) і сказав:

— Слухайте, Смолич, а чому ви не читаете сучасної революційної поезії?

Відповідь моя була така, що мені й тепер соромно:

— А хіба вона є?

— Є! Хіба ви не читали в газетах віршів Бедного?

— Бедний мені не підходить, — відповів я, — я не читаю сатири. Мій репертуар — героїка!

— Тоді читайте Маяковського.

І я спробував читати Маяковського: Цегерелі дав мені друковані на машинці, либонь, «Оду революции» та «Левый марш». Та з читанням Маяковського я виступив тільки один раз: аудиторія мене не сприйняла. Я кажу — мене, а не Маяковського, бо справа була саме в моєму читанні, а не в тексті Маяковського. І я зрозумів це років два-три пізніше, коли почув виступ самого Маяковського. Адже моє читання було в традиціях дореволюційного декламаторства, а поезія Маяковського ламала не лише норми старої поетики, але й традиції читання поезії. Коли ж ще років три-чотири пізніше — я був тоді вже не актором, а на державному посту (інспектором відділу мистецтв Головополітосвіти) — Маяковський приніс на затвердження заявку на якийсь кіносценарій, що він мав писати для ВУФКУ, і я розповів йому, як провалився з читанням його поезій, Володимир Володимирович знизав плечима і сказав:

— А их надо читать просто: громко и внятно — да будет вам это понятно, простите за примитивную, а-ля Жуткин (Жаров—Уткин) рифму. И на физии не изображать никаких мхатовских переживаний.

І він звівся переді мною (я сидів при моєму начальницькому столі) на весь свій зріст, випростав руку (як ото на відомому страховському плакаті випроставує руку Ленін) і прогрімів:

Эта мова величава и проста:

«Чуеш, сурми заграли, час розплати настав»...

Та провал мій з читанням віршів Маяковського (як, проте, вважаю, і всякий творчий зрив) був не падінням униз, а сходженням угору, бо, стурбувавши моє сумління, примусив ще активніше шукати, щоб знайти.

І от знахідка відбулась.

Червона Армія гнала білопольські легіони Галлера і Пілсудського. Окілжмеринськими дорогами пересувалась, либонь, Дванадцята армія (а може, Чотирнадцята?), якщо я не плутаю з осінню дев'ятнадцятого року, коли гнано денікінців. Наш театр нашвидкуруч мобілізувала шістьдесята дивізія — в мене й досі зберігся, аж дивно, яким чином вцілівши за ці півстоліття, мобілізаційний виклик, і в першу чергу обслуговувати полки на марші стала наша концертна колегія, організація найбільш мобільна. Начпоарм Орелович (пізніше він був директором Київської кіностудії) щедро постачав наш театр новою літературою, подарувавши цілу бібліотеку з нових видань: московських видавництв російською мовою та київських і харківських — українською. Серед навали агіток-одноактівок до моїх рук потрапила зовсім неначе й неприємна — в сірій обкладинці з нарбутівським орнаментом — книжечка. Заповітна книжечка, що розгорнула переді мною перші сторінки революційної — сучасної революційної! — поезії, як перші скрижалі на сотворення нового світу⁴.

«Василь Еллан. Удари молота і серця».

Це була поезія революції. І — українською мовою.

Я був приголомшений. І змістом віршів, і самим фактом появи цих віршів. Виявляється, революційна поезія таки була. І, виявляється, була революційна поезія... українська.

Звичайно, вірші «Повстання» та «Червоні зорі» відразу ж стали основними в моєму декламаторському репертуарі. І повинен сказати, що аудиторія приймала їх «на ура»: переважна більшість червоноармійців у наших краях були тоді українського походження, але й червоноармійці, котрі прибували з поповненням з російських губерній, приймали читання віршів українською мовою залюбки. Певний, що вони чудово розуміли зміст і аплодували не самій лише патетиці виконання.

Невдовзі до віршів Еллана прилучились ще й «Плуг» та «Псалом залізу» Павла Тичини — либонь, тоді ще не з поетичної збірки, що згодом теж потрапила мені до рук, а з якоїсь журнальної публікації. Їх також захоплено сприймала аудиторія.

Я був щасливий.

Справа не лише в тому, що віднині декламатор збагатив свій репертуар. Голоси Еллана й Тичини стали для мене відтоді голосом революції в українській літературі.

Важило не тільки те, що поезії Еллана й Тичини повели мене і на реальну творчу путь, зміцнивши, конкретизувавши, а згодом і реалізувавши моє тяжіння до творчості літературної: вони — прямо і безпосередньо — допомогли й формуванню мого громадянського світогляду, дещо хаотичного до того у вирі складних, інколи й суперечливих, процесів років громадянської війни. Вони — це треба сказати прямо — вивели мене з дещо «автоматичного радянофільства», якщо можна сказати так, і повели до свідомого й активного жадання віддати й свою працю на посильну участь у перетворенні життя.

Звідси, вважаю, і почався мій шлях громадянина, а пізніше й літератора.

В двадцять першому, либонь, році я перейшов з російської трупи до української.

Тут теж потрібно, мабуть, пояснити, чому я понад два роки залишався в трупі російській. Справа в тому, що українська трупа в нашому місті на той час і на тому рівні українського «руско-малорусского» театру мене аж ніяк не задовольняла. Я вийшов на той час на позиції української інтелігентської (закінчив гімназію, чи бач!) молоді, що поривалась геть з обмеженої сільської периферії — сільської та селянської і «ринком» споживання, і самим смислом ідейності та естетики. На театрі ця «периферія» була визначена особливо точно та виразно: сюжети з сільського побуту, селянські персонажі — переважно мелодраматичні пейзани, а не реалістичні образи; естетизування барвистої етнографії всуміш із більшим чи меншим «дражненням» хохла; в кращих зразках — сентименталізація історичної старовини та романтичної героїки. Українська молодь мого кола прагнула для українського театру поширення обривів, поновлення сюжетики, збагачення галереї персонажів та самої образної системи — виходу театру, мовляв, на «європейську» арену. Про ідеї «європеїзації» в українському театрі я вже прочув з інтерпретації «молодотеатрівства». В театрі Садовського мені доводилось бувати вісімнадцятого року, коли був студентом у Києві, про Молодий театр доходила до нас погоска. Тож коли вже судилось бути мені актором, то нехай в театрі бодай на такому рівні, на якому був у нашій провінції

театр російський, за нашим тодішнім уявленням — європейський. Певна річ, жодних сформульованих чи бодай собі самому виразно уявлених ідей в цьому напрямі я не мав,— ні в кого було їх позичити, а самому бракувало і спеціальної підготовки, і загальної культури. Та якісь невіразні, навіть неосмислені до кінця думки, а найбільше почування та передчуття шумували вже в моїй недосвідченій та неосвіченій голові, а найбільше, звичайно, в мріяннях.

Жадання працювати в українському театрі не залишало мене. На цю тему доводилось не раз говорити з товаришами з української трупи нашого ж військкомату, а потім — наросвіти чи учкпрофсожу. Мене навіть переманювали до української трупи, бо ж інтелігентний актор (з середньою гімназичною освітою!) був знахідкою для тогочасної української трупи, де переважна більшість акторів не мала освіти вище від городського училища, ба й церковноприходської школи.

І от, либонь, наспів час.

Прагнучи максимально підвищити загальний мистецький рівень наших труп — і російської, і української — учкпрофсож, а за ним повітовий відділ наросвіти привезли з Києва чергову партію кваліфікованих, але зголоднілих на київських пайках акторів.

Так прибули до жмеринської української трупи Кошевський, Осташевський, Шклярський, Павлусь, ще хтось — відомі, ба й визначні актори української театральної тогочасності, та й в пізніші роки по центральних республіканських театрах, зокрема, в Театрі імені Франка та Одеському театрі Революції.

То й був перший крок «виходу на європейську арену» нашої провінціальної жмеринської української трупи.

По-перше, ці актори рівнем своєї фахової акторської майстерності та загальної театральної культури були ген вищі проти давнішого складу трупи.

По-друге, репертуар. На зміну сільській та історико-романтичній тематиці традиційного, ремісничого етнографічного театру вони привезли з собою тематику п'єс — міську та зовсім близьку до сучасності.

Правда, етнографічний та історичний,— або, як казали тоді частіше, побутовий та постановочний,— репертуар у репертуарі оновленої української трупи залишився. Але замість «Ой не ходи, Грицю», «Доки сонце зійде», «Нахмарило», «Жидівки-вихрестки», якогось «Пана Цуцика» та

іншого подібного із співами й танцями репертуару пішли «Суєта» і «Житейське море», «Шельменко-денщик» та «Сто тисяч» абощо, а з історичного репертуару — «Назар Стодоля», «Паливода XVIII століття», «Гайдамаки».

Треба сказати, що широка червоноармійська аудиторія поставилася до цієї докорінної перебудови репертуару невизначено, індиферентно. Адже масова аудиторія не знала доти ніякого театру — ні в його традиційній етнографічній подобі, ані на шляхах шукання нових обривів та форм. Але місцева інтелігенція сприйняла ці зміни з ентузіазмом.

Щодо мене, то я, нарешті, побачив свій шлях. І, насилу дочекавшись кінця сезону (посеред сезону я не мав права, та й совість не дозволяла, залишити свій колектив), з захопленням переглядаючи кожнісіньку виставу нашої нової української трупи, перейшов до трупи української.

Правда, українській трупі не дуже поталанило: сезон минув, фронти притихли, ба й закінчились, з побутом у Києві покращало, — і переважна більшість новоприбулих акторів-«новаторів» повернулась до київських театрів, яких на той час у Києві розплодилось до біса, — і центральних академічних, і експериментальних і просто виробничих у кожнісінькому районі міста. То був «золотий вік» театру на Україні, зумовлений не лише творчим піднесенням, але й тим, що театр і далі залишався майже єдиною масовою мистецькою формою ідейного впливу, — ні сучасної телевізії, ні радіо ще й на світі не було, та й кінематографія радянська ще тільки зароджувалась. І наша жмеринська українська трупа залишилась майже в тому складі, в якому була до «реформації», — з додатком лише купки ентузіастичної, але зовсім не досвідченої молоді, очоленої Кошевським, що таки не пішов з нашої трупи, спокушений надано йому необмеженою «владою» художнього керівника театру, отже, широкою можливістю для експерименту.

Отак почалась моя робота в українському театрі.

Кость Кошевський був виключно талановитий актор (за традицією амплуа — герой-неврастенік) і талановитий режисер⁵. А головне — мав невичерпну творчу енергію і був екзальтований мрійник.

Тож нічого дивного, що ми найменували нашу трупу — Театр імені Лесі Українки і з усією ширістю, гарячим серцем повірили в те, що перед нами простелилась сонцесяйна творча путь.

Як ми ступили на цю путь?

З малими силами, але з величезним ентузіазмом.

А ентузіазм у творчому бутті, як відомо, є раз у раз замінником ерудиції, проте завжди випереджає ресурси.

Поміж акторів старої формації були справді високо обдаровані, і вони — не стільки свідомо, як чуттям від своєї талановитості — охоче йшли і на новаторські пошуки Костя Кошевського.

Особливо хотілося б мені відзначити акторку Журину, нашу центральну актрису, — чортівськи талановиту артистку, майстра оригінальної манери гри, що з однаковим успіхом виконувала і ролі молодих інженерів (байдуже — драматик чи комік), і старух — теж однаково драматичних чи комедійних. То був яскравий талант і своєрідний тип тогочасної провінціальної прими — артистки «за все», тобто на всі ролі й на всі амплуа. Подібними самородками хоча й не була надто багата, але ж славна стара українська театральна провінція.

Але що ж то були у нас за новаторські пошуки?

Новаторськими я іменую їх, певна річ, лише умовно. Точніше було б сказати, що було то намагання втекти від старих зразків, від набридлого етнографічного штампу та триматися на рівні тогочасної російської театральної провінції — теж з усіма її штампами та рутиною. Це був такий крок уперед проти традицій української театральної провінції, але на рівні тогочасної театральної культури було то «тупцювання на місці».

Почалося, звичайно, теж з репертуару. Кошевський поставив «Тітку Чарлея» та «Той, що дістає ляпаси» загалом так, як ставлено їх у Театрі Соловцова в Києві. Що ж до історичних п'єс, без яких жоден «порядний» український театр у ті часи існувати не міг, то збережено було з минулого сезону «Назара Стодолю» та «Гайдамаки».

Ми показали «Розбійники» Шіллера, розрекламувавши їх як спектакль архіреволюційний: на рекламних плакатах художник Єрмолаєв малював і маску, і кинджал, і алебарду, я ще домалював вила і червоний прапор, а повітовий всеобуч відрядив нам десятків зо два статистів для масових сцен. Але успіху спектакль не мав: аншлаг на прем'єрі, півзалу на другій виставі і зовсім порожньо на третій... Тоді кинулись до української драматургічної класики і виставили «Крути, та не перекручуй» — і я мусив з однієї чи двох репетицій «ввійти в репертуар» у головній ролі — отого, що перекручує. І всі «художні» вимоги до мене зводилися лише до того, щоб я голосно й членороздільно проказував свій довжелезний текст, особливо

репліки для партнерів.

Під кінець вистави ми захрипли обидва — і я, і суфлер, — але глядач залишився незадоволеним, і на другу виставу ми квитків уже не продали.

На цьому наш Театр імені Лесі Українки фактично й «погорів». І дві п'єси, які ми готували в плані наших «новаторських мріянь» — «Анатему» та «Океан» Леоніда Андреева, — так до прем'єри й не дожили, дарма що для їх реалізації ми пішли на тяжкі жертви: дали згоду основному складові нашої трупи — з старих акторів етнографічного театру на чолі з відомим коміком Козловським — відновити й пускати з однієї «прогонної» репетиції весь свій «репертуарний» репертуар — і «Ой не ходи, Грицю», і «Циганку Азу», і «Жидівку-вихрестку», і «Нахмарило», і навіть «Пана Цуцика», і тому подібне аж до дешевих водевілів типу «Сатани в бочці», чи «Квартиранта», або дивертисментів з «гастролями» босяцького «хору братів Зайцевих». Про все це я докладно розновів колись у повісті «Театр невідомого актора» — тож повторювати розповідь про ці сумні факти не буду. Я теж мусив брати участь у тих награних виставах — входити в репертуар з однієї репетиції і навіть виступати в хорі парубків. Вишивану сорочку я мав, сині шаровари хтось мені позичив, але ні голосу, ані слуху в мене зроду не було — тож, стоячи в гурті парубків, я тільки розтуляв та затуляв рота в ритмі співу. Десь у десятій парі мав виступити і в заключному, в апофеозі гопаку.

Втім, той мій єдиний хореографічний виступ, власне, так і не відбувся. Згадаю і про це, бо надто характерні подібні випадки для колишніх труп із співами й танцями.

Першою парою танцював у нас Гурка — добрячий хлопець, прізвища його не пригадаю, і зовсім непоганий танцюрист. Починав він так: з глибини сцени вибігав, перестрибуючи через дві чи три пари, і ноги його мелькали десь аж угорі, а публіка з перших рядів сахалася, бо враження було таке, що він впаде в яму для оркестру перед авансценою. Так-от на цей раз із Гуркою трапився конфуз: коли він підстрибнув угору, шнурок-зав'язка на шароварах лопнув, і шаровари... спали йому до п'ят. А що тих часів трусиків ще не носили, а спідні танцюристи не вдягали «для легкості», то й можна собі уявити, яку реакцію реготу, свисту й оплесків викликала постать Гурки без штанів у самісінькій льолі. Гурка, підбравши свої шаровари, втік за лаштунки, оркестр збився з ритму, дали завісу — і моя десята пара пройшла вивертом уже по той бік завіси...

Після цього випадку вистав з хором і танцями довелось уникати, бо поява Гурки зразу, ще до того, як він починав танок, викликала регіт, свист і взагалі рейвах у залі.

Мені пригадался цей випадок не для створення анекдоту — кожна трупа в своїй практиці може розповісти про якийсь непередбачений скандал. Я розповів це не для того, щоб викликати сміх, бо умови й обставини тогочасних провінціальних труп, які змагалися не лише за шматок хліба, не лише за власне існування, але й за сіяння по змозі бодай убогого зерна освіти та культури, завжди домішували до зерна кукіль, а плевелів зокола було надміру. Полотняні — раз у раз перешиті з підштаників, помальшовані бузиною в синьо-фіалковий колір — шаровари тодішнього актора підперізувались звичайною шворкою, і шворка та була гнила. Гнилими були традиції старого театру, але й шворку нашого «новаторства» зсукано з сирого прядива.

На тій гнилій шворці з Гуркових шароварів наш театр фактично й закінчив своє існування. Правда, совісті нам хватило, щоб ще раніше — з часу відновлення побутово-етнографічного репертуару — з титулу нашої трупи зняти «імені Лесі Українки»: пам'ять Лесі Українки була для нас свята, й ганьбити її ми не могли. Залишили спочатку просто — «новий український театр», потім і «новий» зняли, а тоді...

А тоді... і самі «новатори» з театру втекли.

Першим «накивав п'ятами» сам Кость Кошевський: списавшись з Гнатом Юрою, що в цей час гастролював у Кам'янці-Подільському, він подався до Театру імені Франка. Другим утік я, перетягнутий Костем до того ж таки Театру Франка. Пішов за нами і третій «новатор» Журба.

Театр імені Івана Франка тоді — то був двадцять другий рік — гримів славою по всьому Правобережжю і був, власне, єдиним справді високої на той час театральної культури українським театром у провінції, ба й взагалі на Україні. Вінницький період гастролей Театру імені Франка в двадцятому чи двадцять першому році здобув йому заслужений успіх. Тепер — після особливо важливого періоду в своїй історії, після виконання державних завдань на обслуговуванні фронту та в кампанії збирання продподатку — театр знову повертався до Вінниці.

Саме в цей час повороту був прийнятий до цього театру і я, рекомендував мене, отже, Кость Кошевський — не так, як талановитого актора, як «культурного» молодого інтелігента: в Театрі Франка в ті роки теж превалювали в складі

актори з нижчою освітою, і не пригадаю, чи взагалі багато було із закінченою середньою, як-от я.

Моє прийняття до театру відбулось достеменно «похідним порядком» — «на колесах». Франківці переїздили з Кам'янець до Вінниці поїздом, поїзд мав у Жмеринці зупинку хвилин десять чи п'ятнадцять. Кость телеграмою викликав мене до поїзда, я зайшов у вагон, і тут же, між піднятих полиць вагона третього класу, відбулось моє нашвидкуруч «посвячення» у франківці.

«Святили» мене Гнат Юра, Терешко Юра і Ватуля — «управа» театру: така тоді була організація франківського колективу, керувала ним «управа» з трьох чоловік. Відбулось оте «прийняття» на кшталт посвячення в січовики у Запорозькій Січі.

Приблизно так.

Гнат:

— То ви за модернізацію українського театру?

— Так.

Терешко:

— І гімназію закінчили?

— Так.

Ватуля:

— Зараз додому за речами збігати встигнете?

Збігати за речами я, звичайно, встигнути не міг.

— Тоді,— вирішила «управа»,— приїздить до Вінниці слідом за нами, завтра ж. Зволікати не годиться: за два-три дні відкриваємо у Вінниці сезон. Кречет залив, і вам, мабуть, доведеться з двох-трьох репетицій перебрати декотрі його ролі, принаймні в «Сонці руїни» та «Царі Едіпі», що мають іти в перші дні на відкриття.

Почувся третій дзвінок, кондуктор засюрчав, паровоз дав гудок, буфера вагонів клацнули, поїзд рушив — і я мусив стрибати з вагона вже на ходу.

Другого ж дня я прибув до Вінниці актором Театру імені Івана Франка.

Прибув на крилах піднесення: адже я вступав до найкращого на той час, найпершого в республіці українського театру, що іменував себе тоді «новітнім»,— мрії мої здійснювались.

Але прибував і в стані збентеження, навіть пригнічення. Адже тікав я не тільки від старих традицій, але і від убозтва, від отого «входження в репертуар» з однієї чи двох репетицій, мріявши віддаватись готуванню своєї ролі в спектаклі глибоко й серйозно, з проникненням і в образ ви-

конуваного героя, і в зміст п'єси; адже линув я на крилах до театру, в якому — так я чув із слів Костя Кошевського — кожний спектакль готується принаймні місяць, а то й два... А вже на порозі цього театру мені сказано, що маю «ввійти в репертуар» з двох чи трьох репетицій...

«Сонце руїни» і «Цар Едіп»! Ну, роль Лизогуба в «Сонці...» бодай невеличка. Але ж у «Царі Едіпі» головний жрець зачинає п'єсу, дає, сказати б, заспів величній трагедії, безсмертному творові класики...

І — кого заступити? Василя Кречета! Знаменитого в театральній провінції актора. Не раз він гастролював і в нашій жмеринській трупі до того, як до неї вступив я, у «Суєті» Карпенка-Карого він грав Івана. То була одна з його «коронних» ролей. Я не наважився б навіть... зазнайомитися з такою знаменитістю. Він виходив на вулицю неодмінно в чорному пальмерстоні та високому циліндрі. Так вдягались лише гастролери найвищого рангу...

Але він запив, і для дебюту в «новітньому» Театрі імені Івана Франка я мусив його замінити з двох чи трьох репетицій.

Я був збентежений і пригнічений, тривога холодила мені серце.

Що ж тут довго говорити? «Дебют» мій був... сумний. Якщо роль Лизогуба в «Сонці руїни» Пачовського я виконав сяк-так, заслуживши навіть у рецензента місцевої газети похвалу й вираз сподівання на дальші мої успіхи, то в «Царі Едіпі» спіткала мене гірка невдача.

У важкому віршованому тексті Франкового перекладу класичної трагедії неприпустима була жодна «відсебятина»: його треба знати дослівно, а часу на завчання мав я днів два чи три. Тож і трапився зі мною конфуз. Головний жрець, якого я виконував, зачинав спектакль: коли піднімалась завіса, він на чолі натовпу простував на кін з глибини партеру через весь зал центральним проходом і, вийшовши на авансцену, спинявся... по цей бік суфлерської будки, адресуючи свій протест: «Едіпе, зверхнику мойого краю...» — до Едіпа, що стояв у глибині сцени. Отже, надій на суфлера бути не могло (на репетиції мені це не стало відомо, бо репетирували в фойє, а не на сцені), а проказувати треба було дуже голосно, бо стояв я спиною до глядачів, ще й патетично, від пасажу до пасажу, від абзаца до абзаца підвищуючи патетичність і саму тональність промови. Запам'ятати довжелезний текст за два-три дні було не просто, а ще зважте на моє хвилювання:

дебют у великому театрі після моїх провінціальних труп, виконання мало не провідної ролі, непевність у тексті, ще й несподіване відкриття, що не ждати мені спасенної допомоги від суфлера...

Що ж відбулось? Я проказав перший абзац — нормально, на рівні вимог до патетики й тональності, пильнуючи того, щоб не «взяти» відразу надто високо, бо ж «висоту» треба було економно розподілити від початку до кінця монологу — в наростанні і пафосу, і тону. Але, проказуючи перший абзац, я раптом зрозумів, що текст далі... забув — забув віршовані рядки і навіть самий зміст того, що маю проголосити, забув усе вщерть. Зробивши невеличку паузу, проказав той перший абзац... вдруге. Тоді ще раз... втретє. І мені на все життя запам'ятались вуста дівчат з хору, що стояли якраз проти мене шеренгою, вуста й очі: вони шепотіли, ці милі, добрі вуста, дружно підказуючи мені мій текст, і вони закрижанили з жаху, ці добрі та милі очі, вболіваючи за мене і за долю цілої вистави. І якщо доводилось мені до того вже не раз проклинати театр під час гидких халтур, в хвилини прощання з нашими провінціальними «новаторськими» мріяннями, то зараз — в ту хвилину, ні, в ті секунди, коли я стояв, закам'янівши на авансцені, спиною до глядацького залу, що застиг у гнітючій тиші, чи то розуміючи мій провал, чи, може, в чеканні трагедійної «сенсації» на кону, — я прокляв театр і мою в ньому участь смертним прокляттям. Єдине було в мене тоді жадання: провалитись на місці і не жити далі на світі, або принаймні щоб усе те був тільки сон, тільки страшний кошмар. І ще зір мій зафіксував: за лаштунками, в проході між другим і третім планом куліс, аж підстрибував і рвав на собі волосся Гнат Петрович Юра.

Можливо, пауза тяглась добру хвилину — мені та хвилина видалась вічністю. Я чув, як шепочуть мені дівчата з хору, але осягти почуте не міг. Проте не знаю, яке «спрацювало» почуття, тільки ж за якийсь час, може, то було кілька секунд, у моїй пам'яті раптом виринув зміст мого монологу — тільки зміст, а не віршований його виклад. І — теж не знаю, силою волі чи силою відчаю, — я знову зарепетував, саме зарепетував, бо ж на тому тричі повтореному першому абзаці я вже витратив усю снагу до патетики і дійшов на третьому повторенні тієї висоти тональності, яку мав зберегти для фіналу мого довжелезного монологу, — і я знову зарепетував, проказуючи отой згаданий зміст... віршем, віршованими рядками, які вже сам тут же, не від таланту,

а від одчаю, komponував... На щастя, на другому чи третьому рядкові скомпонований мною віршований рядок таки збігся з рядком перекладу Франка — «спрацювала»-таки проклята пам'ять! — і тоді враз, наче фейерверк, увесь забутий текст виринув у моїй пам'яті — і я вже знав, що скажу його до кінця, ні разу не збившись. І ця свідомість дала мені таку силу, що в моєму лементі я спромігся ще підвищити тон до висоти, на яку ніколи не був спроможний. Епізод був доведений до кінця — вистава дістала свій «заспів».

Коли я вийшов за куліси, я був певний, що Гнат Юра вб'є мене, і вважав, що цілком заслужено; в кожному разі, думка була в мене одна: зірвати з голови перуку, роздerti на собі хітон, пожбурити його геть і тікати з театру світ за очі, нікому не показавшись... Та сил мені вистачило лише на те, щоб, вийшовши на куліси, впасти на сувій якийсь килимів. Я вхопився руками за голову і скулився, знітився, поринув у чорну п'тьму...

За якусь секунду я відчув, що на плече мені лягла рука. Я не звів голови, не бачив, але відчув — то рука Юри. Зараз вона посунеться мені до горлянки і задушить мене в безмежній люті...

Але я почув:

— Буває... Не впадайте у відчай...

Не знаю, чи любив я когось і колись так, як Гната Петровича в ту хвилину.

А втім, то не був мій найбільший провал. Зігравши ще кілька менших ролей, теж «входячи в репертуар» з одної чи двох репетицій, бо ж усі спектаклі йшли вже «репертуарні», я дістав роль батька Колонни в п'есі «Монна Ванна» Метерлінка — величезну центральну роль. Я готував її старанно і вже не таким поспіхом. Але таланту для неї в мене бракувало, і виконав я її на межі несамовитої істерики: з переполоху я знову то забував текст, то раптом згадував його уривки — і всі мої монологи та діалоги були подібні до борсання на хвилях бурхливого, в дванадцятибальний шторм, моря: я то злітав вгору на тонах найвищої патетики, то падав стрімголов вниз — на жалюгідній скоромовці, ба й млявих, напевних «низах». До того ж, прагнувши звернути на себе увагу суфлера, гатив об мостини кону патерицею, що була в моїй правій руці. Здається, в рецензії на цей спектакль рецензент так і відзначив мою «гру» — стуканням патериці об підлогу.

Мабуть, саме тоді я й зрозумів остаточно, що актором

мені ніколи не бути і з театру я мушу чимдуж тікати.

Та втекти мені пощастило ще років за два чи три — вже по закінченні сезону у Вінниці, після гастролей у Білій Церкві та довгій подорожі по шахтах і руднях Донбасу й сезону в Харкові, куди прибув Театр Франка в становищі центрального столичного театру. Але про це — згодом.

Так чи інакше, але перебування в Театрі імені Франка лягло значною смугою в моєму житті і, власне, стало періодом мого досягання — і творчого, і громадянського.

Я з щирим захопленням віддався роботі в театрі на перших кроках моєї в ньому роботи. Адже з низів театральної провінції я потрапив на тодішні високості театру, в справжній мистецький колектив — театр, що в основному складався з досвідчених і талановитих акторів-професіоналів, що серйозно й відповідально ставились до визначеної собі мети і мету цю точно — чи майже точно — для себе формулювали: українське сценічне мистецтво треба вивести з хашів провінціальності, відштовхнути від традицій ремісництва, порвавши з колишніми канонами етнографії та побутовізму. І головне — поставити український театр на служіння завданням революції, у цілковитій відповідності спроможності театру на ці завдання. Громадянське значення сценічного мистецтва — я маю на увазі ті роки кінця громадянської війни та перших років мирної відбудови та соціалістичного перетворення — колектив театру усвідомлював добре і, власне, віддавав йому перевагу над усіма іншими функціями та компонентами театрального мистецтва. Практично Театр Франка ставив собі тоді два завдання: модернізація стилю й манери акторського виконання та еквівалентність репертуару добі. В репертуарі театру це позначилось насамперед на добиранні п'єс героїчних. Адже доба була героїчна: Жовтнева революція, перемога на всіх фронтах громадянської війни — фронтах внутрішніх і фронтах зовнішніх; нарешті, підняття найширших мас до участі у всенародному будівництві й перетворенні самих основ нашого буття. Героїка! — таке було гасло театру в ті перші по громадянській війні роки.

І театр мав рацію, тільки ж... не мав відповідного репертуару. Адже нова драматургія ще не народилась, а стара — всі героїчні опуси: «Сонце руїни», «Овеча Криниця», «Сабатай Цві» («Месія»), а тим паче всі ті «Йолі» та «Герцогині Падуанські» — самим змістом своїм аж ніяк не могла компенсувати нестачі сучасного репертуару: своєю патетикою вони, певне, знаходили відгук у певної частини

глядачів, але ж конкретної, животворчої, перетворювальної і, скажемо прямо, революціонізуючої функції вони виконати не могли. І саме цим — нехай це буде тільки моєю думкою — компрометувалась патетика виконання та героїчність сюжету — чужорідного, «літературницького». До того ж самий зміст доби — отой перепад з героїчного масового піднесення в умовах збройної громадянської війни на зовсім іншу, в труді, героїку часів відбудови зруйнованого народного господарства — шукав собі й нових, зовсім інших, одмінних, але ще не досягнутих нових форм вияву: іншого стилю постановок, інакшої манери гри актора — героїки на реальному психологічному, сказати б, обґрунтуванні, а не тільки на абстрагованій патетиці самого героїчного акту. Патетика тільки «вияву» стала немов «поверховою», тільки зовнішньою, тільки формальною, потрібна була патетика внутрішнього змісту, патетика, захована в самій ідейній концепції сценічного сюжету. Цього не було, і ніде було цей «заряд» взяти.

На цьому, вважаю, і почалися труднощі Театру імені Івана Франка⁶

І моя особиста творча трагедія — в ньому.

Два слова про цю мою особисту творчу «трагедію». Власне, про її зачин.

Я прийшов до театру, зазнавши дошкульного краху моїх мріянь у наших «новаторських» творчих потугах з Костем Кошевським у провінціальному театрику. Прийшов до Театру Франка з вірою та юнацьким захопленням: тут, у театрі великому, високого мистецького рівня, ще й перейнятого стремлінням до оновлення українського театрального мистецтва, я дістану, нарешті, змогу включитися й собі в цей животворчий процес. Нехай моя громадянська свідомість тоді не була виразно визначена, але ж творче покликання я вже відчув, і покликання це вело мене на шлях революційності — в захопленні тими перспективами, які стелила моєму поколінню, та й цілому народові, нова доба соціалістичного зламу. І нехай вже склалося так, — сферою реалізації моєї творчої енергії і мого громадянського устремління мав стати театр, — нехай буде так! Тож з усім запалом я віддав себе акторській професії, роботі саме в Театрі Франка.

Але...

Першим «але» і стало оте, зазане вже в моїй провінціальної практиці, «входження в репертуар» — оте ремісницьке, поспішне опанування ролі в уже зіграному ансамблі.

Втікши від цього, я знову потрапив у такі ж обставини. Це пригнічувало мене, підрізало мій молодечий ентузіазм. Нехай то була тільки «особиста» травма, але ж травма, і травма ця ятрила якраз моє творче, ба й громадянське устремління, а з тим і піетет до театру, який до того світив мені зорею мрій і творчих та громадянських сподівань.

Друге «але» було поважніше: репертуар, про що вже мовилося. Я прагнув участі в п'єсі *сучасній* (о вічне прагнення актора до сучасного образу!), а п'єси такої не було. Нехай театр і не був у цьому винний, бо такої п'єси ще, власне, й не існувало, але однаково я її прагнув, і я її не мав. Це вже була не тільки моя *особиста* трагедія, а трагедія театру, бо він теж прагнув і не міг знайти такої п'єси. І це також роз'яструвало мою творчу рану і охолоджувало в творчому ентузіазмі.

І тут виникло і третє «але»: актор Театру Франка грав на високому піднесенні героїки — так, як навчив його щойно відбутий фронт, і в цій манері гри був-таки на високості тогочасного акторського виконання. Та виявлювана на невідповідному новим вимогам доби репертуарі ця героїчна манера гри стала — в умовах післяфронтів'я, в обставинах мирної пори — тільки зовнішньою, тільки «гранням», а не творчим розкриттям образу героя та цілого сюжету п'єси. Грати треба було інакше — не так, як гралося досі, — як саме, я не знав, як не знав тоді, очевидно, ніхто ні в нашому театрі, ані по інших великих творчих колективах. І ті, інші творчі колективи — мистецьке об'єднання «Березіль» (МОБ) або Терещенків Театр імені Михайличенка — у нас на Україні, та — чули ми — Мейерхольд, Вахтангов, Таїров — у Росії — шукали, як грати по-новому, експериментували — вдало чи невдало, то інша річ, але ж прагнули і шукали. А наш театр... не шукав. Він просто чекав нової п'єси — сучасної п'єси, але ладнався грати її так, як гралися досі п'єси старого репертуару. Він не шукав *нову* абетку для розмови з *новим* глядачем.

Так переплітались моя «особиста» трагедія з труднощами найпередовішого на той час українського театру — Театру Франка тієї пори.

Звичайно, якогось точного теоретичного усвідомлення цих труднощів ні в мені, ні в інших акторів нашого театру на тій порі не було, але й того невиразного, несформульованого невдоволення вистачило, щоб це незадоволення спричинилося до... групівщини.

Ця «групівщина» поволі утворювалася ще в вінницькому

сезоні 1922—1923 року, коли перед повоєнним глядачем був пушений «прогоном» увесь надбаний до того репертуар фронтового та передфронтового періоду, визначила себе в час «горіння» на гастролях у Білій Церкві, де ми «перехрестились» з однією з майстерень МОБУ, керованою Бортником, і мало не призвела до «повстання» проти «управи» театру та розколу й занепаду театру під час гастрольної подорожі по Донбасу.

Гастрольна подорож по Донбасу влітку 1923 року і стала зламним періодом, а для мене особисто — відкриттям світу чи принаймні відкриттям дверей у світ.

«Гастролі франківців по Донбасу» — таким реченням театр і рекламував себе — загалом про око людське мали величезний успіх. Причина того успіху була насамперед у тому, що театр не обмежував себе тільки великими театральними приміщеннями у тодішніх донбасівських центрах — Бахмуті, Юзівці чи Луганську, а проник у самісінькі «низи» — на малі площадки навіть далеких, глибинних заводів чи шахт. Не глядач прийшов до театру, а театр приходив до глядача. То була розумна дія «управи» і, зокрема, самого Гната Петровича Юри. І в результаті — популярність! Про театр заговорив весь Донбас.

Другою причиною було те, що досі Донбас якщо й знав український театр, то тільки на рівні аматорських вистав чи, в кращому разі, гастролей отих Гаркун-Задунайських на низькому ремісницькому й традиційно-етнографічному рівні. А тут вперше він побачив український театр у його, скажімо, новітній формації. Це було несподівано, це дивувало глядача, а раз у раз і чарувало та захоплювало. Тож популярність театру зростала дужче й ширше. І досягла нарешті такого ступеня, що прогрімала до столиці Харкова, і столиця Харків, що якраз мріяла про утворення для себе і для цілої республіки подібного — не в старих традиціях, а в новій формації — українського театру, який міг би стати столичним, центральним, ба й показовим, — запросила театр до себе, і не на гастролі, а на становище стаціонару: центрального, республіканського, державного, академічного театру.

Три чи чотири місяці гастролей по Донбасу — то був шалений зліт угору Театру Франка — перспектива для початку «золотої ери» в його історії. Столиця! Центральний театр! «Добірний» столичний глядач! Адже донедавна про це ніхто в театрі й мріяти не наважувався. Відкрилась широка можливість для поступу театру і... кар'єри для кожно-

го актора. Певна річ, що ми линули до Харкова на крилах ентузіазму.

На крилах ентузіазму, але... з тим же багажем: той же «награний» репертуар, та ж таки манера акторського виконання, той же рівень мистецького, ба й громадянського «заряду».

На крилах линули до Харкова і ми — ота «групівщицька» молодь. Бо сподівалися, що в Харкові чекає на нас знайомство з іншими театрами, діяння в самісінькому вирі мистецького життя — знаходження й здобуття того «нового», чого ми прагнули, але не знали, як шукати, та й, правду сказати, самі не уявляли собі, що воно таке, оте «нове».

На крилах линув і я. Тільки ж «крила» оті вже не були акторськими — я їхав до столиці з потаємним вирішенням: з театру піти, з акторством покінчити, бо вабила мене вже інша творча перспектива — література. Та про це згодом.

Театр імені Івана Франка до Харкова прибув, і керівництво театру усвідомлювало, що потикатись на столичну сцену тільки з нашим, нехай багатим численно, але — як на той час — бідним своїм мистецьким та ідейним значенням репертуаром неможливо. Потрібно було, бодай відкриваючи сезон, декларувати своє становлення в столиці п'єсою новою, сучасною, і навіть якимсь — присягаюсь, що колектив так і не досягнув, яким саме, — «новаторством» у самій манері акторського виконання.

Тож у фойє, приділеного нам у столиці приміщення «Вілли Жаткіна», колишнього кафешантану, ще не відремонтованого й не устаткованого для спектаклів, ми поспіхом готували для відкриття та «показу товару лицем» п'єсу Толлера «Еуген нещасний». То була п'єса про жертву війни й особисту трагедію людини, колишнього солдата, що через поранення на війні втратив здатність любити й мати потомство. Режисер — Гнат Юра — поширював і узагальнював сюжет, прагнучи надати йому гострого соціально-політичного звучання: жертви війни й трагедія скаліченого війнами людського життя.

Задум був поважний, але...

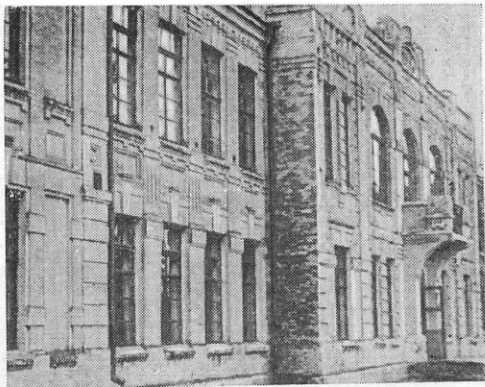
Але як дійти його здійснення? Якими методами? Якого добрати ключа і для режисерської трактовки, і для гри актора? Адже потрібно було показати «новаторську» виставу — всі скрізь гомоніли про новаторство і вимагали новаторства. Адже щось там таке шукав у цьому напрямі Пролеткульт, щось «викомарював», як казано тоді в теат-

Батько Ю. Смолича Корнелій Іванович.

Будинок в Умані, де народився Ю. Смолич.

Будинок
колишньої
гімназії
у м. Жмеринці,
яку закінчив
Ю. Смолич.

Ю. Смолич —
гімназист.
1918 р.

Ю. Смолич — актер
театру ім. І. Франка.
1923—1924 рр.

Ю. Смолич. 1925 р.

Вечір пам'яті Лесі Українки в Москві.
Виступає Ю. Смолич. 1943 р.

Ю. Смолич. 1946 р.

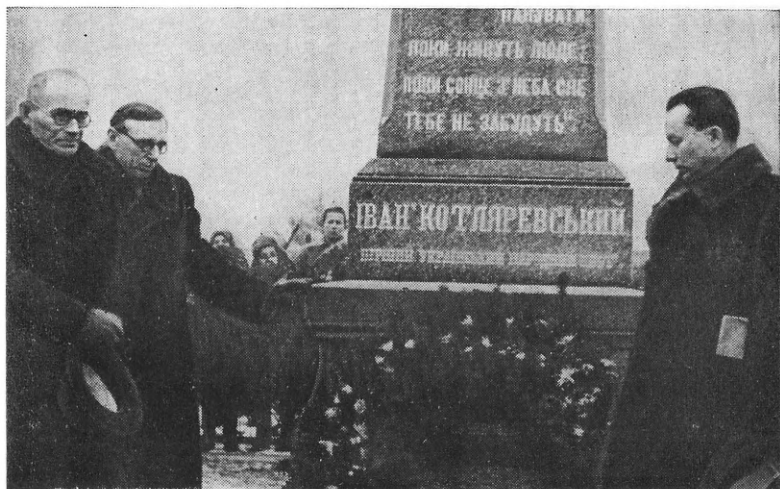

Ю. Смоліч з дружиною
Оленою Григорівною. 1948 р.

Ю. Смоліч із співробітниками
журналу «Україна». 1946 р.

Остап Вишня, Ю. Смолич та А. Малишко
на могилі І. Котляревського в Полтаві. 1948 р.

А. Петрицький, І. Сидорович, І. Іжакевич та Ю. Смолич
в музеї Т. Шевченка у Києві. 1949 р.

П. Панч, М. Рильський, Ю. та О. Смолічі в Ялті.
1949 р.

Дні літератури в західних областях України.
Зліва направо: Л. Первомайський, В. П'янов, Ю. Смолич,
О. Підсуха та С. Воскресенко в редакції
«Прикарпатської правди». Станіслав, 1950 р.

Ю. Смолич виступає на мітингу,
присвяченому підписанню Стокгольмської відозви. 1950 р.

Ю. Смолич, П. Тичина, М. Рильський, С. Скляренко,
Л. Дмитерко, О. Полторацький, В. Сосюра під час зустрічі
з болгарськими письменниками в Києві. 1950 р.

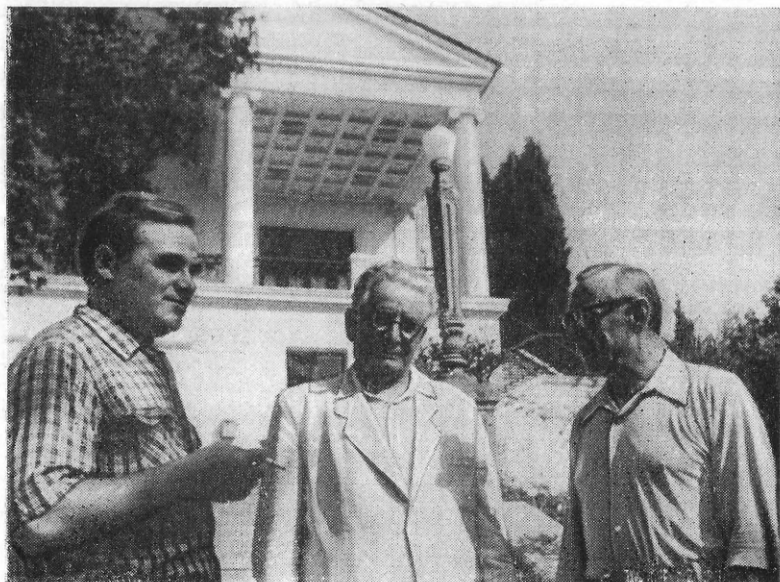

Ю. Смолич та Б. Гмиря. 1957 р.

Група українських письменників після одного з літературних вечорів. Зліва направо: С. Олійник, О. Палажченко, П. Панч, Ю. Смолич, М. Рильський, М. Карпенко, І. Сочивець. 1957 р.

Д. Гранін, С. Зор'ян та Ю. Смолич у Ялті. 1959 р.

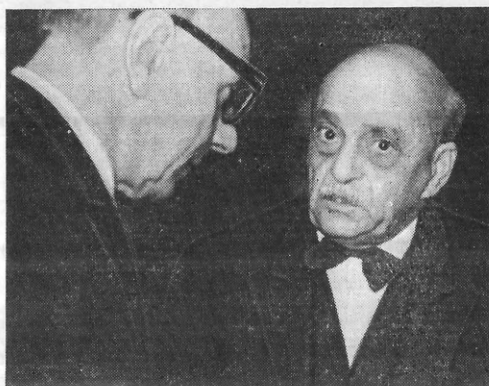
Н. Рибак,
С. Борзенко
та Ю. Смолич.
50-і рр.

Ю. та О. Смоличі з К. Паустовським. 1959 р.

Третій Всесоюзний
з'їзд письменників.
Зліва направо:
В. Земляк,
А. Софронов,
О. Гончар,
Ю. Смолич,
В. Минко,
С. Васильєв,
Є. Долматовський,
П. Воронько.
1959 р.

Ю. Смолич та
П. Антокольський. *1959 р.*

Ю. Смолич,
П. Тичина та
А. Малишко.
1961 р.

Вечір у Київській
філармонії з нагоди
60-річчя Ю. Смолича.
Ювіляра вітає
Н. Ужвій.
У президії генерал
П. Жмаченко,
М. Лесючевський,
М. Бажан,
А. Петрицький,
О. Смолич. 1960 р.

Ю. Смолич і
В. Василевська.
1960 р.

М. Тарновський,
О. Смолич,
М. Тарновська,
Ю. Смолич
в гостях у
М. Рильського.
1960 р.

Ю. та О. Смоличі, М. Комісарова та І. Козловський з делегацією прогресивних українців з Канади в дні святкування 150-річчя Т. Г. Шевченка. 1964 р.

Ю. Смолич і П. Панч у Кончі-Озерній. 1965 р.

Анна Саксе в гостях
у Смоличів.
Конча-Озерна,
1965 р.

На дачі М. Рильського. Зліва направо: А. Малишко,
М. Стельмах, Ю. Смолич, І. Козловський, М. Нагнибіда
під час зйомок фільму про Максима Рильського. 1966 р.

П. Воронько і Ю. Смолич. 1966 р.

Ю. Смолич і Л. Дмитерко з латиськими письменниками під час декади латиської літератури на Україні. 1966 р.

Ю. Смолич, В. П'янов і Д. Павличко під час зустрічі з школярами м. Павлограда в Спілці письменників України. 1966 р.

Ю. Смолич вітає
А. Головка на вечорі
з нагоди його
70-річчя. 1967 р.

Ю. Смолич, Н. Забіла
та М. Стельмах.
1969 р.

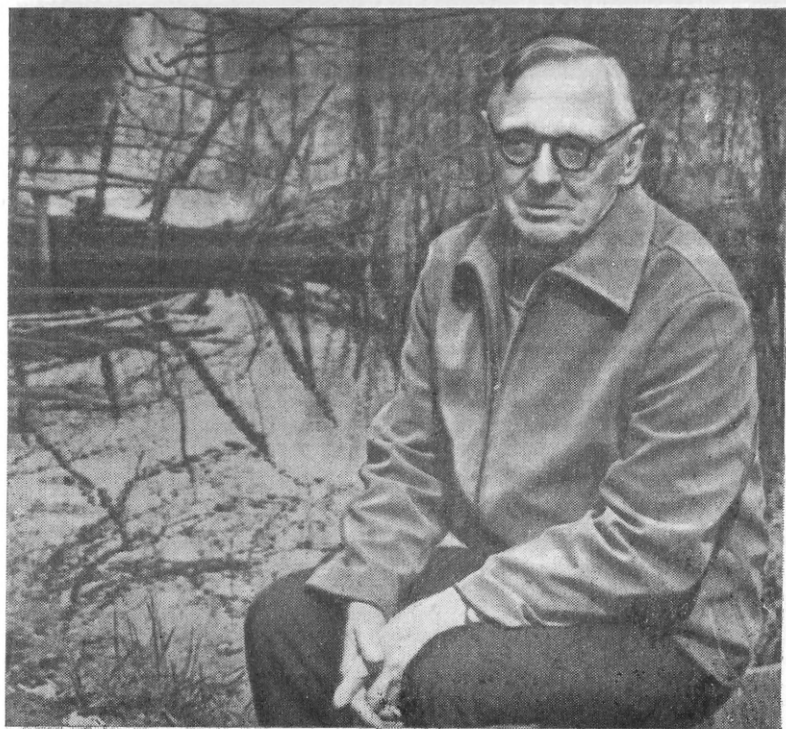

П. Кравчук та Ю. Смолич
у Кончі-Озерній. 1967 р.

Ю. Смолич у
Кончі-Озерній.
1968 р.

Ю. Смолич та
А. Караваєва
на Четвертому
Всесоюзному
з'їзді письменників.
1967 р.

Ю. Смолич виступає на мітингу з приводу встановлення меморіального барельєфа Олександра Довженка на теплоході, що носить його ім'я. Серед присутніх — сестра видатного кінорежисера та письменника Поліна Петрівна Дудко, діячі української культури, режисери, актори. 1969 р.

Ю. Смолич у
Кончі-Озерній.
1970 р.

М. Бажан, Ю. Смолич,
Л. Первомайський,
К. Каладзе на пленумі
правління Спілки
письменників СРСР.
1970 р.

Засідання в Музеї
Т. Г. Шевченка у Києві
з нагоди 10-ліття
Товариства «Україна».
1970 р.

Ю. Смолич і
Ч. Айтматов у
Спілці письменників
України. 1971 р.

Відкриття декади
киргизької літератури
на Україні.
Головує Ю. Смолич.
1971 р.

Ю. Смолич. 1972 р.

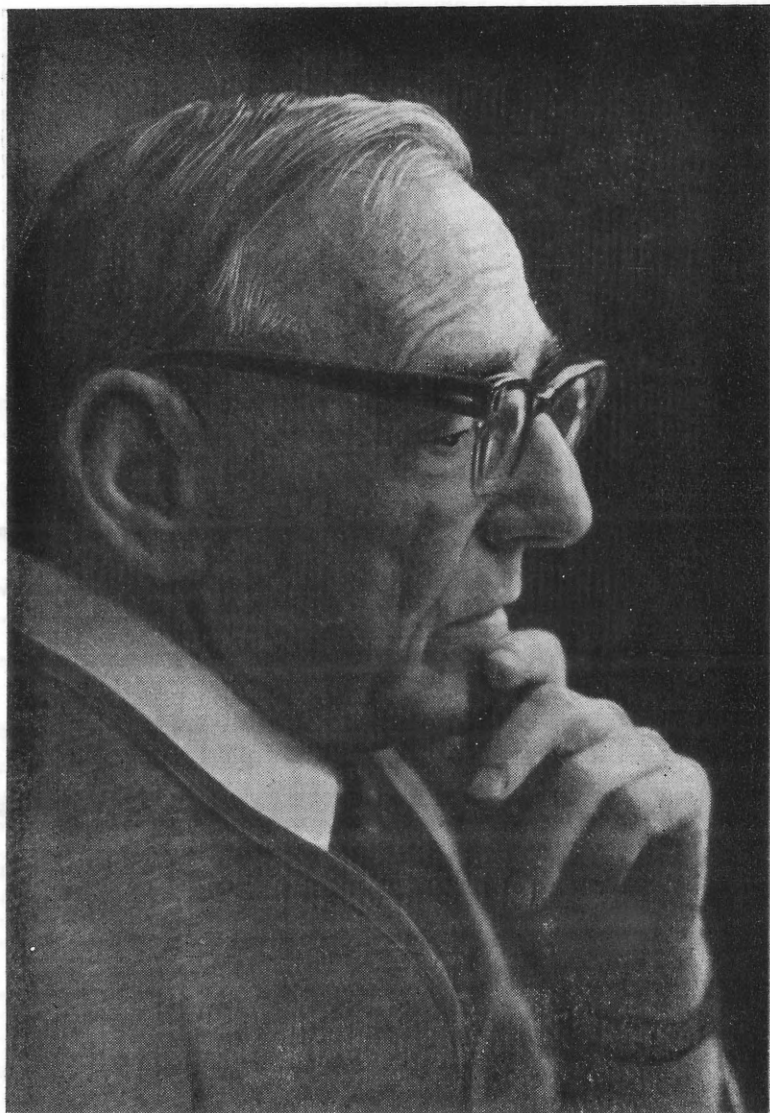
Ю. Смолич у
робочому кабінеті.
1972 р.

Ю. Смолич у
Кончі-Озерній.
1972 р.

Хліб-сіль від
учнів Жмеринської
школи № 1.

Ю. Смолич. 1972 г.

Зустріч у Спільці письменників України з делегацією НДР на нараді перекладачів радянської літератури. 1972 р.

Ю. Смоліч виступає на ювілейному вечорі П. Усенка з нагоди його 70-річчя. 1972 р.

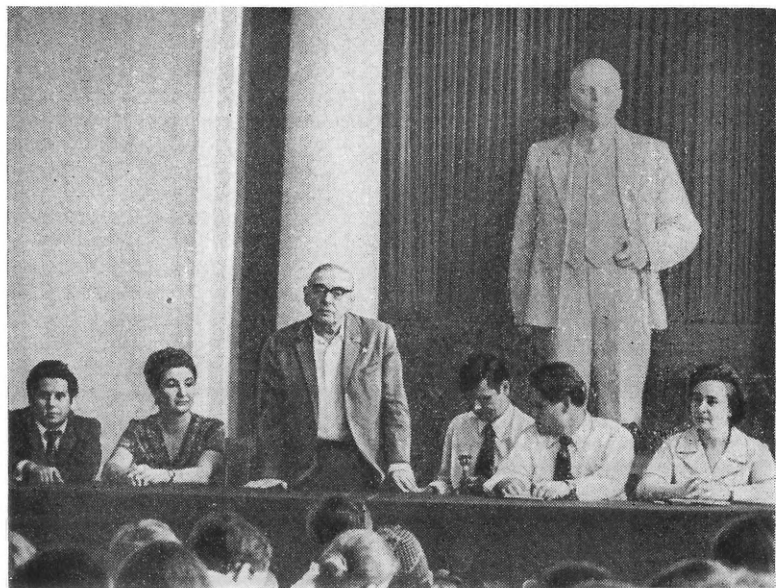

Об'єднаний пленум творчих спілок УРСР. Зліва направо:
Г. Майборода, С. Григор'єв, Ю. Смолич. 1974 р.

Об'єднаний пленум творчих спілок УРСР.
Г. Кальченко і Ю. Смолич. 1975 р.

Ю. Смолич, В. Касіян та В. Коротич. 1967 р.

Ю. Смолич виступає в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. 1974 р.

Ю. Смолич виступає на вечорі пам'яті В. Еллана-Блакитного. На передньому плані дружина Блакитного Л. Вєвчик-Блакитна та його дочка М. Блакитна. 1974 р.

Ю. Смолич, І. Абашідзе та Р. Гамзатов на пленумі Спілки письменників СРСР, присвяченому 40-річчю Першого Всесоюзного з'їзду письменників. 1974 р.

Колгоспники с. Покровського, Артемівського р-ну, Донецької обл. в гостях у Ю. Смолича, почесного члена їхнього колгоспу.

М. Бажан, О. Гончар, П. Загребельний та Ю. Смолич
на VII пленумі Спілки письменників України. 1975 р.

На святкуванні 85-річчя П. Панча. У першому ряду
зліва направо: Ю. Смолич, О. Смолич, О. Іваненко, П. Панч;
у другому ряду: Б. Олійник, М. Бажан, І. Кисельов, В. Минко.
1976 р.

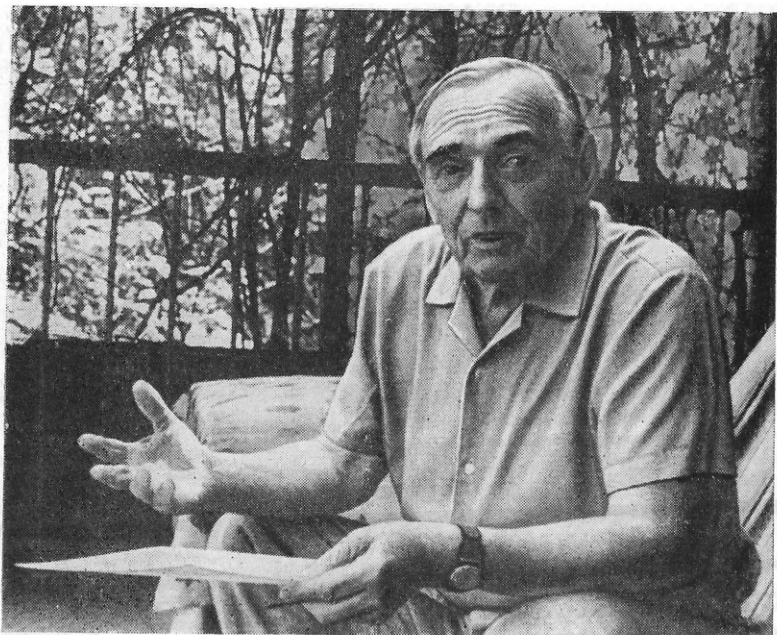
Ю. Смолич,
Г. Абашідзе, П. Панч,
К. Лордкіпанідзе.

Ю. Смолич та
О. Підсуха
з делегацією
прогресивних українців
з Америки в Музеї
народної архітектури
та побуту
Української РСР.
1976 р.

Ю. Смолич з дружиною
Олеєю Григорівною
в Кончі-Озерній.
1976 р.

Ю. Смолич. 1976 р.

Відкриття меморіальної дошки на будинку по вул. Заньковецької, 5 у Києві, де жив Ю. Смолич. Виступає Ю. Збанацький.

рі, в Москві Мейерхольд, чогось прагнув у Києві і Лесь Курбас, колишній поплічник Гната Юри в Молодому театрі, а нині — його творчий антагоніст, що заперечував тепер не лише старий, традиційний, ремісничий етнографічний український театр, а взагалі всі формації старого, дореволюційного театру, зрікся навіть тих позицій, на які вийшов, ведучи за собою отой Молодий театр.

Метод і ключ були дібрані формальні. Коли нещасний Еуген виходив на кін, то з'являлась зокола і маса його неначе «тіней» — весь колектив театру разом із численними статистами — в образі калік. Коли Еуген нещасний страждав, то виявляли страждання й всі його «тіні» — ота маса калік. Еуген страждав у своїх трудних взаєминах з жінкою, яку кохав, а маса — тіні? А тіні кружляли по кону й... замогильними голосами гули: тра-та-та, тра-та-та, тра-та-та... Та й по цьому.

Спектакль блискує... провалився.

Його не сприйняв глядач — знизу, не сприйняло й керівництво — зверху. Що ж, вони — і глядач, і керівництво — мали рацію: нехай вже п'еса яка є, але ж саме оте узагальнення, яке мало б виявити соціальний протест, фактично стало лише профанацією самої ідеї, ба й глумом над стражданням людини.

І театр вимушений був ухопитись за свій уже випробуваний набуток — отой награний репертуар і отой вивірений вже стиль героїки з відповідною патетичною манерою гри. І заміготіли перед столичним глядачем «Йолі», «Герцогині Падуанські» тощо та, як «коронна», революційного звучання п'еса — «Фуенте Овехуна»; а за ними, в щілинки міжрепертуар'я, щоб і глядачеві полегшити, і акторові дати перепочинок, просотилися ті ж таки старі, побутово-психологічні п'еси в тій-таки манері гри, як гралося по провінціальних російських театрах.

Така заспіла франківський театр трагедія першого ж сезону в столиці.

Щодо мене, то весь той сезон я ще служив у театрі і грав уже й для мене «репертуарні» ролі, хоча діяв переважно в ролі члена місцевкому та голови його «робочої частини», — не знаю, чи тепер є така інстанція в театральних професійних місцевих комітетах, що іменувалась КРК, тобто конфліктно-розціночна комісія? Це — втручання в конфлікти між акторами та адміністрацією, визначення акторських категорій та відповідних ставок зарплатні, соціальне страхування та розмір оплати на час хворості то-

що. Звичайно, наша молодеча «опозиція» і далі «діяла» — дещо, правда, пригашена тими перспективами, що відкривались для особистої кар'єри кожного актора і молодих в тому числі. Однак у нашому протестантстві і проти репертуарної лінії театру, і проти упередження до «новаторств», і в опозиції до традиційного керівництва «управи» ми спромоглись лише на такий наївний акт, як спробу утворити в театрі... партійну ячейку. Нам було з'ясовано, що утворення комячейки — то справа партійних інстанцій, та й кількість членів партії ще недостатня, щоб її утворити, як вимагає статут.

Та головним моїм інтересом у театрі на той час стало інше. І саме на цьому заспіла мене моя особиста... трагедія. Я поривався тепер до літератури і вже ввійшов у літературні кола через Блакитного, Тичину, Йогансена... Та саме Блакитний з моїх ширянь у літературному піднебесі повернув мене знову на грішну театральну землю.

Блакитний мені сказав:

— Це дуже добре, що ви прагнете до літератури: пишть, пишть, пишть! Але раз ви розумієтесь на театральній справі, раз ви театрал, то й мусите віддати себе справі будівництва нового, революційного театру. А творення нового, революційного театру лежить нині на шляхах широкого піднесення самодіяльного робітничого аматорства: звідти мають прийти і новий метод, і новий стиль, і новий актор — там лежать приспані сили народних талантів. Але їх треба знайти, підняти й організувати. Тож і виконуйте це як свій найперший громадський обов'язок...

З Блакитним та Тичиною ми й утворили тоді «Гарт аматорів робітничого театру» (ГАРТ) — нову організацію, що мала на меті організувати широкий аматорський рух та налагодження творчих контактів театру самодіяльного з професійним театром на шляхах творення театру пролетарського, комуністичного.

Відзначу лише, що моє становище в Театрі Франка, якщо я за настійними вимогами Блакитного не залишав, стало якесь двозначне. Адже я раптом перетворився на театрального публіциста і почав виступати з статтями, в яких вимагав негайного зруйнування старого театру та такого ж негайного створення театру нового, і вістря усіх моїх виступів були спрямовані насамперед... проти практики мого ж таки театру імені Франка.

Одночасно я утворював майстерні театального ГАРТу: при Театрі Франка — учбового плану, і окремо, само-

стійно, «на базі» студентства Педкурсів імені Сковороди — для творчих експериментів у шуканні нового ідейного змісту для театру і нових для нього форм.

Сполучав я це ще й з практичним керівництвом робітничим самодіяльним драмгуртком десь під Новоселівкою в Основ'янському клубі.

Що з усього цього вийшло, скажу пізніше, а зараз повернусь ще до Театру Франка, в якому я був тепер наче... пасинок.

Франківці — хотіли вони того чи не хотіли — все одно мусили й собі шукати. Інакше-бо негайно були б зітерті іншими колективами, що шукали чи вміли вдавати, ніби шукають; в кожному разі, театр зазнав би зневажного, неприхильного ставлення з боку активних глядацьких кіл. Активні глядацькі кола тієї пори — студентство в першу чергу — з буйних років щойно закінченої громадянської війни залишило при собі не лише одяг: високі чоботи, солдатські шинелі та ватяні папахи, але й боєцьку звичку рубати шаблею з плеча або колоти багнетом навзмах. Цей глядач добре умів виражати своє захоплення виставою дружними вигуками «ура» та «дайош», але своє невдоволення теж виявляв нестримно — свистом і тупотом ніг. З його думкою доводилось рахуватись, тим паче, що перспективним господарем готованого «театру комуністичної доби» мав бути не хто інший, а саме він.

Театр Франка розпочав свої шукання репертуарною розвідкою. Шукалося п'єсу — сучасну, революційну; шукалося драматурга — теж сучасного, революційного.

Першим сучасним революційним драматургом з'явився в театрі Мамонтов Яків Андрійович.

Поява його була, я б сказав, сенсаційна.

Перед нами, акторами дотеперішнього провінціального способу життя, ще й позначеними внутрішньо — в світосприйманні та зовнішньо — самим різностроєм тогочасного післяфронтового та підфронтового побуту, — він з'явився у випрасуваних брюках у білу смужку, та елегантному смокінгу, й краватці метеликом при накрохмаленій манишці. А ми були хто в цивільному піджаку й кавалерійських бриджах чи галіфе, хто в солдатській гімнастерці чи офіцерському френчі, а хто й в жупані з залишків колишньої етнографічної театральної костюмерії, і вдягали смокінг чи візитку лише в спектаклях «європейських» п'єс, виконуючи роль якогось, як тоді говорилося між акторів, «піджачника». Смокінг і біла манишка з метеликом!

Справжнісінький тобі європеєць! А може... з недорізаних буржуїв?..

Ми прийняли драматурга насторожено й навіть упереджено: ми ж були демократи і вважали себе виразниками пролетарської ідеології, а він був, як казали, поет-модерніст, але що таке модернізм ми не уявляли. Та й взагалі читання п'єс живим автором — то була для нас новина.

Яків Андрійович читав нам «Колнарвиз» — «Коли народ визволяється». Була то, як попередив він, лише перша чернетка, а далі він сподівається працювати над п'єсою вже разом з театром, з усім творчим колективом, щоб довести її до сценічної кондиції.

Працювати разом з театром, доводити п'єсу до кондиції разом з нами усіма! Такого ми ще не чули, таке підвищувало нас самих у власних очах — і це дещо прихилило нас до першого революційного драматурга, якого ми бачили «живцем».

П'єсу «Колнарвиз» театр не поставив.

Я не пригадаю вже — чому саме. За керівництво, за яким було останнє слово, говорити не берусь — очевидно, і тоді мені не стали відомі мотиви відхилення п'єси, але нас, акторів,— можливо, і старших, і молодших,— збентежила деяка пишномовність стилю, а найбільше — абстрагованість самого сюжету, отже, й надто умовна «реальність» людських образів.

І Мамонтов зовсім зійшов «з поля овиду» нашого театру. Яків Мамонтов,— найплідніший в ті часи драматург, автор низки цікавих, змістовних, ефектних і завжди виразно сценічних п'єс,— так і не став драматургом у Театрі імені Івана Франка, а міг би стати. Пізніше він здійснив чимало постановок по інших театрах, зокрема в другому українському драматичному театрі в Харкові — Червонозаводському (мені доводилось виступати в ролі рецензента тих спектаклів), і всі ті вистави мали безперечний успіх у глядачів і відіграли визначну роль і в самій організації Червонозаводського театру, і в створенні його ідейно-художньої платформи та матеріальної бази, і в формуванні своєрідного «побутово-психологічного», як казали тоді, стилю акторської гри, і в закладанні основ реалістичного сценічного мистецтва, якому ми добираємо нині формули як мистецтва, твореного методом соціалістичного реалізму.

Мамонтов невдовзі відійшов від своїх давніх модерністських позицій, зрікся й надмірної абстрагованої умовності в своєму драматургічному стилі й став, можливо, найбільш

виразним — до приходу Куліша, Микитенка й Корнійчука — драматургом-реалістом у двадцятих роках, тобто при найперших початках української радянської драматургії.

А втім, Мамонтов відіграв неабияку роль і в моєму творчому зростанні: невдовзі, тільки я взявся за перо й виступив на терені театральної публіцистики, наші з Яковом Андрійовичем пера схрестились у жорстокому герці на шляхах шукання форм для Театру революції. І, можливо, саме це — суперечки й бої — і зробили нас добрими друзями, а пієтет професора Мамонтова — театрознавця й ерудита — став для мене незаперечним. Власне, в ті роки для мене склалася така авторитетна «тріада» в теорії театрознавства: Білецький — Мамонтов — Рулін.

Але повернімося до проблеми драматургії і драматурга в тогочасному Театрі імені Івана Франка.

Другим сучасним революційним драматургом прийшов до театру Євген Кротевич.

Лихо мені, але я не пригадаю, яку саме п'єсу він нам зачитував. Це було вже трохи пізніше, в другій половині першого сезону, коли театр з кафешантану Жаткіна переїхав до центрального приміщення на Сумській вулиці, 9.

П'єсу Кротевича театр теж не прийняв.

І знову не пригадаю чому. Можливо, через ту ж таки абстрактно-безпредметну символічність стилю, що й у Мамонтова тієї пори.

Але біда була наявна: театр не знаходив для себе драматурга. І далі «накручував» тих же «Йоль» та «Герцогинь Падуанських» — в шуканні героїчного «еквівалента» епосі — та тулив у міжрепертуар'ї і награні старі п'єси для «каси» і для перепочинку глядачеві.

Третім був Кочерга. Власне, його рукопис, бо сам він у театрі не з'явився і читання та обговорення відбувалось без участі автора. Рукопис був «Феї гіркого мигдалю» — і був то, очевидно, первопис, бо в подальшому, коли я вже подвизався на театральній арені як рецензент, мені доводилось писати і про п'єсу (для реперткому та після виходу її друком у світ), і про спектакль у Червонозаводському театрі, — текст її де в чому різнився проти читаного в театрі в сезоні 1923—1924 року.

«Фея гіркого мигдалю» теж не пройшла в Театрі Франка, дарма що був це твір нехай і не революційної сюжетності, нехай і з дореволюційного, давнього побуту, але ж високої і літературної, і сценічної напруги.

Шкода, що театр в ті роки не завоював для себе й Івана Кочергу. Театр імені Франка достеменно прогавив на тій порі своїх, достоту «рокованих» йому драматургів. Кочерга разом із Мамонтовим могли стати рушійною силою в художньому формуванні Театру Франка, який своє творче перетворення починав саме з драматургії.

Це й стало очевидним дещо пізніше, коли зробив революцію в українському театральному процесі Куліш своїм шедевром «97», а за ним прийшли до театру Микитенко і Корнійчук: без драматурга, на режисерських та акторських шуканнях Театр Франка не міг існувати — революцію в цьому театрі робили драматурги в межах награного традиційного стилю акторського виконання.

В цьому категорична відмінність Театру Франка від, скажімо, театру «Березіль», який свій розвиток і поступ, усї свої знахідки й творчі відкриття робив саме в площині режисерських (Курбаса) пошуків та інтерпретацій.

Власне, на цьому мої органічні або, поправніше сказати, організаційні зв'язки з Театром Франка й закінчились — я з театру таки пішов, і навіть Блакитний, безапеляційний для мене авторитет, не зміг мене утримати: театральний ГАРТ якраз розгортав свою діяльність (щоб незабаром «луснути», як мильна булька), і Блакитний мусив погодитись, що робота в театрі в'яже мені руки та тільки відбирає час.

Останньою «справжньою» роллю в театрі став для мене Бубнов у п'есі Горького «На дні», — до речі, цю ж таки роль я років зо три тому виконував у нашому Жмеринському театрі російської драми, і нині, в Театрі Франка, я повторив її кап у кап, як грав тоді.

Останньою хронологічно роллю був якийсь шпик у п'есі, либонь, Мюгзама, під назвою, здається, «Юда», якщо не помиляюсь. Пригадується, я був у масці і совав палицю з ганчіркою, насотаною хлороформом (щоб хтось заснув), якомусь іншому, такому ж ходульному індивіду.

Вийшовши за куліси, я зірвав з обличчя маску, з голови руду перуку, одірвав вусики з болісними зойками, бо не був чисто виголений і креп надто міцно прилакований, вдарив кулаком по моему гримувальному дерев'яному ящичку (він розсипався на друзки) і присягнув ніколи більше на кін не виходити.

Мою заяву про звільнення прийнято з неприхованим задоволенням, бо ж надто вже я в'ївся в печінки керівництву театру і своїм невправним протестантством у тій мо-

лодіжній групівщині, і особливо наполегливими виступами в пресі з пострілами, спрямованими прямо чи рикошетом в адресу свого ж таки театру.

Тож в Театрі Франка я вже не був ні в період зльоту з спектаклем «97», ні в період його «міжчасся», коли театр явно «ступив не на ту», поринувши в «модернізацію» глаголінського формалістичного, та суттю космополітичного «новаторства» (хоча акторові театру цей період дав дуже багато в справі поривання зв'язків із старими традиціями), ні в період його поступу — з приходом до театру драматургів Микитенка й Корнійчука.

Одверто скажу: я зітхнув легко, покінчивши з акторською смугою в моєму житті.

Чому не припала мені до серця професія актора? Чому я навіть зненавидів її?

Насамперед мене гнітила сама специфіка акторського фаху: щодня, раз у раз, а інколи це десятки й сотні раз повторювати те ж саме. Ось твоя роль, ти її вивчив, навіть, можливо, створив цікавий образ, і глядач його сприймає, але ти знову і знову повторюєш його; знову і знову те ж саме, навіть коли не штампуватимеш щовечора свою гру, а спробуєш (коли дозволить режисер) щось знайти нове, щось відмінити, однаково — це знову те ж саме. Ця специфіка дає справжнім акторам творчу насолоду, але мене вона гнітила. Я прагну постійно робити щось інше і не повертатись до того, що зроблено вчора і передучора, що для мене вже закам'яніло і тому — мертво.

Та й, правду сказати, акторськими здібностями я не «блистав»: я був рядовим, середнім актором. А чи варто бути таким, коли відчуваєш потяг спробувати себе в інших творчих напрямках, коли сам ще хочеш пізнати своє покликання?

Можливо, нахилами я ближчий до режисури, аніж до акторського фаху, бо ж завжди мене прихилила не роль, визначена мені в п'єсі, навіть коли вона мені лежала до серця, а ціла п'єса, точніше, перетворення її на спектакль, на видовище. Можливо, коли б доля залишила мене в театрі, я б пішов на режисуру. Звісно, хто його зна, який би вийшов з мене режисер: щось у моїх спробах режисури в самодіяльних гуртках я не здобув успіху (точніше, провалився), бо не був обдарований талантами, якими, за моїм судженням, повинен володіти режисер. Та доля мене вберегла і від режисури, і я безмежно вдячний долі, бо обрав для себе інший, миліший моєму серцеві, творчий шлях.

Друге, що гнало мене з театру, то — признаюся — було саме акторське коло. Нехай, дуже прошу, ніхто не образиться за мої признання: вони не про сучасного актора, а про акторське оточення давніх часів, піввіку тому, що складалося ще за пори дореволюційної. Минувшина, її умови та традиції відчутно позначились на особі актора — на щастя, мало що з дореволюційного акторського побуту дожило дотепер. Але акторське коло тих часів відштовхнуло мене. Нехай не буде це сприйнято як самовеличання й бажання виставити себе в якомусь кращому світі, але тогочасне акторське коло гнітило мене обмеженістю своїх інтересів. Головним у тих інтересах було: мати успіх у глядача. Саме мати успіх, а не добре виконати свою роль, створити примітний образ. Я не кажу про всіх, кажу про акторську масу — можливо, тільки в провінції. Поза жаданнями успіху, задля якого раз у раз годилося й ніжку підставити партнерові або вдатись до позалаштункової інтриги, для акторського кола старих часів (нехай тільки в «низах», а може, якраз і не в «низах») існувало, власне, дуже й дуже мало. Оця, я б сказав, інтелектуальна і моральна обмеженість у тогочасному акторському колі теж відштовхувала мене від акторської професії, ба й від театру взагалі.

І я вирішив порвати з театром назавсім і назавжди.

Театру, в ролі професійного актора, я віддав п'ять-шість років. Можливо, це й не багато, але за молодих років це — значна смуга в житті. Коли я залишав театр, я його кляв і проклинав. Тоді я вважав, що «кращі роки» мого життя витрачено намарне. Тепер я так не думаю: та пора збагатила мене життєвим досвідом, чимало дала і для мого творчого та громадянського зростання.

Я вдячний тому періоду в моєму житті.

До театру, правда, тепер я рідко коли заглядаю: мені не лежить до серця сучасний, надто «олітературнений» і мало театральний театр, його одноманітність, — усі нинішні театри на один копил, жодного змагання між творчими напрямками⁷. Думаю і твердо переконаний: театр без змагання між напрямками засуджений на виродження.

І я уявляв собі: тепер уже, пішовши з театру, я зможу віддатися цілком тому, що найбільше лежить мені до серця, чим я потаємно марив чи не з малих літ. Я — писатиму!..

По газетах раз у раз друкувались мої статті, правда, на жаль, ще тільки про театр. Але в літературних альмана-

хах з'явилися й мої перші оповідання. А оце лежить переді мною і моя перша книжечка — нехай невеличка, нехай тільки «метелик» з кількох оповідань, але ж книга! Літературний факт!..⁸

Досі мені щастило писати лише у години, вільні від театру — спектаклів, репетицій, засідань місцевому та роботи в студіях ГАРТу чи по робітничих драмгуртках. Пора творчої праці наставала тільки вночі. Отак, прийшовши після спектаклю, після десятикратного виконання остогидлої мені ролі, не стерши як слід і гриму з обличчя, я сідав мерщій до свого столика, до маленької «трилінійної» газової лампочки — і писав. Писав і писав до світу. Тихо і гарно було мені у моєму тісному, темному закуткові. Моя кімнатка не мала вікна у двір, лише віконечко вгорі до коридора. То була колишня при «номерах для дівчат» у кафешантані «Вілла Жаткіна» прибуфетна комірочка: самий «буфет» з більшим вікном — теж у коридор, щоб через нього подавати перекуску до випивки в номерах, — межував з моєю комірчиною, і тепер мешкала в ньому акторка на ролях «других старух» Ожеговська (першою була славетна Борисоглібська) — тьотя Женя по-акторському. Моя ж комірчина — колишня звичайна комора — виконувала колись виключно функцію склепа: запас шампанського, горілки й різних вин, можливо, й закуски, готованої нашвидкуруч. Завширшки була вона два метри, завдовжки — три: ліжко, столик і стілець. Мій власний «гардероб» — сірий френч з австрійського офіцерського плаща, штани з фланелі «столітник», що кілька років була підкладкою під моїм же пальтом, і саме пальто — тепер уже без підкладки, а також величезне фетрове сомбреро, виміняне колись на базарі у Білій Церкві в ковбоя з дикого американського заходу, що реемігрував на рідну Україну, — все це висіло на стіні на гвіздку і було єдиною окрасою мого закапелка... Але який милий серцеві був мені той закапелок — і не тепер у старечих спогадах, коли усе з юної пори тобі миле та гоже, а саме тоді, таки юнацької пори. Адже я був сам у моїй «кімнаті», а не в галасливому акторському «дортюарі», і я мав змогу писати!.. Мило і тихо було в моєму творчому закапелку вночі, коли весь гуртожиток уже облягався спати. Лише інколи порушували тишу гулкі в порожньому коридорі кроки запізнілого після гулянки актора. Найчастіше то були Ватуля або Кречет. Ватуля проминав двері індиферентно, а Вася Кречет неодмінно стукав у віконечко вгорі (він був таки височенький на зріст) і

неодмінно приказував: «А дон Померанцо все пишет и пишет, и черт его знает, когда он напишет...»

Минулося! Власне, й миналося: відтепер, пішовши з театру, я писатиму вранці — на свіжу голову, а потім із записничком у кишені — неодмінно з записничком, бо ж раз у раз треба занотувати якусь думку, котресь спостереження, — ходитиму просто так, між людей. Звичайно, я ходитиму і по редакціях та видавництвах, щоб бути в колі моїх нових товаришів, літераторів, і буду в курсі всіх літературних новин, подій та сенсацій. Солодкі то були мріяння...

І от чи не другого ж дня, як я подав заяву про вихід з театру, коли я отак мріяв собі та мріяв, у двері моєї кімнати постукано.

— Ввійдіть!

Приходько був особисто незнайомий, хоча й добре знай, бо аж найвищий начальник над усіма театрами в республіці — інспектор театрів у Головополітосвіті Народного комісаріату освіти УРСР. Діла до мене він мати не міг, а я до такого високого начальника не наважився б і близько підступити. Десь, певне, шукав когось і заблукав — чи не самого Гната Петровича? Так Гнат же Петрович мешкає аж у тому кінці коридора в великій кімнаті з двома вікнами на вулицю.

— Ні, — відказав той, безпосередній над усіма нами, працівниками театру, начальник. — Мені треба саме до вас, товаришу Смолич.

І він передав мені запрошення самого начальника Головополітосвіті республіки, товариша Логинова Павла, прибути до нього завтра вранці о десятій нуль-нуль.

Я був ошелешений. Чому? І для чого? Хіба мою заяву про звільнення з театру передано аж у Головополітосвіту? Чому? Такого ще не бувало.

Другого дня вранці в кабінеті товариша Логинова мені запропоновано стати на роботу в НКО — замість товариша (Вольського), який ото й приходив до мене, призначеного на якусь іншу роботу. Тобто мені запропоновано посісти пост інспектора театрів у відділі мистецтв Головополітосвіті НКО, так би мовити, стати на чолі театральної справи в цілій республіці.

Я зовсім отетерів.

Я просився, доводив, сперечався. Хіба ж я знався на театрові? Я ж був тільки дилетант, аматор, без театральної освіти, без спеціальних знань — кінець кінцем неук і не-

віглас. Абітурієнт провінціальної гімназії, студент комерційного інституту, що завалився на першому ж заліку...

Але інспектором над театрами — на теренах цілої республіки — я таки став.

Отож я покинув акторство, пішов з театру, але моя робота в театрі, виявляється, тільки-тільки починалась. І попереду пролягала ще довга путь, яку треба було перейти.

Театр, театр, театр... Мало не всі ділянки роботи в театральній справі довелось мені перейти протягом ще доброго десятка років. І взяти участь у багатьох і багатьох тогочасних міжтеатральних битвах.

Був я урядовцем на державному посту, сказати б, начальником над акторами й режисерами. Був референтом Головреперткому — грозою для драматургів і кіносценаристів. Був членом Державного методкому — в шуканнях творчого альянсу між театром професійним і самодіяльним. Був редактором театрального журналу та різних театральних видань. Вдавався і до драматургії. Був навіть театральним критиком і постійним театральним рецензентом у газеті... І аж на цьому пощастило мені таки поставити нарешті крапку над моєю театральною діяльністю: зарікся і словом не обізватися про театр до кінця життя. Та... минуло ще п'ятнадцять-двадцять років — і знову, всупереч зароку, з різних причин неодноразово повертався до театру, правда, тільки як публіцист і тільки коли не міг подолати бажання написати про великих майстрів сцени.

Але тоді — мало не півстоліття тому, коли я відважився пуститися в плавання по бурхливому театральному морі, коли відважився стати навіть при керівництві театральним процесом, — я не мав на це ні права, ані підстав. Доба давала себе знати: такі були обставини при перших початках, такі були умови добору кадрів, така була своєрідність мистецького — та хіба тільки мистецького — тогочасного життя.

Нелегко це було, і наслідки далеко не завжди були вдалі.

А втім, нехай буде благословенна та бурхлива, складна й трудна, але прекрасна пора творчого початку для нашого покоління...

Я ВИБИРАЮ ЛІТЕРАТУРУ

Є особистості, котрих *вибирає література*.

Шевченко і Леся Українка, Бальзак і Анатоль Франс, Пушкін і Лев Толстой, Байрон і Голсуорсі, Міцкевич, Реймонт, Гете...

Поставимо тут багато крапок: ці імена тільки найперші в першому ряді, а взагалі їх легіон. Він не такий великий, цей легіон, у кожному поколінні, але величезний, якщо сягнути в глиб часу і в шир літератур народів світу.

Це — велетні, носії ідей свого віку, володарі дум у своєму і наступних поколіннях, рушії в розвитку суспільної думки.

Іх рівень вищий навіть проти найталановитіших письменників свого часу і різних часів: адже література — це дорогоцінний скарб в історії людства і скарбниця невимірних і невичерпних коштовностей. Вони — найперші в літературі, але якщо казати про літературу не тільки як про мистецько-творчий внесок у культуру й суспільне життя, то вони — над літературою: глашатаї епохи й вартові людського сумління.

Не знаю, як тепер, а моє покоління інтелігентної молоді, входячи в життя — на різні дороги найрізноманітніших професій, — визначало для себе літературу «номером першим» серед усіх інших видів та проявів культурного процесу й духовного життя. Таке було ставлення до літератури активної частини мого покоління, ба й наших попередників, що виховували нас, в колі яких ми здобували світосприймання та черпали елементи для формування нашого світогляду. Я маю на увазі наших батьків і наших учителів.

Звичайно, дитячої пори ми теж починали з казок, але самий період казкочитання був зовсім короткий, власне, то найбільше було лише казкослухання, коли ми ще не вміли читати. Навчившись ж читати, ми зразу сягали в літературу «для дорослих». Звичайно, Майн Рід, Луї Жаколію, Буссенар, Купер, Жюль Верн довгий час полонили нашу цікавість, але водночас ми розгортали вже і Пушкіна та Гоголя, Лермонтова та Тургенева: за умов Російської імперії з дитячих років нас оточувала, звісно, література російська. По дванадцятому році я потай від батька захоплювався Достоевським, після нього прийшов Горький — з рук батьків. Белінський, Добролюбов, пізніше й Писарев були серед настільних книг у нас, гімназистів-старшокласників, у шістнадцять-сімнадцять років. Треба

думати, на цьому позначився і класичний ухил тогочасної гімназичної освіти, і прогресивні настрої педагогів-словесників. Але поза шкільною програмою ми вганялися за новинками наших літературних сучасників — не тільки Толстого, Чехова, Горького, Короленка — вони ж бо були сучасниками й «володарями дум» нашого покоління, але й за творами Купріна, Андреева, Гаршина, Гаріна, Чирикова — теж наших сучасників; ну й, звичайно, Арцибашева, Вербицької або Лапо-Данилевської чи Раскатова також: «ізіюмінка» й «малинка» нас, звичайно, не обминали. Як, проте, не обминула нас — одночасно з обожнюваними літературними велетами й взагалі почитуваною класикою — й навала «сищицької літератури»: багатоброшурні серії Шерлока Холмса (не за Конан-Дойлем), Пінкертон, Ніка Картера, Боба Рулана чи російського сищика Путиліна або «Печери Лейхтвейса». А за ними — не з прилавків, а з-під поли — безсоромна порнографія. Але не знаю вже від кого — від батьків та учителів чи взагалі від загальних настроїв серед тодішньої прогресивної частини інтелігенції — прийшло до нас усвідомлення, що вся та «література» є поза літературою. А справжнє красне письмо — це квінтесенція високих почуттів, збір шляхетного думання, кодекс моралі, шлях до шукання й знаходження еталонів добра й добропорядності. Як театр сприймався в ті часи «храмом мистецтва», так і література була для нас святая святих.

Пізніше, вже в старших класах гімназії, коли до російських книг додалося ще й ознайомлення з книгою українською, — теж з-під поли, як з «недозволенним плодом», — поцінування літератури ще загострилось: твір, особливо поза шкільною програмою, ми сприймали як акт громадянського вияву, як акт соціального протесту й прихильності до засад демократії. Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський — у тій незначній частині їхніх творів, що доходили до нас.

Література стала для нас виявом народності — ми, певна річ, не розбиралися тоді в поцінуваннях з ідейних, класових позицій, те прийшло геть пізніше, вже в роки громадянської війни, та й то не відразу, за тодішніх складних, підчас суперечних і плутаних політичних обставин. А народність, демократія, — не знаю, звідки воно прийшло, — були тоді найвищим мірилом і для нашого інтелігентського кола в його активній частині, певна річ, і для покоління наших попередників, теж у прогресивних

колах. На щастя, склалося так, що прогресивне коло попередників стояло до нас лицем: тінь падала геть, а до нас лягали промені світла. Адже добролюбівське «луч света в темном царстве» було тоді чи не знаменом часу, або, як казали тоді, ідеалом.

Отож література над усе, література — совість, література — святая святих. Звідси походило й наше ставлення до служителя літератури — письменника. Письменник був для нас, скажу точніше — для мене, істотою вищого порядку, небожителем. Я б не міг уявити собі, щоб стати з письменником врівень бодай у випадковому, побутовому знайомстві. Я не уявляв собі, що зможу колись навіть побачити письменника.

Очевидно, так виховувано нас; можливо, надто вражала сама роль письменників у тодішньому суспільному бутті — їх твори, ба й їхня поведінка й доля. Заборона творів Шевченка — розповіді про його переслідування й заслання та відомості про демонстрації, пов'язані з датами його народження і смерті; проповідь Львом Толстим народолюбства й зречення високопанського кола; жорстоко-викривальна творчість Горького; сахалінські щоденники Чехова або виступи Короленка на процесі Бейліса... Все те сприймалося як акти високої громадянської активності й непримиренності — прояви високих людських чеснот. І вони відразу здобували широку прихильність серед громадянства в його прогресивній та демократичній частині. Світло від тієї частини — хвалити бога — падало і на нас, на наше покоління. Все то були промені світла в темному царстві.

З таким ставленням до літератури й письменника, можливо, й зачиналися мої «навкололітературні» дитячі мріяння; з такими почуваннями, очевидно, зароджувались і мої прагнення до літератури юнацької пори ще в дореволюційний час.

Так почував я себе і перед першими письменниками радянської вже доби, котрих побачив навіч — Блакитним, Тичиною, Йогансеном, з якими пізніше пов'язала мене доля. В своїй добі, в моєму літературному й молодіжному поколінні, вони такі були володарями дум.

Мої зв'язки з театром ще тривали й були надто міцні. З інспекторства в Наркомосвіті я, правда, відпросився, залишивши за собою тільки редагування журналу «Сільський театр». Але театральну критику й публіцистику не покинув, навпаки, навіть активізувався: в товстих журна-

лах «Життя й революція», «Червоний шлях», «Критика» — отакенні статті-огляди діяльності театрів не лише в столиці, а по всіх обласних центрах; по газетах та журналах тонких — рецензії на спектаклі харківських театрів мало не день у день. В газеті «Вісті» я був постійним рецензентом «на фіксі», тобто з гарантованою оплатою рецензій.

Театр і література — взагалі яке може бути порівняння? Так я тоді відчував. У театрі творче зводилось до того, що треба було грати роль — одну роль у спектаклі, і повторювати її і десять, і навіть сто разів. В літературі, в кожному творі — нехай романі чи тільки оповіданні — я «гратиму» відразу багато ролей: всіх персонажів створеного мною лицедійства. В театрі я мав казати чужі слова, вповідати чужі думки, жити чужими почуваннями так, як підказав автор-драматург, і так, як трактував це режисер-постановник. У літературі я казатиму своє слово — вповідатиму свої думки, житиму власними почуттями. І будуть то слова, думки й почуття про різних людей і про взаємини між різними людьми: про чуже життя, про все життя, що переді мною.

Чуже життя — як моє! Хіба не найбільшу радість відчував я, спостерігаючи чуже життя? Признаюсь, я навіть полюблюю... підглядати чуже життя: йдучи вулицею, надто ввечері, коли на вулиці темно, а в будинках світло, неодмінно заглядаю з темної вулиці в освітлені вікна.

А хіба не давав себе знати нахил до літератури в моїй натурі навіть змалку? Хіба уся моя дитячої та юнацької пори графоманія не була нехай і чудернацьким, нехай і не усвідомленим ще, але ж виявом покликання? Або участь у гімназичному літературному гуртку? Правда, в тому гуртку ми не вправлялись у мистецтві словотворення — то був лише гурток аматорів літератури, її читачів і прихильників. Але водночас для себе я списував стоси паперу, захопившись перекладанням з російської на українську творів, що особливо вразили мене. Потім прагнення до літератури й театру якось «схрестились» і взаємопоглинули одне одного, штовхнули мене на шлях драматургічних вправ — оті нескінченні інсценування оповідань чи уривків з літературних творів. Нарешті в сімнадцятому році, в дні Лютневої революції, я... вперше «надрукувавсь»: написав заклик до... гімназисток організуватись і віддати себе на служіння ідеалам революції — і наша місцева газетка, що почала виходити від дня революції (звалася вона,

здається, «Известия Жмеринского исполнительного комитета»), опублікувала цей мій опус. Відтоді я почав, може, й не часто, але систематично, виступати — українською мовою — в тій газетці та інших, що приходили їй на заміну в нашій провінціальній Жмеринці, з невеличкими, здебільшого патетичного звучання, шкіцами та фейлетонами. Останнім, пригадую, був надрукований сентиментальний шкіц, про лихо народне — в час гетьманщини та німецької окупації, з нагоди двомісячного страйку залізничників.

Та я все або ухиляюсь в минуле, або забігаю наперед.

Отож повертаюсь до того, з чого почав: треба було зробити остаточний вибір. І було то аж ніяк не просто й не легко того часу.

Адже радянське літературне життя лише зачиналось, і при тих початках у письменницькому середовищі панував хаос. Метушилися десятки групувань — і кожне ще не вміло себе остаточно визначити. Між усіма точилися суперечки, сварки і навіть чвари, що породжували групівщину.

Але світили мені своїм могутнім сявом оті велети, котрі літературу не вибирають, а котрих вибирає сама література, — володарі дум мого покоління ще з передреволюційних часів.

Я не говоритиму тут — лише принагідно — про високу місію літератури, обов'язки та відповідальність письменника перед епохою. Не тому, що це прозвучало б високопарно. Ні, усвідомлення місії, обов'язків та відповідальності прийшло пізніше — не тоді, коли я «вибирав», а вже аж тоді, як той вибір і поставив мене навч перед обов'язками та відповідальністю, отже, й усвідомленням місії літератури. Все це прийшло геть пізніше — і не з неба впало, не зразу, а витворилося в процесі становлення й розвитку радянської літератури, за обставин не простих, а раз у раз навіть складних і суперечливих. Про все це доводилось мені говорити неодноразово в багатьох публічних виступах чи публіцистиці, навіть присвячувати цьому, як темі, цілі книжки. І говорив я, адресуючись і до мого покоління, і до наступних літературних поколінь. Адже в літературному процесі я вже мало не півстоліття.

А тоді промовляли не стільки усвідомлення місії літератури, письменницького обов'язку та відповідальності перед епохою, скільки відчуття, а може, й тільки передчуття твого покликання.

І це почуття було дужче за всі інші, дужче за все. Я розумів, що вибираю літературу, — і вибрав би її все одно, навіть коли б сказали мені, що доведеться зазнавати на цьому шляху і лиха, і біди.

І все одно я вибираю літературу.

Так-от, ці півста літ проминули — я стою перед судом власної совісті і забираю собі останнє слово. Так, я визнаю себе винним у тому, що я — романіст і написав їх (романів) мало не три десятки. При добрій пам'яті й здоровому глузді признаюся, що замишляю написати ще хоч би й стільки — вистачило б здоров'я та літ життя. Я визнаю себе винним у тому, що роботі на ниві літератури віддав перевагу перед усіма іншими способами труда — в царині землеробства, промисловості чи торгівлі, в царині педагогіки чи медицини та всіх інших видів корисної для людства діяльності. Не буду приховувати, що, крім романів, пишу й оповідання; вдавався й до писання п'єс та кіносценаріїв, але легко позбувся цієї недуги; пишу також і фейлетони, памфлети й статті, навіть мемуари, що, певна річ, ще побільшує мою провинність. Взагалі пишу все, що лягає на папір, окрім віршів. Прошу взяти до уваги, що й тоді, коли вірші писав, я соромився цього й не опублікував жодного віршованого рядка. Не приховую також, що відчуваю таємну насолоду, коли віддаюся гріхові романописання, ба й романочитання — а читати волюю романи товсті й товстезні, хоч би й на тисячу сторінок, котрі тримають тебе в полоні зачарованості якнайдовше.

Бо що таке роман, що з нього можна почерпнути і як він, дорогий моему серцеві, кінець кінцем робиться?

Написати роман — це все одно що побудувати будинок — великий, багатопверховий і до того ж без архітектурних надмірностей. Але будинки споруджують колективи будівельників — і землекопи, і каменярі, і слюсарі, і арматурники, а роман ти будуєш сам-один від початку аж до завершення, виконуючи всі виробничі процеси. Ти сам шукаєш поклади глини, вапна й піску, сам добуваєш цей матеріал із найглибших глибин, сам складаєш у потрібній пропорції, сам замішуєш, ліпиш цеглини та обпалюєш їх, сам же транспортуєш їх на будівельний майданчик. Самому потрібно створити й архітектурний проект, виконати усі розрахунки — без лічильної машини — та зробити всі креслення окремих частин, вузлів і деталей. Одноосібно за цим планом доводиться здійснювати і будівництво без будь-якої техніки чи механізації, без екскаваторів, транс-

портерів, кранів, навіть без примітивної лебідки з корбою. На власних плечах ти повинен тягти цеглини на десятій або й двадцятій поверх, своїми ж руками викладати цеглинку до цеглинки. І не раз, і не двічі, а десять і двадцять разів раптом руйнувати кладку виведених поверхів і починати все від фундаменту. Потім потрібно ще настелити підлоги — і чорну, і білу, навісити вікна та двері, а по деревину для них мандрувати в далекі бори та гаї, своїми руками валяти велетнів рослинного світу, самосильно пиляти, різати та колоти, а також дбайливо обточувати весь пиломатеріал, виконуючи функції і дроворуба, і теслі, і червонодеревника. Внутрішні опоряджувальні роботи ти також повинен виконувати самостійно, та так, щоб у зведеному будинкові мешкати було вигідно й затишно. І тільки після цього можна починати заселявати будинок. А пожильці сперечатимуться за житлоплощу та вигоди при ній — і в усіх тих спірках та чварах ти мусиш розбиратися знову тільки сам-один: сам — позивач, сам — прокурор, сам — адвокат, сам і суддя...

І аж після того твій самотужки зведений будинок з усіма пожильцями і з тобою разом потягнуть до суду — суду критики і суду читача.

Як все це важко.

І як це прекрасно!

Я вибираю літературу.

1967—1969

Конча-Заспа — Київ

МОЇ СУЧАСНИКИ

БОРЗЕНКО

Борзенко.

Дивна річ, але тільки зараз, почавши писати цей нарис про Борзенка, я вперше довідався, що його по батькові Олександрович. Відколи знав Борзенка, з його юних літ, я завжди звертався до нього тільки «Серьожа», а пізніше, коли треба було говорити про нього, то казав «Сергій». На ім'я та по батькові мені не доводилося звертатись до Борзенка й тоді, коли дійшов і він поважного віку.

Певна річ, тут віддалено діяли й тогочасні, — коли ми спізналися з Борзенком, — побутові традиції: тоді на ім'я та по батькові звертались лише до особливо поважних осіб, а до людей просто старших віком, до котрих ніяково було сказати, приміром, як одноліткам до мене — Юрку, Юрко, звертались тільки по батькові, без імені. Так, отже, звертався до мене й Сергій Олександрович Борзенко, мавши тоді проти моїх тридцяти тільки двадцять років: Корнійовичу! А при початку нашого знайомства навіть офіційно: товаришу Смолич. Звичайно, при тому початку і я, мабуть, звертався до Сергія офіційно «товаришу Борзенко», та оте офіційне звертання проіснувало, здається, недовго. Очевидно, відіграла певну роль (так буває з першого погляду!) взаємна симпатія. Чомусь — хто його знає чому, — але чи не з першої зустрічі в мене прокинулося приязне почуття до цього хлопця з блакитними очима й русявим чубчиком над чолом.

Було то — вперше — на засіданні літературної студії чи, може, гуртка, вже не пригадаю, на Харківському паровозному заводі. Борзенко слюсарював десь поблизу, у трамвайних майстернях, але літературну студію відвідував на ХПЗ. І не дивно: цю студію, одну з найміцніших і найперспективніших (а життя далі ствердило, що це таки так!) в тодішньому Харкові, постійно відвідували письменники, виступаючи з власними творами або беручи участь в обговоренні праці студійців. Разів зо три побував на студії ХПЗ і я.

Борзенко тоді починав — пробував свої сили в літературі — з поезії, і на тому засіданні прочитав якогось вірша. Вірша того, чи бодай його назви, не запам'ятав, але пригадую, що він мені не сподобався. Очевидно, я якимось чином виявив свою реакцію — жестом чи реплікою, і Борзенко це помітив. Бо, коли засідання закінчилося і всі почали розходитися, Борзенко — тоді для мене просто хлопчик з блакитними очима й руським чубчиком — підійшов і запитав:

— Так вам, товаришу Смолич, мій вірш не сподобався?

При тому він почервонів — зніяковів, але вся позиція його постави була якась наче агресивна. І хтось з його товаришів нап'явив Борзенкові кепку на лоба й потяг за полу:

— Серьожо, ходімо...

А я тоді відказав:

— Так, Серьожо, — тепер уже й я сказав до нього «Серьожо», — і коли хочете знати, чому не сподобався, то можу вам сказати...

— Можете не казати! — задьористо відгукнувся він. — Вірш мені самому не подобається.

Він крутнувся на місці і пішов геть за товаришем.

А в мене залишилось таке відчуття, що вірш цей йому самому, можливо, був дорогий. Сергій був вдачі лагідно-лагідної, хоч інколи і йоржистий.

Дозволю собі скористатися з чотирнадцяти рядків, що приділені Борзенкові в енциклопедії. Народився 1909 року. В Харкові, хоча батьки були з Катеринослава (Дніпропетровська). До початку Вітчизняної війни там, у Харкові, і проживав: школяр, слюсар, журналіст, письменник. Членом КПРС став у тисяча дев'яtsel сорок другому році, на фронті. В 1943 році за участь у героїчній десантній операції на Керченському півострові загарбаного гітлерівцями Криму був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Війна поглинула чимало письменників: десятки наших товаришів літераторів наклали життям у битвах проти фашизму та в обороні Соціалістичної Батьківщини. Зіркою Героя Радянського Союзу на грудях нині пишається теж не один письменник. Але характерно: чимало товаришів, які були удостоєні цієї найвищої відзнаки Батьківщини і раніше не брали пера в руки, сіли потім до письменницького столу. Так Герої Радянського Союзу Вершигора, Покришкін, Сабуров, Наумов, Федоров, Збанацький були до війни людьми найрізноманітніших професій: кінемато-

графіст, авіатор, кадровий військовий, партпрацівник, учитель. Перо до рук вони взяли здебільшого геть після війни — хто зразу, а хто за десять чи п'ятнадцять років. З Сергієм же Борзенком сталося інакше: він і пішов на війну професійним письменником та журналістом, автором і книг, і газетних статей. І був Борзенко першим поміж радянських письменників удостоєний звання Героя за бойовий подвиг.

Бойова біографія Сергія Борзенка сама по собі аж надто примітна. Прекрасний хлопець, якщо можна так сказати — глибоко цивільної вдачі, він першого ж дня війни пішов добровольцем до війська. У Вісімнадцятій армії він стає кореспондентом дивізійної, далі армійської газети «Знамя Родины». В гірських операціях на Кавказі Борзенко неодноразово ходить із завданням у тил ворога. Сім місяців воював, кореспондуючи звідам, з відрізаної від фронту легендарної Малої землі. Брав участь у визволенні Новоросійська. І от — іде в першому ж мотоботі з десантною групою в Крим. «Мікроскопічний» плацдарм — крайка піщаного висипу під керченськими берегами прострілюваного німцями узбережжя, — став, як відомо, наріжним каменем у визволенні Криму з моря. І адресою першої надісланої з Криму кореспонденції до армійської газети. Під нею за датою стоїть поштова зворотна адреса: «Берег Крима».

Не буду докладно змальовувати цю бойову операцію героїчної морської піхоти — цей солдатський подвиг описано неодноразово в різних і загальних, і спеціальних виданнях. Відзначу лише, що, коли командир підрозділу на тому плацдармі загинув, військовий кореспондент Борзенко — по відзнаках на погонах найстарший званням — прийняв командування на себе.

І якщо тепер доведеться вам увійти в місто Керч з моря, то йти вам вулицею, яка так і зветься — вулиця Сергія Борзенка: цією дорогою входив у місто з блокнотом та олівцем у кишені й автоматом у руках хлопець з блакитними очима й руським чубчиком над чолом — майор Серьожа, журналіст, письменник...

Коли ми говоримо про письменника, то, певна річ, маємо на увазі насамперед його книжки, бо, зрозуміло, без книжок нема письменника, — говорю не про формальну прикмету, а про сутність: книжки письменника то і є сам письменник.

Перша книжка, точніше — перший твір Борзенка, який

став мені відомий, то був роман «Золотий шлях».

«Золотий шлях». Тут, саме в перших розділах книги, здається мені, можна дошукуватися й джерел біографії самого Борзенка. Не «анкетного» життєпису, певна річ, а сказати б, спонтанного самовизначення, «самозародження» — отого буття, що й визначає свідомість. У цьому разі — початок формування свідомості: маю на увазі іменно соціальне самоусвідомлення, класове становлення.

Пізніше, в другій книзі незакінченої трилогії «Який простір!», романі «Буття», що продовжує «Золотий шлях», не доведеться й «дошукуватись» елементів біографії Борзенка: сюжетні компоненти, пов'язані з долею хлопчика Вані, цілком автобіографічні, про що можна судити, ознайомившись з опублікованою в п'ятдесят четвертому році (в збірці під загальною назвою «Повинуясь законам Отечества») автобіографією...

Та до роману «Буття» повернемося далі, а зараз — ще про роман «Золотий шлях», бо треба вважати його первістком у літературній біографії письменника Сергія Борзенка.

Я прочитав роман «Золотий шлях» після виходу цієї книги в світ — десь у другій половині п'ятдесятих років. Але написано цей роман (він звався тоді «повість») значно раніше. І моє перше — нехай і неповне — знайомство з цим романом відбулося тоді ж: наприкінці двадцятих чи при початку тридцятих років.

Але ж написати роман у двадцять років! Чи не зарано? І чи часто таке трапляється — двадцятирічному юнакові виступити з романом, створеним на широкому соціальному тлі, ще й з багатенькою галереєю виразно виписаних людських образів? Адже написання роману вимагає від автора і певного життєвого досвіду, і вже не «сякого-такого» володіння літературною технікою, поетикою слова й сюжету. Навіть як на тридцять роки, такі багаті на вдалі літературні дебюти (Микитенко, Корнійчук, Герасименко, Малишко та інші)⁹, дебют Сергія Борзенка був не з другорядних. Так висловлювали свою думку працівники редакції центрального на той час «товстого» журналу «Червоний шлях», де зазнайомилися з первописом роману, а також у редакції журналу «Красная новь» у Москві, де готувалася його публікація, анонсована в оглаві річного змісту...

Нема сумніву, що за чверть століття автор неодноразово повертався до рукопису, можливо, й ретельно над ним працював: про це свідчать оглядово-публіцистичні відступи в

редакції 54-го року й саме зростання обсягу рукопису. Це прекрасно, коли письменник не залишає поза увагою твору, котрий був написаний давно...

Правда, в першій редакції тридцятих років я не читав роману повністю, мені відомі були лише окремі уривки, які — похваляючися: дивіться, мовляв, яка молодь поповно наша нашу літературу! — зачитував у редакції «Червоного шляху» Павло Григорович Тичина. При тому важило ще й те, що Борзенко, слюсар-електромонтажник з трамвайних майстерень, відвідувач літературної студії на ХПЗ, щойно став співробітником преси по «призову ударників у літературу»... Пригадую, як дивувалися всі з оригінальності сюжету й сміливості автора, з його безсумнівної обізнаності з побутом своїх героїв. Захоплювалися — як із звичайного матеріалу талант письменника здатний створити світлий, чистий, духовно піднесений твір. Сила обдарованості молодого автора була очевидна.

Звичайно, по тих зачитуваних уривках годі було скласти загальне враження про книгу в цілому, але запам'яталося мені, що фабульний перебіг повіствування вичерпувався неначе побутом героїв; і здавалося мені, що той опис доходив лише до кінця сімнадцятого року, до часу встановлення Радянської влади. А нині, в редакції, що появилася через двадцять п'ять років, ця частина становила хіба що третину книги, а потім — на дальших двох третинах — розвивалися події і з'являлися образи, котрі не запам'яталися з тих зачитуваних у свій час фрагментів та уявлюваного за ними цілого повіствування.

Можливо, звичайно, що зачитувано тоді лише уривки, котрі викликали «сенсаційне», певною мірою, зацікавлення — з початку роману, а дальші частини, створені на матеріалі практично знаному кожним, не зачитувались, не викликавши отого «сенсаційного» зацікавлення.

Так чи йнак, але ця друга частина книги сприймається в читанні дещо одмінно проти перших, заспівних розділів. Тут переважає інший, з подій громадянської війни, матеріал (а ми, тодішні літератори, усі були сучасниками або й учасниками громадянської війни!), і кожний мав усі підстави ставитися особливо вимогливо до відтворення знайомого йому «матеріалу».

Дещо одмінною ставала від розділу до розділу й сама стильова манера письменника, переміщаючись із побутово-психологічного плану в ключ оглядово-інформативний. Читач чим далі більше здобуває інформацій історіографіч-

ного порядку, але такою ж мірою книга втрачає на «беле-тристичності». Про міру історичної достовірності (величезний масштаб охоплення дій — операцій Червоної Армії проти Денікіна, Врангеля, Махна) мають, звісно, судити спеціалісти-історики...

Проте Борзенкові поталанило проглянути у найскладніші судьби людей різних класових шарів у цей якнайскладніший час — роки громадянської війни. Він створив цілу галерею образів людей, котрі «шукали себе» і знаходили своє місце в своєму класі; котрі теж шукали, але через хитання й сумніви виходили на соціальні манівці і кінець кінцем гинули; котрі просто пристосовувались; і нарешті, котрі так і залишались ворогами — прихованими чи відвертими. Складний, суперечливий в людських долях період непу (нової економічної політики) визначив і ускладнений виклад роману «Буття».

Відчутною стала й дещо натуралістична деталізація — літературний прийом, вважаю, інколи допустимий, скажімо, в газетному нарисі, але неприпустимий у белетристиці, бо в художньому слові він неодмінно «зіграє» проти себе самого...

Та принагідно не можна не відзначити, що взагалі нарисовець із Борзенка був «першокласний» — від самісіньких початків його спроб на літературному поприщі. Це відразу ж зарекомендувало в тодішніх літературних колах цього двадцятирічного початківця. Або опис харківських катакомб у романі «Буття», — створений геть пізніше, але на враженнях минулої тогочасності, — може бути поставлений в ряді кращих нарисів у нашій журналістиці. Навіть такі невеличкі й, здавалося б, не важливі для розвитку сюжету в романі описи виточування металеві деталі або слюсарського ремонту трамвая звучать як яскраві «виробничі» вставні новели.

Автобіографічність задуманої, але незакінченої, на превеликий жаль, трилогії «Який простір!», а зокрема автобіографічний образ юнака Вані Аксьонова, надає цій епопеї особливого інтересу для читача та переконливих аргументацій для біографа Борзенка. Але так само, ні, значно важливішим для біографа, літературознавця, критика є в цих творах відкриття самим Борзенком «себе самого»: визначення свого борзенківського творчого «я».

Так, у «Бутті» та в повісті «Скоряючись законам Вітчизни» — фактично чи не першій, ще в дні війни, повісті про війну в усій радянській літературі, навіть ще в «Золотому

шляху», Борзенкові неначебто «легко» далось те, що завжди є особливо трудним для літераторів у всіх жанрах: описи битв, боїв, баталій. Можливо, саме в цьому є особливість творчого обдаровання письменника; проте, може бути, що вивченню подібного матеріалу та опануванню його відтворення автор надавав особливої ваги, отже, й творчої уваги. Юрій Іванович Яновський сказав колись, коли ми з ним говорили саме про цю рису Борзенкового стилю, що це «зовсім не дар від бога», а на ньому «знати і кров, і піт самого автора». Та нехай так чи інакше, але здається мені, що саме на цьому — чи «божому дарі», чи «поті» — й народився Борзенко — військовий кореспондент.

Як відомо, після розгрому фашистських загарбників у Криму Герой Радянського Союзу Сергій Борзенко був відкликаний з дивізії й дістав нове призначення. Вже як військовий кореспондент газети «Правда» Сергій брав участь у визвольному поході Радянської Армії в країни поневоленої Європи, він пройшов через Бухарест і Белград, через Будапешт і Відень, через Варшаву аж до самого фашистського лігва — Берліна.

Читач тих років не може не пригадувати коротких, але яскравих кореспонденцій Борзенка, наповнених подихом героїзму й мужності.

По війні, демобілізованого в званні полковника, ми бачимо Сергія спеціальним кореспондентом «Правды» у Югославії; потім — у Індії, Китаї, Італії, Монголії, Швеції, Єгипті, Сирії, Лівані.

В Кореї він відбув цілу війну: дві книги «Корея в огні» та «Мужество Кореи» залишили нам яскравий опис великого подвигу корейського народу у визвольній боротьбі.

Уміння сполучати історіографічну точність з газетярським обов'язком абсолютної достовірності деталі та водночас із відтворенням живих людських образів і вичерпним політичним осмисленням фактів, подій, процесів — саме цим і позначається газетярська, журналістська робота власного кореспондента «Правды» Сергія Борзенка.

І взагалі, цей, як відзначено при початку, «глибоко цивільний» хлопець, ставши справжнім військовим спеціалістом, побував скрізь, де тільки спалахував вогонь нової, «малої» війни в післявоєнний, тобто після світової антифашистської війни, час. Цим — пригадаймо — він багато в чому своєю професійно-журналістською та громадсько-політичною діяльністю нагадує такого майстра пера,

як Кольцов. Нехай і значно молодший віком, але саме з такого типу «мирних воїнів» і вийшов Борзенко — журналіст і письменник, — і письменник, наголошую на цьому не лише тому, що знаємо низку попередніх романів та повістей Сергія Борзенка, а й тому, що його нариси та кореспонденції військового дописувача, видані згодом збірками, читаються — і сьогодні, після трьох і двох десятків років, читатимуться — я певний цього — і далі, довший час, як художня новелістика.

Мені дуже жаль, що я знався з Борзенком менше, ніж хотів би того. Почасті сталося це, мабуть, тому, що були ми з Сергієм все-таки з різних літературних та й вікових поколінь. Цілком натурально, що тісно приятелював Сергій з товаришами свого вікового й літературного кола, а до мене було в нього ставлення як, скажімо, до старшого товариша. І такий характер ставлення до мене ще й «утискувався», сказати б, тим, що належав Серьожа до тодішньої літературної молоді, а я — я був у керівництві обласної літературної організації СПУ, до якої ввійшов він у колі своїх вікових і літературних перевесників.

Коли першого ж дня війни Серьожа пішов на фронт, я, дізнавшись його армійської адреси, надсилав йому на фронт листи. Вряди-годи, але, їй-право, акуратно я одержував і від нього трикутники-відповіді. Правда, писав я й до інших товаришів на фронт та діставав від них відповіді.

І було мені, нехай і трохи ніяково, але ж радісно, коли на пленумі Спілки письменників України — сорок четвертого року, ще в час війни, — у шойно визволеному Києві, в залі сьак-так відбудованого приміщення Музею Леніна¹⁰, Серьожа, що прибув з фронту, забравши слово, в своєму виступі раптом сказав, що ні він, ані відомі йому по фронту товариші харків'яни ніколи не забудуть листів, котрі писав їм Смолич, — ще з Харкова, потім з далекого Казахстану, далі з Москви і знову із Харкова, шойно визволеного.

Признаюсь ще раз: було мені радісно, було мені й ніяково, але найдужче — прикро, що там, на фронті, поруч із товаришами, поруч із Серьожею були тільки мої листи, а не я сам, недолуга-білобілетник...

Борзенко опублікував чимало книжок — ще, окрім згадуваних принагідно в цих моїх спогадах. Ці книжки є в бібліотеках, відгуки про них, поцінування можна знайти в літературознавстві й критичних працях. Та мені хочеться сказати ще й про не відомі ні читачеві, ані критикам та літературознавцям, бо неопубліковані, твори Сергія

Борзенка: вони варті того, бо навіть не пізнані кладуть барви на творчий портрет письменника.

Насамперед треба говорити про роман «Краматорськ». Сама назва достатньо красномовна — мова в цьому романі була про будівництво Новокраматорського металургійного велетня.

Серьожа перебував довгий час на тому будівництві, потім неодноразово наїздив і до Краматорська, і до інших металургійних заводів Донбасу — саме в найнапруженіший час початку будівництва, завершення його та пуску, — приглядаючись до прототипів — образів майбутнього роману, — до їхніх героїчних діянь та зважаючи перспективи промислові й економічні. Чималий, «пухкий» — чи не на півтисячі сторінок — машинопис бачили багато товаришів, дехто, можливо, й читав, повністю чи в уривках. Закінчений якраз у переддень війни, цей — дорогоцінний для творчої біографії Борзенка — рукопис десь загинув у воєнне лихоліття.

Втрата роману «Краматорськ», вважаю, надто прикра не лише для самого автора, але й для літератури взагалі, бо ж «видав» з бібліотеки роман робітничої та індустріальної, як кажемо, теми. А за подібними творами побиваємося від самих початків соціалістичної індустріалізації нашої країни та активного формування нових кадрів пролетаріату, тобто аж від тридцятих років і до сьогодні: були й тривають пошуки в опануванні цією темою — і роман Борзенка був одним із перших шаблів у тому найважливішому процесі творчих шукань та літературного новаторства. Втрата ця не є тільки втратою «літературною», але й втратою соціально-політичного порядку, бо ж «видав» один із наріжних каменів у підмурку для осмислення й відтворення особливо визначного й важливого періоду нашого буття — періоду першого приступу до великомасштабних перетворень у цілому радянському соціальному бутті. Адже будівництво новокраматорського велетня — цього первістка першої соціалістичної п'ятирічки — було не просто зведенням ще одного, нехай і велетенського, до того не знаного в нашій країні за масштабами виробництва й рівнем технічного оснащення заводу, а вагомим етапом у соціальному перетворенні великих шарів суспільства Країни Рад. Бо ж мова не лише про краматорські околиці, звідки йшла на формування нової генерації робітничого класу жива людська сила, а про процес класового новоутворення в цілій країні: Краматорськ будував цілий Радянсь-

кий Союз, і цілий Радянський Союз перебирав на себе нові віяння з новоутворюваного соціалістичного середовища.

Сергій, як відомо, прийшов з «призовом ударників у літературу» і, відпрацювавши якийсь час у Харкові на нудній посаді консультанта, чи що (тоді казано «соцсумісник» редактора), в редакції журналу, виїхав на Донбас і «осів» у Краматорську з двома професіями: електрослюсаря та молодого літератора (у стіннівці чи багатотиражці) — результат роман «Краматорськ».

Отака була «шкода» — втрата рукопису, — якої зазнала наша література від Борзенка: невміння зберегти свій власний твір. Можливо, «шкода» та ще й побільшувалась: у своїй автобіографії, опублікованій 1954 року, Сергій писав, що в ту пору працював ще над романом «Щастя», рукопис якого, незакінчений, теж загинув під час війни. Я не пригадую цього рукопису. Звісно, хіба було Сергієві до збереження своїх рукописів, ще й у Харкові, при початку війни в глибокому тилу, коли першого дня підступно накинутої нам гітлерівським нападом війни він надів солдатську гімнастерку й пішов на фронт — фронт, що був тоді більше як за півтисячі кілометрів від Харкова.

Та, задумуючись тепер, я дозволяю собі здогад, що й третій не доведений до читача твір Борзенка, якому він давав назву «Голкіпер Паравишников», був, можливо, лише частиною згадуваного в автобіографії рукопису «Щастя» або й первописом-начерком, «заготовкою», з якої й вистав пізніше роман «Щастя». Назва — Сергій і тоді це казав — була тільки умовна: вподобалося прізвище. Був у Харкові в ті часи знаменитий футболіст Паравишников, правда — не голкіпер, а форвард, і не в тій команді, в котрій грав футболіст Борзенко. І зачитував мені Сергій уривки якраз ті, котрі торкалися саме футболу, бо я, як і він, був запеклим футбольним болільником. Але сам футболіст Паравишников відіграв у повісті — за словами Сергія — зовсім другорядну, допоміжну для головних персонажів роль: повість, за розповіддю Сергія, мала бути про тогочасні міщанські кола та робітничу молодь (Паравишников грав у робітничій команді проти команди з «привілейованих» колись кіл, здається, на основі колишнього «Англійського клубу», з інженерів харківських заводів). У зачитуваних мені Серьожею, так би мовити, «на консультацію» футболістських уривках подибувалися лише скалки з того соціального конфлікту, що був, оче-

видно, захований у глибині сюжету: противенство міщанських та робітничих кіл молоді.

Загибель чи недоведення до закінчення цього твору теж прикрі, бо поява на той час такої повісті чи роману мала дати відчутний ідейний ефект — принагідно й до тогочасного літературного становища на Україні. Справа в тому, що письменники на Україні відразу відчули в Сергієві його творче обдаровання, і не дивина, що найпершим патроном для Сергія став Павло Тичина, а пізніше захопився ним, — скільки пригадую, дещо доклавши своїх рук і до редагування перших розділів роману «Золотий шлях», — Микола Куліш. Молодий письменник Борзенко вступав, на мій погляд, у дискусювання (частково й через другорядну в сюжеті особу, Паравишникова) з своїм редактором-направником Миколою Кулішем, конкретно — щодо п'єси Куліша «Мина Мазайло». Можливо, недурно і в останній редакції цієї п'єси з'являлися молоді робітники-футболісти і в їхнього сюжетного противника летів футбольний м'яч? Футбольний м'яч можна було приймати «фігурально» — як постріл «мирними засобами», що цілив і влучав у противне міщанське коло персонажів...

Чому я дозволяю собі говорити про твори Борзенка, що не збереглися, тобто не опубліковані й не доведені до читача? А тому, що сам факт їх написання, чи й тільки задуму, кладе на творчо-громадський портрет Сергія Борзенка райдугу барв — яскравих і соковитих. Він засвідчує широту соціально-політичних інтересів письменника, його художницьку різнобічність та різноманітність, інтелектуальність його творчості, так дорогоцінну для прозаїка, та його постійно — крещендо! — ростучу майстерність. Не лише як журналіста, але й як письменника — художника слова.

Наважуючись писати творчий портрет Сергія Олександровича Борзенка, я й намагаюсь вести мову саме про це.

А насамкінець мені хотілося б згадати — без будь-яких коментарів — один епізод, якщо таку «дрібничку» з біографії Борзенка взагалі можна визначити як «епізод».

Це було ще десь року тридцять четвертого чи п'ятого — після перенесення столиці України з Харкова до Києва. Мені раптом подзвонили з районної міліції. Мова ділова: прийдіть, будьте ласкаві, тут у нас один ваш письменник, треба розібратись. Я був глибоко вражений, коли з порога кабінету начальника побачив: Сергій Борзенко...

В чому справа?

Щоправда, Борзенко в нашому письменницькому середовищі поводився добре, на зборах чи засіданнях траплялися його дещо гоструваті виступи, а частіше репліки — забирати слово для виступів Борзенко не любляв. Але щоб учинити щось гідне пильної уваги охоронців порядку... такого за Борзенком ніколи не водилось, і, правду сказати, не вірилося, що таке може бути...

Я кинув оком на Серьожу. Був він без галстука, з розстебнутим коміром сорочки, але так — без галстука, з вільно розкритою шиєю — Серьожа взагалі ходив літньої пори.

— Серьожо,— спитав я,— що з вами? Що ви накоїли?

Сергій миттю скинув на мене очі — свої блакитні очі: ці ясні очі не вміли б сказати неправду — і зразу потупився.

Тим часом інформацію подав сам начальник. Кілька молодих літераторів пізньої години, коли відвідувачі ресторану вже розійшлися й треба було його зачинити, не бажали виходити, ще й опиралися.

— Де ж вони всі? — поцікавився я, готовий тут же вчинити «рознос», як і належить керівникові організації, членами котрої є винуватці.

Начальник знизав плечима:

— Розійшлися по домах. Де нам з ними морочитися?

— А чому ж Борзенко затриманий?

Начальник ще раз здвигнув плечима:

— Так от же: сам тверезий, а додому не йде, виправдує своїх товаришів. Мовляв, що то була тільки суперечка між товаришами і нікого вони не займали.

Не пригадую вже, чим уся та справа закінчилась, пам'ятаю тільки, що вийшли ми з Серьожею разом, і вже аж на вулиці Серьожа заговорив. Та я, либонь, погано й слухав — мене вразило одне: сам не пив, але товаришів не покинув, ще й прийшов їх захищати й «рятувати»...

Не знаю, чому й для чого я розповів цей, мабуть, зовсім незначущий «епізод», якщо його можна назвати епізодом. Але ж коли любиш людину, так же хочеться пригадати про неї найменшу дрібничку. Коли дивишся на портрет, то кожна риса і кожна рисочка не є дрібничкою: з усіх разом і вимальовується живий портрет.

ГОЛОВКО

Переді мною на столі — купка книг: різні видання романів, повістей та оповідань Головка. Можливо, за творчий письменницький вік — півста років! — якщо рівняти, скажімо, до особливо плодовитих прозаїків, — книжок не так і багато. Та, звісно, не «вагою», а вагомістю вимірюється творчість письменника.

Яка ж вагомість творчості Андрія Васильовича Головка?

Кожна книга Головка — роман, повість, збірка оповідань або й окремі оповідання — витримала десятки перевидань. Можливо, як жодна інша книжка українського радянського прозаїка. В цьому — свідчення особливої популярності письменника в народі.

А вся творчість Головка — чи не найвизначніший внесок у розвиток усєї післяжовтневої української прози. Головка — і один із основоположників радянського красного письменства, і, дозволю собі так сказати, від твору до твору може бути визнаний мірилом розвитку та поступу української літератури: дарма що інколи між виходом у світ нових його книжок, бувало, минав немалий час...

А он на полиці — десятки видань: різні редакції «Історії української літератури», літературні оглядові публікації, спеціальні монографії або нариси та критичні статті по збірниках та журналах — про творчість Головка загалом або про окремі його твори.

Я не гортатиму зараз сторінки цих матеріалів, не перечитуватиму спеціально й Головкові твори. Мені хочеться написати зараз про Головка так, як мені думалося *колись* і як мені думається *тепер*.

І взагалі, говорити не стільки про твори й творчість, скільки про самого автора. А втім, це, мабуть, одне: твори Головка — це сам Головка, а сам Головка — це його творчість. Кажу так не для парадоксального «красного слівця», а тому, що, можливо, — принаймні думаю я, — ніхто з письменників не втілювався в своїй творчості так повномірно й натурально, невдавано й відверто, як саме Андрій Васильович Головка.

Я хочу сказати: він такий і є, яким відчувається з його писемства; в змінах стильових чи там художньо-методологічних, якщо висловлюватися наукоподібно, — змінах від твору до твору, до речі, вельми відчутних, — він завжди щиро і щедро виражав себе самого на кожному етапі формування й розвитку свого світобачення й світогляду,

художнього смаку й мистецтва художницького відбору.

Отож — про «колись» і «тепер».

«Колись», тобто були то мої перші думки про перші твори Головка, а починали ми з Андрієм Васильовичем у прозі, мабуть, одночасно (в поезії він спробував дещо раніше) ¹¹, тільки в різних літературних периферіях. Головка, оформившись згодом у тодішній літературній організації «Плуг», не брав видимої участі в тогочасних міжгрупових суперечках, баталіях. Я починав у «Гарті», літературній організації, в творчо-громадському колі, протилежному «Плугові» ¹². І, певна річ, усі мої тодішні літературні поцінування аж ніяк не були оригінальні, тільки мої особисті: сам ще безвусий молодик у літературному процесі, в своїх поцінуваннях я відбивав думки та погляди мого найближчого творчого середовища, особливо старших у моєму творчому колі товаришів. Ми ставилися тоді до творів Головка не зовсім справедливо. Бо наше творче коло ми вважали новаторським, а твори Головка, на нашу думку, йшли узбіччям — у плині дореволюційної побутово-етнографічної літератури. А ми жадали й вимагали новацій, тільки новацій, — правда, самі не уявляли собі, які ж вони, ці новації, мають бути. Це вже — порядком самокритики сьогодні, а не «тоді».

Ми, що вважали себе пролетарськими письменниками й прагнули до «урбанізації» української літератури, засуджували — як говорено тоді — «селолізацію» в творах письменників-плужан, в тім числі найталановитішого між них Головка. Ми закидали йому натуралізм... А в мовній, так би мовити, фактурі головківського повісткування особливо — пригадую — дратувала нас «старомовність», незвичне розташування слів — з неодмінним перенесенням прикметника на місце після іменника, а дієслова аж після переміщеного прикметника.

І тільки геть пізніше я зрозумів і усвідомив, що, попри певне відзначення певних недоліків у перших творах Головка, ми в наших поцінуваннях, висновках та вимогах були неправі.

«Тепер» — не лише сьогодні, а після появи романів «Бур'ян», «Мати» та особливо «Артема Гармаша», — в час, коли наша література взагалі вийшла на високий рівень, та й я сам якоюсь мірою «вбився в літературні колодочки», тобто від добрих двадцяти п'яти, а то й тридцяти років починаючи, — вважаю, що Головка є одним із найперших, сказати б, класиків української радянської прози.

Та й взагалі — між «колись» і «тепер» — переоцінювання творчості Головка в близьких мені колах літераторів почалося з появою з-під його пера роману «Бур'ян».

Та про «Бур'ян», «Мати» й «Артема Гармаша» — згодом, а зараз мені хочеться підійти ближче до самої особи Головка — письменника і людини.

І почну я, дещо забігаючи наперед, власне, перестрибуючи через добрий десяток років від появи першої «серії» його творів. Хочу розповісти про одну зустріч з Андрієм Васильовичем.

Ця наша зустріч відбулася за обставин незвичайних, і сама собою теж була незвичайна.

Почалась війна. Київ уже загарбаний гітлерівцями. Значна частина київських письменників (Головка теж з переїздом столиці з Харкова перенісся до Києва) евакуювалась до Уфи. Інші с'як чи так взяли участь у першому збройному опорі окупантам: кого покликано до армії, дехто пішов в армійські частини військовими кореспондентами, десятків зо два організовано в спеціальну воєнізовану групу при ЦК партії, решта — старші віком та хворі — переїхали знову до Харкова і в значній частині прилучилися до харківських письменників та письменників з інших евакуйованих міст — у дивізії копачів (командир Назаренко, начштабу Шовкопляс) рили окопи та протитанкові рови довкола міста.

Прибула до Харкова і редакція партизанської газети «За Радянську Україну»¹³, котру редагував Микола Бажан. Прибулі літератори розташувались частково у самому приміщенні спілки на вулиці Чернишевського, а більшість харківські письменники розібрали по своїх квартирах у письменницькому будинку «Слово».

На ранок другого дня в двері моєї квартири (№ 63) постукано. Я відчинив: переді мною стояв Андрій Васильович Головка.

Але ж у якому він був вигляді!

На голові — червоноармійський кашкет із зіркою, у галіфе, заправленому в кирзові чоботи, але гімнастєрки... на ньому не було. Був Андрій Васильович у сорочці, але при боці в кобурі — наган.

Ось яка пригода трапилася з Андрієм Васильовичем.

Відступаючи від загарбаного Києва в складі якоїсь армійської частини, Андрій Васильович виходив з оточення десь під Прилуками чи Переяславом, не пригадаю, і йшов пішака, доки пощастило підсісти на якусь вантажну маши-

ну, що прямувала до Харкова. Спекса стояла страшна, в пішому переході Андрій Васильович до краю зморився, гімнастерка на спині аж просолилася, і він її зняв та почепив на якийсь гак, щоб просушилася проти вітру. Та машина йшла швидко, а може, й вітер був сильний, і гімнастерку з гака зірвало й кинуло кудись у поле. Певна річ, що машину не спинили — де там, коли німці сідали на карк!.. Кашкет із зіркою, кирзові чоботи, галіфе, наган при боці — солдат, але... без «мундира» — хто його знає, хто ти такий? А в гімнастерці ж у кишені і військовий білет, і письменницький квиток, і ще якісь документи... Що його робити?

З одежею ми якось улаштувалися: Андрій Васильович наміряв якийсь мій піджачок — виглядав тепер, як боєць з ополчення: можна й на вулиці показатися — патруль не спинить. І вирішили ми так: якийсь час Андрій Васильович перебуває в мене, спатиме на канапі і чи розшукає свою частину, чи прилучиться до спеціалізованої письменницької групи при ЦК.

Та тут сталося таке. Другого чи третього дня до приміщення Спілки з'явився якийсь солдат — вусач років за сорок — і в руках тримав... гімнастерку. Розповів:

— Відходили ми цепом, відстрілюючись від гітлерівського танкового десанту, і бачу, лежить у степу солдатська одіж. Ну, взяв я, бо ж на ній орден «Знак Пошани», глянув і в кишеньку... Й сльоза мене пройняла: Головка Андрій Васильович — тут же й письменницький квиток, підписаний самим Максимом Горьким, вибачаюсь — Олексієм Максимовичем... Боже ж мій! Та я ж книжки Андрія Васильовича не тільки сам читав, а вчитував у нашому сільському клубі вголос дядькам та дівчатам — така в нашому селі традиція була встановлена для пропаганди й агітації. Над «Бур'яном» баби слізьми заливалися, бо точнісінько таке, а може, й трохи не так, і в нашому селі було... Віддав, значить, своє дорогоцінне письменницьке життя Андрій Головка, народний письменник, за нашу правду. Земля йому пером... А гімнастерка з усіма документами — і військовий білет, і письменницький квиток, і посвідчення з газети «Комуніст», що кореспондент, і орден і грошей трохи — усе цілісіньке, ось маєте: нехай хоч якась пам'ять залишиться по нашому дорогому письменникові...

Чи ж треба казати, як були всі ми зворушені? Якою кришталево чистою людиною стояв перед нами цей солдат з вусами! (Ми тоді прізвище його та адресу записали — село на загарбаній вже гітлерівцями території, забулося

прізвище, загубилася й адреса, коли довелося Харків залишати). І яким же видатним — справді народним — письменником став перед нами Андрій Васильович: яка популярність письменника, яка любов до його творчості, яка пошана до нього самого...

І як неказанно зрадів солдат з вусами, коли сам Андрій Васильович — живий — потис йому руку, обійняв і гаряче поцілував...

З тиждень тоді перебув у мене Андрій Васильович, аж поки відбув на фронт з дорученням від газети «Комуніст».

От тоді, в той тиждень, у нічниці, при спалахах бомбових розривів у години нальотів гітлерівської бомбардувальної авіації або палахкотіння за вікном пожеж, розпалених німецькими «запальничками», ми з Андрієм Васильовичем удвох або втрьох, коли заходив Козланюк, що притулився поверхом вище в квартирі Курбаса, наговорилися досхочу.

Нині аж диву даюсь: такий же, як усі знаємо, затятий мовчун був Андрій Васильович, а тут розговорився, як ніколи. Власне, саме тоді — з вуст самого Андрія Васильовича — я повно почув його біографію від дитячих років у селі Юрки на Полтавщині, про навчання й побут у Кременчуцькому реальному училищі, а тоді в школі прапорщиків і на позиціях (так тоді називали фронт) першої світової війни. Розповів і про свій ідейний світ: виключення з реального училища за написання віршів революційного змісту; приховання «вовчого» квитка — щоб прийняли до школи прапорщиків; участь у братанні на фронті, зв'язки з солдатським комітетом в сімнадцятому році; вступ добровольцем у Червону Армію: Андрій Васильович був з тих військових, що зразу ж стали під червоний прапор і вели в бій солдатів, робітників та селян супроти білої, жовто-блакитної та зеленої і чорної контрреволюції.

На цьому й кінчалась розповідь Андрія Васильовича про своє життя-буття. А далі йшлося вже про пізніший час — для нас обох спільний: наше письменницьке життя в двадцятих роках.

Розмови наші при початку воєнного лихоліття в ті дні перебування в мене Андрія Васильовича — чи тільки вдвох, чи втрьох з «вуйком» (так прозивалося між нас Петра Козланюка) — завжди були широкі своїм обсягом, ширі й змістовні. Відомо: в лиху годину — в передбаченні чи тільки передчутті лихоліття й невідомості, що буде з країною та з тобою особисто, — в задушевних розмовах душа душі розкривається щедро.

Ми балакали тоді, або вийшовши на балкон, або тільки розмаскувавши й відчинивши вікно, і над нами була неосяжна височінь і глибочінь неба, мережана зеленими й червоними трасуючими кулями з кулеметних черг або невисоко освітлюваного лямпіонами гітлерівських освітлювальних ракет, та ще спалахами розривів, і протуберанцями пожеж по околицях міста — в заводській стороні або над залізницею.

Інколи, — коли подавалося гасло з дозорного поста вниз, там вистоював Трублаїні, — ми уривали розмови й бігли на дах будинку пильнувати проти «запальничок», котрі гітлерівці рясно сипали на житлові квартали міста.

І от саме тоді ми з Андрієм Васильовичем близько пізнали один одного, потоваришували, хоч зустріч ця тривала всього кілька днів. Але тепер, коли вдаєшся до спогаду, то здається, що жили ми тоді разом довгий час, мабуть, тому, що так багато й відверто говорили, та, певна річ, ще й тому, що самий той час був аж надто насичений подіями початку воєнного лихоліття.

Але признаюсь: говорити про війну чи всякі обставини воєнного часу ми якось намагались уникати, а йшлося між нами найбільше про часи давні — дитинство й юність або про те, що ми мали перед війною, чого досягли і що, отже, тепер втрачали, хто його зна, накоротко чи надовго? Про «назавжди» ніхто ні з нас, ні будь-хто з товаришів нашого кола тоді не тільки не говорив, але, певний, навіть не мислив. Люди, котрі пережили війну, воєнний час, добре це знають: у найсуворіші, найтрудніші, здавалося б, безвихідні дні війни люди завжди говорили: «... а після війни... от, коли закінчиться війна...» Така була мова й між нами — про те, що буде потім, після війни... І мовчун Андрій Васильович не раз починав навіть фантазувати, кажучи в такому дусі: руїна страшна, особливо це людям відчутно, коли поруйновано їхні домівки, нелегко буде їх відновити; ще трудніше відновлювати всі поруйновані фабрики та заводи, тільки ж відновлюватимуться вони вже на вищому рівні, не на старозавітному, а на сучасному, ген удосконаленому... От повірте мені, наша індустрія вийде після війни на найвищий рівень... Особливо тривожився й болів Андрій Васильович усім, що торкалося сільського, колгоспного буття, тож і конкретно машинізацією та механізацією хліборобського виробництва та підвищенням рівня побуту й добробуту на селі.

Я, певна річ, переказую не пряму мову Андрія Васильо-

вича — це неможливо через понад тридцять років та й непотрібно, але сенс його «фантазувань» був саме такий. Зважмо його «фантазування» з вершинами нашого сьогодення: було воно, може, аж надто сміливе на ті часи і за тих обставин воєнної руйнації та невідомості, але ж мрії та «фантазії» Андрія Васильовича справдилися, стали реальністю за якихось десятків років після нашої Перемоги, а нині країна наша в усіх галузях і напрямках зробила семимильні кроки геть далеко далі. Мовчун, людина виняткової скромності й, здавалося, — для того, хто його близько не знав, — зосереджений тільки в собі самому, до того ж неначе сумовитий вдачею, був Андрій Васильович насправді вдачі напрочуд оптимістичної, без крикливої заяви про свій оптимізм і, я б навіть сказав, — нехтуючи стриманою поведінкою самого Андрія Васильовича, — природи компанійської, спраглої спілкування з людьми. Але спілкування справжнього, щирого, інтимного, а не показового, про людське око, як це іноді видно в людей, котрих звично прозивати «рубаха-парень».

Признаюсь: я неодноразово задумувався над тим, що ж, власне, нас із Андрієм Васильовичем — таких, либонь, різних вдачею, літературними уподобаннями та й закладеними з походження рисами селяка й городянина — зближувало? Адже на порозі відходу Андрія Васильовича з життя ми вже почувалися близькими, душевними друзями. Я гаряче полюбив цю тиху, лагідну, вдумливу, добросердну й доброзичливу людину; тішу себе надією, що й в Андрієвому серці жили тільки добрі почуття до мене.

Зважую: може, зблизили нас спільні хвороби й одночасне перебування в лікарні, що, трапляється, справді зближує людей?.. Ні, таке «зближення» надто вузьке, однобічне й випадкове. А надто — поверхове й рідко сягає душевної глибини.

А може, притаманні нам обом риси характерів: адже обидва ми були запеклі мовчуни, вдачею відлюдні й трохи аж наче боязкі перед лицем великого зборища людей. Зустрічаючись, ми з Андрієм Васильовичем теж рідко вдавалися до довгих розмов. Але, їй-право, мовчавши, ми завжди наче вели «внутрішній діалог» і чудово розуміли один одного з півслова, ба й взагалі без слів. Випадково так не буває і свідчить за щире взаєморозуміння.

То, можливо, побутове співжиття? Адже останні роки і літо, і зиму ми, саме через приписи лікарів, мешкали переважно не в місті, по міських квартирах, а на дачах, у Кончі-

Озерній... Теж, мабуть, ні. Адже проживали в Кончі не тільки ми двоє, а чимало письменників, а поміж них були й друзі, і просто добрі знайомі, товариші по роботі, і люди зовсім далекі.

І вже, певна річ, не наші «хлоп'ячі» повадки: покинувши палити на вимогу медицини, ми, проте, інколи, держачись один одного, дозволяли собі викурити по сигаретці, ховаючись десь у закутку, наче ті гімназисти.

Ні. Причини були, звичайно, значно поважніші, я б навіть сказав — нехай це не буде признано високопарним — глибинні, по-людському справжні. І йшли вони, вважаю, від взаємоповаги й взаємосимпатії, ще глибше — взаємодовіри та взаєморозуміння.

А ще — нехай це буде лише однією з причин — наше подібне творче устремління, однакове відчуження — теж нехай не буде це прийнято, як високопарний вислів, — нашої громадянсько-письменницької місії. Конкретно: спільна, генеральна, так би мовити, тема творчості кожного з нас. Адже і Андрій Васильович, і я своїм творчим інтересом були спрямовані в одному напрямі — вважали своїм громадянсько-письменницьким обов'язком висвітлити на сторінках наших творів обома нами перейдену епоху, такий важливий, найважливіший період в історії нашого народу: Жовтнева революція, громадянська війна, ствердження Радянської влади. Всі твори Головка присвячені цій темі, переважна частина моїх книжок, у кожному разі, найзначніші з них і найдорожчі для мене самого, — теж.

У Головка ця тема зародилась у його перших оповіданнях («Червона хустина», «Пилипко» тощо), «шукала себе» в повістях «Зелені серцем» та «Пасинки степу» і в збірнику «Можу» і, нарешті, дістала поважний осяг у романі «Мати»; реалізувалася в «Бур'яні» (дарма що «Мати» писалася після «Бур'яну») і найширше розгорнулася в «Артемі Гармаші». Подібно і в мене: зачалася в найперших спробах ще в роки громадянської війни у провінціальной пресі, пройшла крізь серію оповідань і повістей («Хома») і дістала справжню літературну реалізацію в трилогії «Наші тайни» — «Вісімнадцятилітні» — «Театр невідомого актора»; а згодом виявила себе в серії романів, розв'язуваних на історичному тлі, по змозі документально-аргументованому, з максимально обмежуваним домислом: «Мир хатам, війна палацам», «Реве та стогне Дніпр широкий», «Світанок над морем» та інших різножанрових записах.

І варто уваги: працюючи одночасно — Андрій Васильович над «Артемом Гармашем», а я над «Мир хатам...» та «Реве та стогне...» — в наших розмовах ми ніколи, достеменно ані разу, не розповідали один одному якийсь епізод чи просто «пасаж» у наших романах. Але в наших розмовах ми неодноразово зверталися думками до тих історичних подій чи до вияснення обставин того часу, що й були основою — ми кажемо: матеріалом — для нашої творчої роботи, для наших, сказати б, однотемних романів. Події Жовтневої революції на Україні, перебіг громадянської війни, роль Комуністичної партії в боротьбі за нове життя, антагоністичні, антирадянські утворення: Центральна рада, гетьманщина, петлюрівщина, націоналістичний бандитизм, денікінщина та інші білогвардійські формування; суспільні процеси по селах та містах у різних частинах України, настрої в середовищі тогочасної інтелігенції. Ми обговорювали всі ці факти, події, явища та процеси завжди коротко, в принагідних розмовах. Але — повторюю — ніколи не торкалися того, як же кожний з нас у своїй роботі відтворює або перетворює ці факти на події, осмислює явища та процеси, взагалі — як же відображаються вони в наших творах.

Літературний вираз у кожного з нас зовсім інакший — кожний, кому траплялося гортати сторінки наших книжок, це знає: на однакових ідеологічних концепціях ці наші твори не тільки ніяк не подібні, а зовсім різнотипні. Отак, на одному світобаченні, з одного світогляду, на одному, як кажемо ми, літератори, матеріалі — засобами стилю, властивим кожному з нас ракурсом письменницького бачення, методами художницького добору й художнього тлумачення, ми йшли од однієї ідейної мети. Правду сказано: письменник — це його стиль або стиль твору — це сам письменник.

І вважаю, що це не парадоксально, але не ображусь, якщо хтось прийме це як парадокс: і оця наша з Головком різність у літературній манері, навіть цілковита антиподність літературного стилю Головка й Смолича, те ж якоюсь мірою сприяла нашому з Андрієм Васильовичем зближенню.

Літератори однакової манери письма — до такого висновку приходжу після довгих життєвих спостережень — рідко душевно зближуються. Навіть навпаки: частіше душевно зближуються літератори різних манер письма. Чому? Хто його знає. Можливо, між художниками однакової манери інколи виникають творчі... ревності? І це стає на

перешкоді душевному зближенню? Можливо. Не знаю. Але певно тверджу: художники різної манери, зближуючись, один одного творчо збагачують, і це сприяє душевному зближенню.

Це вже — не парадокс.

Так-от, 1927 року з'явився роман Головка «Бур'ян».

Я не говоритиму про ідейні та художні якості цього твору: про це написано численні рецензії, статті, розвідки — взагалі чимало наукових праць — фахівцями критики і літературознавства. «Бур'ян» відіграв виняткову роль і в творчості Головка, і в цілому процесі творчого — і ідейного, і художнього — поступування української радянської прози — це загальновідомо. Я ж дозволю собі тут, у цих записках, висловити думку, якої, здається мені, не висловлювано в критичних та літературознавчих оглядах. На мою думку, «Бур'ян» — поза відзначеними вище позитивними ідейними та художніми якостями — сприяв самому процесові консолідації в українському письменницькому середовищі, в ті роки відчутно розчленованому різними літературними групуваннями. Річ у тім, що позитивні ідейно-художні вартості Головкового роману були визнані письменниками з усіх літературних угруповань. Навіть, пригадується мені, тими, хто оголошував себе футуристами й хизувався одвертим невизнанням будь-якого твору, належно перу літераторів інших, не футуристичних груп.

Зокрема, мушу відзначити, що «Бур'ян» дістав визнання, а Головка здобув «пієтет» і в тому літературному середовищі, в якому обертався я та котре марило «урбанізацією» української літератури і до появи «Бур'яну» ставилося до Головка трохи критично, як до «селолізатора» української літератури. Цей «пієтет» прийшов до Головка, дарма що сюжет роману був звернений на специфічні селянські неначе запити, фабульний плин розвивався в сільській периферії, а герой роману був якраз сільським діячем. В «урбаністичних», «конструктивістичних» чи «футуристичних» колах теж було визнано: Головка створив повноцінний образ сільського комуніста, а сільські обставини й селянські запити нарешті не робили з героя — Давида Мотузки — «селюка» чи там «селянського ідеолога», а відтворювали риси взагалі збірного образу революційного діяча нової — радянської — формації. Такі риси лише накреслювалися до того в образі Копистки в Миколи Куліша або Малоштана в Микитенка.

На такому поцінуванні збігалися думки і багатьох

«лідерів», і «маси» в різних, навіть протилежних тогочасних літературних організаціях. А подібна односторонність і сприяла творчій та ідейній консолідації різних літературних групвань...

Якщо така моя думка переконливо аргументована і на неї звернуть увагу літературознавці, котрі вивчають весь процес становлення української радянської літератури або, спеціально, період двадцятих років — з позицій нашого літературного сьогодення, то вже цей факт кладе роман «Бур'ян» на п'єдестал пошани, а Головка має величати як одного із справжніх основоположників українського радянського письменства, який відіграв, сказати б, роль «провісника» тієї творчої методології, котра сформульована як *метод соціалістичного реалізму*.

Я говорю про «Бур'ян» на рівні творчих, ідейно-художніх вимог того часу, тобто другої половини двадцятих років. Певна річ, і в «Бур'яні» були свої недотягнення художнього плану, але вони мізерні проти загальної сили твору та його значення в тогочасному літературному процесі. Тим паче, що в самій художній тканині твору заявили про себе й чимало значних на той час та на рівні розвитку таланту Головка безперечних досягнень. Маю на увазі зміцнення саме реалістичної манери в письмі Головка. А також значне збагачення мови й плин у фарватері саме мови народної, живої, сучасної — без захарашування анахронізмами, що властиве було багатьом письменникам того часу, ба й трапляється і дотепер у мовних пошуках.

Звісно, то був тільки початок мовного зламу, бо в романі «Мати», опублікованому, як відомо, пізніше від «Бур'яну», надто в першій його половині, спрямованій в недавню мінувшину, ми знаходимо ще й рештки орнаменталізму, і (традиційну для староукраїнської літератури) «кучерявість» мовного виразу. Та поза всіма його огріхами, — видимими й відчутними, можливо, не широкому читачеві, а лише для літературних прискіпливих фахівців, — цей роман, слідом за «Бур'яном», вивів Андрія Васильовича на вершини нашої тогочасної романістики. Та в цих записах я, однак, не ставлю собі літературознавчого завдання — то справа критиків та фахівців літературознавства... Віддаючи належне роману «Мати» та думаючи, що доведеться про нього ще говорити, коли зайде мова про «Артема Гармаша», — хочу повернутись до особи Андрія Васильовича.

Формально знайомі ми, звичайно, були в двадцяті й тридцяті роки, зустрічалися часто в Будинку Блакитного,

навіть мешкали в одному будинку «Слово», але не пригадаю, щоб у ті давні, довоєнні роки, зустрічаючися, ми з Андрієм Васильовичем обмінялися бодай кількома чимось примітними реченнями. І це справді дивно, бо ж ото, саме в перші дні війни, відійшовши з обложеного німцями Києва (Головко 34-го року переїхав з Харкова до Києва, а я залишався в Харкові), вийшовши десь на Полтавщині з оточення, Андрій Васильович прийшов тоді саме до мене, і зустрілися ми як давні друзі.

Отже, загальновідомо, який тихий, лагідний, добросердний та доброзичливий був Андрій Васильович. Та це ні в якому разі не означало його, як кажемо, «м'якотілість», надто в тому, що торкалося його громадянських позицій, ба й в особистій поведінці. Андрій Васильович був несхитний в дотриманні принципів, твердий у відстоюванні своїх поглядів, а у вирішеннях — пристрасний та безкомпромисний. Правда, інколи аж надто запальний — і тоді припускався й помилки. Проте, усвідомивши, що помилився, Андрій Васильович зразу ж помилку визнавав і виправляв.

Пригадую такий факт.

На котромусь із з'їздів письменників України в одному з виступів закинуто Головкові, що він, мовляв, після роману «Мати» довго не дає нової книжки. Такий випадок проти автора «Бур'яну» — класичного твору в радянській літературі, ще й після відомого всім анонсування в якомусь інтерв'ю, що в наступному романі Головко має продовжувати історію героїв роману «Мати», — був недоречний, неправильний і відображав, мабуть, лише особисте неприхильне, не скажу вже з якої причини, ставлення цього товариша до Андрія Васильовича.

Як реагував Головко? Дуже болісно! І коштувало великих зусиль — на різних рівнях і насамперед на рівні найближчих товаришів — переконати Андрія Васильовича, що раз той товариш не правий, то він, Головко, чинить неправильно, отак реагуючи. Андрій Васильович мав мужність зразу відмовитися від своєї надто запальної реакції.

І того ж таки року Андрій Васильович почав публікацію ще не завершеного роману «Артем Гармаш». В найближчі роки він після першої частини опублікував другу, а згодом і третю. Над четвертою частиною він працював до останнього дня — «швидка допомога» забрала його до лікарні від письмового столу, коли ручка випала з його правиці...

Та відстоював свою принципову позицію Головко, певна

річ, не лише тоді, як заходило про його особу. Пригадую, як у Москві, на котромусь із пленумів правління СП СРСР, членом якого Андрій Васильович був, — коли обговорювався проект нового статуту Спілки і всі, хто забирав слово, прийшли вже, власне, до спільної оцінки по всіх пунктах, — Андрій Васильович — він, як і завжди, весь пленум просидів тихо мовчки в кутку, — раптом попросив слова і виступив проти одного із пунктів нового статуту, доводячи його хиби та невідповідність інтересам загального літературного процесу. Мова в тому пункті йшла про певні обмеження прийому до Спілки молодих, початкуючих письменників, які створювалися через заведення системи подвійного процесу таємного голосування — і в приймальній комісії, і на засіданні президії Спілки. Андрій Васильович, як пригадую, обстоював доречність таємного голосування лише в приймальній комісії, рішуче й аргументовано заперечував проти таємного голосування на засіданні президії.

Таких виступів Андрія Васильовича в питаннях принципів — на пленумах правління союзного чи республіканського або й на поточних засіданнях президії — нехай і не багато, але були вони раз у раз вельми вагомими.

Коли я, дошукуючись, що ж саме сприяло зближенню й дружбі між нами з Андрієм Васильовичем, відкидав різні випадкові дрібнички — на кшталт хлоп'ячого куріння забороненої цигарки чи спільних хвороб та одночасного перебування в лікарні, — я, звісно, мав рацію, але... не до кінця. «Медичні справи» нас таки й справді зближували — можливо, тільки як привід до дальшого заглиблення взаємоприязні.

Пригадую, як, піднявшись з ліжка після загострення хвороби раніше Андрія Васильовича і вже опанувавши «науку» доцільного й нешкідливого сходження по сходах нагору, я — коли звівся й Андрій Васильович — почав передавати йому свій здобутий досвід. А тут невдовзі після виходу з лікарні довелося нам їхати до Москви — не пригадаю, на з'їзд чи тільки пленум правління, мабуть, таки на з'їзд, бо засідання відбувалися в Кремлівському палаці. І от треба зійти в зал засідань. А зал на височенному другому поверсі, і треба долати довжелезні сходи в один марш — сходинок з добру сотню, — та ці сходи добре відомі всім, бо фігурують у багатьох кінофільмах. Ми рушили: я — наставник, Андрій Васильович — «учень», мій підопічний.

Я казав: спиніться, вдихніть на повні груди, тепер

переступайте із сходинки на сходинку, видихаючи повітря — аж поки не видихнете все. Важливо позбутися відпрацьованого повітря й тоді набрати в легені свіжого — це для легенів, а плавність посування — для нормування ритму серцебиття. Один поважний лікар казав мені: «Навчіться повно видихати повітря — це найголовніше, бо вдихнути, коли нема чим дихати, кожний дурень зуміє...» І Андрій Васильович швидко засвоїв мій метод, користувався ним для стороннього ока непомітно... Кажу про цю, можливо, не варту уваги дрібничку, щоб наголосити, що в усьому, навіть у дрібницях, Андрій Васильович умів і приписів чи вказівок додержати, і зробити це непримітно, натурально, невідчутно для спостереження.

Нехай читач не прийме це за формальне, механічне ототожнювання, але в цьому виказувала себе сама натура Головка — і в житті, і в творчості. Саме так умів Андрій Васильович, художник, у своєму літературному стилі приховати від читача свої стильові прийоми, які інколи виявляються в письменників надто виразно — умовно ми, літератори, кажемо: шито білими нитками. Читач же читає, аби все було рівно, гладко, просто для читання й сприймання — сприймання авторів «на віру». Але ж ота простота дається літераторові непросто й нелегко. Особливо коли письменникові доводиться робити правки в готовому творі не з власного почину, а на побажання редактора чи рецензента. Читач здебільшого навіть не догадується, що й прозовий твір має — мусить мати — і свій ритм, і свій розмір — наче твір поетичний, віршований; тільки закони віршування та прозової ритміки й розмірювання дещо одмінні — в прозі вони глибоко заховані; коли авторові не щастить їх заховати, то й буває біда — видно оті «білі нитки» — і читачеві читання стає трудне, не до вподоби. Андрій же Васильович володів мистецтвом ритмування своєї прози й мистецтвом «приховування» цього ритму якнайдосконаліше, тим-то й сприймаються його твори в читанні легко й просто. Але простежимо прозу Головка від перших початків до «Бур'яну», а тоді до «Артема Гармаша» — я розраховую не на широкого читача, а на читача прискіпливого та фахівців літератури, — ми побачимо, що оту дорогоцінну простоту і доступність свого слова Андрій Васильович опанував, досяг її в результаті копіткої праці, величезного творчого труда. А мистецтво це не просто «талант», не результат тільки «натхнення», а величезний, самовідданий труд — звичайно, приплюсований до отого, що

розуміємо під цим терміном «талант», обдарованість, по-тяг, загальна культура, уміння спостерігати — тобто бачити й відбирати в баченому виразне, показове, суттю своєю узагальнююче.

Звертаючись думками до «Артема Гармаша», я мимо-волі згадую твори інших українських романістів — Панча, Склярєнка, Шияна — теж у плині осягнення цієї ж великої теми, «генеральної» в творчості Головка. Відтворення фактів, подій та процесів періоду боротьби за перемогу Жовтня та всього багатотем'я громадянської війни на Україні посідає значне місце і в їх творчому доробку. Я не схильний аж ніяк знижувати визначної ваги їхньої творчості в цьому плані, та — попри всі безсумнівні ідейно-творчі досягнення в їхніх творах — «Артем Гармаш», мабуть, переважає глибиною осмислення тогочасності.

Головка найбільш виразно змалював своєрідність класового розшарування в українському селі та й в українському місті — нехай і не великому, сказати б, не центрального стану, а малому, провінційному, де, проте, класові противенства на Україні, в ті часи країні переважно аграрній, були особливо видимі, наявні. Саме Головка, аналогічно до Коцюбинського, рельєфно виявив переростання специфічної «селянської» протестантської активності в дієвість на заряді ідеології робітництва, власне — влиття революціонера «селюка» в самі лави робітничого класу та прийняття ним більшовицької програми визвольної соціальної боротьби. І водночас Головка особливо зрєрко простежив і різні хитання та манівці, а іноді й прямиий відхід на класово ворожі позиції дрібної, ідейною сутністю своєю дрібнобуржуазної частини тогочасної української інтелігенції. І сильними мазками художника, в конкретному вияві, затаврував українських націоналістів, саму ідейну, політичну суть концепцій українського буржуазного націоналізму — і в прямих антинародних діях більших чи менших націоналістичних «лідерів» чи тільки їхніх попи-хачів, і в підступних, демагогічних спробах здобути собі зверхність та втягти в орбіту своєї антинародної чинності українського трудівника на тому історичному зламі.

Отут варто повернутися думками до роману «Мати». Цим романом, власне, сюжетними лініями в другій його половині, Головка наче підготував себе до розгортання й поглиблення, а читача до сприйняття цієї теми.

Не можна обійти й того, що на всій творчості Головка відчутно позначився вплив великих прогресивних поперед-

ників з української класичної літератури — Грабовського, Мирного, Коцюбинського, а з російської — Короленка й Горького («Мать» Горького, «Мати» Головка). Їхня прогресивно-демократична ідейність, а також і стилістична спрямованість поза всяким сумнівом закладали основу ідейно-мистецьких позицій Головка.

Не можу зараз пригадати, щоб десь у відомих мені літературознавчих працях я зустрів дослідження впливів саме Горького на творчість Головка — очевидно, такі спроби, мабуть, є, в кожному разі, слід чекати такого ґрунтовного дослідження фахівцями-літературознавцями. Щодо мене, то я вбачаю цю близькість — поза ідейною спорідненістю — в способах психологічного заглиблення людських образів не в фабульних перипетіях, а в так званому «внутрішньому монолозі» та у відавторському висвітленні поведінки героїв повісткування. Нехай читач дарує мені таке, сказати б, професійно-технічне спостереження. Але таку близькість двох письменників, здається мені, якось відчував і сам читач творів Горького і Головка, добираючи собі книжки для читання на свій смак.

Ось випадок, що, власне, й навів мене на цю думку. Якось, в один із минулих років, довелося мені побувати на Полтавщині в селі Мануйлівці, де, як відомо, якийсь час проживав Максим Горький і де нині щорічно, в день народження Олексія Максимовича, влаштовується велике народне свято. Від Мануйлівки рукою подати й до хутора Юрки, де народився й якийсь час проживав Андрій Васильович. Так-от, поза участю в мануйлівських урочистостях, присвячених Горькому, побував я і в кількох хатах місцевих селян, і в Мануйлівці, і в Юрках. Майже в кожній з цих хат на полиці власної бібліотеки господарів я побачив книжки Горького — в оригіналі чи в перекладі на українську мову. І неодмінно томик Головка: «Бур'ян», або «Мати», або й обидві ці книжки чи інші видання Головка.

Чи випадковий такий добір у приватних бібліотечках мануйлівських чи юрківських колгоспників? А чи тільки тому, що Головка — за місцем народження, та Горький — за місцем тимчасового проживання — стали немов «земляками» мануйлівців та юрківців? Думаю, що ні: тут виказував себе і сам ідейно-естетичний світ читачів. В творах Головка і творах Горького — поза тим, що були вони різних тем, різних сюжетів та різної манери письма, — читач знаходив щось неначе спільне, однаково близьке йому, чи-

тачеві. В кожному разі, саме ці письменники визначали літературний смак читача.

І ще про що не можемо не записати.

Замолоду нелегко склалося й особисте життя Андрія Васильовича. Можливо — і певний, що так воно й є, — це теж залишило в його душі слід, на його вдачі. Люди поверхові або такі, що мало знали Андрія Васильовича, вважали, що він «аж надто зосереджений в собі самому»...

Та справа не в тому — його нехтій згадування минулого можна й зрозуміти, й виправдати: головне в тому, що минулий біль не позначився на його творчому житті — його твори сповнені оптимізму й бойовитості. Вся творчість Головка просякнута любов'ю до життя, вірою в життя й готовністю всіма своїми силами до кінця служити людині й людству. Так я розумію вияв оптимізму в творчості.

І здається мені, що коли б виникла потреба встановити «еталон» оптимізму в творчості, то найпершим претендентом стала б саме творчість Головка.

І додам; і поза творчістю, вдачею — і це особливо виразно визначалося в його поцінуванні сучасності та в його думках про майбутнє — Андрій Васильович був справжнім, міцного гарту оптимістом.

КОРНІЙЧУК

То були п'ятдесяті роки... Кілька років ми з Корнійчуком жили сусідами в селищі Плюти над заплавою Дніпра: Олександр Євдокимович з Вандою Львівною будували тут на піщаному пагорбі дачу, а ми з дружиною шоліта мешкали поруч у хаті діда Миколи Бельдія.

От тоді й виникла між нами «гостра ворожнеча», яка й поклала початок нашій довголітній дружбі.

Причиною роздору була риболовля.

Олександр Євдокимович Корнійчук, видатний драматург, був заповзятий рибалка, а я довгий час тяжко зневажав риболовлю...

І от складалася така картинка: Олександр Євдокимович сидить при березі з вудкою і тягає то плотвичку, то окунця, а то й дрібного йоржа — рибалка був з нього і проворний, і везучий, а я виходжу на берег, стаю в нього за плечима, презирливо позираю на поплавець — і мовчу. Мовчу як проклятий, як і ведеться погордливо мовчати, щоб найдош-

кульніше виявити свою зневагу до цього «ремесла»...

Зрозуміло, що отаке моє мовчазне стовбичення поруч рибалку нервувало — він не міг зосередитись, втрачав меткість ока, швидкість реакції — не підсікав вчасно свою жертву,— тож кльов і припинявся: риба на гачок вже не йшла.

Чи ж дивно, що в такі хвилини Олександр Євдокимович мусив мене недолюблювати?

Незадоволення його було тим більше, що виразу зневаги до риболовлі, отже й образи, завдавав йому не я сам, але і його дружина — Ванда Львівна. Із скептичним виразом за його спиною стовбичили здебільшого ми з Вандою Львівною вдвох: Ванда Львівна тієї пори також зневажала риболовлю й рибальство...

Спочатку Олександр Євдокимович реагував подібно до нас — мовчазно: просто змотував удочки і йшов геть. Та згодом почав «іритувати»: побачивши мене в березі, кляв — правда, тактовно, не мене, а рибу, що не хоче клювати, а тоді починав умовляти, щоб я йшов собі своєю дорогою.

От тоді й відбулася між нами розмова, власне — дискусія, а точніше — сварка. Дискусія між трьох, а противних сторін було дві: ми з Вандою по один бік, а Олександр Євдокимович сам проти нас двох.

Власне, ми з Вандою нічим не аргументували наших позицій, тільки так само мовчазно знизували плечима: як відомо, в дискусії важить самий факт, а аргументувати кожен береться. Але Олександр Євдокимович гарячився, обстоюючи рибальство в усіх аспектах.

Аспекти були такі. По-перше, посилення на природу: мовляв, людина з вудкою над водою вступає в особливо тісний контакт з природою, тож тонше сприймає її й глибоко вбирає в душу враження від неї. А це, мовляв, збагачує людину взагалі — і в емоціональній, і в інтелектуальній сферах, а письменника в його професії й поготів. По-друге, це найліпший відпочинок, надто для людей міського побуту й кабінетного характеру праці. Тобто переключення, благодатне для нормалізації буття, користь для психіки, нервової системи й усіх можливих процесів обміну в організмі. І, нарешті,— спорт, так потрібний кожному певний азарт, у такій приступній для нашого віку й стану здоров'я формі.

Було й ще з півдесятка інших аргументацій на виправдання рибальського захоплення, та вистачить і цих: одна-

ково вони не переконували тоді ні мене, ані Ванду — ми й по тому залишалися на своїх позиціях...

І тим прикрішою та дошкульнішою стала для мене несподівана «зрада» Ванди Львівни. Коли на другий рік ми з дружиною вибралися на літній відпочинок знову до Плютів і я вийшов до річки, то побачив над водою дві постаті: Олександр Євдокимович і Ванда Львівна поруч. Вони походжали понад течією і в руках у кожного була не примітивна вудка-поплавчанка, а найдосконаліший спінінг, вони закидали блешні метрів на двадцять від берега, а тоді накручували корбочки й тягали з води щупачків та окулців-горбачів.

Коли я наблизився до них, Олександр Євдокимович коротко глянув на мене з неприхованим виразом торжества, а Ванда навіть не озирнулась, — не того, що соромилась своєї «зради», а того, що в цю мить аж зайшлася в пристрасному шепоті: «Сашко, підсаку, мерщій!» — і витягла в метко підставлену Сашком підсаку щупака кілограмів на два.

Певна річ, я не візьму на себе точно визначити мотиви «зради» Ванди Львівни — очевидно, цьому передував складний спонтанний психологічний процес: ось що може любов! Я маю на увазі не любов до риболовлі, а кохання між двох осіб різної статі. Фіксую лише самий факт: захоплення риболовлею зростало у Ванди крещендо-крещендо, зробивши її кінець кінцем фанатиком у цьому хобі, а мистецтвом риболовлі вона невдовзі опанувала якнайдосконаліше і, я б навіть сказав, стала знаменитою рибалкою на берегах Дніпра від Козинки до Килівської протоки. Мені ж — колись у хвилину задушевної тихої розмови біля рибальського багаття вечірньої пори в чагарниках десь аж під Каневом — вона мовила під плескіт дніпрової хвилі:

— Ніколи не слухайте аргументів про корисність рибальства для психіки, нервової системи і взагалі здоров'я: навпаки — нема нічого шкідливішого, в кожному разі, небезпечнішого. Особливо коли зривається отака риба...

А втім, про риболовецькі подвиги Ванди Львівни мені вже доводилось розповідати в нарисі про неї, тож повторюватись не буду, дозволю собі тільки додаті: промовивши вищенаведене, Ванда по паузі сказала ще:

— Колись ви казали, що захоплення риболовлею, мабуть, заважає Сашкові працювати... Так-от — нічого подібного! Навпаки: коли б не риболовля, то він і половини того, що написав, не написав би. Вудка, човен, Дніпро,

отака ніч над водою біля багаття — таж це найкраща творча наснага!

Вона хотіла ще щось сказати, але юшка в казанку над багаттям закипіла, і Ванда підхопилась з ложкою: сьогодні була її черга куварити на всіх шістьох: Корнійчук, Василевська, її дочка, її онук і ми з дружиною. В цей же час мене тихенько хтось сіпнув за полу з-під куща: то Олександр Євдокимович кликав на мигах. Річ у тому, що за нашим, обома сторонами прийнятим, статусом вечері на березі мали відбуватися без вживання спиртних напоїв, тому перехиляти чарку іноді доводилось потай, поза кушем, з тайної ж плескатої пляшки...

Тільки ж для власної реабілітації мушу запевнити, що я тоді рибалкою ще не був, лише мотористом у човні, який відкупив у Дольда-Михайлика, що споруджував собі нового, кращого. Тобто я достеменно «пустився берега»: яка це розкіш — відштовхнутися від берега, сісти до руля й віддатися на волю й милосердя хвиль, — це також достеменно, бо мотор зразу ж чхав, псувався і човен плыв туди, куди котила хвиля дніпрова. Втім, невдовзі човен тицявся носом десь у комиші і зупинявся — і цього було цілком досить для розкошування під безмежним шатром небозводу під плюскіт брижів у корчах та під цілющим дніпровським підсонням — для виру думок, мріянь, фантазувань, філософського заглиблення та літературних задумів.

Побачивши, що я тицьнувся у прибережні хащі, Олександр Євдокимович поспішав своїм човном і питав — чим допомогти? Ми поринали в мотор мого човна, та оскільки обидва не дуже розумілися на мотомеханіці, то й закінчувалося тим, що Олександр Євдокимович просто брав мого човна на буксир, і ми або повертались до рідного берега, або так і рушали, сказати б, «цугом» — до місця, визначеного Олександром Євдокимовичем для сьогоднішньої риболовлі.

Неважко зрозуміти, що відбувалося далі. Стояти цілосінський день або ніч до ранку при березі — всі лементують з радощів, тягаючи окунців, а ти миєш посуд або збираєш хмиз для багаття — все-таки нудно й образливо. Тому інколи, просто так, знічев'я, і собі брав вудку в руки. А там, диви, й взялася зопалу якась очманіла плотвичка, — ну й приємно: закидаєш ще раз...

А ще треба признатись, що психологічний вплив линув на мене й з другого боку. Те літо ми жили в одній хаті з Костянтином Георгійовичем Паустовським, знаменитим

рибалкою,— він щоденно з ранку до вечора сидів з вудкою на тому березі проти Плютів у невеличкій протоці під верболозами, стьобаючи окунців і підлящиків... Відданість рибальству такого чарівного письменника, як Паустовський, не могла не викликати певного пієтету до риболовлі, а надто тому, що шовечора, повертаючись після цілоденного сидіння з вудкою, Костянтин Георгійович на вечірню розмову неодмінно привозив щойно над водою під верболозами придумане оповідання, яке тут же розповідав.

Отже, нехай не прямих, а, сказати б, посередніх зв'язків, а точніше, підступів до рибальства мав я вже чимало: «зрада» Ванди Львівни, човен Дольда-Михайлика, уся бережна лірика біля багаття над Дніпром, оте уникання образливого миття посуду чи збирання хмизу та насамперед психологічний вплив Костянтина Георгійовича. Не буду ховатись: я таки починав, либонь, «вповзати» в процес риболовлі. В кожному разі, беручи отак на хвилинку в руки вудку, я все частіше перехоплював торжествуючу посмішку на вустах Олександра Євдокимовича — усмішку пережжя.

А тут ще трапилось таке. Свого старого першого човна Олександр Євдокимович ліквідував і десь розстарався на чудо-човен, типу напівглісера,— з потужним мотором, з реверсом в управлінні,— і тепер вони з Вандою Львівною могли легко сягнути і за десять, і за двадцять кілометрів, хоч би й під Щученці, на найкращі рибні місця. І останнього в тому році перед закриттям «сезону» дня вони й рушили кудись зранку, щоб повернутися до вечора. А вечір осінньої, кінця вересня, пори надходить, як відомо, зовсім рано.

Так-от годині десь о дев'ятій, перед сном, ми з дружиною вийшли в берег — пройтися. В березі човнів уже не було: численні влітку рибалки вже подалися до міста на зимові квартири; стояв лише порожній, вже із знятим щойно сьогодні мотором човен найславнішого на всю околицю рибалки полковника Рябова. Корнійчукового чудо-човна— навдивовижу — на причалі ми теж не побачили. Не видно було його й ніде на гладіні Дніпра чи проток, скільки око сягало,— видноколо з високого берега було величезне в цю світлу, місячну, з прозорим, як кришталь, повітрям, ніч. Ми постояли якийсь час, пильно приглядаючись до широкого краєвиду, намагаючись побачити утлу посудинку, та невдовзі небо взялося хмарами, стало темно, як у чорну, безмісячну пору, і тоді ми враз захвилювалися: може, Корнійчук з Василевською десь зазнали аварії?..

Що робити?

Шукати.

Та щоб шукати, потрібний був насамперед човен. Ми кинулися до полковника Рябова — завтра вранці він з усією родиною мав уже виїхати до міста.

Що ж, хоча й нелегка це була справа, але полковник відразу виніс до свого човна розібраний вже мотор, похапцем зібрав його і встановив на місце. І за якусь годину — місяць то виїздив з-за хмар, подаючи надію на видимість, то знову поринав у чорноту глупої ночі, — ми троє рушили на пошуки.

Куди ж плисти? Де шукати?

Ми рушили вниз — адже в губі Козинки до її злиття з Дніпром береги порослі густими комишами й верболозами, а в тих верболозах та комишах безліч «вікон» — заток чи проток до лугових озерець або острівців на плесах: плавні, чудові, багаті на рибу місця. Де ж, у якому кінці шукати пропавший човен? А якщо Корнійчук з Василевською вийшли на фарватер, мотор у них раптом зачах і їх потягло за течією?..

Чи траплялося вам отак пізньої осінньої, темної та холодної ночі борознити човником з мотором на шість кінських сил хвилю в дніпровських плавнях?

Це моторошно й прекрасно! Якщо над вами ясний, зоряний небозвід, ви починаєте відчувати простір як щось наче матеріалізоване, і вам починає здаватися, що ви здатні осягти саму безконечність, космічне безмежжя. І сповнюють вас якісь величні, словами не передавані, мовби пантеїстичні почуття... Якщо ж над вами нависають важкі хмари і ви не бачите неба, то ви мимоволі знічуєтесь, нехай хоч який буде з вас забіяка...

Прекрасно, але моторошно осінньої ночі на Дніпрі...

Ми плвли навмання. Ми сновигали туди і сюди між комишів, але скрізь нас зустрічали пустака, темінь і тиша. Полковник Рябов добре знав усі закутки, улюблені рибалками, і ми об'їздили їх усі. Інколи полковник глушив мотор — і ми дослухались, чи не почуємо торохкотіння іншого мотора або людські оклики. Потім він вклучав фару на носі човна — яскрава смуга розтинала перед нами хаші комишів та верболозів, сріблилася на гладіні заток та озерець. Тоді ми сигналізували в клаксон — і знову дослухались і придивлялися. Ні, ми нічого не бачили і нічого не чули — лише м'який плюскіт дрібних хвильок за нашою кормою. Осіння, темна й холодна ніч огортала нас звідусіль.

І раптом, аж нарешті за годину чи півтори, щось наче блиснуло за висипом над верболозами. Ми рушили в цьому напрямі — на голос, який нам неначе почувся. Та, проминувши вузьку протоку в комишах, ми змушені були увільнити хід: за цією протокою, ми знали, починалося велике, але мілке плесо — тут можна було вгрузнути в міліну і вже не знятися з неї без сторонньої допомоги. Ми посувалися поповзом — я стояв на носі човна і проміряв глибину веслом: півметра, сорок сантиметрів, тридцять... Очевидно, доводилось повертати...

І тут ми знову побачили — тепер уже виразно, тепер уже значно ближче, — як блиснуло за висипом по верхів'ях комишів: хтось наче подавав сигнал — знак кличний, знак тривожний. Ми виключили мотор і загукали в три голоси «Е-ге-ге-гей!..»

І почули на відповідь: «О-го-го-гой!»

Полковник спрямовував то ліворуч, то праворуч — даремно: наш човник уже черкав пузом дно. Ми включили фару і нарешті, вже самі зариваючись у пісок, побачили човен і на його палубі людську постать з веслом. То був Корнійчук.

За хвилину ми побачили й Ванду: вона стояла по пояс у воді, впираючись руками в корму човна. Човен сидів на міліні, і вони намагались з неї зіпхнутись.

І тут ми почули веселий голос Олександра Євдокимовича:

— Спасителі! Ура!.. І звідкіля ви взялися? Вже три години ми не можемо зійти з міліни...

Але ж Ванда стояла в воді до пояса — отже, там, поруч, була яма.

— Включіть мотор, рвоніть з усієї потужності, бо ми теж на міліні й не можемо до вас підійти...

— Еге! — ще веселіше відгукнувся Корнійчук. — Якби ж то! Та мотор згорів. Того нас сюди й занесло за водою...

Олександр Євдокимович опановував новий човен, щось там ще не опанував, щось там не так як треба включив чи просто перегрів мотор — і сталася аварія.

Отак почалася рятувальна операція. В діло пішли і весла, і багри, і швартувальні ланцюги, і просто мотузки — минуло з годину, і спільними зусиллями таки пощастило випхати обидва човни на глибоке. І тоді шість сил човна полковника Рябова взяли на буксир сорок п'ять сил Корнійчука, і ми таки потюпали проти води додому.

Плисти мокрими з голови до ніг холодної осінньої ночі,

ще й проти води, ще й раз у раз спиняючись, щоб охолодити шестисильний моторчик,— зовсім не весело. Та Олександр Євдокимович заспівав — ми четверо підхопили, і тоді п'ятьма безголосими голосами ми відспівали десятки пісень — від «Вихри враждебные веют над нами» до «Розпрягайте, хлопці, коні та лягайте спочивать»...

А наступної весни, повернувшись до Плютів, я вже зрадив себе і став рибалкою.

І ви, читачу, мусите зрозуміти й не гудити мене. От тільки уявіть собі: ви переробляєте спінінг на донку-закидонку, тобто замість блешні чіпляєте звичайного гачка й нанизуєте на нього черв'яків або живця-щипалку; тоді закидаєте з корми вашого човна, впертого носом у берег, цю принаду метрів за тридцять на глибину й бистру і сидите, невідривно й у концентрованому нервовому напруженні позираєте на кінчик гінкого вудлища вашого спінінга. Ось він хитнувся — ще непевно, несміливо — раз, і серце в грудях вам тьохнуло; але ви не допускаєте себе до малодушного пориву — смикнути волосінь на себе: це або справді приміряється до здобичі чимала рибина, або, можливо, нахабно обципує черв'яків різна шустра підводна малеча. Та за секунду кінчик вудлища згинається — і серце вам завмирає; та стримати свій ентузіастичний порив — смикнути — вам допомагає те, що ви вже визначаєте собі, що то за підводний мисливець торкає вашу принаду: коли тягне поволі й плавно, то це, мабуть, язь або лящ, а коли був короткий, але відчутний удар, то це вже напевне окунь. І тут, нарешті, не кінчик вудлища згинається, а пружинить і вгинається дугою вудлище ціле, і рука ваша відчуває другий, короткий але сильний удар — раз: окунь-горбач! І ви вже не марнуетесь далі, коротко й рвучко підсікаєте та чимскорше, але обережно намотуєте волосінь на корбу, по потребі попускаючи, якщо підчеплений окунь намагається тікати й веде гачка вбік. Ну, а далі — річ відома: хапаєте підсаку, підводите під рибину — і маєте окуня-горбача грамів на п'ятсот.

Я міг би подати точний опис відчужань, коли ведете судака, білизну, щупака або й сома — так, так, самого пана сома, бо я тягав і сома на дев'яносто п'ять і на сто п'ять сантиметрів від голови до хвоста. Але я не робитиму цього — це надто професійна розмова та й задовга; тільки скажу, що мови цих відчужань та азбуки прикмет, а також самої поведінки при підсіканні риби та витримки, щоб не підсікти дочасно, навчав мене якраз Олександр Євдокимо-

вич. Триумфуючи свою перемогу, він заповзято й настирливо виховував у мені рибалку — ота надлюдська витримка, коли кінчик вудлища гнеться й спокусливо киває, а ти мусиш чекати на справжній удар; він тренував мене у мистецтві закидати донку на тридцять і сорок метрів, та так, щоб не зробити на корбі дошкульної «бороди». Одне слово: всю теорію риболовлі та методика застосування тієї теорії в риболовецькій практиці, всього цього навчав мене Олександр Євдокимович...

Колись, отак над Дніпром, десь, мабуть, у верболозах, зайшла між нами мова про літературу, якраз про драматургію, і саме — про п'єси Корнійчука.

Пригадую навіть точно, з чого почалася, чорти б її забрали, розмова. Ми вибрались на ночівлю кудись, либонь, аж під Стайки, й облягалися спати в човнах. Ніч була — ні кивка, ані удару; по кінчику вудлища годі й побачити, і Олександр Євдокимович на кінчиках вудлищ почепив дріб-несенькі, спеціальні на таку потребу дзвіночки: сіпоне рибка, і дзвіночок зразу подає голос, а сон в рибалки на ночівлі чутливий. Позичив такі дзвіночки Олександр Євдокимович і мені. Ми сиділи по своїх човнах, так метрів із десять один від одного — і дослухалися, чи не задзвонить.

І тоді — через оті дзвіночки — трапилося ж виникнути дурному споминові-асоціації.

Колись у кабінеті Дмитра Захаровича Мануїльського, — він посідав тоді пост заступника Голови Ради Міністрів УРСР, — не пригадаю вже з якої нагоди, на якомусь засіданні Дмитро Захарович у своєму слові послався на драматургію Корнійчука. Він сказав, що творчість драматурга Корнійчука тим дорогоцінна, що він, як отой дзвіночок на кінчику вудлища в рибалки (мабуть, Дмитро Захарович теж був рибалкою, раз вдавався до такого порівняння): своїми п'єсами Корнійчук, мовляв, якнайчутливіше реагує на кожнісіньку суспільно актуальну тему в нашому сьогоденні, точно як отой дзвіночок на риб'ячий кльов десь глибоко під водою.

Порівняння було, вважаю, вдале, а поцінування творчості — якнайвище! І зрозуміло, що, коли я розповів зараз це Корнійчукові, розповідь моя припала йому до душі. Та мене — не знаю вже якого чорта — занесло отут на слизьке: ні сіло ні впало я раптом почав висловлювати взагалі свої міркування з приводу драматургії Корнійчука. А всім же відомо, що дуже рідко з котримсь із наших бра-

тів-літераторів можна вести розмову про його творчість безсторонньо...

Словом, коли я сказав, що, на мою думку, справжня драматургія Корнійчука починається тільки із «Загибелі ескадри», а всі попередні п'єси — то тільки перший, початківський заспів, Олександр Євдокимович не озвався й словом, але човен його на абсолютно мертвому штилі дніпровської гладіні раптом гойднуло, як у шторм, і всі чотири його донки враз хором задзеленчали своїми дзвіночками. Проти ясного неба мені було видно: Олександр Євдокимович раптом звівся на кормі човна — від того й захитався човен та задзеленчали дзвіночки. Але, щоб захватити, певна річ, свою емоційну реакцію, Олександр Євдокимович кинувся до своїх вудлиць і вимотав по черзі всі спінінги: мовляв, чи не вдарив часом окунь або й сам пан сом?.. Ніхто, звісно, не вдаряв, наживка була цілісінька на всіх гачках — і Олександр Євдокимович, вже опанувавши себе, знову закинув усі чотири донки.

Але після того розмова вже не клеїлась. Навіть були в нас одноосібні виїзди днів зо три — аж поки під час одного з таких самостійних виїздів наші човни раптом зустрілися на якомусь нами обома улюбленому місці. І отут, коли човни стояли борт до борту майже впритул, відбулася між нами розмова.

Олександр Євдокимович раптом нагадав мені тодішню мою репліку про його п'єси, що стали першим, початківським кроком у драматургію. Дослівно я вже не пригадаю нашої розмови, та й нема потреби в документуванні, але зміст його мови був такий. І як ти — тобто я — не хочеш взяти на увагу процес творчого зростання? Зрозуміло, що від п'єси до п'єси сила драматурга міцніє — і це дає критиці право й на збільшення вимог, — але ж є ще фактор часу, епохи: вважаю, що перші п'єси були в ту пору якраз на часі...

Я не міг не признати слушності такої позиції, про що зразу й сказав, постаравшися висловити це якнайсердечніше...

Хоч далі між нами ще спалахнула суперечка про драматургію взагалі. Уявляєте собі? Чудове літне надвечір'я й безмежна тиша Дніпра — височенне, неосяжне оком шатро небозводу, ані хмаринки в небі, ані шумовиння на спокійному плині могутньої ріки — тільки наче вогнисті брижі по хвилі проти призахідного вже кругляка сонця; тиша, якої й уявити собі не можна, бо в природі — нехай хоч як

парадоксально це звучить — вона складається з мріад звуків: «спів» висипів понад крайкою прибережної хвилі, далеке підпадьомкання перепела в лузі на заплаві, посвист крилець щурів, що пірнають у свої печерки над водою у високому березі, шелестіння в хащах комишів — не проти вітру, бо вітру нема, а від ваги власного цвіту... І у цій первозданній тиші — двоє людських голосів, мізерних проти цієї урочистості...

— Сашко! Підсаку! — залентувала Ванда. Сашко кинувся по підсаку, підхопив сома у воді, і на тому урвалася наша суперечка та почався наш — аж на кілька днів — «роздор»: мабуть, у запалі суперечки ми щось зайве сказали один одному.

І цей «роздор» був мені тоді тим прикріший, що — попри всі згоди чи незгоди на творчих позиціях — я високо ціную драматургію Корнійчука. По-перше, з тих мотивів, що драматург Корнійчук справді завжди зразу озивається на найактуальніші глибинні теми нашого сьогодення. По-друге, драматургія Корнійчука з'явилась якраз на зламі творчих епох — саме тоді, коли для самоствердження радянського театру доконче потрібна була нова — саме нова, а не стара класична, з дореволюційного репертуару п'еса. І, нарешті, якраз п'есами Корнійчука вийшов, коли можна так сказати, на світову арену український радянський театр. Питання стилю, прихильності до тих чи інших форм та прийомів при цій мові залишимо на боці.

Та тут невдовзі трапилася така подія.

Справа в тому, що Олександр Євдокимович у своїй пристрасті флотоводця споруджував собі нового човна — за власними кресленнями, суцільнометалевого, з дюралю, технічно удосконаленого максимально, з потужним мотором «Победа». І от, за кілька днів після тої нашої розмови, Корнійчук загукав до мене через паркан:

— Слухай! Човен готовий. Я найменував його «Друг». Завтра майстри приганяють його об одинадцятій з Києва. Передаватимуть там, де наша Козинка впливає у фарватер Дніпра, сюди не наважуються, бо, не знаючи глибин, побоюються сісти на мілину. Поїдеш з нами приймати «Друга»?

Чи треба казати, що вже о десятій старим Корнійчуким човном ми прибули на визначене місце? Місце, правда, вибрано зовсім невдало. Це був надто облудний ріг лівого берега. Справа в тому, що Дніпро тут круто завертає, пробивши собі минулих весен нове річище, і на цьому повороті

утворилась дуже вузька протока з надто швидкою течією, що завжди б'є хвилями в береги. Коли ж у цю вузьку протоку зверху в низ входить пароплав, то слідом за ним накочується висока хвиля, і човен, що потрапить під цю хвилю, високо підкидає, а тоді кидає вниз — хвиля з берега відбігає назад, і човен гепається, аж розсідається, на мілке або й просто об твердий, як бетон, піщаний висип. Особливо небезпечно зустрітися в цій протоці з старим пароплавом «Калінін», — не знаю чому, але цей пароплав тягне за собою й жене перед собою найвищу хвилю.

Так-от, тільки ми заякорили на глибокому старого Корнійчукового човна, з-за рогу з'явився і ввійшов у протоку новий Корнійчуків «Друг». Якої несказанної краси був цей човен! Ясно-синій по палубних перекриттях, білотілий цілим корпусом, він виблискував хромом по ободках ілюмінаторів, а вітрове скло аж сяяло проти сонячного проміння. А на носі під палубним перекриттям великими червоними люмінесцентними літерами палало: «Друг»...

Та довелося обмивати водоплавного красеня не традиційною пляшкою шампанського, розбитою об корпус судна. Бо тільки ми поставили човна на прикол, раптом над урвищем на розі з'явилася добре знайома труба пароплава «Калінін»: він ішов зверху в низ. Щодуху ми кинулися до «Друга» — вивести його мерщій на глибоку воду. Я вхопився за прикол, щоб просто висмикнути шворінь, бо розмотувати швартувальний ланцюг часу вже не було; а Корнійчук кинувся на палубу — човен стояв бортами високо над водою, — щоб коли не мотором, то бодай веслом відіпхнутися від мілкої води. У цю мить «Калінін» уже ввійшов у протоку й покотив за собою височенну хвилю. Мене накрило з головою — довелося впливати; а «Друга» підкинуло вгору — і Олександр Євдокимович врізався гомілкою в гострий дюралевий край носового перекриття й поранився...

Коли подано першу допомогу, відбуто й усі формальності з майстрами, Корнійчук заявив, що негайно, тут же, мусить випробувати свою нову посудину. Рішення було таке: ми з ним удвох сідаємо в новий човен і «проганяємо» його сюди і туди — за течією і проти течії, а жінки сідають до старого човна й відганяють його до причалу в Плюти. Притому Олександр Євдокимович сказав до моєї дружини:

— Тільки ж веди ти: мусиш привикати, бо, як і домовлялися колись, я цей човен передаю вам. Годі вже вам таяпатися вашими ночвами: будемо їздити разом швидки-

ми катерами — тепер зможемо легко спуститися аж до Канева...

Ми сіли до керма в новому човні, потужний мотор загум джмелем — і ми рушили, лишаючи за собою шлейф розкотистих запінених хвиль, як довжелезні сиві козацькі вуса...

Що то за розкіш пливти швидкісним човном!... Ми сідали до руля по черзі — більше доводилося мені, бо Олександровичу боліла й починала пухнути нога. Йшли в низ, за течією, — кілометрів з п'ятдесят на годину: червоні бакени справа та білі зліва тільки миготіли за вікнами кабіни управління. І йшли просто фарватером — не так, як звик я пробиратися своїми «ночвами» поза бакенами попід берегом. Коли назустріч з низу траплявся пароплав чи караван барж, ми, як і належить, першими — бо зверху — сигналізували, вказуючи йому путь білим прапорцем. Трипілля, Халеп'я, Витачів, Стайки, Ржищів... Ми линули вихором — так нам здавалося — і співали пісень. З головами, а надто з слухом, у нас обох не зовсім гаразд, та хіба в цьому справа? Справа була в нашому піднесенні — розкошуванні рухом, який цілковито піддається твоїй волі, твоєму керівництву... Ходорів, Григорівка... Ми схаменились аж за Григорівкою — на видноті вже мріяв Канів.

І тут ми відчули себе трохи «не в собі». Адже сонце хилилося до обр'ю, а вертати назад треба було... проти течії.

Мершій розвернулися й рушили назад, ховаючи очі один від одного, бо ж надто відчутно згадали, що Ванда й Олена чекають на нас. Адже на перше випробування човна можна було витратити якусь годину, максимум дві... Чекали нас до обіду — урочистого обіду з нагоди відкриття навігації новим човном, а зоря вечорова показувала вже й... до вечері...

Вечір на воді спадає напрочуд швидко. Сутеніє, певна річ, водночас як і на суходолі, але ж усі контури берегів проти водяної гладіні, що довший час залишається ще світлою проти небосхилу, враз стають надто виразними, контурно-рельєфними, а тоді так само враз тьмяніють і... підступно обманюють: далеке сприймається наче близьке, а близьке, навпаки, наче далеке. Вдень ти бачиш бакен, за ним, ще один і легко визначаєш лінію фарватеру. Вночі цю лінію ти маєш уявити собі між двох вогнів на бакенах, але ж відчуття перспективи зникло або викривилося: буває, що вогник, який стоїть далі, на звиві річки, здається ближчим, ніж той, що стоїть насправді ближче. Тож

вийшовши між двома бакенами, ти втрачаєш орієнтир: білий і червоний — лівий і правий бік фарватеру — наче міняються місцями.

Треба добре знати лоцію, мати досвід у водінні корабля вночі та й взагалі розумітися на законах і примарах нічної перспективи.

А ми пливли уночі, власне, перший раз.

І фарватер наче вночі аж надто густо «заселений»: зверху в низ і з низу доверху поспішають пасажирські теплоплави, сунуть нескінченні валки барж. Нам раз у раз доводилось маневрувати між усіх цих посудин. Швидкохідним човном, що добре слухається руля, це зовсім не важко, але ж...

Але десь уже під Халеп'ям ми з швидкого ходу мусили перейти на середній, тоді з середнього на малий, а там і зовсім виключити мотор. Річище Дніпра перетинала тут плетениця вогнів над хоботом земснаряда, залишаючи зовсім вузький — метрів із двадцять — отвір. І в цей вузький прохід, мало не черкаючи бортами крайні маячки, сунув зверху величезний теплоплав, здається, «Фрідріх Енгельс».

Ми застопорились. Але ж застопорений, на холостих обертах, човен не стоїть на місці: його зносить униз, за течією. А проти течії, з низу, от-от вже й вирівнює нас з нами, сунув величезний караван з'єднаних барж. Ми опинились у пастці.

З маяків земснаряда моргали вогні — то, очевидно, подавали нам якісь сигнали, бо враз засліпив і скерований на нас промінь прожектора. Але ж звідки нам знати якісь спеціальні, аварійні, сигнали, коли в правилах руху по воді ми розбирались лише в потрібних межах для дрібного флоту: розпізнаванні бакенів та реагуванні на білий прапорець?.. Потім заморгала вся лінія вогнів на хоботі земснаряда — хто його зна, що мало означати це моргання. А наш човен тим часом зносило за течією — під баржі, і «Фрідріх Енгельс», проминаючи тіснину проходу, насувався простісінько на нас — і нашому човнові... хоч пірнати під його величезне черево. Самохідна баржа, що вела караван, загарчала, загриміла, даючи задній хід — пильнуючи залишити нам якусь просторінь для маневрування... Аж тоді нам проясніло й ми збагнули азбуку світлових сигналів з земснаряда: в берег!

І достеменно в останню хвилину, перед носом теплоплава, ми миттю включили мотор, вийняли корпусом і ринули в берег, на мілке.

«Фрідріх Енгельс» величаво, празниково сяючи усіма огнями, проплив у нас за кормою; тоді знову заgrimіли й загарчали баржі, взявши знову передній хід, і рушили в прохід земснаряда; а ми, отираючи холодний піт, нарешті здобули можливість включити задній хід і поволеньки, щоб не порвати гвинта, вибиратися з прибережного баговиння на фарватер. Тоді слідом за валкою барж і ми посунули в отвір у хоботі земснаряда.

Звичайно, ми поспішали тепер чимдуж — совість завдала нам гризоти: можна собі уявити, як тривожилися зараз наші дружини... Та поспіх і гризоти сумління все ж таки не здатні були зовсім відібрати в нас радість пізнання — розкошування рухом човна й споглядання краси дніпровської заплави літньої ночі.

Дніпровська заплава літньої ночі!.. Я не наслідуюсь прилучити свій голос до багатьох поетичних описів Дніпра вночі: можливо, саме Дніпро в українському поетичному слові і є початком і вершиною поетичності. Як став він початком, а нині вливає свою могутність у загальний плин до енергетичних вершин країни. Та я не можу бодай кількома словами не сказати про чарівність літньої ночі в дніпровській заплаві, коли ти в швидкому русі проти плину Дніпра.

Тут, від Жукова острова до Канева, а може, й далі, на швидку течію на фарватері зверху в низ кажуть «бистра́». Так-от, ідучи бистрою з низу до верху найбільшим погоном твого мотора, ти відчуваєш і наче перебираєш на ціле своє ество скажений опір: супроти сили твого мотора, крім швидкості бистрої, діє ще й опір повітря твоєму рухові. Насамперед хлюпає хвиля попереду, яку ріже ніс човна, а тоді бринить дрібне шумовиння обабіч попід бортами й аж гуде величезне віяло отих «козацьких вусів» — пінистої хвилі з-під гвинта позаду, за кормою. Ти бачиш це оком, чуєш вухом, але й без ока чи вуха ти відчуваєш це цілою істотою — кожною, здається, клітинкою твого організму: це бриніння і це скуте тремтіння, подібне до потерпання під навалою наглого по втомі засинання, стає наче живим ритмом твоєї природи. Це — чудове відчуття, можливо, саме воно й вабить людину сісти до руля.

Не знаю, чи всі ці слова — тільки марне філософування й нікому більше такі відчуття незайомі, але що вони не лише мої особисті, це таки так: саме про це ми з Олександром Євдокимовичем тоді говорили, чергуючись біля руля. І нам здавалось: оце химерне фізичне сприйняття руху

наче невіддільне від споглядання світу довкола. Мало не чорне шатро зоряного неба вгорі; безмежна — наче поглинута такими ж чорними контурами горизонту — просторинь дніпровської заплави; відгадувані, а найчастіше просто уявлювані лінії берегів — де-не-де блимання розпалених пастухами в ночівлі по побережних луках багать; химерні, обманливі — то наче зліва, то наче справа — червоні й білі вогники бакенів на фарватері; та інколи царствено-величавий в сяянні своїх рясних вогнів зустрічний пасажирський теплоплав або темне громаддя барж з рідкими, лише габаритними вогнями — все це створювало неповторний і сюжетом, і барвами пейзаж, пейзаж не заммерлий в одній позиції, а рухливий, в неспинному русі й змінах, бо ж переміщався ти з човном, «переміщалось» в рухливому полі огляду й усе інше навкіл: вогні бакенів, полум'я вогнищ і самі береги. Велич, красу й поетичність цього зрозуміти, мабуть, може лише той, хто таке зазнавав. А хто не зазнав, той мусить повірити на слово, знаючи незрівнянну красу літньої ночі на Дніпрі. До цього додамо ще й звуковий «пейзаж», який не завше поглинало дудніння мотора: сплески великих рибин, що шумно вистрибували з води й знову поринали в глибину; несподіване мукання корови чи іржання коней десь у лузі в нічлігах; далекий басовитий оклик теплоплава, і зразу ж відповідь йому — десь на розминці двох посудин... Нехай мені дорікатимуть за фантазування чи сентиментальність, але весь цей хор звуків, компонований на шумовому фоні, й бриління хвиль довкола човна, — все це створювало такий же неповторний і словами не передаваний звуковий пейзаж, рівного якому — вибачайте! — чи й годен відтворити музичний твір...

Саме до такого висновку прийшов тієї ночі й закоханий у природу Олександр Євдокимович.

В акваторію Плютів — за мисом Новоукраїнки — ми ввійшли вже десь біля півночі. І зразу наші серця захолили: на правому, високому березі, на найвищій точці урвища, ми вздріли проти вяснілого вже в місячному сяєві небозводу дві темні жіночі постаті... Так виглядають з далекого плавання своїх чоловіків рибальські жінки. То стояли наші дружини: Ванда й Олена. Вони виглядали нас. І можете собі уявити: вони виглядали з полудня й до півночі...

Не буду спинятись докладно на цьому епізоді. Скажу тільки, що з тої пори Олександр Євдокимович, та й я також втратили право самостійного виїзду човном. Тепер ми

виїздили завжди тільки з дружинами і обома човнами зразу. Щоденно надвечір — якщо то була звичайнісінька риболовля на дві-три години, — ми відпливали двома човнами або вгору до «Сухого дерева» чи до «Короля», найдалі — до Гмириної дачі, або вниз за протоку Паустовського під верболози, найдалі — на протоку Кобилецького. Протока Кобилецького — то було широке й глибоке річище, колишній фарватер до зміни Дніпром плин у повіль, либонь, п'ятдесят третього року. Місце напрочуд рибне, відкрите, кажуть, літературознавцем Юрієм Кобилецьким... Навіть я — їй-право, не брешу! — в грозу (соми найкраще беруть саме в грозу) взяв там двох добрячих сомів...

Та найважливіші й Олександром Євдокимовичем найулюбленіші то були запливи довготривалі — на дватри дні або й на цілий тиждень, ба й довше. Місця, певна річ, змінювались, але «диспозиція» завжди була однакова, незмінна: Олександр Євдокимович, як капітан і командор, заходив першим — право вибирати місце надано тільки йому, — розвертався й ставав носом у берег. Тоді заходив я і ставав так само на відстані тридцяти метрів нижче за течією. З корми віялом виставляли по чотири-п'ять спінінгів-донок — на черв'яка або на живця-щипалку. Побут: харчування із спільного казана, миття посуду по черзі. На нашому човні завжди було двоє: я і дружина, на Корнійчуковому — Сашко, Ванда, Єва — дочка і Петрик — онук.

Олександр Євдокимович казав, що то — найкращі дні, години й хвилини його життя. Признаюсь: я теж таке скажу.

Хоч саме в такі хвилини нас чомусь заносило на суперечку.

Одна з таких почалася вдосвіта, коли Олександр Євдокимович голився. Треба сказати, що процедура гоління на річці була в Олександра Євдокимовича особливим ритуалом. Голінням він щодня починав день, а що день на риболовлі починається вдосвіта, то й гоління — зразу по тому, як перевірено, наживлено й закинуто донки, — відбувалося при перших променях сонця. І Олександр Євдокимович не признавав на річці гарячої води — ні з термоса, ані з примуса: він умочав щіточку в холодну дніпровську воду і збивав мильну піну просто на лících. При тому шоразу, неодмінно день у день, через відстань у тридцять метрів доводив мені, що отак голитися найгігієнічні-

ше. Особливо корисно для епідермісу: довіку будеш молодий і рожевий, казав він при тому, посміхаючись. Не скажу, з тієї, справді, причини чи з якоїсь іншої, але знаємо всі, що достеменно до кінця життя Корнійчук виглядав рожевим і молодим.

Та даруйте за відступ — повернімося до тієї, нової нашої з Олександром Євдокимовичем суперечки.

Не пригадаю вже чому, через які саме асоціації розмова наша під час процедури гоління перекинулася на проблеми різних літературних жанрів. Пам'ятаю тільки, що я заговорив у такому дусі: ти, Сашко, об'їздив цілий світ, мав зустрічі з сотнями найцікавіших людей на всіх континентах, отже, маєш неоціненний «матеріал» і мусиш його використати. Це, коли хочеш знати, твій і літературний, і громадянський, і партійний обов'язок. Але, розумію, матеріал стільки багатющий, що сповна використати його неможливо ні в п'єсі, ні в повісті, ні в романі. Ти мусиш сісти за спогади, за мемуари, не забувай, що п'ятдесят у тебе вже за плечима... Олександр Євдокимович не заперечував проти такої думки, але сказав, що ще накопичує матеріал, та й — додав він — часу не вистачає... Менє це, пригадую, роздратувало. І я послався на інших відомих письменників, які працюють над своїми мемуарами...

Та якраз це моє послання й призвело до зовсім несподіваної реакції Корнійчука. Олександр Євдокимович змахнув руками — та так, що бритва якось вислизнула і полетіла геть з його руки й шубовснула в хвилі Дніпра... Настрій був зіпсований. Всяка охота до риболовлі, певна річ, зразу відпала. Потім зібралися їхати додому. Поки дружина вимотувала волосінь, я мерщій залив у мотор масла, бо якраз вчора злив старе для профілактики. Включив мотор, розвернувся по затоці й рушив слідом за Корнійчуком. «Друг» уже мрів десь кілометр попереду на фарватері...

Мені було дуже сумно, що дурним зауваженням я спричинив таку прикрість. Сашко був, справді, запальної вдачі, але тим паче мені обов'язково було з цим рахуватись. Написав Сашко не один десяток п'єс, але постійне перевантаження громадською діяльністю, справді, раз у раз відривало його, інколи на довгий час, від творчої роботи. А кожна творча людина знає, що, відірвавшись на довгий час від творчої роботи, по тому з великими труднощами, і ніяк не зразу, повертаєшся до творчої праці: громадська робота збагачує нас, але водночас і забирає в нас чи-

мало. А я тут ще з своїми докорами про мемуари... Такі думки полонили мене, коли я натискав на акселератор.

Та тут, якраз за коліном Дніпра під височенним урвищем, що на правому березі відмежовує Стайки від Халеп'я й Трипілля, і сталося лихо. Раптом за вітровим склом приснуло вогнем, оглушно загриміло залізом, крізь бічні фанерні переборки, що відділяли трюм від кабіни, сипонуло дрібним залізним скаллям, наче шротом, а кабіна сповнилася густим смердючим димом. Дудіння мотора, певна річ, припинилось...

Я збагнув: ми вибухнули! Човна вже не було. І щастя, що вціліли ми самі: залізна переборка між мотором у трюмі й рулем у кабіні врятувала нас...

Ми з дружиною миттю вистрибнули з кабіни — я вхопив багра й відчинив дверці трюму: чи не пожежа? Таж поруч бензиновий бак!... В цю хвилину мій погляд зафіксував: зверху, проминаючи причали Халеп'я, суне величезний теплоплав...

Крізь дим та гаряче повітря, що струмилися з трюму, я побачив: на місці мотора громадилася купа залізного брухту, що курився смердючим димком. Але самий човен, дарма що дерев'яний, був цілий — вогню не було, — і на тому спасибі.

Тепер треба було мерщій усуватися з фарватеру, бо на бистрині човен вже почало завертати сюди і туди, зносячи за течією, а зверху ж насувався величезний теплоплав. Я з багром, дружина з веслом почали чимдуж виштовхувати човен з глибокої води за лінію бакенів до берега. Та хіба багром і веслом виведеш важкого човна з фарватеру?

Отже, без сумніву, ми опинилися в складній ситуації. Наші спільні з дружиною зусилля кожним ударом багра й весла відштовхували човен на якийсь метр з добрих двадцяти, що залишалися до бакенів, а теплоплавові до нас залишалось не більше як метрів з сотню: хоча б помітили з корабля, що не можемо вчасно зійти з його шляху.

І саме в цю хвилину з-поза корпусу теплоплава раптом виринув Корнійчуків «Друг» — в аварії ми забули й думати про нього, але Сашко, виявляється, почув вибух і зразу повернув нам на допомогу. За рулем сиділа Ванда, а Сашко стояв на носі з кінцем каната в руці. Ризикуючи самому потрапити під теплоплав, «Друг» перетнув відстань між нами й теплоплавом, Сашко гукнув: «Тримай!» — і канат упав на палубу мені до ніг. Я ухопив його й миттю накинув

на носовий гак, а «Друг» промчав наче мимо нас повним ходом — мене шарпонуло, мало не скинувши у воду, і наш човен уже линув за «Другом», за бакени, на мілке...

За баєном ми причалили до мілини і полізли разом до охололого вже трюму. Там була цілковита руїна, і ми відразу встановили причину аварії. Поспішаючи відчалити слідом за Корнійчуком, я вхопив каністру не з маслом, а з оліфою, що зберігалася для підфарбування корпусу, і залив у мотор... оліфу...

На буксирі Корнійчукового «Друга» ми почвалали до дому.

Характерно: ані словом про мої «мемуарні» докори Олександр Євдокимович не згадав ні тоді, ані будь-коли потім. Поки мій човен ремонтувався, ми щовечора виїздили неподалік разом Корнійчуковим «Другом», а тільки на моєму човні встановили новий мотор, знову спільно вирушили двома човнами в далекий, довготривалий заплив — на цей раз у Килівську затоку.

Килівська затока! Не знаю, чи збереглася вона досі — після побудови Трипільської ДРЕС та готування заплави під дно майбутнього моря, — чарівнішого місця в цій частині дніпровської заплави годі й відшукати. Вузька, метрів із тридцять в найширшому місці, але довга, кілометрів три-чотири, в лівий, «полтавський», берег ця затока, що була в давнину, очевидно, одним із рукавів Дніпра, серпом врізається в розлогі луки. Та обидва її береги густо поросли верболозами — так густо, що крізь них годі й пробитися на лугову рівнину. Під цими верболозами були в ті часи найкращі окуневі місця. Тільки ж не в самих окунях була приналежність Килівської затоки: чарувала її поетичність. Звивистий контур річища, тиха, глибока вода, густо-зелені береги, що давали відрядну прохолоду в найдужчу спеку, чарівна феєрична картина в місячні ночі, безлюдність і тиша — неймовірна тиша, порушувана лише далеким дріботінням дятлів, а під вечір кумканням жаб. Олександр Євдокимович найбільше любляв саме це місце для риболовлі й відпочинку. Ми ставали тут ближче, ніж по інших місцях — метрів за десять один від одного, і пришвартовувалися просто до гілля. На традиційну спільну вечерю ми підводили човни впритул і влаштовувалися або на просторій кормі «Друга», або на носовому перекритті мого човна. Зорі мерехтіли нам згори, сяєво невидимого за верболозами місяця ма-

лювало нам химерні пейзажі окіл, і коли надходила пора облягатися, то сон не приходив довго, бо велич багатозоряного небозводу хвилювала якимось високим, молодим піднесенням. Так думалося й мріялося, справді, лише за юної пори, коли небесна широчінь хвилює жаданням пізнати безконечність... І лише з передранковим туманцем поймало нас сонне потерпання й уривалися наші тихі, задушевні розмови... Навіть шепіт було виразно чути в тій перевозданній, наче святочній тиші.

Коли в п'есах Корнійчука фігурує Дніпро — як місце дії в епізоді або тільки як загальне тло, — мені завжди згадується Килівська затока, і я певний, що саме спогад про поетичність Килівської затоки виникав перед внутрішнім зором драматурга, коли він писав ці пасажі.

Ми з Олександром Євдокимовичем входили в літературу в різний час — він трохи пізніше, і різними шляхами... Але простували разом — кожний, певна річ, шляхами свого жанру і стилю. І якщо я не кожному п'есу Корнійчука сприймаю беззастережно, то однаково — і тоді, коли його творча позиція для мене не зовсім сприйнятна, — я можу тільки аплодувати його творчій зірності, його ідейній безкомпромісності, його вмінню побачити в житті саме те, що сьогодні найближче до інтересів сучасника. Вага творчості Корнійчука величезна¹⁴ — і в організації цілого творчого процесу радянської літератури й радянського театру, в найважливішій справі репрезентації радянського мистецтва за межами Країни Рад та, зокрема, в виході української радянської культури на широкі світові шляхи. Це — коли говорити про мистецтво й культуру, а в громадській діяльності взагалі та в справі організації боротьби за мир у цілому світі хіба менше значення Олександра Євдокимовича Корнійчука?

КОРЕЦЬКИЙ

Юру Корецького в ті далекі тридцяті роки я знав лише на прізвище: є, мовляв, поміж літературної малечі такий собі зовсім молоденький поет Корецький. Оце й усе.

Хоча ні — у Спілці письменників чув я на нього й коротеньку (може, для якогось літературного огляду) характеристику: жвавий, експансивний, навіть гарячкуватий, вельми активний в осередлітературному житті-

бутті своєї, сказати б, «вікової категорії» літераторів-початківців. Починав зовсім юним, ще на шкільній лаві серед молодіжних резервів Михайла Семенка, а найбільше Маяковського — коли тому траплялося навідати Харків.

А відвідував Харків Володимир Володимирович частенько — то в кінематографічних справах, писавши сценарії для ВУФКУ (тодішній «главк» української кінематографії: Всеукраїнське фотокіноуправління); то для виступів перед читачами з читанням своїх творів або для участі в літературних диспутах, а то й «просто так»: побувати в любленому ним Будинку Блакитного, побачитися з друзями й зганяти кілька партій на більярді. В час наїздів Володимира Володимировича до Харкова за ним неодмінно ходило чимало молодиків, поетів-початківців або й тільки залюблених у літературу, самого Маяковського та його казкову популярність серед хлопців і дівчат. От заводієм серед таких і був саме Юра Корецький, школяр сьомого класу.

Ще можна було вичитати з тих характеристик керівників літературних студій: Корецький змалку має схильність до іноземних мов, непогано знає вже німецьку та англійську, і треба сподіватися, що виросте з нього поліглот.

Та познайомитися особисто нам з Корецьким довелося за дещо незвичайних обставин.

Колись після якогось вечора в клубі письменників (на вулиці Чернишевського) я затримався допізна і вийшов геть після всіх. У роздягальні натягав пальто тільки один довготелесий молодик: з ока я знав, що звать його Корецький Юра. Він привітався, ми, отже, зазнайомилися і вийшли разом. Не пригадую вже, чи ми заговорили про щось, — мабуть, ні: мій новий знайомий молодик ніяковів... Йти нам треба було до роздоріжжя в один бік — за ріг вулиці Басейної; ми йшли майже мовчки.

Та тут трапилося таке. Від зупинки з вулиці Держинського рушив якраз трамвай, до нього біг, поспішаючи, якийсь чоловік і, вхопившись за поручень першого вагона, стрибнув на площадку. Але рука в нього сприснула з поручня — він зірвався і ногами потрапив якраз під колеса другого вагона. Ще мить — трамвай, заgrimівши залізом, зник ген у напрямі до Пушкінської, а на трамвайній колії лежав поранений, і в повітрі завис лемент болю й відчаю.

Корецький і я кинулись до сердеги. Я автоматично — колись же був санітаром! — скидав ремінець із штанів: з ноги вище коліна бив струмінь крові. Потрібно було негайно накласти джгут — за хвилину-дві буде пізно: кров витече, і людину вже не врятувати... Коли я докінчував перетягати скрутнем ногу, глянув, де Корецький? Треба ж було — бодай вдвох — підняти й кудись занести пораненого для дальшої медичної допомоги. Але нічна вулиця була порожня: лежав на колії поранений, над ним стовбичив я, а постать Корецького миготіла ген віддала: він біг по Басейній, як мені здалося — навздогін за тим трамваєм. Яке безглуздя! — подумав я тоді. Адже насамперед треба допомогти людині, а з трамваєм розберемося потім. Та я помилився: Корецький зовсім і не гнався за трамваєм, ні, в нього, виявляється, була напрочуд швидка й осмислена реакція: адже в сусідньому кварталі була лікарня, і Корецький поспішав саме до неї. Ще мить — і він зник у під'їзді.

А ще за мить — я тільки встиг відтягти пораненого до тротуару, — Корецький вже з'явився з під'їзду, і в руках у нього були легенькі брезентові санітарні ноші. Розмотуючи їх на ходу, Корецький мчав щодоуху до нас.

Ми поклали непритомного на ноші і, як могли, швидко попрямували до лікарні...

Першу допомогу подано у вестибюлі лікарні. І, поки мій примітивний і нашвидкуруч поверх штанини зтягнутий скрутень заміняли на справжній гумовий джгут на голі й бодай поверхово продезинфіковане тіло, поки робили впорскування — і знеболювальне, і проти стовбняка, поки не понесли пораненого до операційної, ми з Корецьким стовбичили тут-таки...

З лікарні ми вийшли разом — гарна, тиха ніч, не пригадаю вже, весняна то була чи осіння, огортала поснули квартали міста, і ми попростували знову разом: Корецькому на Дзержинського, мені — через Сумську до будинку «Слово», що височів на вулиці, котра тоді ще звалася, либонь, вулицею Червоних письменників...

Ми йшли поруч і знову мовчали. Про віщо було говорити? Після таких пригод розмови не в'яжуться. Ми були надто перехвильовані.

Але коли ми стали на розі Басейної та Дзержинського, щоб попрощатись, — якраз на місці недавнього нещастя, — нам обом не хотілося розлучатись.

— Знаєте що, — порушив мовчанку я; — ходіте до

мене, посидимо трохи, покуримо, сну все одно зразу не буде...

Корецький охоче погодився, і ми попростували — так само мовчки — до мого дому.

Вдома я зварив каву, ми посідали один проти одного і раптом... розговорились. І дивна річ: у таких випадках звичайно буває, що мимоволі пригадуються й розповідаються аналогічні пригоди, але ми й словом не обмовились ні про те, що зараз відбулось, ані про щось подібне, що траплялося іншим разом. Ні, ми — я це добре пам'ятаю — заговорили про... літературу.

Певна річ, що тепер, по півстоліттю, я не пригадаю докладно тієї нашої розмови, хоча добре запам'яталося, що була вона і цікава, і якась значуща для нас обох, — мені тільки запам'яталася тодішня літературна «позиція» літератора-початківця Юрія Корецького.

Юра, так я вже до нього звертався, як умів на свій молодий вік, чемно тримався перед «старшим» письменником, але всіма зусиллями поважно, з гідністю і раз у раз із справді переконливими аргументаціями критикував усталені класичні традиції віршування й взагалі слова поетичного чи в прозовому письмі; так само гостро, але в «джентльменськи оделікатненій» формі вислову говорив проти «стариків», до яких, отже, належав і я, тридцятип'ятирічний; обстоював новаторство в поетичному слові Маяковського; вимагав такого новаторства і в поетичному словоутворенні, і в трактуванні самого змісту творчості. І молодих літераторів на такій позиції було чимало... Можливо, в цьому була діалектична закономірність — логіка самого розвитку літературного процесу: адже характерно, що згодом, зовсім невдовзі, «відкритикувавшись», відбувнвши, переживши, сказати б, свою безкомпромісність та категоричність своїх домагань, ця молода фаланга в безперервному літературному процесі далі розуміла краще літераторів старших і утворила разом з ними, власне кажучи... одне покоління нашої сучасної літератури. Покоління. певна річ, не «вікове», а духовне — і органічно заспілковане, і об'єднане єдиними ідейно-творчими позиціями.

Так сталося і з Юрієм Корецьким. Минуло зовсім небагато часу — і ще в передчасі війни, до початку сорокових років, Корецький увійшов у літературне коло, вважаю, на рівні з письменниками, старшими віком — тільки віком, ну, й якоюсь часткою життєвого досвіду

й літературної практики, та й по тому.

І молодь, котра за тих умов потрапляла до різних групок, що проголошували себе «футуристами», з футуризмом, як таким, нічого спільного не мала: спокушав лише отой кличний і патетичний, неначе багато що обіцяючий, термін «футуризм» як вираз, чи точніше — символ устремління в майбутнє. Добре, коли така молодняцька омана швидко минала — отак, як у Корецького¹⁵, а декому це юнацьке безпредметне захоплення ламало весь дальший творчий шлях.

Думається мені — коли вже говорити про Корецького, — що тут особливо допомогло почуття гумору, яке було в Юрі гостро розвинене. Він завжди умів критично поставитись, скажімо, до свого власного захоплення й іронізувати над самим собою. Схильний був і до певної гумористики: посміятися з чужої хиби чи вади.

А втім, «пошиватись у дурні» доводилось і самому Юрі Корецькому — не рятували його ані самокритика, ані іронія, ані гумористика.

Не можу до цього не пригадати такий гумористичний випадок.

Навесні сорок першого року в Радянській країні, гостював відомий американський письменник Колдуелл. І ми одержали телеграму з Москви, із правління Спілки, такого приблизно змісту: завтра поїздом номер такий, вагон номер такий прибуває до вас Ерскін Колдуелл з дружиною, гостинно зустріньте, добре привітайте, організуйте цікаве перебування в Харкові та оглядини харківських підприємств за його бажанням. Щось подібне, тільки значно довше — слів з півста.

Звичайно, першим ділом я зв'язався з Юрою Корецьким — він же бездоганно володів англійською мовою, отже, можна було обійтись без гіда з «Інтуриста», та й, взагалі, кортіло й похвалитися, що в нас письменники вільно володіють іноземними мовами. І другого дня на визначену годину ми, кілька письменників з Юрою на чолі, вже стояли на пероні в тому місці, де, як вказав черговий по станції, якраз і спиниться вагон під номером, указаним у телеграмі.

І от поїзд підійшов, вагон справді спинився на визначеному для нього місці, двері з тамбура розчинились, і на приступці з'явився Колдуелл, — сумніву не було: і капелюх, і плащ на ньому були, безперечно, закордонного походження. Ми мерщій посунули назуст-

річ — Юра попереду всіх; він скинув свого капелюха й зразу виголосив привітальну промову — не дуже довгу, бо ж на пероні вокзалу, але й не таку вже й коротку, бо ж на вшанування, словом, хвилини на дві. Що він там казав, я не розібрав, бо англійської мови не знаю, та самі інтонації свідчили, що вітальна промова — в тонах дружнього, але шанобливого привіту й сердечних побажань. Закінчилась вона міцним потиском рук.

Але перше ніж перейти до рукостискання з іншими зустрічальниками, чоловік у закордонному капелюсі й плащі мовив добрячою російською мовою:

— Будемо вважати це генеральною репетицією: промова добра, нічого не скажеш. Але доведеться виголосити її ще раз: Ерскін з дружиною позаду, а я Петров...

Це був письменник Петров — один із авторів романів «Золоте теля» та «Дванадцять стільців»: він, нещодавно сам повернувшись з Америки (он звідки закордонні капелюх і плащ) й заприятелювавши з Колдуеллом, тепер супроводжував його в мандрівці по СРСР.

Друга пригода, теж стрілою своєю вдаривши саме Юру, трапилася годиною пізніше, коли ми всі сіли обідати із нашими гостями у ресторані готелю «Красная». До обіду під чарку подали, певна річ, належну закуску — кав'яр, лососину, маслини тощо; гроші з нас взяли добрі й наперед. Та Юра вирішив організувати маленьку їстівну сенсацію — почастував гостей смаченькою й несподіваною на цю пору року свіжиною: молоденькими огірочками. Була рання весна, огірки коштували дорого — тому Юра дозволив собі замовити на свої гроші лише по одному огірочкові на кожного з присутніх, а до столу сіло нас сім душ. І от, коли горілку розлили по чарках, Юра, перехопивши тацю в офіціанта й виголосивши при тому якусь таємну, бо ж не зрозумілою для нас англійською мовою, промову-примовку-пригощення, подав огірки насамперед дамі, дружині Колдуелла...

Треба відзначити, що, побачивши огірки, місіс Колдуелл надзвичайно зраділа, — виявляється, то була її найулюбленіша їжа, до того ж, — як призналася вона пізніше, — огіркова дієта не дозволяє жінці гладшати й тримає її в малій вазі. Словом, тацю з огірками вона присунула до себе, вважаючи, можливо, що просто подано їй першій, як жінці, а далі огірки подаватимуть кожному.

І під другу й третю чарку з'їла всі сім огірків. А так трапилося, що більше грошей, щоб замовити ще огірків, у нас не було...

Третя пригода була серйозніша, і щастя, що Юрі обійшлося тільки тим, що довелося спекти раків.

Колдуелл, як виявилось, з діда-прадіда фермер, особливо цікавився сільськогосподарською технікою та машинізацією, і, на його прохання, ми поїхали на Тракторний завод. Юра — ще в машині, як їхали туди, — аж вертівся на місці: був до краю стривожений. Дружина Колдуелла, завзятий фотоаматор, була вся обвішана фото- і кіноапаратами, а нас ще заздалегідь попереджено, що не тільки іноземцям, а взагалі всім людям, і особливо іноземцям, фотографувати на фабриках і заводах не дозволяється: мовляв, діє закон охорони державних таємниць.

Тому, тільки ми опинились на території заводу і назустріч нам вийшов директор, Юра протиснувся до нього й щось зашепотів йому у вухо... Директор кивнув, і з того неуважного кивка було зрозуміло, що Юриної мови він або не почув, або не розібрав, зайнятий в цю хвилину висловлюванням своїх привітань знатним іноземцем. Юру з дружиною посмішкою він відсторонив. Директор, виголосивши оті кілька привітальних слів, зразу ж зробив гостинний жест, запрошуючи гостей оглянути завод...

Чи ж знати було тоді Юрі, що Колдуелл з дружиною — найкращі друзі радянських людей, що війна заспе їх на території Радянської країни, що він на якийсь час залишиться по цей бік фронту, виїжджатиме на фронт і правдиво дописуватиме до англо-американської преси, а дружина його своїми фотокінодокументами висвітлюватиме героїчний опір радянських людей гітлерівській навалі?..

А втім, на ранок з Юрою знову трапився конфуз, правда, на цей раз мізерний та невинний.

Ми з Юрою вдвох вирішили відвідати подружжя Колдуеллів зрання, щоб скласти програму дальших мандрівок і поснідати разом. Прийшли ми до готелю мало не вдосвіта, бо Колдуелл сказав, що, фермер змалку, він звик вставати дуже рано. Так-от, жадаючи зробити Колдуеллу особливу приємність, Юра вирішив влаштувати «фермерський» сніданок — на кшталт такого, до якого, очевидно, звик ще за молодих років Колдуелл на мо-

лочарській фермі своїх батьків. Юра замовив виключно молочні страви: сметана, ряжанка, сир, вареники з сиром, сирники в сметані й взагалі молоко в усіх видах: пряжене, гаряче й холодне з льоду.

Подружжя Колдуеллів було зворушене з нашої гостинності — місіс і містер сердечно подякували й охоче прийняли запрошення до сніданку.

Ми перейшли з вітальні — номер у готелі був трикімнатний: спальня, вітальня й їдальня — до їдальні, і перед нами вже красувався сервірований стіл, уставлений перекусками з молочних продуктів. Юра з розкішним реверансом і таємничим, бо англійською мовою, вітальним словом запросив гостей до столу.

Колдуелл оглянув стіл і вхопився за голову. Місіс Колдуелл стояла ні в сих ні в тих, розгублена. В чому справа?

— Боже мій! — нарешті опанував себе Колдуелл. — Дозвольте мені обійтися без снідання. Розумієте, в батьків моїх була молочарська ферма, і нас, дітей, змалку годували виключно молочними стравами. Ми зненавиділи цю їжу на все життя. От уже більше як тридцять років у мене відраза, ідіосинкразія проти молока...

Юра не перекладав мені цього монологу, але самого слова «ідіосинкразія» та виразу обличчя Колдуелла було достатньо, щоб зрозуміти ситуацію.

Ми спустилися в загальний ресторанний зал і там добре поснідали без молочних страв, зате з необмеженою кількістю огірків: грошима тепер ми запаслися. І в товариській розмові при столі Юра вражав усіх своїм досконалим знанням англійської мови та блискавичною реакцією перекладача-дискусіонера.

Цікаво б знати сьогодні — чи запам'ятався подружжю Колдуеллів молодий харківський поет-перекладач, що так вільно перекладав з англійської на українську і з української на англійську, а також виявив неабияку обізнаність з класичною та сучасною англомовною літературою? Якщо згадається, то хай знають, що кілька місяців пізніше, як гітлерівці напали на Країну Рад, цей молодий поет загинув смертю хоробрих в обороні Соціалістичної Вітчизни від гітлерівських нападників.

Я пригадую деякі вірші Юрія Корецького. Власне — що саме мені пригадується? Один вірш був присвячений Іспанії — тоді тільки відгриміли бойовища іспанських трудівників-республіканців проти фашизму. Дру-

гий — либонь, ціла поема, — трактував мотиви байронівської Англії та Англії Вальтера Скотта. Ще інший тривожився за майбутнє Німеччини — адже в той час Гітлер розв'язував свої загарбницькі плани й нападав на сусідні країни. Перекладав Юра також поезії і з німецької, і з англійської, і з іспанської. Юра знав ці мови, міг би взагалі похвалитися доволі широкою поінформованістю в історичному минулому й сучасному бутті цих народів, і мрії його якимось раз у раз «впливали», в, сказати б, «світові» обрії. Але сам Юра по цих країнах ніколи не був — у ті часи ще діяла сувора блокада капіталістичних держав довкола соціалістичної Країни Рад. Та Юрина обізнаність була не географічного походження і не лише з світової політичної економії, знаної Юрою-газетярем, навіть не просто з мріяння побувати по всіх світах, а, як б сказав, з навдивовижу реального відчуження, а може, й тільки потреби відчувати плече тамтешнього робітничого класу — його клопоти та обставини боротьби. Мені здається, що в цьому проявлялися інтернаціональні прагнення Корецького-газетяря, Корецького-поета: так, здається мені, починав формуватися інтернаціональний світогляд молодого художника слова.

В кожному разі, і в творчості, і в громадській поведінці Корецького відчувалося, що його схильність до світових проблем та іншомовлення не була тільки інтересом до «іноземщини» — прагненням, що гріха таїти, властивим деяким туристам. І перекладав Юра з різних мов не тому, що «так траплялось» — як це також буває поміж деяких літераторів-перекладачів: перекласти, що трапиться при нагоді. Та й залюбленість у мови теж, треба думати, з'явилася в нього не з якогось спеціального нахилу до мовознавства чи жадання стати поліглотом. Ні, в ньому діяли, вважаю, спонтанні почуття: він цікавий був ширити свою обізнаність з життям інших народів, зав'язувати й зміцнювати зв'язки іншомовних літератур з українською, звертатися до інших народів їх мовою, щоб нести до них ідеї, які його хвилювали, — ідеї ленінського братерства трудівників усіх країн. Так, очевидно, його виховувано і змалку, в родині, і в піонерії та комсомолі.

Зараз я вже не можу пригадати, чи захистив тоді Юрій Корецький звання кандидата наук і чи встиг здійснити цей захист¹⁶. Бо почалася війна... І тридцятирічний майбутній кандидат наук другого чи третього

дня війни був покликаний до армії. В Спілку письменників — за якимось документом — Юра прийшов уже в пілотці, солдатському одязі й кирзових чоботах.

— Юро,— запитав хтось,— а як же буде з твоїм захистом? Відкладають на після війни, чи що?..

А ще хтось жартівливий заспівав йому старої солдатської «Соловей, соловей-пташечка, канареечка жалобно поет...» Тільки в другому рядку змінив — не дуже дотепно — слова: «а солдат, а солдат на войну идет, всех германцев он перебьет» на «аспірант, аспірант на війну іде, кандидатського мінімуму він не складе...»

Та Юра, сам завжди смішливий і взагалі одчайдушний жартівник-пародист, на цей раз жарту не прийняв і відказав серйозно:

— Не сійте паніку. Як призначено, так і буде: Війна війною, а плин життя ні в якому разі не повинен змінитися. Вчора був на ХПЗ і ХЕМЗі — усі цехи працюють нормально...

Це сказано так серйозно — не менторськи-повчально, а якомсь зосереджено, що всім, і насамперед жартівникам та дотепникам, стало ніяково, і всі примовкли.

Юра зразу відчув цю зміну в настрій і поклавився відновити простоту в розмові, сам удавшись до сміховинки:

— Захищати Вітчизну будемо не тільки кулеметами та гарматами, але й дисертаціями...

І, дозволю собі сказати, за цією сміховинкою ховалася глибока серйозність: Юра справді науковій роботі надавав ваги зброї в боротьбі проти ворога та будь-яких ворожих підступів.

А ще за два-три дні Юра несподівано заскочив до мене додому. Було це під вечір, лише западали сутінки, і після важкої днини — в будинку письменників «Слово» ми влаштували по квартирах літераторів-біженців, що свакувалися з Польщі й Румунії та наших західних областей, — в цю передвечірню пору ми готувалися до нічного нальоту гітлерівської бомбардувальної авіації. Юра засапався, злітаючи до мене одним духом на п'ятий поверх, і, ще не відсапавши, видихнув:

— А мені видали ТТ!..

Біля пояса в нього справді метлявся важкий пістолет. Я не міг стримати іронії:

— І оце ви прибігли порадувати мене цією новиною? У вас же мав бути захист! Вам над літературою треба сидіти й зубрити тексти...

Та Юра не почув моїх слів або не зважив на них:
— Ви ж мисливець. У вас, безперечно, є тонке рушничне мастило. А мені треба почистити й приготувати пістолет...

Я дав йому рушничне мастило, м'яке клоччя, щіточки й ганчірки, а сам перепросив, ухопив рукавиці й совок і побіг на дах нашого будинку, де в парі з Костем Гордієнком був мій пост проти запалювальних бомб. А Юра сів до мого столу, розібрав пістолет і взявся до роботи. Коли за годину чи дві — після першого заходу бомбардувальників — я спустився з горища в свою квартиру, Юра чистку вже закінчив, пістолет зібрав і якраз обтирав зверху його синьо-чорно-лискучу сталь. Потім стромив пістолет у кобуру, глянув у дзеркало в передпокої — так, так, трохи покрасуватися, чи личить йому пістолет при поясі, — і побіг, кинувши на прощання:

— Спасибі. Поспішаю. Справді, треба деякі тексти переглянути ще раз...

Більше я Юри не бачив. Він відбув на фронт¹⁷. На захист, на оборону Вітчизни.

Але ще хочу пригадати: в ті перші дні війни — це було вже тоді, як Юру мобілізовано і ходив він у військовій уніформі, — ми з ним і з Вандою Львівною Василевською виступали перед бійцями винищувального батальйону. Зустріч відбувалася на стадіоні — неподалік від Червонозаводського театру; трибуни не було, ми просто зійшли на середину футбольного поля і бійці, з гвинтівками в руках та протигазами при боці, оточили нас з усіх боків.

Я виступав першим, виголосив вступне слово — про нашу радянську літературу, її патріотичне спрямування та участь письменників у накинутій нам війні.

Після мене взяв слово Юра Корецький. Він оголосив і почав читати в своєму перекладі поезії... Гейне — я згадував уже про цей момент, розповідаючи про Ванду Василевську. Вірші, — здається, з поеми «Німеччина», — були соціально гострі, навіть бойовиті, але ж... німецькі, і я був зовсім не певний, що аудиторія з робітників харківських заводів схильна слухати поезію, створену письменником країни, армія якої підступно на нас напала і закидала зараз наше місто бомбами...

Чому Юра обрав саме такий «репертуар» для читання, не берусь судити. Може, дисертація, яку він мав захищати, була з поля німецької літератури? Хто його зна...

Тим часом минулося щасливо. Оплесків не було, і комісар чи командир поквапився надати слово черговому промовцеві — Ванді Василевській...

І ще запам'яталося: Юра взяв руку Василевської і поцілував — Юра взагалі був джентльмен і мав звичку цілувати руки дамам. Та ситуація була не для цілування дамам ручок, Ванда ж — вдачі дещо «мужської» та нігілістичної — взагалі засуджувала цілування дамам рук і на такі спроби завжди обурювалась, висмикуючи руку в «джигунів». Але на цей раз вона руки не відняла, а Юрі схвально кивнула: вона зрозуміла ціну цьому поцілункові...

Ми повертались затемненим містом автомашиною без увімкнених фар. І всі троє ми мовчали: про віщо було говорити? Машина спинилась у центрі, ще до відбою тривоги, коли небо освітлювали ракети-лампіони з гітлерівських літаків, по околицях міста гриміли вибухи й десь, у районі заводів, звідки ми щойно від'їхали, вже палахкотіла заграва пожежі. Ванда вийшла біля готелю «Красная», де вони з Корнійчуком спинились «біуаком», і Олександр Євдокимович у номері готелю біля потужного радіоприймача слухав передачі з Німеччини російською мовою, щоб негайно, ще вночі, виступити з радіопередавача, приміщеного в «катакомбах» під собором біля міської Ради, з відповіддю на німецькі провокації... Ванда, так само мовчки, поклала свою руку Юрі на плече й міцно його притисла. Потім ми з Юрою сіли знову в машину й доїхали до рогу Басейної, де мені треба було завертати ліворуч, а йому праворуч. Машина повернула назад по Сумській, а ми з Юрою хвилинку постояли: якраз пролунали гудки на відбій тривоги і дивна, «могильна», як кажуть, тиша наче «зависла» над містом.

— Як тихо... — чомусь прошепотів Юра, — боже мій, як тихо! Хіба може бути так тихо в час війни?

Далекі заграви над заводським районом то розгорялися яскраво, то примеркали червонувато — там, у заводських районах, тихо не було.

Ми потисли один одному руки й розійшлися. Та, зробивши кілька кроків, Юра повернувся й, посміхнувшись, запитав:

— А пам'ятаєте, Юрію Корнійовичу, як ми з вами зазнайомилися якраз на цьому місці? Отоді, як рятували того сердегу, що потрапив під трамвай?

— Пам'ятаю.

— Цікаво,— секунду перемовчавши, запитав ще Юра,— чи він одужав, той сердега? Ви не цікавились?

— Загинув, здається...

— Бідолаха...

Помовчавши, ми ще раз потисли один одному руки.

— Щасливо! — сказав я і повторив ще раз: — Щасливо! — Мав на увазі від'їзд Юри на фронт і взагалі...

Юрій Корецький залишив по собі не такий вже значний внесок у літературу: книжки поезій «Ми ще повернемось» і «Плем'я відважних» та переклади різних творів Байрона, Шекспіра, Шіллера, а з російської, звичайно, його улюбленого Маяковського. Та чому хочеться мені — і я почуваю це як свій обов'язок — придивитися до його постаті в літературному «ансамблі» тих років?

Тому, що був він, безперечно, творчо перспективний — до речі, з такого ж вельми перспективного, як це підтвердило й далше творче життя, покоління.

Ось його «покоління» — не завжди однолітки, але ж літературні, сказати б, перевесники: Герасименко, Копштейн, Малишко, Муратов, Нагнибіда, Десняк, Кучер, Дмитерко, Собко, Дорошко, Рибак, Ільченко, Шпак, Юхвід, Радченко (Петро), Северов, Рудь (Пилип), Рудь (Микола), Полянкер, Хазан, Левада, Кондратенко, Крижанівський, Котляров, Фалікман, Фомін, Рубашов, Воронько, Вишневський, Кац, Хазін, Бичко, Стельмах, Вирган, Новицький, Нехода¹⁸ і ще, очевидно, чимало — я пишу з пам'яті і, якщо з харків'ян, можливо, когось зразу не пригадав, прошу дарувати. Своєю творчістю майже всі ці товариші ствердилися в літературі й увійшли творчо в нашу літературну сучасність. Власне, чи не з цього покоління в основному формується наша сьогоднішня література? До цього ж кола приєднували свої голоси за Збручем, під панською Польщею, Гаврилюк і дещо старші віком, але саме в цьому періоді і творчо виявлені, і громадянськи активізовані Тудор, Бобинський, Галан, Козланюк, Пелехатий та інші.

Вони — різні своїм літературним обличчям і збагачують нашу сучасну літературу соціалістичного реалізму, по-різному починали вони й тоді, на перших творчих кроках. При тому початку належали вони до різних літературних групувань, але пізніша їхня багатолітня творчість позначена спільним ідейним спрямуванням. Добре видно його і в творчій спадщині Корецького —

в отих двох збірках, пізніше перевиданих у томику «Вибране». Ще ліпше, можливо, з того, кого з іншомовних поетів він вибирав для своєї перекладацької творчості: Шекспір, Шіллер, Байрон... А Маяковський? Так, Юрій Корецький докладав усіх творчих сил, щоб увібрати в свою поетичну манеру творче новаторство Маяковського.

Загибель солдатом у бою в обороні Вітчизни довершує громадянський портрет поета.

Нема сумніву, що був би живий,— ішов би нині в чільному загоні сучасної радянської літератури.

МАЛИШКО

Я не знав Андрія Самійловича Малишка до війни — його довоєнні апогеї та перигеї були на київській орбіті, я жив і працював у Харкові...

Здається мені, що вперше я побачив Малишка саме в дні війни. Київ уже був захоплений гітлерівцями, ворог підступав під Харків, по всій загарбаній окупантами території України готувались партизанські загони, була утворена й центральна партизанська газета «За Радянську Україну» під головним редагуванням Миколи Бажана. І от в останні дні перед відступом наших військ із Харкова редакція газети «За Радянську Україну» перебазувалась до нашого міста і розташувалась у приміщенні Спілки письменників на вулиці Чернишевського. Мій кабінет у Спілці я відступив під гуртожиток співробітників газети; столи, стільці й канапи винесено, на підлогу навалено сіна, й на цьому «сіновалі» покотом розмістилися журналісти й технічний персонал редакції та пересувної друкарні. Поміж них був і Андрій Малишко.

Я знав, що Малишко — поет з нової генерації, можливо, найталановитіший в цьому поколінні українських радянських поетів.

Та моє справжнє знайомство з Малишком почалося саме з віршів — тоді ж, у дні війни.

Український партизанський штаб у Москві друкував листівки з малюнками й поетичними текстами, які з літаків закидалися по загарбаній гітлерівцями території України. Моя редакція (журналу «Україна») містилася на території штабу і мала відношення до тих патріотичних листівок. Крім того, коли доводилося ви-

ступати з партизанської радіостанції, то в кожній передачі неодмінно фігурували й поезії багатьох українських поетів, що воювали на фронтах, у партизанських загонах або працювали в глибокому радянському тилу. І чи не найчастіше то були вірші саме Андрія Малишка. На високій поетичній майстерності вони летіли вірою в Перемогу до гарячих сердець знедолених людей на своїй сплюндрованій землі та кулею — в серця ненависного ворога.

Талант — поетичний, патріотичний, політичний — таке було сприйняття творчості поета-фронтовика.

Та вперше, можливо, я потис руку Андрію Самійловичу рік-два пізніше, вже у визволеному Києві, в квартирі письменника Василя Кучера.

Переді мною був молодик, трохи, може, приземкуватий, але широкий, кремезний в плечах і грудях, бравий майор — весь, як кажуть, в орденах і медалях. І ті ордени та медалі мелодійно побрязкували — здавалося мені, в унісон мелодії з голосу й клавіатури: майор Малишко співав, акомпануючи собі на баяні. Його вузькі «азіатські» очі то мрійливо мружилися, то раптом широко розпанахувалися, війнувши густими віями, теж, здавалося мені, в такт мелодії та словам пісні. Співав Андрій Самійлович загальновідому, популярну пісню «Розпрягайте, хлопці, коні», але не просто «виводив» мелодію — як то часто буває в співаків, а мелодіював, якщо можна так сказати, самі слова, самий зміст пісні. Мелодія, слова і почуття співака були в якійсь незбагненній єдності — осмислені і опоетизовані. Є такий музичний термін бельканто. Так-от, в Андрія Малишка, на мою думку, й було таке вроджене, по-народному своєрідне, бельканто. Спів Андрій в завжди брав за серце.

А пісень знав Малишко безліч. І співати надзвичайно любив. Пізніше мені неодноразово доводилось їздити з Андрієм автомобілем від селища Плюти до Києва — і всю дорогу в тридцять дев'ять кілометрів Андрій не змовкав ні на хвилину: десятки й сотні пісень. Спів то була — дозволю собі сказати — друга Андрієва натура, другий його талант, хоча співу він ніде не вчився спеціально — просто «практикувався» ще змалку, пасучи гусей на обухівських левадах. Спів його був прочулий, але осмислений — прочулий і осмислений в самому вияві почуттів та інтерпретації мелодії неodrивно від змісту пісні.

Як щасливо вийшло, що знайшовся далі Андрієві друг-композитор Платон Майборода, який Малишкове поетичне слово не просто вправно переклав на музику, а перетворював у мелодію, співзвучну, ні — точно відповідну змістові музично аранжованої поезії. В піснях Малишка — Майбороди не розгледиш, де поет Малишко, а де композитор Майборода. Мені здається, що тут ми маємо творчу єдність, однодумність і однопочуттєвість цілковиту.

Малишко — поет-співець не тому, що й вірші писав, і прочуло співав, а тому, що його поетичне слово співуче, а виспівування його, нехай і не в професійному виконанні,— поетичне.

Обставини пов'язали нас з Андрієм Самійловичем і, так би мовити, на адміністративному поприщі: зразу після війни, невдовзі після Андрієвої демобілізації, ми з ним удвох якийсь час працювали в Спілці письменників України.

Коли закінчували різні невідкладні поточні справи, ставали під теплу грубу,— бо була тоді зима,— і Андрій починав читати свої нові, щойно написані вірші.

В нього була така манера: читаючи, він клав руку на плече, обіймав і поетичне слово не декламував, а наче проказував тільки для тебе, тихо й задушевно. Зовсім не так, як читав він з трибуни,— з трибуни, всі знають, Малишко читав гучно, емоційно, піднесено, високим, дзвінким голосом, але не як читець-декламатор, а як промовець, оратор. Оратор, промовець — теж усім відомо — був з Андрія запальний, пристрасний; він зразу підкоряв собі аудиторію — чи віршем, чи словом публіциста.

Читання віршів — то, власне, й був початок нашого зближення, дарма що віком були ми з різних літературних поколінь. І читання ті відбувались не лише отак у кабінеті Спілки під грубкою: Андрій приходив до мене додому — і читав; прибігав до хати, в якій ми з Оленою жили улітку в Плютах, а він мешкав через дорогу,— і читав; або коли я приходив до нього (він мешкав тоді в Києві ще на вулиці Володимирській, а пізніше — на вулиці Заньковоцької); або пізніше — на березі над Дніпром, під бездонним шатром небозводу.

Тож більшість Малишкових поезій я й знаю не з друку, а з Андрієвого голосу.

І от тоді, коли приходив до Андрієвої хати, я й пізнав

одне з могутніх джерел Андрієвої поетичності й пісенності. З Андрієм тоді проживала його мати — завжди в хаті в своєму сільському старовинному вбранні: сорочка, юпка (саме — юпка, а не юбка, — одіж з плечей, а не на стегнах), запаска-плахта.

Відчитавши мені нові вірші, Андрій звертався до матері:

— Мамо, — казав він, — а заспівайте нам... тієї, — і він підказував, яку саме пісню хотів би почути зараз.

І мати співала. Сідала до столу, клала перед собою в'язисті, наче з дубового коріння, натруджені за довге життя руки, заводила очі під повіки — точно, як співають птахи, — і співала. Тихим, прихриплим немолодим голосом — аж ніяк не «професійно», а «по-вуличному», «по-сільському», як співають на селі дівчата, зійшовшися до гурту по роботі під вечірню зорю. Але що то були за пісні! Старовинні народні пісні, здебільшого ніколи мною й не чувані. Співала задушевно, я б навіть сказав — вдумливо, як співають до немовляти в колісці або за роботою, перекидаючи кужіль льону з жердки на кужівку та торсаючи для порядку кінчики.

Мені здається, що то мати й була поетичним початком Андрія. Мати та її пісня. А її пісня — то її життя.

Ось чому славнозвісний пізніше Андрій «Рушничок» не просто «набув популярності», а зазвучав наче гімн від сина до матері — матерям від синів. Ось чому цю пісню не можна слухати без сліз.

І ще здається мені, що саме з якогось мотиву наслуханої пісні або почутого в котрійсь пісні слова й народився «Рушничок»...

Потім колись Андрій подзвонив до мене:

— Корнійовичу, — сказав він, як завжди до мене звертався, — мама вмерла. Ми поховаємо її в землю, що її спородила. В рідну обухівську землю. Ідьмо з нами.

В Обухові, в хаті старого обухівського шевця Самійла Малишка, Андрієва мати лежала, схрестивши руки на грудях. Вона відспівала своє згорьоване, трудове й трудне життя. На лавах попід стінами сиділи такі ж старші, натрудженого життя жінки впереміжку з письменниками, друзями Андрія Самійловича, що прибули на похорон жінки-матері, знаної та шанованої й любленої усіма друзями Андрія Самійловича.

Мати лежала на широкій лаві посеред приземкуватої хати, в якій породила й Андрія. А жінки співали —

тихо, ледь чутно, майже пошепки, може, то така традиція, щоб не потривожити небіжчицю,— співали улюблених небіжчицею старовинних пісень; і найбільше то були пісні про жіночу долю та про молоде кохання незайманої дівчини на порі...

На кладовищі, на горбі над Обуховом, ми поховали матір поета, його найпершу поетичну музу.

Я знав за своє життя багато матерів — хороших, добрих до дітей і взагалі добрих до людей, та саме Андрієва мати запам'яталася мені особливо — як символ матері.

Вночі з Обухова ми повертались до Києва всі гуртом — письменники, Андрієві друзі. Йшли лісом, переважно пішки — тоді ще не було від Києва до Обухова шосе, та й усього транспорту було дві машини: вантажна, якою привезли труну, і «Москвич» Остапа Вишні. Але «Москвич» не спробував по піску чи грязюці, і ми підняли його на руки, поставили на вантажну машину, де вранці стояла домовина, а самі трусили позаду підтюпцем, підважуючи машину на баюрах та піскових завалах. І намагались співати тих пісень, котрі почули від материних подруг над небіжчицею. Заводив пісні Андрій. І було таке відчуття: мати відійшла, але з материнськими піснями не залишився Андрій сиротою...

Згодом, пізніше, ми не раз сиділи в його кімнаті — він перенісся мешкати тоді на вулицю Заньковецької...

Через якийсь час у цій квартирі замешкав я: Андрій Самійлович відступив її мені й Олені — з Оленою він пройшов фронт від Києва до Сталінграда.

Наше переселення відбулося при початку осені, а першого січня наступного року я прокинувся рано — мене збудив стукіт у двері. За хвилину, коли двері відчинено, до кімнати — я ще лежав у ліжку — ввійшли Малишко й Копиленко.

Вони співали новорічної і з словами «Сію, вію, посіваю» засипали мене в ліжку й цілу нашу квартиру пшеничним зерном. Андрій Самійлович дуже шанував старовинні народні традиції і сам їх неодмінно додержувався. Тож і з Новим роком він вітав за народним звичаєм.

Може, це забуто, а може, й невідомо, але перші пропозиції щодо того, як у нашому новому, радянському побуті відзначати традиційно людські свята та події — новосілля, весілля, народження, похорон тощо, — написав і подав у якісь відповідні інстанції ще тоді, тих років, якраз Андрій Малишко.

Я в літературі зятятий прозаїк, але з двома поетами подружився саме на залюбленні в поезію — це Сосюра й Малишко. Не знаю чому, може, тому, що найбільше зворушує й захоплює мене лірична поезія. А після «короля» української поетичної лірики Сосюри саме Андрій Малишко «закороловав» поміж усіх ліриків. Можливо, що й Андрій Самійлович це почував і тому горнувся до мене — зятятого, «черствого» прозаїка. Я не заглядаю зараз у літературознавчі дослідження — як поцінювали Малишкова лірику фахівці поетичного слова та поезієзнавства, можливо, я й не читав уважно рецензій та статей про поезії Малишка, — даруйте, але з мене досить того, як на мене особисто діяла Андрієва муза. Я пускаю мимо себе деяку частину декларативної Малишкової поезії, але сприймаю та думаю, що так сприймають і читачі, саме ліричний струмінь — ні, потік, бурхливий плін Малишкової ліричності. Томики Малишкової поезії завжди у мене напихваті тепер. А тоді, ще за Андрієвого життя, і всі наші розмови, задушевні розмови починались неодмінно після віршів. Прозаїк, «найчерствіший» прозаїк — теж не може жити без наснаження поетичним словом, і поетичне слово Малишка завжди було для мене одним із поетичних джерел творчого наснаження. Та й не тільки творчого.

Принагідно не можу не пригадати: в ті перші повоєнні роки ми часто зустрічались утрюх — Андрій Самійлович, Максим Тадейович і я. Ще на Ірпені — на дачах в Максима або Андрія, а найбільше в Києві, в нічні години, після якихось зборів, засідань тощо, коли якась «незапланована» нагода зводила нас. То були гарні, задушевні, людяні розмови. І часто вони починались з чогось подібного до серйозної гри, — отак, як ми вдвох з Максимом Тадейовичем «грали» в розповіді про хороше в людях. Отак ми втрюх «грали» в гру, яку ми звали «а кого ж ми візьмемо з собою в комунізм». Ох, і перебирали ж ми тоді «кісточки» відомих нам людей, товаришів з поля літератури чи взагалі культурного процесу! Чимало, мабуть, казали ми тоді несправедливого — суб'єктивістського, але скільки вимріявали й хорошого, доброзичливого, перспективного.

Усім відома дружба Малишка з Рильським була своєрідна. Почалась вона з гострої полеміки: Андрій навіть образив Максима, і був він, Андрій, не правий. Потім вони почали докопуватись один до одного і... і саме з того пішла їхня дружба, справжня дружба, загальновідома, за-

карбована не в одному вірші, не адресованому, але особисто сприйнятому або й в просто присвяченому.

Так, як бачимо, буває в житті.

А потім і ми з Андрієм Самійловичем якось розійшлись.

Власне, і не сварилися зовсім, а так — ні сіло ні впало, раптом перебігла між нами кішка. Не знаю, яка була тому причина, — чи не кинув хтось між нами якесь дурне, незичливе слово. Та наклеп той був, мабуть, таки гострий. Бо, відчувши якесь відчуження Андрія, я просто запитав його:

— Андрію, здається мені, перебігла між нами кішка...

І Андрій Самійлович по-недоброму відказав:

— Не кішка, а тигр...

І от нашої дружбі прийшов неначе кінець. Вже не читав мені Андрій Самійлович щойно написані вірші, вже й не заходив до мене, вже й наші зустрічі втрюх з Максимом Тадейовичем припинились. Хіба що, зустрівшись на риболовлі біля улюбленого нами обома місця — біля «Сухого дерева» на Козинці, казали один до одного «драстуйте» та й по тому. І сідали один від одного віддалік: я в своєму човні, а Андрій Самійлович на березі, під самим окоренком, що залишився від того «Сухого дерева»; перекидалися хіба що репліками стосовно до того, клює чи не клює...

Ми вже обидва жили на наших дачах у Кончі. Я хворів і вилежувався в лікарні, Андрій хворів і теж вилежувався в тій-таки лікарні...

Та колись на прогулянці ми зустрілися в переліску, що між дачами й шосе на Обухів. Поздоровкались, я запитав:

— Як здоров'я, Самійловичу?

— З середи на п'ятницю. А ваше?

— З п'ятниці до середи...

Якийсь час ми йшли мовчки. Нам наче не було про що й забалакати. Та й справді, про що балакати, коли дорогу перебігла кішка, навіть тигр?

Тоді я нарешті наважився:

— Слухайте, Самійловичу, — сказав я, — давайте розберемось, чого ми з вами розсварилися?

Андрій Самійлович довго мовчав, нарешті мовив:

— А я й не пам'ятаю...

— А я й зовсім ніколи не знав...

В ту хвилину кожний з нас сказав правду або точніше — жадану правду...

А втім, була в тій пригоді й дециця доброго: ми краще

пізнали один одного й зуміли критичніше один до одного поставитись. Я вже знав Андрія Самійловича і поза його дорогоцінною поетичною ліричністю — в побуті, у взаєминах з іншими людьми, в особистих прагненнях та в громадських діях. Так само пізнав, певне, й мене Андрій Самійлович — не лише як прихильника його ліричної поезії.

Я мовчав довго, а тоді посміхнувся доброму спогадові — то була посмішка не смішлива, а просто лагідна, — і запитав:

— То як, Самійловичу, візьмете мене з собою до комунізму?

Андрій поклав мені руку на плече — отак, як колись, читаючи вірші, — і промовчав.

І ми пішли — докінчували нашу прогулянку спільно...

Невдовзі Андрій Самійлович відійшов від нас.

Ось томики його творів і ще брошурки-метелики часів війни стоять на полиці.

Поезії Малишка читатимуть молодші і ще молодші покоління, ще довше, можливо, співатимуть його пісень.

Мене не дивує, коли трапляється, що співак у концерті, готуючись заспівати пісню «Рідна мати моя» — слова Малишка, музика Платона Майбороди, — оголошує: українська народна пісня «Рушничок».

Ще пригадалося: якось у товаристві «Україна» я приймав групу туристів-українців з Канади і показував їм фільм, у якому виконувалося ця пісня. І от, коли зазвучали ці слова «Рідна мати моя», вони усі встали й прослухали пісню стоячи, як слухають гімн. А старші жінки плакали...

Що було в Андріїві не те щоб «недоброго», але якось мірою з негативного полюса в людській вдачі?.. Якщо людина казала Андріїві добре слово, не скупилася це добре слово повторювати в різних «варіантах», то й Андрій приймав, сказати б, «на віру» такі інколи звичайнісінькі лестощі... І траплялося, що в такий спосіб в коло найближчих, сказати б, «допущених» до душі приятелів, втиралися люди, не цілком достойні душі і серця поета... І інколи це кінець кінцем завдавало Малишкові прикрощів...

А втім, може, й не варто закидати таку ваду Малишкові — вона-бо притаманна багатьом людям, і так само чимало людей зазнають через це сякої чи такої гіркоти. Особливо — в колі душевних поетів. Принагідно дозволю собі послатися на такого ж дорогого мені і за життя

й світлою посмертною пам'яттю Максима Тадейовича Рильського: в нього теж це було помітно...

Не можу не пригадати, як на цю ваду і Андрієві, і Максимові колись просто в очі вказав — зовсім несподівано, ніяк неждано... Олександр Іванович Копиленко.

Пригадаю, як це трапилось. Ми вечеряли вчотирьох у якомусь ресторанчику, либонь у «кабіні» «Театрального», пізно вночі — після якоїсь щойно побаченої вистави в оперному театрі. Не пам'ятаю, з чого почалася мова, можливо, ми продивлялись щойно оперу «Молода гвардія», розмова перекинулася на роман Фадеева, тоді на саме юнацьке коло, з якого вийшла ця славнозвісна підпільна комсомольська організація, і виникло обговорення тих труднощів, які постають перед організаторами підпілля в доборі кадрів, братів-підпільників: як добре треба знати людину і як не можна вірити просто «на шалтай-болтай»...

І от тоді — без будь-якого прямого зв'язку, певна річ, а просто асоціативно чи ще з якогось повороту в розмові — Олександр Іванович заговорив про деяких знайомих Андрія Самійловича і Максима Тадейовича: мовляв, є серед них і такі, яким нічого, окрім, сказати б, видимої прихильності, приятелювання, показного, певна річ, і не треба: адже це такі «козир» десь там, у своїх колах, що ти, мовляв, «приятелюєш» з такими «китами», як Малишко чи Рильський. А там, диви, й вигоду з цього якусь можна мати — чи в редакціях та видавництвах, чи й взагалі в якихось справах улаштування власного добробуту абощо...

Обидва — і Андрій, і Максим — вислухали довгеньку-таки гнівну тираду Копиленка, не уриваючи, мовчки, дивлячись у свої тарілки. А потім Максим Тадейович поклав долоню на руку Олександрю Івановичу й мовив з гіркотою в голосі:

— Маєте рацію, Сашко, і добре, що не посоромилися це нам сказати. Спасибі! Тільки ж що його робити, коли ж вдача така...

І Андрій Самійлович сказав тоді:

— Сашко, а ти візьмеш на себе про кожну людину, котра до тебе горнеться, наперед сказати, які у неї заміри і чи добра вона чи погана?

Звичайно, Копиленко відповів, що не візьметься, але ж треба, мовляв, зважувати, поцінювати тощо. Це вже звучало, як виправдання своєї «атаки», і Андрій Самійлович махнув рукою. Спочатку він сказав жартівливо, — мовляв, зважуйте й придивляйтеся ви, прозаїки, для нас, поетів,

це не метод. Та зразу ж — уже цілком серйозно — додав:
— Нехай і так: рацію маєш, але я волю по-доброму озватись до кожного, хто до мене з добрим словом... А там хай вже доля сама вирішує, як воно буде...

Мені запам'яталася та наша розмова. Вона відбувалася якраз перед отим згаданим вище «розходженням» між нами з Андрієм... І коли прийшов кінець нашому «розриву», то згодом, у якійсь розмові між нами — отак під час прогулянки луками Кончі-Заспи — Андрій раптом нагадав мені:

— А пригадуєте, Корнійовичу, як Сашко Копиленко нам з Максимом духу давав за «нерозбірливе» приятелювання?

Я підтвердив, що не забув. І тоді Андрій прямо назвав мені прізвище людини, котра на якийсь час «попсувала» наші взаємини.

— А я,— закінчив Андрій з посмішкою,— «кровожерливий»: от і вийшло таке між нами.

А втім, щодо «кровожерливості» Андрія Самійловича, то мені кортить розповісти ще один епізодик.

Віїхали колись на полювання й риболовлю ми знову вчотирьох: Андрій Самійлович, Максим Тадейович, Олександр Іванович і я. Рушниць, правда, було тільки дві — в Максима Тадейовича і в мене, а рибальські снасті в трьох: в Максима, в Андрія і в Сашка. Було це під Межибожем на Поділлі — тоді там був (не знаю, чи є зараз, бо його з недоумка висушували й садили на його місці капусту) чималенький став, такий великий, що при ньому існував навіть риболовецький колгосп, а може, бригада колгоспу.

Звечора не клювало, не поталанило й на світанку Сашкові та Андрієві, що сиділи з вудками, а ми з Максимом Тадейовичем рушили понад очеретами з рушницями.

Нам теж не щастило. Разів зо два вистрілив я — і промазав: одна качка полетіла собі в синій простір, друга перелетіла до дальших очеретів. Максим Тадейович не стріляв навіть тоді, як качка знімалася з очеретів за двадцять-тридцять метрів: стріляли ми, звісно, тільки «в льот», по-мисливському, по-спортивному, але пускати шріт у білий світ Максим Тадейович не любив — бив тільки «наверняка» і тільки коли качка зліва. Коли ми вже поверталися й підійшли до греблі, біля якої примостилися наші рибалки, така нагода якраз трапилася: зліва і метрів за п'ятнадцять. Максим вистрілив, і качка каменем упала в воду.

І от тоді Андрій Самійлович звів лице до Максима й проказав із щирим болем:

— І навіщо ви, Максиме Тадейовичу, її вбили?

Максим Тадейович зразу не знайшов, що відповісти на таке запитання мисливцеві від риболова, а потім підкинув в'їдливо:

— А навіщо ви тягаєте отих окунців?

Андрій Самійлович парировував так:

— Риба тварина холоднокровна, жити чи не жити рибі все одно.

Олександр Іванович знайшов за потрібне блиснути своєю освітою біолога:

— Риба,— сказав він,— теж відчуває біль.

— Судячи з того, що вона сіпається й намагається зірватися з гачка, то доводиться допустити, що справді...— почав був Андрій, але Сашко відказав наперед:

— І навіть не з того, бо це вона просто намагається втекти. Але коли взяти рибу й пустити крізь її тіло електричний струм, з її корчів видно, як реагує вона на біль...

— Не має значення,— урвав Андрій.— Визнаю: винен, що завдаю ридам болю; але живої, теплокровної, червонокровоної тварини я не вбив жодної за своє життя. І ще признаюсь: я високо шаную Толстого не тільки як письменника-романіста, але й за його вегетаріанство...— А закінчив Андрій вже й зовсім несподівано: — Кров можна проливати тільки ворога в бою...

І ще, пригадую, колись ми прогулювались тими ж конче-заспівськими луками, понад озерами, і Андрій Самійлович з якоїсь нагоди прочитав мені один із своїх віршів. Потім раптом запитав мене:

— Корнійовичу, признайтеся, невже ви ніколи не писали віршів?

Вечір стояв дуже гарний: тихий, безвітряний, сонце сідало в золотавий небосхил, зелень на луках і по надрічному узлісся вигравала десятками відтінків зеленої барви. Дихалося вільно і глибоко — так відрадно для наших з Андрієм хворих сердець. І я не міг не признатися:

— Писав, Самійловичу, писав...

— Які за жанром? — поцікавився Андрій.

— Починав з сатиричних, ще в гімназії: епіграми на педагогів і товаришів. Потім, пійманий і відсидівши в карцері, перейшов на оди та панегірики: якраз проходили

на лекціях словесності... А вже геть пізніше спробував написати і справжнього вірша: ліричного.

— Прочитайте ліричний.

— Що ви, Самійловичу, не пам'ятаю: це ж півстоліття тому...

— Ну, хоча б строфу!

Я присилував пам'ять, і, що б ви думали, пригадалося дві чи три строфи з одного з багатьох писаних тоді мною ліричних віршів.

Андрій Самійлович вислухав уважно. Ми йшли берегом, понад Козинкою, рукавом Дніпра, вода збігала швидко, але так плавко, що здавалося, стояла на місці, неначе в озері. Самійлович довго дивився в воду — про мій вірш він, очевидно, вже й забув. Потім поклав мені руку на плече й мовив:

— Добре, Корнійовичу, що ви пишете прозу, а не поезію.

МАР'ЯМОВ

Він появився десь при початку другої половини двадцятих років — довгов'язий, невкладистий сімнадцятирічний юнак. Ходив — як усі цибаті, — загрибаючи ногами наперед і водночас наче підкидаючи вгору коліна. І був надзвичайно соромливий — ніяковів з усякого приводу і без приводу теж. Коли ви звертались до нього, він спочатку червонів, а вже потім відповідав. Якщо сам мав потребу заговорити до вас, то спочатку шарівся, а вже тоді промовляв. А інколи лиця його рум'янилися просто так: сидів собі сам, читав чи писав — і раптом зацвітав червоним маком, очевидно, на якісь свої думки.

А втім, шаріння, то була його, сказати б, зовнішня «безмовна» прикмета. А другою прикметою була, навпаки, саме його мова — чудова наддніпрянсько-полтавська говірка з м'яким «л» і в інтонаціях трохи наспівна. Прибув він до Харкова з Черкас, гнаний мрією стати журналістом. Власне, газетярем він уже був, ще з шкільної лави, працюючи у Черкасах в газеті...

І от, улаштувавшись в «Робітничій газеті Пролетар» репортером початкового рівня — ходити щодня по десяти наркоматах і збирати урядові новини, які всі разом укладались у десять газетних рядків, — Сашко зразу почав проситися у відрядження.

— Куди? — питав його редактор.

Сашко заливався червоним, а тоді непевно відказував:

— Куди накажете...

— А для чого?

Аж посинівши від ніяковіння, Сашко белькотів:

— Для інформації... з периферії...

— Гм! — Термін «периферія» завжди був поважним аргументом, і редактор замислювався.— Зайди завтра, Сашко,— нарешті вирішував він,— я пораджуся із заввідділами... Тільки ж...— редактор оглядав велетня Сашка з ніг до голови, і в погляді його засвічувались мерехтливі вогники сумнівів,— тільки ж чи впораетесь ти?

Сашко, який тільки-тільки встигав відчервонітися, знову заливався червоним, мовчав і ліз до кишені за цигарками «Розкурочні», котрі курив тоді, бо були найдешевші.

А втім, пригадую, мало не першого ж місяця роботи в редакції Сашко таки виїхав у відрядження. Правда, недалеко — кілометрів за сорок-п'ятдесят, у село Чорнухи, місце народження Сковороди, оглянути місцевість для сквородинського меморіалу, задуманого з нагоди минулого двохсотліття від народження Григорія Савича. Цей факт добре запам'ятався мені, бо того ж дня Сашко оббігав усіх літераторів, дошукуючись літератури про Сковороду, і насамперед завітав до Павла Григоровича Тичини... Можу собі уявити, як розмовляли вони двоє — соромливий та бентежний Сашко й чемний аж надміру до співрозмовника Павло Григорович.

Мушу тільки відзначити, що після того Олександр Мар'ямов став знавцем-сковородинознавцем — до дрібниць поінформований в усій складній біографії давнього філософа та в усіх тонкощах його філософських концепцій.

І тут же принагідно, ба й не принагідно, а тільки прагнучи щиросердно подати риси до портрета Мар'ямова якнайповніше, хочу довести до відома читача: дарма що був такий молодесенький, сімнадцяти-вісімнадцятирічний, Сашко відразу нарівні ввійшов у нашу, сказати б, «компанію», в якій мені, чи не наймолодшому, було вже під тридцять, а старшим товаришам і під сорок...

А головне, був він мрійник, знаттелюбець, цікавий та жадібний до всього нового й не трафаретного — оригінальний в умінні бачити та в умінні побачене неповторно відтворити в розповіді чи й на папері. До того ж великий дотепник. Тільки ж, щоразу подавши неперевершений дотеп, Сашко ніяковів, тяжко шарівся і не так скоро виходив із стану такого сором'язливого «шоку».

Одне слово, коли наша літературна група починала видавати «Універсальний журнал» («УЖ»), Олександр Мар'ямов був у нашому гурті.

То був час наших літературних шукань, а для Мар'ямова — пора напруженого самовиховання та самоосвіти й спеціалізації в жанрі газетного й журнального нарисівства: він обрав тоді цей жанр для себе як головний. У нашому гурті так, власне, й розподілилися літературно-жанрові устремління: Мар'ямов і Йогансен — нарис, я — на той час наукова фантастика, Шовкопляс — пригодництво й детектив, Слісаренко — сатира. На нашу думку, українська література хибувала, не розвинувши саме цих, урбаністичного характеру, жанрів, і ми вважали себе мало не першопрохідцями на цій путі в загальному процесі української радянської літератури...

Треба сказати, що за півтора-два роки Мар'ямов, поряд із вдалим дебютом у новелістиці, досяг високого рівня в мистецтві нарису...

А потім Мар'ямов раптом зник.

Власне, зник він тільки з редакційно-клубно-літературно-групового обр'ю. А рушив... у справжнє життя: засукавши рукави, а точніше, закачавши холоші штанів і ще точніше, матроської роби, почав драїти палубу на пароплаві. Влаштувався матросом на криголам «Літке», що відправлявся з Одеси й Севастополя в плавання — довкола Азії аж у Льодовитий океан, на острів Врангеля.

Справа в тому, що на той час Сашко захопився специфічним жанром нарису-подорожі, й несподівано полонила його, зроду південця, мрія побачити Північ. Удень, на роботі, в редакційних розмовах, і вночі, вдома, в години нічниць, марив він величезними територіями безмежної радянської Півночі — від Білого моря до Берінгової протоки між Тихим та Льодовитим океанами. І коли в харківській газеті була дана можливість відрядити на криголам свого кореспондента, Сашко виблагав-таки в редактора це відрядження. Коли ж перед відплиттям це місце репортера було скасовано, Сашко, — приховавши свій журналістський «профіль», — вступив на криголам звичайним матросом.

А втім, дозволю собі повернутися до цієї та інших захоплюючих та творчо плідних подорожей Мар'ямова трохи згодом — принагідно до роздумів з приводу його книжок, а зараз не можемо не спинитися на деяких епі-

зодах — дрібних, другорядних, а інколи й першорядних, найважливіших, що так чи йнак допомагають малювати портрет Мар'ямова.

Спочатку — про дрібне й другорядне.

Десь наприкінці двадцятих років було вирішено фізично оздоровити письменників: адже багато хто, почавши свій літературний шлях ще в роки громадянської війни чи зразу після неї, так досі й не мав часу подбати про своє здоров'я. Пройшли ми різні медичні комісії й роз'їхалися по різних санаторіях. В Одесу, до санаторію «Лермонтовський» серед інших одержали путівки Олександр Мар'ямов і я. Ми з Сашком, двоє, потрапили до палати, в котрій інші двоє були не знайомі нам господарники з якоїсь установи. І ми з ними відразу засперечалися. Ні, то не був частий, але не зрозумілий конфлікт між творчими та адміністративними працівниками, — просто Сашко вимагав весь час, надто вночі, тримати квартиру відчиненою — проти свіжого, солоного подуву моря (був грудень, і лежав сніг), а наші співмешканці боялися застудитись і квартиру зачиняли. І отут виявилось, що сором'язливий, вічно зніяковілий Сашко вдачі твердої та в разі потреби здатний на рішучі дії... Колись увечері, перед тим як облягатися спати, Сашко, — роздивившись, що наших господарників ще нема, пішли пити кефір, — «ненароком» вибив шибку у квартирі. Скаля скла посипалося — і струмінь свіжого повітря увірвався в кімнату.

— Сашко! — аж скрикнув я. — Що це ви робите?!

Сашко зашарівся — як ми тоді казали про нього «з глови до п'ят» — і відказав:

— Скляра ж до ранку не покличуть, отже, цілу ніч можна буде дихати свіжим морським повітрям...

Нашим сусідам, коли вони з'явилися, попивши кефіру, довелося пояснити, що то... вітер гримнув відчиненою квартиркою і шибка «сама» висипалася. Та це нам не допомогло, і Сашковій мрії — дихати морським повітрям — здійснитися не судилося: наші недруги-співмешканці затулили вибиту шибку подушкою. Після того Сашко більше вікон не бив, але, — коли чергова на поверсі медична сестра починала вночі куняти, — брав свої подушку, ковдру й матрац із ліжка і вислизав тихцем на балкон.

Взагалі в побуті — через свій зріст — Сашкові доводилося нелегко. Черевики на свої ноги він потребував

такого розміру, якого в продажу не було, бо взуттєві фабрики не виробляли... Тому ходив Сашко не в звичайних черевиках, а в так званих «професорських». Низ у них був гумовий, а передки й досить високі халявки з якогось цупкого краму. Застібалися вони спеціальною пряжкою-затяжкою, і взувати їх належало поверх звичайних черевиків. Сашкові були вони якраз «впору» — на саму шкарпетку...

Це — дрібнички, а тепер про важливе, що так чи сяк, але, безперечно, спрямувало визначення Сашкового життя.

Оскільки перші відрядження Мар'ямова до Баку й за кордон до Ірану виявилися вдалими, з плідними репортажами, редактор уже не побоювався посилати його в командировки, і тепер Мар'ямов весь час їздив по різних містах і селах України. Отак одна з командировок закинула його до міста Вінниці.

Сашко, як завжди, привіз із відрядження цікавий репортаж, але поза тим...

Поза тим оцей вкрай сором'язливий хлопець, що шарівся від звичайної розмови з людьми і червонів, як маків цвіт, від появи неподалік будь-якої особи жіночої статі, до нього ніяк не причетної, раптом... я не наважуюсь сказати «вкрав» чи «викрав», а пишу привіз із Вінниці один раз побачену дівчину — таку ж високу, як він сам, огнисто-руду Леночку. У Вінниці вона нагоділася випадково, прибувши на береги Південного Бугу аж із Ростова-на-Дону. По дорозі до Харкова, в Києві, вони побралися. Було їй тоді вісімнадцять, а Сашкові двадцять третій рік. Паспортів у ті часи ще не заведено, і зареєстрували їх шлюб по командировочних посвідченнях. Прожили вони відтоді душа в душу та серце в серце разом із дітьми та онуками сорок років — до дня відходу Сашка з життя.

В пору одруження Мар'ямов видав кілька книжок — новел та репортажів, мав за плечима згадану вище напівдовколосвітню подорож матросом на криголамах «Літке» і палав пристрасно податися на радянську Північ, у яку закохався, сказати б, «абстрактно» — з самих книжок та географічних карт і насамперед з розповідей «морських вовків», з якими плавав.

Ця мрія здійснилася згодом, геть пізніше, і залишив Мар'ямов по собі цікаві книжки про свої північні мандрівки. Та, вдаючись нарешті до творчості Олександра Мар'ямова, варто, мабуть, почати мову із останньої

за часом публікації, але першої за порою опанування жанру нарису-подорожі: «За дванадцятьма морями» — про плавання на криголамі «Літке» по південних морях і океанах, що ніколи не знали на своїх хвилях криги...

Матрос Мар'ямов бідкається, що за умов тогочасної блокади Країни Рад їх, моряків з радянського корабля, не пускали на берег ніде в дорозі — ні в Стамбулі, ні в Порт-Саїді, ні в Адені, ні в Коломбо, ні в Сінгапурі, — аж тільки в Японії, та й то тільки тому, що страшної сили тайфун у Південно-Китайському морі загнав їх для невідкладного аварійного ремонту в японський порт...

І от аж за двадцять років — наприкінці світової війни, після розгрому восени сорок п'ятого року Квантунської армії, — потрапивши в ті ж таки місця Японії в складі десантної групи морської піхоти, Мар'ямов зміг посправжньому побачити й осмислити деякі давні деталі. Його спостереження надзвичайно цікаві — надто в зіставленні з тим, що він бачив двадцять років перед тим. Не екзотика захопила його, як це буває першочергово з туристами й навіть газетярами, а спостереження шаленого індустріального розвитку й економічного потенціалу Японії, спрямованих на воєнно-імперіалістичні цілі. Тоді, в двадцяті роки, його також зацікавила не стільки вражаюча відмінність японського побуту від європейського, скільки питання релігії — синтоїзму й буддизму. Він бачав їх «вихід» не стільки в релігії, скільки в політичну концепцію, непримиренно націоналістичну й шовіністичну. А двадцять років пізніше — в годину воєнної катастрофи японського імперіалізму — Мар'ямов фіксує очевидну розхитаність релігійного й морального традиціоналізму в країні. Розмисли з приводу цього запановують автором на щойно здобутому аеродромі, коли довелося спостерігати демонстративне самогубство трьох авіаторів-самураїв, які почули в повітрі про капітуляцію Японії. Проте ця фанатична демонстрація не захитала висновків, до яких прийшов автор, — про занепад традиціоналізму: цей рідкісний на той час випадок, як виняток, лише підтверджував його спостереження.

З Мар'ямовим надзвичайно цікаво мандрувати. Нехай і слідом за ним — по сторінках його повістей-репортажів.

А втім, мені пощастило слухати його розповіді не тільки в пізнішому літературному оформленні, а тоді ж, зразу після повернення з мандрівки.

Була в мене в ті давні, двадцяти-тридцять роки, химера: в мріяннях та уяві мандрувати геть по всіх світах. Вдачею я теж схильний до захоплення мандруванням, тільки ж різні обставини — і умови блокади за моєї молодості, і різні особисті причини, а пізніше й хвороби та вік перетворили мене, навпаки, на неповороткого домосіда. Так-от — про ту химеру. Всі стіни і геть усю стелю в моїй кімнаті я заклеїв географічними картами, тож, лежачи на своїй канапі (хвороби часто укладали мене в ліжко), я споглядав... увесь світ і вимірював собі подорож сюди або туди — в далекі краї чи навколо світу: довідники й енциклопедія лежали в мене напохваті.

Сашко приходив до мене, я лежав на канапі, якщо траплявся Йогансен, то вкладався поруч «валетом», а Сашко простягався долі на килимку: запевняв, що після неспинної хитавки на морях та океанах йому особливо вигідно й затишно лежати отак на твердій землі. І Сашко починав розповідати. Ми дивились угору, по картах на вказані місця, а Сашко подавав нам свої спостереження на відстані від Одеси до Владивостока...

Мар'ямова відкликав, перериваючи подорож на острів Врангеля з Владивостока, редактор газети. Коли ми довідались про це, то гуртом увірвалися в редакторський кабінет, до краю обурені, бо чекали добрих подорожніх нарисів від Сашка та й взагалі плекали його мрії.

Майк Йогансен так і почав:

— Борисе, це неподобство!

Редактор відразу збагнув, про що мова, й почав із звичайних редакторських «фінтів»:

— Ну, а як же так: він буде мандрувати, а хто тут буде за нього працювати? Він же штатний працівник...— Та, зрозумівши, що нас цим не переконаєш, повів лагіднішою: — Ну, зрозумійте, хлопці, є ж законоположення й різні інструкції: штатний кореспондент не має права бути у відрядженні довше за два місяці. Я взагалі мусив би звільнити його з роботи, як... гм... літуна, що... не вийшов на роботу...

— Ну й треба було звільнити, і він би плавав собі далі, у Льодовитий океан і на острів Врангеля, матросом...

— А в нього що — маєтності? З чого б він тоді далі жив?

— Ми б зарахували його на штатну посаду в редакцію «УЖа»!

Саме тоді (1929 рік) ми робили журнал «УЖ», і Мар'ямов, справді, був би бажаний в редакційній роботі. А головне, ми вже запланували його подорожні записки — вони б прикрасили журнал, зробили б йому публіциті, отже, й збільшили б передплату.

Редактор тільки стеноу плечем і розвів руками:

— Але ж «УЖ» видає моя газета, і я пишуся його головним редактором. Як ви, хлопці, не хочете цього зрозуміти? Не міг би я звільнити його з одної посади й призначити на іншу в моїй же «парафії».

Тоді Слісаренко накинувся на виконуючого обов'язки секретаря газети, а саме за його підписом пішла Мар'ямову телеграма-відклик у Владивосток.

— Ех, Стюпо! А ще друг Сашкові! Навіщо зразу давав телеграму, нам не сказавши? Ми б скинулися грошима, щоб забезпечити Сашка якось на перший час, і він, звільнений з роботи, докінчував би свою службу звичайним матросом.

І далі, адресуючись уже до редактора, Олекса Андрійович почав розводитися про те, скільки-то з моряків вийшло прегарних письменників: Новиков-Прибой, а за старих часів Станюкович...

— Станюкович же був адміралом,— почули ми у відповідь,— для нього закони не писані, та й було це ще за царя Гороха...

І редактор поклав край нашому, вже безпредметному, наступові:

— І взагалі, вимітайтеся, хлопці, з мого кабінету, мені передову треба писати.

Отак нічим закінчилося наше запізніле заступництво, бо ж Мар'ямова вже однаково відкликано — він летить до Харкова, а криголам уже відчалив із Владивостока в напрямі до вимріяного Сашком Льодовитого океану.

Як журналіст-подорожанин Мар'ямов, випереджаючи час або точніше — навздогін за часом, користувався переважно повітряним транспортом: він облітав Радянську країну від річечки Збруч до Берінгової протоки і від Чорного моря до Льодовитого океану. Мав Мар'ямов «першість» ще багато в чому: був першим українським радянським письменником, який з пером журналіста сів на літак; і літак то був першої радянської конструкції; і на першому ж рейсі цього літака першим поміж наших літераторів злітав за межі радянської землі до Ірану — тоді Іран ще звався Персією. Пілотам, як

відомо, в спеціальній графі особистої справи нараховують налітаний кілометраж — так виходять вони в «мільйонери». Не знаю, чи став мільйонером-пасажиром Олександр Мусійович, але з його записів ми бачимо, що «облітав» він майже усі конструкції радянських літаків, пройшов, сказати б, крізь усю історію радянського літакобудування.

Олександра Мусійовича Мар'ямова добре знають сучасні російські письменники всіх радянських поколінь: в найпопулярнішому «товстому» журналі «Новый мир» пропрацював він членом редколегії та завідуючим одним із редакційних відділів аж вісімнадцять років, уже в післявоєнний час. Але активно готуватися до подорожування по Півночі почав Мар'ямов зразу ж, як переїсся з Харкова до Москви, — ще до війни.

Нехай це залишається «мар'ямовською загадкою», як він, вірний син сонячного південного краю, випещений змалку на придніпрянських висипах у Причеркассі, раптом закохався в незвідану, холодну, по півроку без сонця, сувору Північ. Закохався цілим своїм запальним еством — у непролазні снігові замети, незорі крижані поля, нездоланні громади торосів, півстаградусні морози, густі снігопади, непроглядну заметіль, у північне сяйво на небозводі, в промерзлу тундру й непроторену тайгу, оленячі табуни, білих ведмедів і, певна річ, насамперед — у неповторних вдачею, дивовижних світосприйманням, могутніх натурою північних жителів та відважних освоювачів радянської Півночі.

Мар'ямов-мандрівник, і саме мандрівний журналіст, після книги «Североморці» найкраще і найбагатше пізнається з його пізніших повістей-мандрівок «Йдемо на схід» та «Північний серпень».

І що особливо причаровує читача: Мар'ямов уміє і у випадковому натопті, і в організованому колективі, і серед закинутого кудись у майже непрохідну тундру гуртка гуртоправів-оленярів побачити кожен окрему людину, а в кожній окремій людині — її біографію та підмітити, сказати б, головну рису, що визначає її характер. Уміє про все це — хороше чи й негативне — виразно й переконливо розповісти читачеві, визначивши й місце описуваного персонажа в сюжеті повісткування.

Книги Мар'ямова густо заселені живими людськими образами. І погляд його особливо уважний до нашого сучасника. Але сучасника Мар'ямов розуміє широко:

поряд із постатями молоді, звісно, як і належить на Півночі, «молодиками-бороданями», ми бачимо людей, життєвий шлях яких починається ще з часів громадянської війни, проходить крізь роки перших п'ятирічок та крізь війну Вітчизняну, і залишаються вони при улюбленій професії в нашому сьогоденні, сучасниками наймолодших.

Ось поряд із студенткою-практиканткою, засмаглою на холодному північному вітрі й з облупленим носом, але безповоротно закоханою у професію, котру тільки-тільки починає опановувати, виникає постать літнього професора, «одержимого» географа-землепрохідця Курдова; або «вічного», до сивого волосся, комсомольця-ентузіаста Лузгіна бачимо поряд із густобородим юнаком, начальником геологічної експедиції Ачкасовим; а ось «вертольотчик-вітрольотчик» Слава і поряд трудяганепосида, що кидається по будівництвах з кінця в кінець Радянської країни, професією шофер, а може і на машині, і на тракторі, і на всюдиході, а в минулому, виявляється, і на танку. Або в далекому чумі оленярів ми зустрічаємо молоденьку вчительку Паню, ім'ям якої найменовано цілий розділ книги, — про неї та до неї подібних. Усе це — нове покоління не стільки освоювачів, скільки поширювачів та удосконалювачів освоєння Півночі в інтересах держави та на благо народів, що заселяють ці місцевості: комі, евенків, мансі, остяків, ненців, чукчів та інших. Нові й нові риси радянської людини й різновиди способів її життя — в найширшому вияві соціалістичних перетворень — малюються перед читачем; відтворюючи багатообразність людських особистостей зовсім нової форми — людей багатонаціонального радянського народу.

Не можна не відзначити: до людей, котрі потрапили в суворі обставини Півночі, сказати б, лише для «відробітку» стажу або в гонитві за довгим північним карбованцем, Мар'ямов ставиться саркастично: малює їхні портрети двома-трьома мазками, одною-двома рисами — і зневажливо від них одвертається.

«Географія» північних мандрів журналіста Мар'ямова широка: від сорокового до сто сорокового градуса по меридіанах — півострів Кольський, Тюмень, Таймир, Тіксі, Колима — великі населені пункти та самотно розкидані на багато кілометрів один від одного в тайзі або тундрі ненецькі чуми. Такі ж різноманітні тепер — із

розвитком самого журналістського «освоєння» — і засоби пересування: і літак, і упряжка собак чи оленів у нартах; і швидкохідний катер на бистрині могутніх північних рік; і звичайнісінькі високі мисливські чоботи для ходження пішака по гружавині чи снігових заметах. Журналіст то з геологами-нафторозвідниками, то поміж рибалок; на мисливських стежках і на велетенських новобудовах; в пошуках «трубок» з алмазними розсипами і в колі гуртоправів при оленячих табунах.

Записи Мар'ямова — про післявоєнні роки, близькі до сьогодення, але автор охоче й вміло, завжди доречно перекидається в період довоєнний або в роки війни.

І тут йому щастить: на просторах радянської Півночі він зустрічається з людьми, з котрими плавав на флоті північних морів, поринав у океанські глибини в тісних відсіках субмарини або в пішому десанті відступав і наступав під градом трасуючих куль, мін та скалля від бомб з ясного північного неба, тимчасово запанованого фашистськими ескадрільями.

А втім, згадка про воєнні часи штовхає й мене на хвилинку відволікти увагу читача...

Коли Україна була тимчасово окупована, я випускав журнал «Україна» в Москві. І трапилось Мар'ямову прилетіти до Москви на дводенну побувку (чи не з приводу того, що призначалося його кореспондентом «Правды» на Північному флоті?) з-під далекої, на крайній північній точці Радянського Союзу, Печенги. Сашко довідався, що я в Москві, додзвонився до мене в редакцію, ми зустрілися в готелі, в якому зупинився північний моряк. У розмові Сашко повідав мені надзвичайну бойову пригоду, коли він плавав на субмарині. Розповідь просто «лягала на папір», і, зрозуміло, що я, редактор українського журналу в Москві, зразу зажадав від українського письменника, що воював на півночі Радянської Вітчизни (аж он куди потрапив Сашко — під хвилі вимріяного Льодовитого океану!), записати й віддати мені цей епізод. Сашко охоче погодився, сказав, що відлітає до Мурманська аж завтра ввечері і до того, як переспати ніч, встигне записати цей епізод. Притому додав, що подібні бойові репортажі на фронті доводиться йому писати за п'ятнадцять-двадцять хвилин. Отже, післязавтра вранці нехай я зайду до його номера в готелі, де буде, прилетівши на побачення з ним його дружина — ота висока люба Лєночка,— і на столі лежатиме готовий рукопис.

Ну, як не повірити другові та ще за таких обставин воєнного часу при несподіваній зустрічі? Був при тому, теж щойно прибулий з фронту, піхотинець Олексій Олександрович Сурков (чи пригадає й він це?). Сашко подався до свого номера — записати репортаж-новелу, поцілувати любу Леночку й відлітати на свої бойові позиції.

Чи ж треба казати, що другого дня вранці в номері Леночки не лежало жодного рукопису. І Сашко в цю пору був уже в Мурманську чи Архангельську...

А верстку номера я спеціально затримав, і графік поліграфії був уже порушений, і вихід чергового номера, звичайно, затримався.

На протязі чверті століття після того, щоразу як ми зустрічалися з Сашком, він... шарівся «з ніг до голови» — як ото замолоду — і казав, затиноючись та ховаючи очі:

— Ви вже пробачте, Юро, я вас тоді здорово підвів, але розумієте...

Та годі відволікатися — хочу повернутися до творчої потужності журналіста Мар'ямова Олександра Мусійовича.

Книжки Мар'ямова «Йдемо на схід» та «Полярний серпень» рясніють, якщо можна так висловитися про певне переобтяження, частими відгалуженнями, відступами від сюжету повісткування — розмислами й вставними новелами. В своїх записах він щедрий, інколи аж занадто, на такі відступи від тематичної спрямованості нарису. Та цікавий і допитливий читач дістає від такого ж знаттелюбного, як і він, автора величезний обсяг відомостей — і про місця мандрівки, і про нашу сучасність взагалі, та й про минуле й майбутнє також.

. Скажімо, про край, яким мандрує автор, читач дістає безліч цінних фактичних довідок, знайомиться навіть із древніми казаннями й фольклором численних народностей, що заселяють ці колись незвідані, нині освоєні в соціалістичних перетвореннях простори.

Побіжно — раз мандрівка відбувається в всіх видах сучасного транспорту — літаках, автомобілях, всюдиходах або й конях, оленях чи собаках — Мар'ямов неодмінно подає читачеві певні інформації і про конструкції літаків, чи шляхобудівництво на промерзлій землі, чи способи пересування по гружавинах тундри, а разом і про

побут авіаторів, механіків чи оленярів не в популяризаторських переказах, а через показ різних, з оригінальними індивідуальними характеристиками людей цих професій.

Цікаво: пролітаючи над тундрою, Мар'ямов пише:

«Як далеко видно все, що зробила на цій землі людина, — і як видно саму людину серед цього безмежного безлюддя...»

І з цього виникають роздуми про поведінку людини в середовищі — в організованому робочому колективі або в зосередженій самотності, — скажімо, мисливця чи рибалки, закинутих за сотні кілометрів у тайгу, тундру або на далекі береги північних річок.

І, наче перепрошуючи за багатомовність, Мар'ямов посилається на головну прикмету Півночі: «Те саме, що є скрізь, стає тут видиме не в багатолюдності і якраз через це значно примітнішим і виразнішим».

А втім, так сприймає він не лише людину й міжлюдські взаємини, а й саму природу. Не можу відмовити собі в тому, щоб навести ще кілька рядків з його писання про Північ.

«Ми зустріли перше сонце після двомісячної зимової ночі на березі скутого кригою озера. Вперше багатобарвно спалахнув сніг... І таким щастям було все це: хрускіт снігу, потріскування промерзлих дерев, величезний сніговий простір, перше сонце, — таке все це було дивовижне щастя, що заманулося шукати його знову, знову і знову...»

Мало хто з людей наважується признатися в тому, що він щасливий, — Мар'ямов весь час заявляє про це гаряче і на повен голос. Ще рідше, й зазнавши цього величного почуття, наважується людина назвати причину свого щастя, побоюючись, що виглядатиме вона надто мізерною проти такої величі, як саме почуття — щастя! Мар'ямов не боїться цього: він стверджує, що причиною щастя може бути все, навіть самий контакт з природою в її неповторних проявах.

Схвильований признанням, читач тепер не може не простити авторові інколи задовгі описи переходів крізь тайгу чи тундру, пейзажі, випадкові зустрічі, чудернацькі курйози, звернення його уваги на, здавалося б, незначні, «місцевого значення» проблеми. Але далі читач починає усвідомлювати, що всі ці подробиці є лише яскравим відтворенням умов існування й праці людини в обставинах Півночі або своєрідним виявом тієї чи

іншої риси у вдачі особи, котра якраз найвиразніше її характеризує; а всі разом ті відступи снують канву для узагальнень соціально-філософського порядку.

І тоді починаєш розуміти, чому автора цікавить і захоплює все — і люди, і умови їх існування та праці, і флора та фауна краю, і місцеве краєзнавство, і економіка цілої Країни Рад — її минуле, майбутнє, а найбільше сучасне. І логічно сприймаються тоді всі ті «відгалуження» із розповідями про культуру та мистецтво взагалі, а надто про літературу. Бо ж література — то друга після Півночі закоханість Мар'ямова. Про літературу та літераторів і старшого, і наймолодшого покоління Мар'ямов може і вміє говорити докладно й розважливо.

От як, скажімо, говорить Мар'ямов про саму «манеру» письма:

«Про звичайне найкраще розповідати здивовано — так, наче побачив його вперше і воно тебе до краю вразило. А про незвичайне досвідчений автор завжди розповість спокійно, неначе про щось звичайнісіньке, не гідне подиву. Тоді все стає на свої місця і книга поведе читача, куди захоче...»

Такою є манера письма самого Мар'ямова.

А от як визначає він місію літератури взагалі:

«Те, що здатне залишитися надовго, — а від декотрих книг і назавжди, примушує до них повертатися й перечитувати знову, — полягає не в приголомшувальній незвичайності випадку, не в ломиголівних вивертах фабули, а в тому, як побачено й відтворено *людину*. Незвичайність та надзвичайність зовсім не обов'язкові...»

І ще характерно: розмисли про літературу, чи давню класичну, а чи молоду сучасну, невідільні в Мар'ямова від роздумів про *мову*. Беру на себе сміливість твердити, що не лише фахівця-лінгвіста, але й рядового читача, що нічого не має з мовознавством, не можуть не зацікавити мар'ямовські роздуми про мову і про мови взагалі. І ці мовознавчі спостереження викладені не менш цікаво, як, скажімо, спостереження над людиною в повітрі, високо над землею. Захоплююча розповідь про відчужання пасажира на сучасному літаку в зіставленні із враженнями від літання на найперших вітчизняних аеропланах чи безмоторних планерах, цікава і для новака в повітроплаванні, і для «старого повітряного вовка».

А втім, з такою ж мірою зацікавлення читач ознайомиться з роздумами автора, висловленими наче ми-

мохідь, принагідно, — про класичну літературу. Щедро й впевнено користаючи з прийому асоціативного мислення, Мар'ямов починає свою «мандрівку» в російську класичну літературу... в аеропорту Сиктивкара, очікуючи «погоди» в північному порту Надежда, закритому туманом... Допитливе око художника невидмушено звертається і до наукових джерел — від Ломоносова до Менделєєва — і до архівних матеріалів щодо історії освоєння Сибіру, Чукотки й Колими. А з архівних давнин так само логічно повертається автор до процесів розвідування й освоєння поверхні й надр радянської Півночі *сьогодні* — в інтересах здійснення конкретних завдань соціалістичного будівництва.

Так, з Мар'ямовим, справді, надзвичайно цікаво «мандрувати» — він розважливий і дотепний. Його спостереження оригінальні, не повторюють загальновідомих істин — вони раз у раз несподівані й завжди захоплюючі. Погляд мандрівника пильний, а душевний стан піднесений, радісний, з отим відчуттям щастя від нових контактів — нехай то буде контактування з людьми чи тільки з природою. Про свою пристрасть, ні, жагу до зміни місць Мар'ямов говорить: «радість мандрівки». Поділити з ним відчуття щастя від знайомства з незаним — до того він закликає й читача.

У своїх подорожніх спостереженнях Мар'ямов так вільно «ширяє» думкою й оперує такими різноманітними відомостями, що дехто з читачів, можливо, подумає — чи не вчений він, енциклопедист? Ні, маємо справу тут не з «всезнайкою», а з романтиком пізнання життя в усіх його проявах та в усіх аспектах бачення. Мар'ямова скоріше хочеться прирівняти до «впередсмотрящего» на кораблі: його творчій натурі притаманно весь час дивитись уперед — і в простороні, і в часі. Притому — масштаби мислення цього вимагають — логічним є й кидання поглядом і назад — теж у часі і в простороні.

І прикро, що ні в історії української радянської літератури, в якій починав Мар'ямов, ані в історії літератури російської, в якій він активно діяв останні тридцять років свого життя, не знайдеш глибокого розгляду творчості письменника Олександра Мусійовича Мар'ямова... Якщо вже не для ознайомлення з творчістю письменника та її поцінуванням, то бодай в шуканні й встановленні генезису різних жанрів нашого красного письменства це варто зробити...

Чомусь, їй-право, не знаю чому, може, це якийсь закон потреби на контрастування в літературному стилі, але, коли я згадую про когось із моїх літературних побратимів, про котрого мені хочеться сказати особливо серйозне й задушевне слово, мимоволі у згадці виникають різні курйози — факти чи рисочки, котрі малюють дорогу мені особу в ситуації гумористичній.

Сашко Мар'ямов був надзвичайно «розсіяний», і з такого приводу траплялося з ним безліч прикрих або сміху гідних казусів.

Наприклад. Коли він воював на Північному фронті, була в нього землянка, а в ній — низенька залізна грубка «буржуйка», яка гріла його в люті морози зими сорок другого року. І от колись, у годину його відсутності, несподівано прилетіла до нього дружина — ота мила Леночка; Сашко ввійшов у землянку, побачив, що на його ліжку сидить аж ніяк не ждана Лена, і, вражений, сів... на розжарену «буржуйку»...

Або інший випадок. Сашко прибув з фронту в Москву, зустрів когось із друзів, і зайшли в бар — випити по бокалу шампанського з такої нагоди. Сашко взявся відкорковувати пляшку, але зробив це невміло, і корок влучив йому в око. Справа обернулась так, що «швидка допомога» приставила «пораненого» офіцера в очну клініку Скліфосовського. Професор подивився на запухле око й питає: «Як же це трапилось?» Ну, Сашкові ніяково було казати про шампанське, і він пустився вигадувати, що, мовляв, має синів, купив їм іграшкову рушницю, що стріляє корком на мотузочці, випадково натис курок — от і влучив собі в око. Професор уважно вислухав, похитав головою, неначе підморгнув, та й каже: «Так, так, так! Як у медичних випадках усе повторюється: пригадую подібну травму ще під час першої світової війни, тільки тоді офіцер невміло відіткнув пляшку шампанського і корок влучив йому в око...»

Сподіваюсь, що такі анекдотичні згадки не повинні будь-як образити пам'ять дорогої мені, достойної найбільшої шани людини, тим паче літератора. Ми ж бо, письменники, знаємо, що всякий контрастуючий факт, навіть випадковий та, як кажемо, нехарактерний, неодмінно допомагає повнішому розкриттю людської вдачі. От біда тільки, що наведене твердження спало мені на думку аж тепер, а не за життя Сашка, — в наших розмовах ми неодмінно зважили б його і так і сяк та, без-

перечно, прийшли б до якогось узагальненого висновку, перед тим гаряче посперечавшись.

Суперечка!

Падку мій! Скільки ми з Олександром Мусійовичем сперечалися!

Але суперечки, здається мені, бувають двох родів: суперечки різнодумців і суперечки однодумців.

Суперечки різнодумців — це зрозуміло: суперечники стоять на одмінних, навіть полюсно протилежних позиціях. Тож сперечання між ними безкомпромісне, затяте — аж до сварки. І в результаті встановлюється цілковита незгода: кожний залишається при своїх поглядах.

Суперечка однодумців — явище надто складніше. Обидва сперечальники стоять на одних позиціях і кінець кінцем не можуть не прийти до одного, спільного висновку. Але ж у самому ході сперечання вони поцінують факт чи явище по-різному, оперуючи наче сконфронтованими аргументами. Така суперечка збагачує їх обох — це раз; а два — спрямовує до глибшого проникнення в саму проблему. Отже, ще міцніше поєднує сперечальників у їхньому однодумстві.

Мар'ямов, як сказано, добре володіє мовою. Він точно і барвисто відтворює мовлення людей різних верств, — скажімо, мову селянина середньої смуги Росії одмінно від мови північного оленяра, мову місцевого службовця або приїжджого інтелектуала, мову перебенді-непосиди або кваліфікованого індустріального робітника. Притому — це особливо хочеться відзначити — він майже не вдається до якихось специфічних трафаретних «фахових» словечок та ідіом; але тракторист, педагог, інженер, оленяр, лікар чи мисливець — всі говорять своєрідно та в межах і за «модусом» свого світосприймання...

Переді мною зараз — купка листів Мар'ямова, писаних з Москви до Києва, довоєнні, адресовані до Харкова, на жаль, загинули з моїм довоєнним архівом під час війни. Стосик листів, писаних характерним мар'ямовським дрібним і тісним письмом. Сашка нема — він відійшов від нас так передчасно, в пору розквіту свого літературного таланту. І от, перечитуючи його листи, так же хочеться на кожний негайно відписати! Свого часу я на кожнісінький лист уже відповідав, але зміст листів сповнений не тільки виявів незламної дружби, не тільки розповідей про своє життя-буття або якихось

запитань до мене, але неодмінно творчими питаннями — запитами, роздумами, проблемами. І, так само неодмінно, — думок — ах, яких влучних! — про нову мою книжку, яку він шойно прочитав, або «додаткових», сказати б, міркувань про мої книжки давні, які з якоїсь нагоди в Сашка виникли. Потім ми випадково зустрічалися з Сашком — чи в Москві, чи в Києві, чи на риболовлі на Дніпрі, в Плютах — і вже не раз із приводу заторкнутих у листах питань говорили й сперечалися.

Особливо багато ми говорили з Олександром Мусійовичем про Олександра Петровича Довженка — і ще тоді, коли він був між нас, і після його відходу з життя, і тоді, як я написав свої спогади, і тоді, коли Мар'ямов виступив з книгою про Довженка в серії «Жизнь замечательных людей». Цей твір Мар'ямова я читав ще в первописі, до редакційної над ним роботи. Ми обидва дуже любили нашого відомого сучасника й товариша і після його відходу з життя не раз знову й знову пригадували якісь тільки нам відомі подробиці з тієї пори, коли одночасно працювали на Україні: відновлювали в пам'яті обставини знімання Довженком фільмів; переосмислювали — з бігом часу — Довженків творчий доробок. От би й сьогодні ще й ще поговорити й посперечатися з приводу цього!

Або про Курбаса. В двадцяті роки ми дивилися вистави Курбасового «Березоля» разом — сперечалися й тоді. А скільки треба було б посперечатися ще!

До речі, захоплення театром залишилося в Мар'ямова на все життя. І було то захоплення не марнословне, а дійове, з активною участю у театральному процесі, але ж наче затушкованою, сором'язливою, «в тіні»... Олександр Мар'ямов був найактивніший член художньої ради московського Театру на Таганці аж до останніх днів.

МУРАТОВ

Ігоря Муратова «ховали» три рази.

Перший раз — під час війни з білофінами тридцять дев'ятого року, Ігоря покликано було тоді до армії як резервіста, либонь, сержанта. Не дістав він по закінченні університету звання молодшого лейтенанта і був зарохований до нижчого командного складу, бо манкірував

військовим навчанням і належних іспитів не склав: натурою Ігор був абсолютно «цивільний». Коли надійшла ця сумна звістка — загинув на полі бою, — то, пригадую, в Спілці (Харківська організація) на якихось зборах вшанували його пам'ять вставанням і хвилиною урочистого мовчання. А невдовзі — якраз війна закінчилась — Ігор Леонтійович прибув у Харків живий і здоровий, ще й з медаллю за військову доблесть на мундирі, і званням був, коли не помиляюсь, уже старший сержант... А загинув від ворожої кулі поруч із Ігорем інший наш письменник-харків'янин — поет Арон Копштейн.

Другий раз «ховали» Муратова сорок першого року — в перші ж дні Вітчизняної війни. Ігор відбував службу у прикордонних військах, і частина його в ніч наглого нападу гітлерівців якраз стояла на кордоні. Ігор зі своєю частиною рушив у бій, а далі... пригадує Ігор: отямився в лісі, біля купи хмизу, тут і там лежать мертві тіла і наших бійців, і гітлерівців, але він — живий, контузія звалила його з ніг, він знепритомнів і був, очевидно, порохований мертвим... Бою поблизу вже не було, лише десь далеко на сході відлунювала артилерійська канонада. На сході... Отже, німці таки здолали нашу прикордонну частину й заглибилися на радянську територію... Що ж діяти?.. Ігор подався в ліс шукати своїх, але про всякий випадок у землі під купою хмизу закопав свої документи...

Деталі його розповіді стерлися в мене з пам'яті — вигадувати не хочу та й права не маю, але пригадую лише, що на своїх Ігор не вийшов, а перестріли його гітлерівці. Так Муратов потрапив у полон.

Пробув він у полоні в концентраційному таборі на якомусь острові (назву я не запам'ятав) у Балтійському морі майже до кінця війни, сам дивуючися, як витримав табору каторгу, голодування й нищівні хвороби — полонені довкола вмирили сотнями й тисячами. Та таких, що витримали, був не один Ігор. Коли фашисти почали тікати із окупованих земель, коли громи війни залунали на самій німецькій землі, бранці острівного табору підняли повстання: перебили таборову охорону (за словами Ігоря, то були найманці з погромленої дивізії СС «Галичина» та втікачі-поліцаї з України й Білорусії), заволоділи зброєю і через протоку, що відділяла острів від материка, рушили на територію Німеччини озброєною групою назустріч Радянській Армії. Переказую це з Ігоревої розповіді.

Отак він повернувся з війни — знову воскреслий, пройшовши всі кола таборового пекла: повернувся, отже, вже років за три по тому, як по ньому справлено «похоронну».

І третій раз поховано Ігоря насправді: мирного часу вбила його невиліковна недуга — вбила, можна і треба сказати, в пору найповнішого розквіту його письменницької діяльності... Людина переживає війни — куля обминає її; перетерплює нелюдські страждання — знущання, голод, холод і нужу, але людський організм, бува, нездатний чинити опір недузі...

Ігор Муратов був значно молодший проти мене і в літературу прийшов із «другим поколінням» радянських письменників — у найпримітніший на той час фаланзі — по «призову ударників у літературу». Ігоря «призвано», либонь, із ливарного цеху Харківського тракторного заводу.

Та дарма, що між нами була значна вікова, а головне — в зміні поколінь у соціальному процесі — відстань аж у п'ятнадцять років, ми якимось відразу засимпатизували один одному. І цій взаємній симпатії, — а я мав неодноразову нагоду відчувати прояви такої симпатії до мене від Ігоря, — якимось не перешкоджало те, що й, сказати б, за формуванням світогляду були ми надто відмінні: моє світобачення якоюсь мірою складалося й на традиціях минулого, навіть дев'ятнадцятого століття, а Ігор був уже цілковито «продукт» віку двадцятого, із свідомістю, формованою в післяреволюційні роки. Дружні зв'язки ми підтримували з Ігорем аж до відходу його з життя, і при зустрічах між нами завжди виникали задушевні, відверті й ширі розмови. А це, як відомо, особливо єднає людей. Всі свої книжки, а опублікував їх Ігор чимало, він неодмінно прислав мені (він жив у Харкові, а я після війни в Києві) із сердечними дарчими написами.

Чому ми заприятелювали? Чому встановилися між нами — різнолітками — такі дружні, сказати б, на одному рівні взаємини?

Можливо, тому, що, походили ми обидва кінець кінцем з однакової суспільної категорії — від батьків «середньої» за старих часів, «проміжної», сказати б, соціальної верстви — службовців? Адже пішов на виробництво робітником Ігор не того, що вийшов із робітничого середовища — мовляв, за певною соціальною закономір-

ністю, а того, що в ті роки, коли треба було починати своє активне суспільне формування, покликком серця й висновком свідомості для тодішньої молоді було саме жадання приналежності до класу пролетарів. Були ж то роки приступу до соціалістичної перебудови життя — початок першої п'ятирічки соціалістичної індустріалізації країни та колективізації сільського господарства. Найвизначніший історичний процес, розпочатий та здійснюваний на високому ентузіазмі старшого покоління, що виборювало історичні перетворення на бойовищах громадянської війни, та на такому ж високому підйомі молодого покоління, що перейняло цю мрію від батьків... Син цього старшого покоління й ровесник покоління молоді, Ігор за покликком серця й велінням розуму й пішов на завод, але якоюсь часткою традицій певною мірою залишався в колі інтелігентському... Можливо, щось з родинних традицій і залишалося в кожному з нас, якось один одному «подаючи знак»?

Чи, може, зближували нас самі літературні позиції? Незважаючи на те, до котрої з літературних організацій ми належали, — а належали ми до літературних організацій різних, — наші з Ігорем тогочасні літературні позиції були зовсім близькі, якщо не однакові. Скільки я можу судити про це, у нас із Ігорем були дуже подібні мистецькі уподобання — скажімо, в поцінуванні тогочасного театрального життя; не відчувалося різниці й в поглядах на літературний процес — принаймні в поцінуванні того чи іншого літературного явища. Та й в самих стильових принципах нашої прози (Ігор починав у поезії, а після війни почав багато виступати з прозовими творами) була, мабуть, у нас певна подібність — про це, звісно, можуть авторитетно сказати лише критики та літературознавці. І вже напевне були ми одностайні в протистоянні поширеній у той час у літературі орнаменталістиці, мовній етнографічній архаїзації та взагалі «просвітянській», як казали ми тоді, «кучерявості» прози, та й поезії також: в наших виступах при обговоренні різних творчих питань ми з Ігорем завжди в цьому один одного підтримували. Так само були ми одностайні в пошуках для української літератури сюжету урбаністичного, взагалі широкосоціального, а не вузького, специфічно сільського, селянського...

Одне слово, — важко сказати, що саме зближувало нас, але таку близькість кожний із нас відчував і, навіть

не особливо проявляючи її, внутрішньо якимось «горнувся» один до одного. Чому б інакше, вперше вийшовши з «воєнного казана» й на короткий час потрапивши з фронту до Києва, Ігор першим ділом відшукав саме мене?

Дозволю собі відхилитися від плину розповіді й докладніше згадати ту появу «загиблого», згідно з нашими інформаціями, Ігоря Муратова, не гребуючи деякими, сказати б, «натуралістичними» подробицями: деталі, як відомо, бувають промовистіші проти будь-яких узагальнень та абстрагувань.

Ми з дружиною мешкали тоді в Києві, невідбудованому ще, у напівзруйнованому письменницькому будинку «Роліт», при вулиці Леніна, 68, квартира 18. Був вечір. Олена щойно повернулася з роботи, і ми збиралися вечеряти. У двері постукано. Я відчинив. Переді мною стояв солдат в одязі «фронтівій», тобто аж ніяк не «вихідній». Дивного в тому не було нічого, гриміла ще війна, і хоча фронт від Києва був уже далеченько, але повітряні нальоти ще тривали, на даху ще стояли й стріляли зенітки, і поява солдата у фронтівій екіпіровці аж ніяк не дивувала. Але мало сказати — здивувало, а прямо-таки приголомшило: я впізнав — переді мною Ігор Муратов, три роки тому загиблий в бою.

— Ігор?

Ми обнялись.

— Живий?

Відповідь була ствердна, приправлена прокляттям, що адресувалося війні як такій...

Ми зразу сіли вечеряти. Знайшлася й пляшка горілки — з такої нагоди і непитушим годилося цокнутися чарками... Ігор і розповів нам тоді свою історію за роки війни: фронт, контузія, пошуки партизанів, полон, концтабір...

Можливо, дещо за минулі роки й призабулося, проте усі ті злигодні, котрих Ігореві довелося зазнати в таборовому бутті — голод, знущання, катування, — вкарбувалися в пам'ять. Запамяталось, що, влившись з повсталими бранцями знову в армію, він зразу був помічений як людина з сьаким-таким знанням німецької мови, і його залишено в якомусь зайнятому нашими військами німецькому місті при комендатурі — чи то на становищі якогось радника, чи референта, або й звичайного перекладача, не пригадаю... Але ось тепер його відкликано, здається, для писання листівок, адресованих

до полонених та забраних у гітлерівське рабство людей — з метою їх репатріації, бо вороги, а особливо українські націоналісти, залякують репатріантів, страхаючи їх немовби-то готованою для них карою... Ми розмовляли про наше післявоєнне майбутнє взагалі та перспективи його особистого життя. А особистим для нього було: літературно-творчі перспективи та родинне буття.

Про літературу того вечора він взагалі й слухати не хотів. А про своє родинне сказав, що завтра ж розшукуватиме дружину, але тільки для того, щоб із нею... розлучитися:

— Вона — актриса, їй ролі та туалети, а мені — що? Що може бути у нас спільного? Хіба будь у чому ми зможемо зрозуміти одне одного?..

Але то вже було сказано напідпитку, і дружина запропонувала облягатись на ніч: ранок, мовляв, мудріший за вечір..

І тут сталося непорозуміння: Ігор категорично відмовився лягати в ліжку або бодай на канапу — два матраци на чотирьох цеглинах кожний — то й були наші «ліжка» та «канапа». Він заявив, що спатиме, по-перше, не роздягаючись, як звик за ці роки, а по-друге, приляже де-небудь. Довго точилися між нами суперечки та умовляння, але кінець кінцем Ігор пішов у ванну кімнату й ліг тут же, біля купелі, на дерев'яну решітку й зразу захропів. Скільки ми не трусали його — розбудити так і не пощастило: спав Ігор як убитий. Довелося так і залишити його, тільки підклавши щось під голову та накривши ковдрою — сірою солдатською ковдрою моєї дружини, що знала і оборону Києва, і битву в Сталінграді. Так під цією «історичною» і особливо дорогою для нас ковдрою Ігор і переспав тут першу свою «післявоєнну» ніч.

Прокинувся Ігор рано — вилив собі на голову цебро холодної води і першим ділом перепросив за завданий клопіт та вчорашню поведінку; подякував за турботи і, зокрема, за горілку:

— Я мусив випити,— сказав він при тому,— розумієте? Мусив...

І мені запам'яталася навіть спроба аргументувати оте «мусив»:

— Розумієте,— приблизно так казав Ігор,— вирвавшись із того проклятого закордоння, я повинен був обтрусити із себе той «попіл і прах». Мусив щось забути! Мусив щось пригадати! До чогось повернутися...

Пішов від нас Ігор із тим, що насамперед має з'явитися в ту інстанцію, що його відкликала з Німеччини. А він,— теж так сказав Ігор, відходячи,— солдат...— І, вже спинившись на порозі, Ігор додав іще:— Про в'язня, будь ласка, забудьте: я вже не в'язень і ніколи нічим в'язнем не буду!.. А що солдат, то, коли рахувати від фінської війни, вже більше як п'ять років солдат. І зараз — солдат і наказ виконуватиму по-солдатському.

Певна річ, сказано було це не так стисло й виразно, як дозволяю зараз собі сформулювати, але змістові відповідає цілком.

Ігор пішов.

З балкона нашої квартири ми з дружиною дивились йому вслід, аж поки він зник за рогом. Колись, до війни, такий завжди акуратно одягнений і підтягнутий, мабуть, і вдягнувши вперше солдатську уніформу, Ігор теж був такий же акуратний та підтягнутий,— зараз він йшов аж ніяк не солдатською ходою...

Якийсь час після цієї зустрічі я Ігоря не бачив. Не пригадаю зараз, чи й мав про нього якісь відомості, аж поки дізнався, що він у Берліні. Ігор писав мені звітти. А коли трапилося й мені приїхати в громадських справах до Берліна, то Ігоря якраз там не було: він виїхав у відпустку, либонь, з молодю дружиною, з якою недавно побрався.

Мушу відразу відзначити, що Муратов виступав тоді в пресі систематично та вдало. Особливо дошкульні удари спрямовував Ігор проти націоналістів, котрі так допекли йому в його концтаборівські часи. Взагалі праця його в ті часи як бойового публіциста виявилася настільки вдалою і примітною, що невдовзі був він відзначений високою урядовою нагородою — орденом.

Минуло, отже, не так уже й багато часу, а вже й сліду від того стану, коли він був у мене, не залишилося зовсім, що, зокрема, засвідчило і його тогочасне винятково активне й результативне творче життя. Протягом останніх двадцяти років життя Муратов поклав перед читачем і нові збірки поезій, і нові книги прози, і серії публіцистичних статей — на політичні й літературні теми, подарував глядачам і п'єси...

Мешкати він залишився в Харкові, повернувшись з роботи в Берліні... Але вряди-годи, в різних літературних справах, наїздив Ігор і до Києва.

Приїздивши до Києва, завжди неодмінно заходив до

мене — здебільшого з якоюсь новою, щойно виданою книгою.

І знову, як і до війни, був він підтягнутий, зібраний, інтелігентний в усьому: у взаєминах з людьми, в поведінці, в мові.

І особливо приємно, гарно було розмовляти з Ігорем: він завжди торкався важливих тем, поринав у них глибоко, був гранично відвертий в обговоренні будь-якого питання, висловлювався точно й дотепно.

Я не фахівець-психолог чи соціолог — годі мені й розібратися до ладу в усіх тих психоморальних метаморфозах, які відбувалися з Ігорем Муратовим як особистістю. Тим паче — пов'язуючи це й виводячи як результат воєнного лихоліття. Я можу лише зафіксувати риси до портрета-біографії Ігоря Муратова. Молодик, залюблений у життя, ентузіастично настроєний до всіх проблем тогочасності; юнак «середньої» чи, скажімо, «проміжної» соціальної верстви, ведений мрією особисто влитися в передовий клас пролетарів; молодий робітник у період загальнонародного піднесення в роки першої п'ятирічки соціалістичного будівництва. Разом з тим — поет пролетарської ідейної спрямованості: пригадаймо не лише цикли віршів, але й великі поеми «Важкий прогін», «Мачуха», «Степанида», «Остап Горбань», що в різних сюжетних сферах відтворювали боротьбу за Жовтень і ствердження Радянської влади на Україні, героїзм робітничого класу в індустріальному будівництві чи в соціалістичному перетворенні українського села, злам хліборобського приватновласницького індивідуалізму на соціалістичний колективізм; воїн, покликаний із зброєю в руках боронити Соціалістичну Батьківщину, — в двох війнах; бранець, принижений, упосліджений, тисячу днів і ночей мордований у варварських концентраційних таборах... І — все одно... солдат, готовий виконати наказ. І — новий психоморальний злам: активна громадсько-державна діяльність; і разом з тим — поворот до повноти буйного творчого життя.

Вікове покоління Муратова — це надто вагоме в історії нашого народу покоління: наймолодше ще ген тоді, в дні перших революційних битв, і фактично найстарше сьогодні — в авангарді громадянського й державного життя. Це — покоління, котре з широко розкритими на світ очима формувало свою юнацьку свідомість, переймаючи прекрасну місію своїх революційних попередни-

ків, котре піонерську юність, комсомольську молодість та партійність дозрілого віку сповна віддавало справі перетворення високої соціальної мрії на таку ж високу соціалістичну реальність. А тоді — на свої ж плечі прийняло й найбільший тягар в обороні здобутків історичного перетворення: героїчно воювало — і перемогло. І тоді знову стало до керма громадянського й державного життя — взяло найактивнішу участь, а раз у раз і керівництво справою відродження понижених у воєнне лихоліття досягнень та дальшої — плідної і результативної — розбудови соціалістичних звершень.

Так, мільйони з того покоління наложили головами у збройній боротьбі — пам'ять про них сятиме у віках... Саме завдяки ствердженню соціальним перетворенням травмовані війною стали на путь відродження — відродились і здобули ще більшу силу громадянської активності.

Ігор Муратов з того покоління.

Життя цього покоління, не просто вікової категорії, а соціальної формації, проникнення в його психоморальну сферу на протязі півстоліття цієї доби — за всіх зламів, труднощів і перешкод, — чи не сюжет це для роману?

Який жаль, що сам Муратов не написав цього роману, так зарано пішовши з життя!

А написати цей роман він міг — і тому, що на собі самому зазнав усіх вивертів долі, і тому, що мав літературний хист на рівні такого сюжету.

В прозу Муратов прийшов з чималим досвідом у поетичному жанрі і, зокрема, в жанрі сюжетної поезії — я хочу сказати — здобув уміння будувати сюжет.

І не було нічого дивного в тому, що після війни, повернувшись до творчого життя, Муратов, поряд із відродженою поетичною творчістю, взявся й до прози: «Буковинська повість», «Жила на світі вдова», «Свіже повітря для матері» та інші. Був Ігор, як сказано, надзвичайно плодовитий, великого творчого напруження й зосередженості...

Правда, я б не сказав, що починав він у цьому жанрі визначальною удачею.

Одну з Ігорових прозових книг — і саме *першу*, «Буковинську повість», — мені довелося рецензувати і дещо редагувати. А книга ця була особливо важлива тоді для Ігоря — і як самоствердження після виходу з ото-

го повоєнного стану, і як «проба сил» у новому літературному жанрі; важлива й для нас, щоб окреслити творчий портрет Ігоря Муратова.

Спочатку Ігор прислав мені рукопис «Буковинської повісті», сказати б — неофіційно, тільки на пораду. Мовляв: безнадійно чи не безнадійно? Доводити до кондиції чи покинути, признавши себе негодним писати прозу? Пізніше, коли вже наші «неофіційні» творчі розмови було закінчено й рукопис подано до видавництва, мені з видавництва прислали його на офіційне рецензування: друкувати чи не друкувати? Ну й у подальшому проходженні рукопису в процесі редагування у видавництві мені теж довелося взяти деяку участь.

Книга ця, як відомо, критикою була добре оцінена, і все ж не була ще шедевром «Буковинська повість» Ігоря Муратова. Хоч самий зміст книжки — задум, сюжет, фабула, всі ідеологічні трактовки, тощо — відповідав тогочасним вимогам в царині ідеології, а точніше — потребам пропаганди засобами художнього слова на тому етапі.

Критика відзначала, що герої повісті Муратова діють як активні учасники соціалістичних перетворень на молодих у Радянській країні західноукраїнських землях. Це й справді так: було надзвичайно важливо відобразити цей процес і в художній літературі. Можливо, тільки за це варто присудити премію творці — адже Муратов був чи не перший з українських письменників, що пильно придивився до того, як досвід радянського сходу України переливається на її щойно возз'єднані західноукраїнські села й міста. Хоча в самій ідеологічній концепції Муратов не сказав нового слова: осмислення подібних соціальних перетворень з індивідуального приватновласництва на соціалістичний колективізм відтворено вже в десятках книг всієї багатонаціональної радянської літератури. Проте вага була в розв'язанні цієї концепції в специфічних умовах українського заходу, сторіччями відірваного від тіла матері України та запекло протиставлюваного їй заходами національного шовінізму та релігійної нетерпимості: католицизм і православ'я. Отже, авторський задум був поважний. Проте далася трохи взнаки в художній сфері недосвідченість автора ще в жанрі прози. Характерно, що це усвідомив сам Муратов, і сім чи вісім років пізніше — вже після набуття певного досвіду в жанрі прози — знову повернувся до цієї книги і опублі-

кував нову її, поглиблену й підняту на вищий ідейно-художній рівень редакцію. Зокрема, посилилось її публіцистичне звучання.

Я відзначаю це спеціально, бо саме таким звучанням і близький мені особливо Ігор Муратов.

Так, я категоричний прихильник не просто публіцистики: як самостійний жанр вона має право на існування нарівні з усіма іншими жанрами, я прихильник неодмінної публіцистичності всіх жанрів художньої творчості. Нехай це буде тільки моя власна позиція в літературі, але я вважаю, що в наш час — на рівні сучасного розвитку науки, техніки, економіки тощо та відповідного цьому середнього культурного рівня читача — всі жанри художньої літератури не можуть не діяти і через засоби публіцистики: проза — насамперед, від великого багатопланового психологічного роману до дрібної новелетки, але й поезія — аж до ліричного вірша.

Муратов ніде спеціально таких думок не декларував, але в усіх своїх літературних статтях, — а написав він їх чимало і з різних приводів, — він стояв саме на таких позиціях. А в кожному його творі — не лише прозовому, але й поетичному — ви виразно відчуваєте його публіцистичне звучання.

Власне, заприятелювали ми з Муратовим і, я б сказав, пізнали один одного в нашій спільній подорожі по Україні ще до війни.

Ця подорож взагалі стала пам'ятною та відіграла певну роль у формуванні світогляду не лише для нас із Муратовим, а для всіх, хто взяв у ній участь...

Коли міряти віковими категоріями, в нашій невеличкій групі зійшлися і якоюсь мірою, отже, з'єдналися різні тогочасні письменницькі покоління: найстарше — Яновський та я, наймолодше — Муратов... І це, як на той час, мало таки неабияке значення. Адже було це після ліквідацій всіх літературних групувань та гуртування радянських письменників у єдиній Спілці...

Відбувалася ця подорож також у надзвичайно важливий на ту пору період: після здійснення суцільної колективізації сільського господарства та реалізації перших приступів до соціалістичної індустріалізації¹⁹. Тобто в час найважливіших економічних, соціальних, ідеологічних процесів. А їхали ми містами й селами, індустріальними центрами й глушинною провінцією, через майдани велетенських будов і мимо хутірців на столипін-

ських «одрубках». Вступаючи в такі чи сякі контакти з місцевим населенням, ми мали змогу спостерігати всі ті процеси і вишир, і вглибину...

Географічно наш маршрут охоплював чи оперізував, а ще точніше — перетинав мало не всі різновиди української території.

Ось схематично наш маршрут: Харків — Богодухів — Охтирка — Гадяч — Миргород — Кременчук. Тоді ми перехоплювались на правий берег: Новогеоргіївськ — Чигирин — Знам'янка — Кривий Ріг — Нікополь — Марганець. А тоді знову на берег лівий — Запоріжжя — Мелітополь — Маріуполь — Краматорськ — Ізюм — Чугуїв — Харків. Це, власне, пункти, в котрих затримувались довше як на один день і робили літературні виступи, зустрічі з читачами. Але поза тим, певна річ, були ще десятки зупинок по менших містах та селах. Тривала подорож понад місяць.

Їхали ми автомашинами — пугівцями, польовими ґрунтовими дорогами, битим шляхом, зрідка виїздивши й на поширені в ті часи грейдеровані шляхи: бетонованих чи асфальтових автомагістралей тоді на Україні ще майже не було. Куряву за собою наші машини здіймали страшно: літо було сухе, небо безхмарне, ґрунти репались...

І ще для нас важила та подорож тим, що була це, власне, перша в житті кожного з нас велика подорож по Україні автомобілем. Після того я неодноразово подорожував по Україні автомобілем — і з Яновським, і з Мате Залкою, і з Голованівським, і з Рильським, і з Гончарем та Іваном Ле, і вдвох з дружиною. Все то були вельми цікаві, щоразу з нововідкриттями захоплюючі подорожі, але та, перша, була для всіх нас особливо значущою.

Інтерес — поза загальним: Україна після першої п'ятирічки соціалістичного будівництва — кожний з нашої групи визначив ще й особливий, для себе...

Щодо мене, то мій інтерес включав якраз і ближче знайомство саме з Ігорем Муратовим та почасти й Юх. відом.

Справа в тому, що для мене дуже важили товариські, сказати б, «на одному рівні» взаємини з Муратовим та іншими його літературними ровесниками — живий контакт старшого покоління літераторів із літераторами на той час наймолодшими.

Можливо, певна річ, тут відігравали роль і мої «ві-

домчі» тенденції: я на той час був у керівництві обласної організації письменників (яка, до речі, тільки-тільки перестала бути столичною після перенесення столиці з Харкова до Києва) і шукав реальних контактів з Максимального зміцнення їх на взаєморозумінні з молодим на той час поколінням — нашою, мовляв, письменницькою «масою» та зміною в організації. Та, їй-право, не тільки про «відомчий» ракурс дбав я першочергово — мої устремління були дещо ширші й глибші. Літератор уже в другій, сказати б, половині свого творчого життя, можливо, навіть на схилі віку (хто ж його знав, скільки ще судилося прожити?), я думав про певне «переливання» літературного процесу з покоління в покоління, — нехай не видасться це претензійним! Ішлося — то ж була не якась моя особиста примха, а, скажемо прямо, турбота цілого нашого покоління — про певну «спадковість» здобутих уже творчих традицій в розвитку революційної, радянської літератури...

І як же я був радісно вражений, коли Ігор, з яким досі ми були просто добре знайомі, на одній із перших же зупинок, коли наша машина обламалась, звернувся до мене й між нами відбувся приблизно такий діалог: звичайно, переказую не дослівно зараз, через сорок років, але саме в такому сенсі.

— Юрію Корнійовичу, а чи знаєте ви, чому я з особливою охотою поїхав з вами та Юрієм Івановичем у цю подорож поза іншими нашими інтересами?

— А чому, Ігоре Леонтійовичу?

— По-перше, — сказав Муратов, — прошу вас звертатися до мене тільки на ім'я: Ігоре! Але дозволити до вас звертатись і далі на ім'я й по батькові — мало не п'ятнадцять років вікової відстані та моя пошана до вас не дозволить мені панібратства. Коли б навіть ви запропонували це, я б почував себе вимушено й розмова між нами вийшла б фальшивою.

Щоб відійти від такого повороту в розмові, я зразу запитав:

— Так чого ж ви, як кажете, так охоче поїхали з нами в цю подорож?..

— А того, — сказав він, — що робитимемо ми з вами одне діло, нехай і на різних рівнях, бо ви маєте більший і життєвий, і творчий досвід, а ми, тобто наше покоління літературної молоді, мусимо — і хочемо того — відчувати відповідальність за безперервність процесу

творення революційної літератури. А для того треба нам добре знати і творчість, певна річ, старшого покоління, і чим воно «дихає», тобто, що саме ви, старші, хочете передати нам...

Думається мені, що саме з цієї, на сторонне око, можливо, й не такої вже важливої, розмови і почалася наша дружба з Муратовим. Наші дружні стосунки відчувались і пізніше — вже ген після війни, коли мешкали ми по різних містах, він у Харкові, я в Києві, зустрічалися не так часто... Та, зустрівшись, завжди знаходили що сказати один одному — отак прямо, без будь-якої іншомовності.

До цього мушу додати, що в отих «пошуках контактів» із молодшим поколінням, Ігоревими літературними ровесниками, що прийшло з «призовом ударників у літературу», найперше, можливо, значення відіграла ота відчутна між нами обома — Ігорем і мною — близькість.

Наша згадана вище подорож склалася дуже цікаво. Ми виступали на літературних зустрічах з робітниками, колгоспниками та інтелігенцією. Для таких літературних виступів була у нас і спеціально підготовлена програма: я робив уступну інформацію про сучасну радянську літературу, Яновський читав котресь зі своїх оповідань, Муратов декламував вірш — читець з нього, як відомо, був добрий; на фінал Юхвід зачитував сценку із своєї п'єси «Весілля в Малинівці».

Траплялися, певна річ, і пригоди — прикрі чи гумористичні.

У Долинській в школі, де ми спинились переночувати, нас раптом затримала міліція. Виявилось, що охоронці порядку дістали повідомлення, що цієї ночі має відбутися спроба пограбування місцевого банку і грабіжники мають прибути двома автомашинами, одна із них — іноземної марки. А у нас так і було: газик та «фіат». Чи наше прибуття перешкодило злодіям, чи добре спрацювала розвідка та засідка в приміщенні банку, але пограбування не відбулося, і нас вранці з жартами відпустили...

Та пригод гумористичних було чимало — всіх не згадаєш, та й не про це мова; а от якось Яновський, після однієї розмови про бачене в нашій мандрівці, засунув скляну шторку, що в «фіаті» відділяє пасажирські місця від шофера, й сказав мені:

— Слухайте, який розумний і душевний Ігор Муратов. Можете з мене глузувати, але, право слово, з його слів

багато чого вияснюється. Старію я, мабуть, із своїм буркотінням...— І додав, маючи на увазі нашу з ним розмову про «передачу естафети» молодшому поколінню: — Нині одпускаєш раба твого, владико, по глаголу Ігоря Муратова, з миром...

Юрій Іванович любив похизуватися й вставити отаке слівце чи приказку.

І Муратов дуже шанував Яновського — Яновський у творчому був для нього незаперечний авторитет, і Яновський платив йому тим же.

Отак, якщо глянути й поцінувати з нинішніх вершин, відбувалася в ті часи не тільки «передача естафети» від старших до молодших, але й старше покоління збагачувалось чимось від молодшого.

Тим прикріше було мені спостерігати Ігоря в перші дні його повернення з полону, з концтабору — якогось невпевненого в собі. І тим райдужніше стало мені, коли невдовзі по тому Муратов знову ввійшов у колію творчого й активного громадського життя. Вже рік чи два по тому сповнений енергії Муратов виїздив кудись, не пригадую, в якій країні це відбувалось, — на конгрес колишніх в'язнів гітлерівських концтаборів у складі делегації від Радянського Союзу, виступав із гарячою антифашистською промовою... І мені здається, що саме постать Муратова — двічі переконливий образ: і єдності літературних поколінь, і відроджуваних за наших радянських умов людей, тяжко травмованих воєнним лихоліттям.

Щодо «єдності літературних поколінь», то, можливо, якраз постать Муратова — його творче життя — є красномовним ствердженням того, що вікових поколінь у літературі взагалі нема: читач цінує книжку, всякий літературний твір, за її якість, за її ідейно-художньою вартістю — без огляду на метрику літератора. Всі вікові категорії радянських письменників — то, власне, є одне, єдине покоління радянської літератури.

Ігор Муратов і представляє гідно це єдине покоління радянських літераторів.

ПЕТРИЦЬКИЙ

Петрицький Анатолій Галактіонович.

Видатний митець, у просторовому образотворчому мистецтві — маг барв і світлотіней.

Нивою художньої творчості пройшов Анатолій Галактіонович від перших початків становлення, ствердження й розвитку українського радянського мистецтва крізь усі найважливіші історичні періоди: громадянська війна, відродження після багаторічної воєнної руїни, перші п'ятирічки соціалістичного будівництва, лихоліття гітлерівського нападу й тріумф перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, а з тим — напружена й піднесена пора відбудови й розбудови на шляху радянського народу до комунізму.

Загальновідомо, що художник Петрицький — то була творча особистість широкого мистецького діапазону й вражаючої глибини осмислення та майстерності відтворення — новатор чи не в усіх жанрах малярства: живопис, графіка, плакат, карикатура, театр, кіно.

Можна пишатися тому, хто був на мистецькій ниві його сучасником і кому доводилося стикатися з ним у роботі й творчості. Був Анатолій Галактіонович людиною оригінальної, неповторної творчої вдачі, хоча й мав характер складний, суперечливий в собі й багато в чому трудний для контактування. Дозволю собі так сказати, бо довелось мені близько знатися з ним у товариських, дружніх взаєминах.

У моїх спогадах про Анатолія Галактіоновича я найменше торкатимусь поцінування його малярської спадщини — це робота фахівців-мистецтвознавців. Натомість я — літератор — насамперед хочу, навіть уважаю своїм обов'язком звернути увагу на зовсім інше: яку роль відігравав Петрицький-художник у нашому *літературному* — так, саме літературному, а не тільки в загальнокультурному процесі минулих років. Дарма що Анатолій Галактіонович не написав жодного твору ні мовою поезії, ні мовою прози, — хіба що дав зо два десятки інтерв'ю за півстоліття малярської практики.

І я дозволю собі твердити, що Петрицький відіграв відчутну роль у літературному процесі. Кажу так не тому, що Анатолій Галактіонович намалював мало не сотню портретів письменників. І не тому, що він ілюстрував та оформив до друку книжки багатьох і ба-

гатьох поетів та прозаїків. І вже, певна річ, не тому, що обертався Анатолій постійно саме в письменницьких колах і мав найближчих друзів саме поміж письменників.

А тверджу це тому, що для своїх творчих виявів у різних жанрах малярства добирав Петрицький чимало не тільки готових сюжетів чи окремих мотивів з джерел художньої літератури (Гоголь, Старицький) або усного фольклору — казки, приказки, пісні. І — це особливо треба відзначити — сам віддавав не менше в творчий літературний процес: з арсеналу «прийомів» Петрицького, вважаю, траплялося, брали дещо й окремі письменники. Був, отже, і творчим послідовником чи прямим використовувачем літературної спадщини, і водночас творчість його ставала джерелом творчих пошуків та знахідок для деяких письменників, особливо драматургів. Та й жив Анатолій Галактіонович постійно інтересами літератури та сучасних йому письменницьких кіл. Був співучасником, поплічником, «своєю людиною» не тільки в товариському колі літераторів, але й на шляхах вирішення специфічних проблем художньої літератури — драматургії, наголошую на цьому.

Пригадаймо: триплановість розвитку дії в сюжетному вузлі, чи, сказати б, «троїстість» у взаєминах між персонажами в «Патетичній сонаті» Куліша; або виразно-сценічна (аж ніяк не схематична!) яскравість, аж до гротеску, образів куркулів у «Диктатурі» Микитенка — наче з панно, плакатів або й альбомних зарисовок Петрицького періоду громадянської війни.

Дивна річ, але мені точно запам'яталося, коли я взагалі вперше почув прізвище Петрицького. Можливо, тому, що трапилося це в ситуації для мене драматичній. І вчулося мені тоді за тим прізвищем якась чи то творча таємниця, чи то передчуття якихось незбагнених творчих загадок.

То було восени двадцять другого року. Я щойно вступив у театр імені Франка (діло було у Вінниці) і мав дебютувати в ролі головного жерця в трагедії Софокла «Цар Едіп». Дебют мій відбувався за умов вельми несприятливих: я мусив «ввійти в ансамбль» з однієї репетиції, бо актор-виконавець цієї ролі несподівано захворів. І та, єдина, репетиція була тільки «прогоночна», — коли актори мимрять текст собі під ніс, і відбувалась вона не на сцені, а в театральному фойє. Таким чином,

опанувати свою мізансцену я мав уже відразу на спектаклі.

Не буду переказувати докладно ще раз (у моїй книзі «Театр невідомого актора» я вже розповідав цей епізод), як я «блискуче» провалився на тому «дебюті». Але річ у тім, що поява моя, великого жерця в тозі й з патерицею, була обставлена вельми ефектно: я виходив із глядацької зали на чолі натовпу плебсу і звертався до Едіпа, що з'являвся між колон із палацу, з патетичною промовою-закликом-плачем — віршованою до того ж... І от, піднявшись із партеру на авансцену, я побачив раптом, що моя мізансцена — по цей бік, тобто позаду суфлерської будки. Отже, жодної підказки суфлера я не почую!.. Можна зрозуміти, що з переляку з моєї пам'яті (а на завчення тексту я мав лише один день та одну ніч) вилетіли геть і ті початкові рядки, які я запам'ятав був. Дуже прикра, навіть трагічна ситуація створилася для актора, який щойно мав грати першу роль у новому для нього театрі. Тож і уявити собі можна, з яким «блиском» провалився мій «дебют»...

Після спектаклю, коли мій провал сяк-так залагоджено і в акторській убіральні зібралися товариші актори, намагаючись розрадити мене, мені, очманілому й прибитому горем, чомусь згадалося, що, коли ото стояв я мовчазний як стовп і замість виголошувати патетичний монолог тільки кружляв з переполоху стражденими очима, мене... вразили декорації, вперше тоді побачені. Хто його зна, можливо, оте приголомшуюче враження від незвичного сценічного оформлення якось підстьобнуло й мою пам'ять або, скоріше, — підштовхнуло на зухвальство у безвиході: за хвилинку я почав-таки промовляти... імпровізуючи текст, аж поки на якомусь слові «спалахом» виникли в пам'яті дальші рядки довжелезного монологу-заспіву цілої п'єси.

Що ж то були за декорації? До того — у спектаклях провінціальних театрів, у котрих я служив на фронті, та й взагалі по інших театрах після закінчення громадянської війни, котрі я бачив, — декорації використовувались традиційні, звичайні: площинні, розташовані по трьох планах куліс, та мальований задник, який то був небом, то лісом або й задньою стіною приміщення. А тут я раптом побачив, що мальованого задника нема — просто величезне полотнище з мішкщини, не було — та кож у площинному вирішенні декорування — і уявного

палацу, з якого мав би з'явитися Едіп, а тільки височіли — в перспективному розташуванні — кілька колон, що абсолютно реально створювали враження виходу з величезного й розкішного палацу. І — о диво! — колони ті не були мальовані, площинні, а справді округлі; так само — у трьох вимірах — тільки гранчасті, були й наріжні слупи, що неначе підтримували уявний масивний портик. Все це створювало справді ефект грандіозної споруди царського палацу.

Повірите? Ще тоді, в ту трагічну хвилину мого провалу, в моїй ошелешеній голові майнула думка: як усе це, таке економне, навіть аскетичне, зовсім просто створює те, чого звичайними площинними декораціями рідко коли щастить досягти. Об'ємність частини чи деталі, виявляється, неодмінна для створення перспективи на театральному кону. На тій давній порі розвитку та моєї більше аніж скромної обізнаності в театральному мистецтві це було справжнім відкриттям. Навіть не осягаючи значення цього факту, навіть не осмислюючи свого враження, я просто інтуїтивно відчув за цим якусь таємничу творчу перспективу для театральних постановок, а можливо, і самої гри актора.

Мине ще чимало років творчої праці — і в театрі, і в літературі, — коли я досягну, що ота «об'ємність» кожної деталі (дозволю собі умовно вжити такого терміна!) неодмінна не тільки для театального кону, а й для створення перспективи (теж термін «перспектива» вживаю тут умовно!) простору, неодмінна в кожному мистецтві, в художній літературі також. Маю на увазі всебічне висвітлення кожного мотиву, кожного компонента.

Тоді ж, у ту прокляту годину мого провалу, не добираючи слів, щоб відповісти якось товаришам, котрі намагались потішити мене, я ні до чого, навмання запитав:

— А що за художник робив декорації?

— Толя, — відказав цар Едіп, артист Ватуля.

— Анатолій Галактіонович, — уточнив, як і належить за субординацією, шістнадцятирічний помічник режисера Пономаренко, що починав свою театральну кар'єру ще дванадцятирічним хлопчиком. — Відтворено точно, як робив, тільки не встиг показати у Молодому театрі Анатолій Галактіонович.

— Петрицький, — сказав і Гнат Юра, — а ви його знаєте?

— Ні.

Так, тоді я Петрицького ще не знав і не чув такого прізвища, хоча тепер уже мав таку-сяку на нього характеристику: Петрицький, Анатолій Галактіонович, Толя — автор новацій в декоративному мистецтві й сценічному оформленні в постановках теж не баченого мною, але владного своїм далекосяжним у ті часи пієтетом Молодого театру.

І, дивна річ, якось і далі так складалося, що пізнавати Петрицького — саме в процесі його творчих шукань — мені траплялося неначе у «плюсквамперфектум».

Скажімо, рік чи два пізніше, коли вже Театр імені Франка став центральним, державним і «академічним» у тодішній столиці Харкові, мені трапилося дивитися спектакль «Вій» за Гоголем у пародійній інтерпретації Остапа Вишні та оформленні Петрицького. В оформленні площа кону була, звичайно, поламана за тодішніми «новоформальними» традиціями різними «станками»; але ж усі ті модні на той час «конструкції» аж сяяли веселкою яскравих барв. Кольористі плями аплікацій в стилі народних, у хаті на печі, малюнків, кольористі, виразні гіперболізацією окремих деталей строї — шаровари, чумарки, пояси, шлики тощо, підкреслена стрижка чоловіків «під глечик» або чуби-оселедці, довжелезні вуса та всі інші засоби гримування — все це мене вразило. Я такого в тогочасному театрі ще не бачив. Але взагалі... взагалі, щось подібне у вже... бачив. Але що, де, коли?

В антракті, зайшовши за куліси (у спектаклі я не був зайнятий), я нашттовхнувся на Анатолія Галактіоновича, ми вже були тоді знайомі: він метушився по кону, керуючи зміною декорацій, а за ним із сльозливим канюченням тупцював пожежник, бо в Петрицького, як звичайно, стирчала між зубів сигара. Мені пощастило перехопити Галактіоновича на хвилинку, і я запитав:

— Скажіть, Анатолію, то не ви часом у тринадцятому році на вигоні Саперного поля в Києві розписували ятки з медівниками «Ось Тарас із Києва», «Ось Наталка з Прорізної» або «Найкраща птиця — ковбаса»?

Анатолій Галактіонович став як стій, видивився на мене й навіть вийняв сигару з рота...

— Ви... бачили... це? — аж загикуючися, запитав він.

— Цілком випадково, — почав виправдуватись я, побачивши, що ця згадка справила на Анатолія Галактіоновича прикре враження. — Я з батьком приїздив тоді

до Києва на Всеросійську виставку, що центрувалася під Черепановою горою, але празниковий ярмарок...

Петрицький раптом спалахнув:

— А що б ви думали? Я ж був із сирітського дому! А за отих Тарасів з Наталкою чи летючі ковбаси платили медівниками та кендюхами, тобто, по-інтелігентському кажучи,— сальтисоном...

Так само, як спалахнув, він враз заспокоївся і знову сунув сигару між зуби...

— Та, Анатолію ж Галактіоновичу, таж прошу вас покорно: киньте вашу сигарочку...— знову підійшов пожежник.

Але Петрицький одним рухом насунув йому його мідну каску на очі, а мені сказав:

— Тільки ж, щоб ви знали, було те не на Саперному полі, а на Сирці і не тринадцятого року, а п'ятнадцятого на благодійному базарі на користь удів воїнів, полеглих на позиціях першої світової війни...

В одній із монографій про Петрицького казано, що захоплення театром, а в театрі барвистим та ошатним оформленням, пішло в нього від дитячих забаганок — бути священником чи циркачем: мовляв, дитячу уяву вразила й спокушала незвичайність та яскравість вбрання й поведінки попа на амвоні чи клоуна на арені цирку. Думаю, що це не так. Мені здається, що малого Анатольку попервах вразив барвистий малюнок, коли доводилося йому вигріватися в гарячому просі на печі в бабиній хаті, куди він тікав від холоднечі в дортуарі сирітського дому. Барвисті малюнки на печі й комині, а пізніше — в школі Мурашка — яскраві полтавські килими та колекції фантастичних «Мамаїв» Федора Кричевського — він і відтворював, розмальовуючи базарні ятки, а згодом у оригінальній інтерпретації використовував і для оформлення «Вія» чи «Сорочинського ярмарку» (опери).

Петрицький починав свою професіоналізацію ще хлопчиком; і не автоматичним копіюванням треба поцінювати його малювання на базарних вивісках, а, нехай і не осмисленими ще, не усвідомленими ще творчими пошуками, потребою завоювати глядача (в цьому разі — потребою закликати покупців медівників чи сальтисонів). Реклама на базарних ятках своєю яскравістю й гіперболізацією аж воляла: зайдіть, купіть!..

Чи ж не звідтам брала свій початок манера Петрицького розмальовувати фронтіві агітпоїзди і навіть пан-

цирники (для камуфляжа?) масштабними яскравими панорамами — динамічними в сюжетній композиції малюнками солдатів, робітників, селян та жінок у червоних хустинах? Адже саме з тих розписів на стінках вагонів, вважаю, і народжувався Петрицький як майстер бойового плаката — в мирні роки першої п'ятирічки соціалістичного будівництва, а згодом — на фронтах Вітчизняної війни.

У такий спосіб, гадаю, портретист, графік, пейзажист збагатив ще один жанр нашого малярства — плакат.

Портретист. Петрицький залишається в історії розвитку радянського малярства найвидатнішим майстром портрета. Велика, непоправна біда, що довоєнна його стопортретна серія — щось із шістдесят полотен олії та сорок акварелей — не збереглася, загинула в воєнне лихоліття, залишилося щось із десятків робіт.

А може, ще десь красується по приватних колекціях?

У тій сотні понад півста були портрети письменників — сучасників Петрицького. То не були портрети тільки друзів, душевно близьких Анатолієві — ні! Серія літературних портретів охоплювала майже весь тогочасний творчий письменницький актив незалежно від тодішньої групової приналежності... В мене нема сумніву, що й сам Анатолій, нехай і не ставив собі усвідомлено таку мету, але спонтанно протестував проти тодішньої групівщини. Вище того було для нього — гідне високої пошани — творчо-тематичне спрямування: закарбувати в портретах певний період літературної епохи. А можливо, і глибше: проглянути крізь ту портретну сумарність (чому б такою великою, в півста, була та серія?) самий характер, бодай якусь рису тогочасного літературного періоду. Так чи йнак, у створенні цієї серії письменницьких портретів, у самому творчому задумі, виказувало себе свідчення якоїсь внутрішньої, творчої близькості художника Петрицького не тільки до приятельських письменницьких кіл, але й до самого літературного процесу — жива, конкретна, дійова участь у цьому процесі.

Варта уваги і сама система роботи Петрицького-портретиста. Портрет (десь 100 на 75 сантиметрів) Анатолій Галактіонович писав за два-три, а інколи й за один сеанс. Я виключаю великоформатні, над якими Анатолій Галактіонович працював довше... Щодо портретів олівець-акварель, то він викінчував такий портрет, траплялося, за дві-три години.

Але звернімо особливу увагу ось на що: Анатолій Галактіонович (його інколи дражнили: Анатолій, син Галактики, вираз пущений Яновським) постійно, день у день «товкся» поміж письменників по редакціях журналів чи газет. І уважне око завжди могло спостерегти, як Анатолій чи кидає пронизливим поглядом, чи, мружачися, уважно приглядається то до одного чи другого. Це примітив Іван Юхимович Сенченко, працювавши секретарем редакції журналу, в кімнаті якої завжди аж вирувало натовпом письменників, і навіть гиркав на Анатолія Галактіоновича:

— Не дивись так на людей, ще зурочиш!..

Тепер, задумуючись, приходжу до висновку, що Петрицький волів спостерігати об'єкт своєї творчої уваги не в статичному, наче перед фотоапаратом, стані, що, звичайно, може забезпечити так звану «портретну схожість», а, навпаки, прагнув пізнати об'єкт у русі, в дії, в зміні душевних виразів, саме за тим шукаючи особливо виразних рис, що виявляють характер людини. То було своєрідне і, вважаю, безцінне вміння шукати й знайти, сказати б, внутрішню сутність природи. Він не «малював», він — писав. Я наголошую на прямому значенні слова «писав»: творчий метод портретиста Петрицького був близький до роботи письменника... Нехай це буде тільки моїм доміслом, але ж думається мені саме так: про Петрицького можна говорити не тільки як про художника, але водночас і як про літератора, який, проте, оперував не пером, а пензлем...

Справді, диву даєшся, як працював Петрицький.

Пригадую. Анатолій — ми мешкали тоді в гуртожитку Театру імені Франка на «Віллі Жаткіна» над річкою Нетечею в Харкові, я на першому поверсі, він на другому — ввійшов, звісно, як завжди, не постукавши. Двері він розчахнув ногою, бо руки були зайняті: під одною пахвою сувій цупкого олександрійського паперу, під другою — шмат дикту, в одній руці жмут пензликів та олівців, у другій — палітра, шабатурки з фарбами й ганчір'я.

Анатолій сказав:

— Можете робити що хочете — пишть, читайте або тупцюйте по кімнаті, коли маєте потребу: мені байдуже. Краще, звісно, при початку бодай кількя хвилин посидіти спокійно: отак!

Він штовхнув мене на канапу, якраз у профіль проти світла з вікна:

— Щоб ще раз глянути на вашу фізіономію.

Так і сказав: не лице, не обличчя, а — фізіономія. Був Анатолій іноді схильний до умисних вульгаризмів у мові.

— А навіщо? — запитав я.

— Ну й запитання! Бо мені треба вас намалювати.

Іменно: треба, а не якось інакше — хочу, прошу абощо.

— Ну, Анатолій! — змолився я. — Обличчя в мене не фотогенічне, і я зараз не маю часу.

— Я не фотограф, і мені плювати на фотогенічність. А часу я також не маю. Вільний час мають тільки нероби, а ми з вами люди трудящі. Тож не морочте мені голову вашими реверансами й не марнуйте мій... — подумавши, він додав: — І свій час. Живіть вашим життям, з мене буде доволі.

— Але ж, — ще пручався я, — ви почнете морочити мені голову й марнувати й мій, і свій час сеансами день у день...

— Сеанси бувають у кінематографі, а не в роботі. І взагалі, — вже розсердився Анатолій, — чи не могли б ви помовчати й не заважати? Мені від вас буде потрібна година чи дві...

Все це Анатолій проказував, уже взявшись до роботи: папір простелив і прип'яв кнопками до дикту, пензлики й олівці кинув розсипом на стіл, залишивши між пальцями один — чорний, і вже креслив на папері, лиш інколи поглядаючи на мене примруженим оком.

І поки я збирався, що відповісти, він відкинув і цього вугільного олівця й відсторонився, позираючи на папір здаля.

— Ну, от, — мовив він, перекочуючи сигару з одного кутика рота в другий, — перший «сеанс» закінчено: контур в основному вже виразний. От тільки з носом вам не дуже пощастило. У вас хто був носатий: батько чи матір?

— Брат! — розсердився і я. — І сестра. Ми усі носаті: така порода.

— Медалі ваша порода не удостоїться...

А втім, за дві-три години мій портрет був, і справді, викінчений — отаким, яким він і зараз є серед того десятка, що якимось чудом збереглися після війни.

Скурив за цей час Анатолій дві сигари. Не знаю, чи й справді сигари йому особливо смакували, чи була то данина тій же фронді й хизуванню, як у роки грома-

дянської війни, коли Анатолій розмальовував вагони агітпоїздів чи велетенські панно для якоїсь маніфестації. В сюжетах тих малюнків неодмінно фігурували піп з кадилом, білогвардієць в еполетах і товстезний буржуй з сигарою між зубів та циліндром на голові... І з пензлем-квачем у руці, з відерцем з фарбою в другій, а з сигарою в роті Анатолій хизував теж... у циліндрі.

Циліндр той він брав з костюмерної Молодого театру, де працював художником-декоратором.

За той циліндр та сигару матроси-червоногвардійці не раз тягали його в комендатуру — як «недорізаного буржуя».

За хвилину вони з'являлись з комендатури «в обнімку», і «братишки» частували Анатолія жменюю карамельок чи грудкою рафінаду — найбільшою цінністю тих часів — та вмовляли замість буржуйської сигарети палити пролетарську махру.

Так розповідав мені Анатолій.

При тій розповіді — то було вже в двадцяті роки — я запитав його, де ж він у вісімнадцятому році діставав сигари.

— А з власних запасів погрозленого Соломона Когена.

«Соломон Коген» — то була тютюнова фірма, що мала свою фабрику в Києві.

— Ну, а тепер де?

— Ви невіглас і погано підковані в політграмоті: у нас тепер неп і, щоб ви знали, на чорному ринку можна добути що завгодно — аж до сорочки, в якій вас мама спородила, якщо, звичайно, ви народилися щасливим у сорочці...

— А навіщо це?

— Що саме?

— Сигара, циліндр...

— А ви чули про таке, що художникові потрібна натура, модель? Може, я сам собі натурщиця?

Звичайно, око в художника особливе: мусить бути і зірка, і проникливе. Око художника — чи не головний інструмент у його роботі: інструмент спостереження, пам'яті та відтворення. Так скаже, либонь, кожний, нічого дивного не вгледівши в манері Анатолія Галактіоновича писати. Але дивне, власне, особливе в тій його манері було. І зрозуміти чи, можливо, просто відчуті це допоміг мені сам Анатолій отоді, писавши мій портрет.

Почувши його пропозицію, ні — наказ бодай кілька хвилин посидіти спокійно, я вимушений був скоритися і сидів собі смирененько, не рухаючися, мабуть, із кілька хвилин, не більше, коли почув Анатолієве:

— Якого чорта ви сидите, як істукан?! — знову, як завжди, вдавано вульгаризуючи й огрубляючи мову, гарикнув до мене Анатолій Галактіонович. — Робіть, що вам треба, і не заважайте мені бачити, який ви є в натурі, а не в дурацькій позиції перед фотоапаратом...

Отоді я й прийшов до висновку, що Петрицькому-портретистові не тільки непотрібний, а навіть заважає бачити об'єкт портретування, якщо він перебирає на себе роль нерухомої моделі. Йому конче потрібно було спостерігати людину саме в русі, в проявах різних почувань — «заскочити» на якомусь неприготованому спеціально виразі: вживемо модерного, модного нині терміна із сучасної кінематографії — «прихованою камерою». Художникові доконче потрібно було розгадати, уявити, кінець кінцем домислити (порівняймо це з роботою письменника!) характер людини крізь якусь «ключову», на думку художника, мимовільно виявлену рисочку.

Працював Петрицький справді напрохуд швидко, здатний явити вам це мистецьке чудо — портрет в осмисленні характеру — за короткі дні, ба й години. Але то не був малярсько-ремісничий скоропис. Аж ніяк! Майстер вдумливий і виразний, був він і магом багатобарвності: палітра його фарб здавалася безмежною і невичерпною. Крім того, хочу сказати: Петрицький у своїй манері органічно поєднував, на перший погляд неначе й не контактну, специфіку образного відтворення просторових спостережень та уяв із наукою психоаналітика — у відтворенні окремого людського образу або й цілого сюжетного мотиву з історіографії. Виказувало себе це чудо не тільки в портретиці Петрицького, його жанрових картинах, а згодом і в його історичних театральних постановках («Декабристи»).

Хто не спинявся глибоко схвилюваний перед картиною Петрицького «Інваліди»?

Хто не захоплювався його пейзажними зарисовками, зокрема — харківських куточків чи московських «прохідних дворів»?

Хто не аплодував його театральним постановкам?

На превеликий жаль, катастрофічно для історії

українського радянського малярства, по Петрицькому залишилася зовсім невеличка малярська спадщина.

Біда невідступно переслідувала Анатолія Галактіоновича достеменно протягом цілого життя: два рази пожежа знищувала величезні збірки картин Петрицького. В першій пожежі в палаючому будинку згоріли всі численні роботи молодого Петрицького. В другій — згоріло все, намальоване після першої пожежі, тобто в пору високого злету й розквіту його таланту. І третє — при початку Вітчизняної війни — запалювальна бомба знищила його третю творчу колекцію.

Фактично нині від величезної творчої спадщини вельми плодovitого художника залишилося зовсім мало: найбільше — це театральні оформлювальні роботи (декорації та костюми) — по театральних музеях або в архівах театрів Москви, Києва, Харкова, — макети, фотографії чи власноручні зарисовки-етюди костюмів, аксесуарів і загальних планів. З величезної портретної серії — десятка півтора полотен або ватманів. Кілька картин — частково в картинних галереях, а найбільше в друзів, котрим він дарував і котрим пощастило врятувати ці полотна в пожарищах і лихолітті війни. Ну, — і фронтові зарисовки, найбільше у фронтових альбомах та блокнотах Анатолія Галактіоновича...

В кожному разі, монографій та статей про творчість цього мага художньої творчості опубліковано значно більше, ніж можна знайти й побачити оригіналів, ба навіть репродукцій його неповторної, завжди новаторської творчості.

А втім, на справжню, вичерпну, глибокомислячу монографію про Анатолія Галактіоновича Петрицького ще треба чекати і вимагати її від діячів і старшого й молодшого поколінь мистецтвознавців.

Фронтові роботи Петрицького — в час перебування на Орловсько-Курській дузі та на Першому Українському фронті — позначені патріотизмом, від глибини серця співчуттям до живих, поранених і полеглих бійців та непримиренною ненавистю до ворога-фашиста. Відомо, що саме тоді, в час перебування на фронті, Анатолій Галактіонович вступив до партії. І це ще поглибило вияв його почуттів у фронтових зарисовках. На щастя, значна частина їх все ж таки збереглась. У суворому реалізмі письма Анатолія Галактіоновича досягнуто

вершини, можливо, саме в цей період його творчості.

Орден Великої Вітчизняної війни першого ступеня — за ці роботи — ліг йому на груди поруч із орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, «Знака Пошани» й медалями.

Анатолій виявився справжнім бійцем — нехай без автомата, а з олівцем і пензлем у руках. Наш народ воював усіма засобами збройного й ідейного спротиву й наступу.

Не можу не згадати: коли гітлерівські орди впали на наш з Анатолієм у ту пору рідний Харків, ми з ним евакуювалися в одному ешелоні. Ешелон блукав по розбомбардованих залізничних коліях, і, нарешті, за два тижні ми опинилися аж під Небесними горами, в столиці Казахстану Алма-Аті. Пригадую, був ранок, ми вийшли на перон з наших теплушок — і перед нами у синюватій димці височіли далекі горби Алатау. І Анатолій мовив щось у такому дусі:

— Пейзаж...— У його мові звучала гіркота й іронія.— Хіба це... пейзаж для художника сьогодні? Там, там, там,— він, добре пригадую, повторив це аж тричі, вказуючи рукою на захід,— там наш... пейзаж... В огні, крові, руїнах, стражданнях. Я не залишусь тут, не залишусь...

Горло йому на цій мові стиснув спазм.

Серце його,— а з ним і весь його художницький талант,— справді, залишилося там, на терзаній гітлерівцями рідній землі.

В Алма-Аті він попервах взявся малювати плакати в бригаді, котру організували художники Шавкін і Дайц, оформив у Казахському оперному театрі три вистави — не знаю, чи й встиг сам їх побачити: «Жалбир», «Гвардія Алга», «Суворов»; та тільки пощастило йому одержати відлік, він виїхав у Москву, а тоді на фронт.

Післявоєнний період творчості Петрицького особливо позначений роботою в київських і московських театрах. Ці роботи його, як відомо, загально визнані шедеври, відзначені урядовими преміями: «Богдан Хмельницький», «Лілея», «Князь Ігор», «Війна і мир» — у Київському театрі опери та балету; «Макар Діброва», «Калиновий гай» — в Київському ж театрі імені Івана Франка. В тому ж таки театрі, в якому двадцять років перед тим він так вразив мене несподіваним оформленням «Царя Еді-

па», — і тим, справді, примусив серйозно задуматися над проблемами театрального мистецтва.

Після Києва, власне, водночас із тим Анатолій Галактіонович робив постановки в театрах Москви. В історію театрального мистецтва — на її кращі сторінки — записано оформлення Петрицьким опери Шапоріна «Декабристи». Мені не пощастило бачити цю виставу «в натурі» — я дивився її тільки на телеекрані. Це — грандіозно і позначено найтоншим, найчутливішим проникненням в епоху, в надзвичайні суспільно-політичні події того часу, в образи незабутніх героїв.

Я хочу ще раз наголосити на тому, що Петрицький ніколи не був у театрі «декоратором» — він завжди був співтворцем спектаклю. Він трактував, осмислював і відтворював епоху, зміст, ідею, сюжет спектаклю та внутрішній світ його персонажів, поділяючи тим сценічне відтворення, дозволю собі так сказати, з режисером-постановником.

Мені, на жаль, не пощастило знати Петрицького при початках його діяльності в театрі: я не бачив жодної вистави в Молодому театрі під керівництвом Курбаса. Після отого, злочасного для мене, спектаклю «Царя Едіпа» я спізнався з Анатолієм Галактіоновичем двадцять третього чи двадцять четвертого року, коли, залучений Елланом, він переїхав до Харкова.

І от саме тоді, — не тільки з особистого знайомства, та й сусідського співмешкання, а саме стежками своєї нової діяльності публіциста, рецензента, — я поступово починав по-справжньому розуміти новаторство Петрицького: від портрета до портрета, написаного ним, від книги до книги, ним оформленої, від спектаклю до спектаклю, створеного на сцені театрів опери та драми. Починав розуміти й усвідомлювати, що новаторство Петрицького, нехай і в постійному експериментуванні, спрямовувалося в саму сутність якраз реалістичного бачення факту чи людського образу, саму сутність епохи, ідей, персонажів готованого спектаклю та в шуканні й добиранні якнайвиразнішого засобу виявити знайдене, розгадане й осмислене. То було справжнє новаторство в пошуках...

Дозволю собі висловити впевненість, що таку мою думку підтвердили б і автори п'єс, котрі оформлював — відтворював на кону Петрицький, інакше-бо вони йому ніколи не довірилися б: Куліш, Микитенко, Корнійчук,

Первомайський — на Україні, в Росії — Погодін, Треннов, Всеволод Іванов, Вишневський.

Пригадується мені суперечка з одним малокомпетентним, на мою думку, але ж назовні «поважним» критиком про ескізи костюмів Петрицького до опери «Тарас Бульба». На його зауваження я втратив був засоби для противних аргументацій. Тоді я пішов до відомого кіно-театрального кравця-костюмера, який мав величезну, дорогоцінну бібліотеку стародавньої та пізніших часів історії костюма. Петрицький, мені це було відомо, бо ж його власна багатуша колекція історії костюмерії загинула в час бомбардування Харкова, часто користувався з цієї бібліотеки.

І от, гортаючи томи давніх видань з ілюстраціями-малюнками спокійно-реалістичного, навіть натуралістично-точного плану, я зрозумів: Анатолій Галактіонович умів побачити в одезі того чи іншого соціального ряду минулих часів її найпоказніші деталі, і саме з такої деталі черпав мотиви для найвиразнішого — в соціально-класовому та національному колориті — вияву в умовах сценічного показу, не страхаючись інколи й певної гіперболізації, навіть гротеску, такого закономерно для сценічної умовності.

Коли почала визрівати в мене ота думка, що Анатолій Галактіонович у своєму творчому методі десь близький до письменницької праці — в образотворчому, а не в мовнотворчому вияві, я пригадував, як поводитися Анатолій, обертаючися в колі літераторів, як приглядався він до обличчя майбутніх об'єктів його портретування — саме в русі, а не в статичній «позування»; його художницька пам'ять зберігала вловлену розгадку «внутрішнього світу» цієї людини і допомагала осмислити образ, який він мав перенести на полотно чи папір. На превеликий жаль, не залишилося, звичайно, й сліду від тих зарисовок, котрі робив Анатолій олівцем на стінах кімнати в редакції журналу. Адже — скільки зберегла мені зорова пам'ять — то раз у раз і були зарисовки окремих рис чи миттєвих виразів обличчя товаришів, між котрих бував Анатолій в редакційному натовпі...

І ще кілька слів про саму людську особистість Анатолія Галактіоновича.

Хто знав Петрицького особисто, той не буде заперечувати проти сказаного мною, що мав він характер складний і, не будемо таїтися, трудний для спілкування: ба-

гатьох при спробі контактування він ставив у скрутне становище і, признаймо, не завжди справедливо.

Але водночас усім, хто знав Анатолія Галактіоновича особисто, відомо також, якою добротою та доброзичливістю був він обдарований. Побачивши голодного, що просив помочі — в ті голодні й холодні роки після громадянської війни або й одразу після лихоліття війни Вітчизняної — Анатолій міг виїняти з кишені всі гроші, які мав і на які сам мав жити, і віддавав їх. Нехай холодні серцем і черстві душею люди поцінують це як вияв емоційної нестримності, інтелігентської сентиментальності. Але ж відомо також, скільком людям, коли вони потрапляли в якусь біду, Анатолій Галактіонович сяк-так старався допомогти: вирішити квартирне питання, влаштувати на бажану роботу, замирити розсварених чоловіка й жінку, сказати про когось несправедливо оскарженого добре слово на захист...

І, насамкінець у прямому зв'язку з цим, мені хочеться пригадати випадок, котрий теж змальовує Анатолія в його сумбурному характері...

І сюжет цього епізоду, сказати б, «детективний».

Було те ще до війни, у поїзді, у поїзді, ми їхали до Москви з Харкова і зустрілися в вагоні випадково: в купе, в якому їхала ще одна особа — добре знайома нам обом актриса Харківського театру опери. Четверте місце залишалося вільне.

Не пригадаю вже з якого приводу, але я розповів, що трапилося зі мною минулого дня. Вчора вранці з'явився до мене молодий хлопець і розповів справу, з якою прийшов.

Коротко: мати вмерла давно, батька в якійсь там фінансовій справі несправедливо обвинувачують — живе хлопець у бабки в Ростові-на-Дону; і от вирішив податися в Москву до Олександра Олександровича Фадеева, з котрим у громадянську війну його батько партизанів на Далекому Сході. В хлопця не було сумніву, що Фадеев втрутиться й порятує батька з прикрого непорозуміння. Та був хлопець бідний, грошей вистачило лише на квиток до Харкова, і тепер він мусив розстаратися на гроші для квитка до Москви. От і прийшов до мене просити позичити — так, так, неодмінно тільки позичити, бо він з першої ж нагоди поверне! Чому вдався до мене? Начитався моїх книжок. І це була правда, бо тут же почав переказувати зміст декотрих і висловлювати свої вра-

ження. Був він юнак, безперечно, тямущий і взагалі непогано обізнаний в радянській літературі: принагідно він посилався на інші загальновідомі прозові й поетичні твори. Особливо на п'єси: театр він любив над усе — мріяв стати актором.

Одне слово, розмова наша закінчилася тим, що я дав йому грошей на вартість квитка до Москви ще й трохи зверху, щоб не голодував у дорозі.

Юнак сердечно подякував і пішов.

Розмова мене схвилювала, і я подзвонив до Льоні Юхвіда — драматурга: в своїй розповіді юнак неодноразово посилався на спектакль за п'єсою Юхвіда «Весілля в Малинівці».

Коли я розповів, Юхвід, якусь хвилину перемовчавши, запитав:

— І скільки ж ви йому дали?

— Ну, знаєте, я людина небагата...

— А яечню із кількох яєць прямили?

— Не розумію вас. Я дав йому півста (в тодішній валюті), нагодував, а яечня була з двох яєць. То й що?

— А те, що хлопець цей має добрий апетит. До вас він у мене з'їв яечню із трьох яєць...

Взявши у Юхвіда цілу сотню, хлопець пішов, правда, запевнивши, що гроші поверне, залишив Льоні й адресу своєї бабки в Ростові-на-Дону.

Кінець кінцем ми поіронізували один з одного, побідкалися з того, що хлопець збився на путь шахрайства. Хоч і був він, очевидно, начитаний. Наприклад, говоривши про науково-фантастичний жанр у літературі... робив навіть зауваження до моїх науково-фантастичних романів...

— Науково-фантастичних? — пожвавівшав Юхвід. — А про романи Владка не закидав?

— Говорив. Тільки ж йому ближче до серця біологія, а у Владка технічні перспективи...

— Треба Владка попередити, бо він може й в нього... яечню з'їсти...

Я подзвонив до Владка — і опізнився. Хлопець щойно був, розповів ту ж таки історію, захоплювався романами Владка, одержав півста карбованців і пішов на станцію купувати квитка на Москву.

Тепер уже іронізували один з одного ми втрьох. Справді-бо: чи пограбував нас? Ні. Вимагав від нас?

Ні. Шантажував? Ні, поціляв до наших сентиментів. Самі винні, самі виявилися «лопухами».

Щоб переконатися остаточно, Юхвід скористався з залишеної йому адреси й телеграфував в Ростов-на-Дону хлопцевій бабусі: де ваш онука? Щось у такому роді. І дістав відповідь: виїхав у Москву...

Проте найбільшим «лопухом» виявився якраз я. Сівши знову до столу, щоб працювати, я простяг руку до пера — моєї улюбленої ручки «Монблан» із золотим пером. Але її у склянці для олівців і ручок... не було...

Так-от, оцю історію я й розповів тоді в поїзді. Оперна артистка жахалася й обурювалася, але Анатолій вислухав мою розповідь мовчки.

— Чого це ви посмутнішали, Анатолію? Знаю, шахраїв та злодюг ви не любите, але ж будемо сподіватися, що це тільки, як кажемо, поодинокий, «одиничний» випадок...

Анатолій відказав:

— У мене вдома якраз багато грошей не було, але я понапозичав по сусідах.. і дав йому... триста...

Виявляється, аферист бачив картини Петрицького та його театральні постановки і, як признався зразу Анатолій, навіть висловлював деякі зовсім слушні зауваження.

Та постривайте, читачу, на цьому ця прикра історія не закінчилася. Ми обляглися спати, і я тільки чув, як у Курську хтось увійшов до нашого купе і зразу поліз на четверту, вільну до того полицю. Тепер у купе був уже повний комплект пасажирів.

Слав я теж на горішній полиці і коли прокинувся, глянув — кого ж бог послав нам у супутники? Мене облило гарячим потом: на другій верхній полиці проти мене блаженно спав... отой-таки юнак, що так віртуозно обшахрав усіх нас.

В цей час наш співпідорожжанин теж прокинувся. І тут відбулося таке.

Побачивши нас, він раптом... несказанно зрадів:

— Юрію Корнійовичу! Анатолію Галактіоновичу! Який я радий! От справді щасливий випадок! Я вам усім такий вдячний, такий вдячний...

Він жваво стрибнув униз.

— І як же це доречно склалося: тепер мені не доведеться знову подорожувати до Харкова! Розумієте, що трапилося: очевидно, щось занотовуючи з нашої з вами

розмови, Юрію Корнійовичу, я вхопив вашу ручку, а тоді навмання сунув її до своєї кишені.

При тому він вийняв із своєї кишені мій «Монблан» і подав мені.

Признайтеся, читачу, що такий поворот у ситуації і вас ошелешив би.

Зовсім стерявшись, я спромігся тільки запитати:

— Але ж ви їхали з Харкова до Москви, а сіли в поїзд... на перехресті... в Курську...

Отут хлопець зачервонівся ніяковіючи.

— Запевняю... цілком непередбачено, але... натурально. Не міг перебороти себе самого...

І тут же вдався у пояснення. Пояснення було, певна річ, авантюристичне, але ж... правдоподібне. Хлопець, за його признанням, все життя марив стати кіноартистом. Якщо не пощастить потрапити до кіноінституту (знову розрахунок на допомогу Фадєєва), то почати бодай із статиста в масових чи епізодних зйомках. Такот, діставши таку велику суму грошей,— на цьому слові він знову з подякою поглянув на Анатолія Галактіоновича й на мене,— він вирішив «змотатися» в Київ на кіностудію й спробувати влаштуватися...

— Ну й що?

Хлопець цілком натурально зажурився:

— Не вийшло. Розумієте, по штату постійних стажорів-статистів на студії нема. Коли виникає потреба, то набирають кого прийдеться.

Ми мовчали. Та й не було потреби говорити: хлопець все розповідав про своє захоплення кінематографом, театром і літературою. Кінець кінцем почав декламувати: він знав напам'ять безліч віршів, особливо Маяковського.

Поїзд прибув у Москву. Ми вийшли разом, і хлопець зник, запевнивши нас, що «позичені» гроші він неодмінно поверне при першій же нагоді.

— Адреса його бабки відома,— сказав я.— Може, написати їй або, як пропонує Юхвід, вдатися до карного розшуку...

— Слухайте,— аж розсердився Анатолій.— А ми з вами? Ви починали з... театральних шедеврів? Я — малював ковбаси й медівники з Тарасом і Наталкою. Хіба то не було...— Він перемовчав і закінчив так: — Грошей він, звичайно, не поверне — хай їм біс! Але ж акторські нахили в цього... аванюриста, безперечно, є. Як він

грав перед кожним із нас і зараз. Наберіться терпіння: а раптом за якийсь час побачимо його на сцені або на екрані?.. Забудьмо про все це...

Так сказав Анатолій.

Мені чомусь закортіло, любий читачу, розповісти вам і цей епізод: правильно чи неправильно він вчинив — судити вам, читачу. Але, думається мені, навіть коли й неправильно, то не тільки від доброго серця, але й через бажання вірити в людину й шукати в ній тільки хороше й перспективне. І він кладе певну рисочку на силует Анатолія Галактіоновича. В людини душевно багатой виразно не визначити всі риси й рисочки її складної особистості, тим паче — не розкласти ці риси та рисочки «по полицках» моралізаторства.

Не лише винятково талановитою, але такою ж мірою складною особистістю був і Анатолій Галактіонович. А проте Петрицький — це його картини — портрети, пейзажі, натюрморти, театральні постановки. Придивіться уважно до всього того, на жаль, нечисленного, що збереглося з його багатющої спадщини.

ПЕЛЬШЕ

Пельше Роберт.

А втім, він уже звик, щоб до нього зверталися за російським звичаєм на ім'я та по батькові. Російською мовою він володів вільно — майже як рідною латиською чи «відшліфованою» в еміграції французькою, лише з незначним, як тоді казали, «остзейським» акцентом. Українську мову розумів прекрасно, багато читав, тільки не наважувався говорити: у своєму вже поважному, як мені тоді здавалося, сорокалітті Роберт Андрійович був напрочуд скромний.

Звертаючи свій погляд на діячів нашої радянської літературної минувшини, я не можу не згадати Роберта Андрійовича Пельше, бо це ж він — вірний син латвійського народу, патріот Радянської Вітчизни, комуніст-інтернаціоналіст ленінського гарту — був свідком народження української радянської літератури, учасником культурного процесу в нашій молодій республіці. І я знав його так, як тільки можливо пізнати людську особистість у діловому співробітництві, коли, роблячи спільну справу, зустрічаєшся достеменно день у день.

Ким же він був для мене?

Начальником? Учителем? Товаришем? Другом? У різний час можна було назвати його по-різному.

Але передусім — постійним суперечником.

Адже був він пролеткультівцем; навіть головою «Пролеткульту» на Україні, а я — членом організації «Гарт», яка й утворилася якраз із тієї організації.

Водночас я працював інспектором театрів у відділі мистецтв Головополітосвіти Народного комісаріату освіти УРСР, яким товариш Пельше завідував: був, отже, його підлеглим. Мусив виконувати його вказівки й пропозиції: саме «вказівки й пропозиції», бо слова «наказ» Роберт Андрійович не любив. Було то, звісно, непогано, — як на його сердечні та душевні якості, але дещо й зле — для самої роботи: дозволялось заперечувати чи принаймні сперечатися й висловлювати власну («окрему») думку.

На такий випадок, правда, Пельше при тому казав: — Звіть мене просто Роберт...

А, вислухавши всі заперечення, зауваження й окремі думки, він хвилинку мовчав, мабуть, зважаючи всі «за» та «проти», і після того висловлював те, що ніяк інакше, як іменно наказом, і не назвеш, — і доводилось виконувати...

І — наголошую на тому — нехай і різнодумцем у деяких питаннях культурної діяльності та перспектив мистецького процесу був, проте, Роберт Пельше для мене непохитним авторитетом і справжнім наставником.

Правда, і Роберт Андрійович Пельше тоді, при початку двадцятих років, не був ще ні академіком, ні професором, ані знаним автором багатьох цінних публікацій — з мистецтвознавства, літературознавства, критики. Не вславився ще й своїми пізнішими роботами про творчість Райніса, Упіта, Аспазії та Антона Павловича Чехова. На ту пору — кінця громадянської війни — за його плечима були лише політичні листівки, прокламації, відозви, статті в зарубіжній революційно-емігрантській пресі, виступи на мітингах при організації боротьби за владу Рад перед моряками Балтфлоту та перед відряджуваними на охорону Кремля чи на фронт захисту Країни Рад знаменитими латиськими червоними стрільцями. Або лекції перед партактивом у Підмосков'ї, на трибунах самої Москви чи згодом перед робітниками харківських заводів. А з видань — один збірник опо-

відань «Дрібниці життя» та наукова розвідка «Буржуазія і пролетаріат у французькій революції»...

Мабуть, не лише корисні для мене, але й «з стороннього ока» були цікаві наші дискусії з Робертом Андрійовичем, у кожному разі, оригінальні й... несподівані.

Адже опонентом мені — молодому експериментаторові на ниві театрального новаторства — була людина невимірного проти мене обсягу знань та багатой біографії.

Ось кілька відомостей з його життєпису.

Народився тисяча вісімсот вісімдесятого року. Ще вісімнадцятилітнім юнаком — за умов царизму, надто лихого до «іногородців» — вступив у соціал-демократичну партію й відразу поринув в організаційну та пропагандистську діяльність. Пильне око царської охранки в Латвії відразу запримітило його. Роберт, як умів, уникав нагляду — конспірувався, маскувався, ховався та кінець кінцем мусив тікати. Спочатку то був Сибір, потім з Благовещенська, де він також поринув в антиурядову революційну діяльність серед робітничих кіл, тисяча дев'ятсот четвертого року вимушений був виїхати за кордон, аж у Париж (тут купчилася в ті роки царського мракобісся в Росії російська політична еміграція).

В еміграції юний, але вже досвідчений революціонер вперше почув Леніна.

Висновок був ясний і конкретний: Роберт повертається в Латвію на підпільну роботу. Події дев'ятсот п'ятого року кидають його до Єлагви, а там і до латвійської столиці Риги: Пельше вже член Ризького комітету, а невдовзі й Центрального Комітету партії, напружено працює в редколегії підпільного органу партії — газеті «Циня».

Та тисяча дев'ятсот шостого року він потрапляє-таки в руки охранки, — на щастя, під чужим, зовсім «легальним» прізвиськом. Невідомого охранці й непотрібного жандармерії якогось Руткіса з-під арешту звільняють, але Пельше вдруге вимушений тікати за кордон. У Лондоні, тисяча дев'ятсот сьомого року, він — делегат 5-го з'їзду РСДРП. Наснажений ленінськими ідеями, він знову повертається у латвійське підпілля. Щастить йому майже три роки, поки жандармерія ще раз заарештовує — на цей раз уже справжнього Пельше Роберта Андрійовича. Та ба — жодних доказів антиурядової діяльності саме Пельше Роберта Андрійовича, захищеного

за кількома псевдонімами, жандармерія добути не спромагається. За Пельше ціла низка тогочасних підпільних кличок та легальних псевдонімів: Сібірієнте (Сибіряк), Вельтман, Каркас, Сиполе, П. Роберт, Краузе та інші. І Пельше виходить на волю.

Але «ниточка» все одно тягнеться — не сховаєшся, не замаскуєшся, не законспируєшся і за псевдонімами, тож Пельше вже в котрий раз знову емігрує: Париж, Лондон — аж до початку першої світової війни.

Повернувшись з початком війни у Латвію, Роберт Андрійович — слідом за відступом російської армії — з біженцями потрапляє в Москву. Тут він негайно знаходить зв'язки, входить у московську організацію більшовиків і протягом двох років (15-й і 16-й) з підпілля проводить активну партійно-пропагандистську роботу в Лефортовському районі. Сімнадцятого року, організуючи Червону гвардію, Пельше стає членом військового ревкому — спершу там же, в районі, а згодом — у Московському комітеті партії. Тисяча дев'яцят дев'ятнадцятого року він — делегат 8-го з'їзду партії.

Після того партія направляє Роберта Пельше в Ригу для роботи з полоненими-репатріантами та біженцями, що поверталися в рідні місця. У ризькому «пленбежі» він працює два роки, водночас викладаючи в місцевому університеті літературу, історію та мистецтво.

Звідси Роберт Андрійович переходить у Москву в Народний комісаріат освіти РРФСР, а за якийсь час, у двадцять другого році, ЦК ВКП(б) направляє Пельше на Україну; він стає начальником відділу мистецтв Головополітосвіти Наркомосу УРСР і водночас завідувачем мистецького сектора в першому по Жовтневій революції Українському державному видавництві: це з його, Пельше, руки з'являється й значна частина перших тодішніх радянських видань українською мовою...

От саме в цю пору діяльності Пельше — в Головополітосвіті та на чолі Пролеткульту — і спізнався з ним я, післаний під його руку літераторами-гартованцями...

Певна річ, я не пригадаю, а тим паче дослівно не переповім тодішні (минуло ж бо півстоліття) наші з Робертом Андрійовичем дискусії, якщо «дискусією» можна назвати діалог між начальником і підлеглим, між наставником та його учнем: бував то, поправніше сказати, монолог старшого з несміливими репліками молодшого. Не бравши участі в попередніх, сказати б, вирі-

шальних внутріпролеткультівських баталіях, що й призвели до його занепаду, у «репліках» я був спроможний аргументувати свої думки фактами, почутими від старших товаришів гартованців.

В своїх аргументаціях, власне, пояснюючи мені, чим Пролеткульт поганий та чому вони, фактично його фундатори, тепер вийшли з нього, старші товариші старалися посилатись на Леніна...

Тож головне, на чому, пригадую, я наголошував, була засуджувана Леніним позиція Пролеткульту, що заперечувала використання набутків минулих епох і торочила про мистецтво й культуру, творені, сказати б, на голому місці, лише руками пролетарів. Ленін — наполягав я в суперечках з Пельше — іменував це сектантством, котре шкодить культурній революції в добу диктатури пролетаріату та будівництва соціалізму...

Роберт Андрійович уважно й спокійно вислуховував мої репліки і на кожен відповідав добре аргументованим монологом.

Людина високоінтелектуальна, Роберт Андрійович водночас був самокритичний і, власне, наче підказував мені самому висновки із тих моїх зауважень і фактично сам розгортав програму критичного поцінування пролеткультівщини. Він, наприклад, казав, що своєчасно виявлені й засуджані Леніним помилки та ухили в Пролеткульті справді могли б призвести до великого лиха: відірвати розвиток пожовтневої робітничо-селянської культури від загальних завдань соціалістичного перетворення життя... І закінчував Роберт Андрійович тим, що, от, мовляв, саме усвідомивши це, керівництво Пролеткульту визнало критику на свою адресу правильною.

Пригадую, Пельше казав:

— Ось чому ви й застали мене тут, у Головополітосвіті Наркомосу. Бо вважаю своїм партійним обов'язком виконувати цілком правильні настанови партії...— Дещо посмутнівши, він додавав: — На жаль, ще не всі організації Пролеткульту зрозуміли, усвідомили це й зробили конкретні висновки...

До речі, ці наші з Пельше діалоги відбувалися тоді, коли Пролеткульт як організація ще існував, але його філіали на місцях по республіці вже почали розпадатися.

Але, теж мушу пригадати, була між нами й розмова ось про що.

— Так,— казав тоді, коротко посміхнувшись, Роберт

Андрійович,— ваші товариші по «Гарту» пішли з Пролеткульту, обстоюючи ленінські позиції... Треба признати, що вони мали рацію, адже ми в Пролеткультурі не особливо дбали про національну форму культури. То була друга, теж значна помилка нашої організації... хоча...— Він робив паузу, і його вуста знову торкала коротка посмішка: —...хоча в окремих ваших товаришів можна помітити надмірний крен в інший бік... Та й у нас, серед деяких діячів латиської культури, ще остаточно не вижито збочення й націоналістичні забобони. Може, саме тому так виразно стає переді мною справедливе вирішення партією національного питання в царині латиської, української чи будь-якої іншої культури неросійських народів у Країні Рад.

Я намагаюсь з максимальною точністю відновити в пам'яті висловлювання Пельше.

Завжди така чи подібна між нами розмова закінчувалась чималим монологом Роберта Андрійовича про деякі тодішні хиби в практиці здійснення ленінських настанов у вирішенні національного питання: антимарксистська позиція «богдановщини» нині для нашого сучасника, на щастя, цілковито забута; латиські націоналісти, українські укапісти (УКП — Українська комуністична партія — одна із масок українського націоналізму в ті роки ще існувала) та їм подібне.

Отже, фактично ми приходили до спільного висновку про Пролеткульт, виходячи з ленінської оцінки цієї організації.

Оті, власне, розмови з Робертом Андрійовичем Пельше й дали мені дуже багато. От чому я вважаю Пельше одним із моїх наставників не лише у вирішенні питань суто мистецьких, але й в цілому громадянському досягненні.

Та мине ще чимало часу — не рік і не два, і я — та хіба тільки я? — зрозумію: наші тодішні незгоди й суперечки то був, як правило, шлях у шуканні одної спільної мети — способів вияву комуністичної ідейності в сфері творчій.

Пам'ятаю, як ми з Робертом Андрійовичем були присутні на диспуті Анатолія Васильовича Луначарського з тодішнім митрополитом (чи — патріархом?), забув і його наймення в сані, і саме світське прізвище, — чи не Введенський?

Обидва — і Луначарський, і Введенський — були не-

перевершені промовці-дискусіонери й ерудити «першої руки».

Диспут відбувся в Харкові, обидва приїхали з Москви спеціально. Аудиторія в театрі «Міссурі» — півтори-дві тисячі слухачів: тема — нехай не смішить це нікого з сучасників, бо в ті далекі роки вона була актуальною, «Є бог чи нема бога?».

Пригадую, Роберт Андрійович сказав мені:

— Ви, звичайно, поінформовані в колишніх помилках Анатолія Васильовича на шляхах богошукання, як це казав Ілліч і за які так немилосердно критикував Анатолія Васильовича... Тож послухайте, як багато почерпнув із ленінської критики й найгостріше засудив свої хиби Анатолій Васильович і як він безвідпорно трощить «святого отця»...

Тоді з «хиб» А. В. Луначарського мені було відомо лише те, що він підтримував свого часу Пролеткульт і на цьому між ним і Леніним була гостра суперечка, з якої, певна річ, переможцем вийшов Ленін і не тільки переконав, але й «переозброїв» Анатолія Васильовича, підвівши його до гострої критики тієї ж пролеткультівщини. Що ж до колишніх хиб Луначарського на шляхах богошукання, мені нічого відомо не було... Тож на слова Пельшея я тільки мугикнув.

А Роберт Андрійович закінчив так:

— За все своє життя я не знав промовця, доповідача, дискусіонера сильнішого від Анатолія Васильовича. Хіба тільки Володимир Ілліч...

Та треба сказати, що Роберт Андрійович і сам був доповідач і промовець незрівнянний. І виступати перед аудиторією полюбляв, ніколи не відмовлявся від запрошення, звідки б воно не йшло: з суто інтелігентських кіл, від творчих організацій, університетської аудиторії чи робітничих клубів або дуже поширених тоді по заводах і фабриках червоних кутків.

Свої доповіді чи лекції — якщо були вони на теми мистецькі або взагалі з поля культури, — Роберт Андрійович читав просто майстерно.

Він наводив яскраві приклади з поля різних мистецьких жанрів — малярства, скульптури, архітектури, музики, театру, літератури тощо.

Контакт із слухачами встановлювався з першого слова і тривав до самісінького кінця промови. І навіть коли Роберт Андрійович для аргументації вдавався до ци-

тат, — а цього, знаємо, будь-яка аудиторія здебільшого не полюбить, — завжди аудиторія і на сто, і на тисячу людей слухала з непослабною увагою.

Мені таким чином довелося прослухати десятків зо два лекцій чи доповідей Роберта Андрійовича, й мушу признатися: з вуст Пельше я прослухав і другий свій «університетський» курс: мистецький.

Пригадую: коли я вперше, на виклик Головополітосвіти, з'явився до її тодішнього начальника і був ошелешений, почувши ніяк не ждане для мене запрошення посади в найвищій республіканській політичній установі посаду інспектора театрів під орудою завідуючого відділом мистецтв товариша Пельше Роберта Андрійовича, то Роберт Андрійович, присутній при тій розмові, у відповідь на мої відмовлення й запевнення, що я не справлюся з такими обов'язками, приязно посміхнувся й сказав:

— Майте на увазі: рекомендував мені вас мій вічний і непоборний суперечник Василь (так, тільки на ймення, і назвав Еллана Роберт Андрійович). Його рекомендацію вважаю для себе безсумнівною... — Після цього Роберт Андрійович посміхнувся вже широко, весело: — Хоча Василь чудово розумію: ви — перша ластівка, щоб «вибити мене з сидла». Василь заявляв вибити пролеткультівців, а тим паче їхнього лідера, з керівництва мистецьким процесом, зокрема, й захопити відділ мистецтв у Головополітосвіті...

І Пельше не помилився. У відділі мистецтв під рукою завідуючого діяли чотири інспектори: перший на театри прийшов, отже, я. Слідом за мною на музику — теж член «Гарту» (музичного) Пилип Козицький...

Роберт Андрійович раз у раз зустрічався, консультувався з представниками інших численних тоді організацій або й з творчими працівниками позагруповими...

У своїх творчих уподобаннях Роберт Андрійович був такий же гарячий інтернаціоналіст, як і на своїх партійно-політичних позиціях. Наприклад, він дуже схвалював задум деяких літераторів створити «корпус» — багатотомне видання — українського фольклору в перекладі на російську мову. Частина цієї велетенської роботи, що тривала понад двадцять п'ять років, побачила світ.

З України, відкликаний Луначарським і призначений завідувати подібним відділом мистецтв у Головополіт-

освіті Наркомосу РРФСР, Пельше відбув, либонь, при початку двадцять п'ятого року...

Пельше був обраний академіком, два роки виконував обов'язки директора Третьяковської галереї в Москві. У війну Роберт Андрійович виїхав з Московським університетом, якийсь час працював у Ташкенті, але невдовзі знову об'явився в Москві, а з визволенням Радянською Армією Прибалтики негайно був перекинутий у Латвію, де — професор, доктор наук — очолив в університеті кафедри мистецтвознавства й журналістики, водночас обійнявши пост директора Інституту етнографії та фольклору.

Відомо про шістдесят наукових досліджень та сімсот п'ятдесят статей Роберта Андрійовича Пельше.

Чудова й чарівна це була людина. І я щасливий та гордий, що працював під началом такого наставника, був учнем і другом Роберта Андрійовича; і не перестаю дивуватися із себе: як це я, тоді ще зовсім молодий, провадив «дискусії», наважувався сперечатися з цим рицарем науки і мистецтва.

СЕНЧЕНКО

Сенченко.

В нашому наймолодшому тоді, попервах, а нині найстаршому пожовтневому поколінні українських радянських письменників Іван Юхимович Сенченко чи не найстарший — не роками, а творчою практикою й самим фактом початку публікації своїх творів.

Якщо літератори мого «привозу» влилися в перше пожовтнєве покоління, прийшовши в літературні кола після громадянської війни, а перше покоління поетів Жовтневої революції (Чумак, Еллан, Тичина, Терещенко) починало ще в дні боїв, то в пожовтнєву українську прозу в числі *перших* прийшов якраз Сенченко: друкуватися він почав двадцять першого року. Інші прозаїки — кажу лише про харківську фалангу — Дніпровський, Панч, Коцюба, Копиленко — прийшли вже дещо пізніше, і чимало з них з-під Сенченкової ж руки: Сенченка-редактора, Сенченка-критика, Сенченка — товариського порадника.

Читав, зважував, критикував, радив, а надрукував чи не надрукував, то вже не має значення, — Іван Юхимович і моє перше оповідання.

Познайомилися ми з Сенченком наприкінці літа тисяча дев'ятсот двадцять третього року — понад півстоліття тому... Знайомив Олександр Іванович Копиленко.

Підхопив мене Копиленко на репетиції в Театрі імені Франка, що готувався до відкриття свого першого сезону в тодішній столиці Харкові. Ми засперечалися. Копиленко нещадно лаяв щойно побачений на репетиції готований для відкриття сезону спектакль, а я мусив боронитися — з самого престижу, бо ж був тоді актором в цьому театрі, хоча, по суті, цілковито поділяв критику Копиленка, здатний був навіть на ще гострішу. Коли, ще не закінчивши суперечки, ми стали перед будинком, де мешкав Копиленко, він запросив зайти до нього, точніше, як він сказав, «до нас», бо їх тут мешкало «комуною» аж четверо молодих початкуючих письменників. В дорозі від «Вілли Жаткіна», де готувався до відкриття сезону Театр Франка, і до житла комуни на Басейній Олександр Іванович уже встиг викласти мені й побіжну характеристику своїх співмешканців, побратимів-комунарів. Петро Панч — ну, це, брате мій, старий рубака: краском-артилерист, командир батареї, а перед тим пройшов усю першу світову імперіалістичну війну в чині поручика. А Ваня Сенченко...

— Розумієш,— якимось особливо поважно поставившись до цієї характеристики, мовив Копиленко,— це, брате мій, чортівськи талановитий чоловік. Віршики ми усі пописуємо, але якщо говорити про генеральний жанр літератури — прозу, то, пригадаєш мої слова, через півстоліття про нього писатимуть...

А в кінці Копиленкової характеристики на Івана Сенченка я почув ось що:

— Одне слово, Ваня хоча й не з нашої вулиці, але теж червоноградський, а ми, червоноградці, знаєш які? Ми, брате мій, о-го-го-го! Власне, це ж він мене сюди, у Харків, і перетяг правдами чи неправдами. А оце,— без паузи й не змінюючи інтонації, закінчив він,— наш «барліг»!

Ми стояли перед одноповерховим, але претензійним, у колишньому новокупецькому стилі «модерн», будинком... По вичовганих та пощерблених кам'яних сходах ми увійшли в приміщення. Це була кухня. Але — яка! Величезна, на два вікна, а головне, мала плиту площею щонайменше два на три метри. На такій плиті можна було варити не тільки на родину самого колишнього

власника, нехай хоч яка численна вона б була, але й на галайстру його гостей з цілого міста... На плиті лежало дві ковдри: одна — сіра солдатська, друга — стьобана ватяна, пошита з безлічі різнобарвних кольористих клаптиків. Під довгою стіною стояло дві казармені койки: одна — без простирадла, а замість матраца викладена паками газет. На цю койку, ввійшовши, Копиленко зразу кинув свою шинелю: цей куток, явно, належав йому. Друге ліжко було акуратно застелене: мало пікейну ковдру, таку сліпучо-білу, що під закіптюженою стіною та в усій кімнаті неначе аж світилося.

Копиленко якось навіть зневажливо кивнув на це ліжко:

— Сенченкове, — коротко поінформував він.

— А де ж твої співмешканці? — поцікавився я, теж перейшовши на побратимську форму звертання «на ти»: є такі люди, зустрівшись з якими вперше, зразу переходиш на «ти», бо «ви» з ними протиприродне.

— Мої співкухонники, — незацікавлено відгукнувся Копиленко, лягаючи горілиць на свій матрац із газет та підсуваючи під голову акуратно складену, ще не зім'яту пачку, мабуть, сьогоднішньої преси, — розійшлися кожний за своїми справами. Поручик-краском Петя Панченко-Панч «пішов у должность»: він у нас на казенній службі — в редакції журналу «Червоний шлях» працює. Ну, а Іван...

Копиленко примовк на хвилинку і закінчив на інтонації, сповненій презирства:

— Іван, звичайно, подався до... свого предмета...

Копиленко сів обурений:

— Розумієш, Іван заміряється женитися! Ні, ти це розумієш? Зрадити нашу безжурну «вольницю» й голодну комуну на жіночі пироги й вареники під п'ятою відьомського кодла! Он, — Копиленко з огидою кивнув на чистеньке, білосяйне ліжко, — можеш подивитися, як це кодло біля нього упадає!..

Добре було отак виявляти своє «жононенависництво» Олександру Івановичу, біля якого — як я невдовзі побачив — десятками упадали дівчата, а він біля них.

— Пентюх наш Ваня, — не заспокоювався Копиленко, — а ще наш, червоноградський! Очі б мої на нього, бабія, не дивилися! — завершив він свої філіппіки.

Двері на його останньому слові прочинилися, і на порозі з'явився дебелий хлопчина у косоворотці й оде-

жині, яку в провінції за тих часів називали «жакетом», наопаш.

— А оце і він власною персоною! — без паузи рекомендував Копиленко. — Сенченко Іван, син Юхимів, хоча й червоноградський, але не з нашої вулиці, з Наталиного. От він незабаром оженився, забереться звідси з своєю білою ковдрою, і ти можеш зайняти його койку й жити у нас. Де ти був, Ваню? — так само без паузи запитав він.

Отак — після всіх попередніх заочних характеристик — познайомився я з Сенченком наочно.

Про що ми розмовляли тоді? Пам'ятаю, що новий співрозмовник відразу ж залишив по собі якнайкраще враження. Лагідний, спокійний, врівноважений, без «фрондорства» — якийсь аж надто, коли так можна сказати, натуральний. Був Сенченко на ту пору студентом Харківського інституту народної освіти (ІНО), готувався до вчителювання «по високому ранжиру», як, пригадую, він висловився, бо й перед тим, до інституту, він теж учелював, тільки ж, як сказав, «по ранжиру нижчому»: в молодших класах, бо без спеціальної освіти. А водночас писав — і публікував уже! — вірші, а оце вирішив «серйозно взятись до прози», — так він висловився. Почавши друкуватись ще в двадцять першому році, був він автором не тільки поетичних «метеликів» — так казано в ті часи на малі книжечки поезій, але й автором кількох оповідань, з яких якраз збирався укласти більшу збірку. А тоді засісти за велику повість.

— Та все, розумієте, часу нема, — наче виправдувався він. — Несуть хлопці вірші чи оповідання: треба прочитати, щось, може, порадити, якесь слово мовити. Самому не можна бути коло рукопису: товаришева думка потрібна. Я теж, як щось напишеться, неодмінно хлопцям читаю...

Він кивнув на Копиленка, водночас обвівши очима всю кімнату — власне, дві ковдри на плиті, наче представляючи своїх слухачів, перших читачів.

На цій згадці мені хочеться розповісти, як Сенченко став першим читачем і мого першого оповідання.

Ми все були з ним знайомі не перший місяць — теж з «викання» перейшовши вже на «ти», але не пригадую, щоб між нами точилися якісь важливі розмови чи зав'язалося панібратське приятелювання, як з його співмешканцями по кухні на Басейній вулиці: Ваня

тримався якимось осібно. Правда, то була в нього пора першого кохання — він женихався, а можливо, не пригадаю, вже почав подружнє життя. Кажу так, бо «точності» не встановити: ні записів у загсі, ані будь-яких паспортних офіційних перипетій тоді ще не заведено.

Так от, зустрілися ми колись на вулиці Сумській і йшли разом, аж поки Ваня спинився біля хвірточки на подвір'я колишнього інституту шляхетних дівчат, де в ту пору розташувалися якісь додаткові корпуси ІНО. Мені вкарбувалося в зорову пам'ять: на хвірточці була невеличка вивіска з написом «КУБУЧ» («Комитет улучшення быта учащихся» — так, либонь, розшифровується цей криптонім?).

— Бувай! — сказав мені Сенченко, завертаючи у двір.

— Бувай. А чого це ти сюди? По стипендію?

— Ні. Тут міститься моя редакція.

— Твоя редакція? Яка ж це?

— Журнал студентський. Я роблю цей журнал.

Він сказав правильно: «роблю», бо тоді, в ті роки, кожний журнал — а появилася їх враз чимало! — «робила», власне, одна особа, сказати б — «за всіх»: в одній особі «вміщався» тоді і редактор, і секретар, і коректор, і випусковий, навіть експедитор.

— А! — сказав я.— А я думаю, ти у «папаші» робиш.

«Папашею» прозивали тоді Сергія Володимировича Пилипенка, голову письменницької організації «Плуг» та редактора газети «Селянська правда».

— Та й там,— відказав Ваня,— але раз на два тижні випускаю і «Студента»: мені, як літераторові, хлопці таке навантаження дали.

Він зробив крок до хвіртки, я — крок далі по тротуару, але Ваня спинився й гукнув до мене:

— Почекай, Юрку!

Ми знову зійшлися, і Сенченко сказав приблизно таке:

— Ти все шпариш статті в «Вістях», читав і твою інсценізацію «Діли небесні» Остапа Вишні, а не пробував написати оповідання? Нам,— наче виправдуючися, сказав він,— дуже потрібна проза, а то хлопці й дівчата з усіх факультетів несуть нам усе вірші та вірші, і все — під Сосюру. Не пробував оповідання?

— Пробував,— признався я.

— Що ти кажеш! — аж зрадів Ваня.— І куди заніс?

— Дома лежить,— зніяковів я, бо справді соромився

признатися в своєму віршуванні, тим паче показати ко-мусь свої спроби в жанрі прози.

Ваня вхопив мене за руку:

— Принеси мені! Або ні: давай зразу підемо до тебе і я заберу рукопис.

Він так захопився перспективою мати оповідання для журналу, що ладен був покинути всі справи та йти зі мною — по оповідання, яке я написав, але соромився будь-кому показати...

Отак Сенченко був при народженні мого першого оповідання, гаряче зацікавився моєю працею — наче благоволляв мене на путь художньої прози.

А втім, то була характерна Сенченкова риса — брати до серця чужу працю. Певен, що чимало товаришів з мого й молодших поколінь скажуть, з якою увагою розпитував Іван Юхимович їх про їхню працю, як доброзичливо радив, коли ознайомлювався з рукописом, — незалежно від того, піде чи не піде цей твір до друку.

І ще хочу сказати: Іван Юхимович умів якось приглядатись до того — працюєш ти зараз над новою річчю чи не працюєш. Скажімо, зустрівшись зі мною й глянувши, мабуть, на вираз мого обличчя, Ваня казав:

— О Корнійовичу! Та ти над новим романом засів працювати!

— Звідки ти знаєш? — щоразу дивувався я.

— Бо надто ти вже похмурий: коли ти похмурий, значить почав працювати над новою річчю.

І ще — як важили для нього інтереси журналу, в якому він працював: він не чекав «припливу» матеріалів. Так званого «самопливу», яким звичайно живиться більшість журналів, Сенченко не признавав, — він завжди сам шукав матеріал, сам йшов до автора, сам організовував і черговий номер, і те, що на журналістській мові зветься «портфель».

Працював Сенченко по редакціях багатьох літературних журналів і завжди — як у ті роки велося — «один за всіх». Про всі ті редакції не переказати, — згадаю лише про одну, останню, власне, перед генеральною реформою редакційно-журнальної справи з утворенням єдиної Спілки письменників: ліквідувалися творчі угруповання, отже, припиняли існування й групові журнали. До того фактично лише «Червоний шлях» у Харкові та «Життя й революція» в Києві мали сякий-такий редакційний апарат: редактор, секретар, завіт, коректор.

Інші, групові, не знали таких слів, як «штати» або «бюджет». З утворенням Спілки й новоутворенням кількох журналів і цю справу розв'язано по-людському: нехай і обмежені, але штати редакційних працівників були заведені, нехай довільний, але укладено для кожного бюджет.

Отже, останнім перед тим журналом, який Сенченко «робив», був «Літературний ярмарок»²⁰. Згадую цей журнал ще й тому, що саме за нього найбільше — коли справедливо, коли несправедливо — критикували Івана Юхимовича.

Містилася редакція цього «товстого», таки величеського обсягом, різнобічного змістом, ще й нашпигованого журналістськими вигадками та перевантаженого всячеським штукарством журналу — в будинку ДВОУ (Державного видавничого об'єднання України), на першому поверсі, хід з двору, в невеличкій, ще й вигнутій формою літери «Г» кімнатці, що до революції була двірницькою в особняку якогось харківського можливого купця.

Стіл у редакції стояв один — біля нього в кріслі з колишнього купецького гарнітуру, стиль модерн, у якому тепер пружне сидіння за ветхістю викинуто й замінено шматком дикту, і возсідав Іван Юхимович. Стілець — теж єдиний в кімнаті — стояв по цей бік столу: для відвідувачів. Проте цієї функції він не виконував, бо людей в редакції юрмилося завжди багато — кому ж сідати? — і стілець так і залишався ніким не зайнятий. Навіть коли заходив Павло Григорович і всі відступалися, щоб запросити його сісти; але ж, як відомо, поступитися перед Тичиною і вмовити його на якусь прерогативу проти інших було неможливо. Стіни кімнати були обклеєні шпалерами ще купецьких часів — з купідончиками на блакитно-небесному тлі. Втім, купідончиків можна було ледь розібрати, приглядаючися, бо від підлоги мало не до стелі стіни були пописані й помальовані. Ближче до столу пописав їх сам редактор — секретар — випусковий, нотуючи щось поспіхом, коли папірця напихваті не траплялося. Були то все ділові нотатки, номери телефонів (редакція телефону не мала і для телефонної розмови доводилося бігати через двір, до парадного входу й на другий поверх), поштові адреси, назви творів або замітки про те, що треба зробити невідкладно. Далі на всю просторінь шести стін — шести, бо ж отой вигин, що утворювала його конфігурація літери «Г» і в якому були вхідні двері, додавав ще дві

коротші стіни,— лягали записи відвідувачів редакції. Всяка то була писанина: переважно рядки віршів, домо-рошені сентенції, що претендували на афористичність, справжні афоризми — десь кимось вичитані й пропонувані тепер для загального вжитку, тощо.

Всі ті записи перекривали малюнки — силуети, карикатури, загадкові контури — олівцем чи вуглем, а інколи й пензлем. Належали вони пензлеві, вуглеві чи олівцеві переважно Анатолія Галактіоновича Петрицького, принагідно відзначимо: найвидатнішого майстра тих часів та, мабуть, і до сьогодні в нашому українському радянському малярстві й графіці. Рідше траплялися малярські нотатки Олександра Петровича Довженка (Сашка), бо він бував тут зрідка, наїздом з кіностудій. Петрицький же Анатолій Галактіонович з'являвся тут постійно — адже всі багатокольорові малюнки на обкладинці чи суперобкладинці журналу належали його руці, так само як і всі зарисовки, які траплялися на берегах журнальних сторінок. Був, отже, Петрицький неначе «позаштатним», як кажемо тепер, «на громадських засадах», постійним худруком журналу. До того ж був він, як відомо, незрівнянний дотепник, а журнал, як сказано, і тримався на потугах до дотепності й штукарства. Ніяких авторитетів Анатолій Галактіонович, як відомо, не визнавав, але, навдивовижу, «пітет» до Івана Юхимовича мав несхитний...

Як смеркало, робота редакції закінчувалась, бо колишньому купецькому двірникові електричне освітлення «не було положено». І хоча від початку революції, що покінчила з купцями та їхніми двірниками, минув уже добрий десяток років, будинок цей у цепмана, колишнього купця, забрано зовсім недавно — тож реконструкції чи бодай звичайного ремонту зробити ще не встигли.

Таким чином, свої редакторські функції в роботі над рукописами Сенченкові доводилось виконувати вже вдома. Та був з Івана Юхимовича ініціативний і вигадливий діяч: значну частину редакційної роботи він вихитрився організувати на тих же «громадських засадах». Постійного редактора журнал не визначав: редактора на кожний номер обиралося тут же, в редакції, загальним, прямим і відкритим голосуванням з числа присутніх письменників. Черговий редактор і задумував «ключ» для чергового номера, складав сякий-такий план, сьак-так визначав автуру, здебільшого сам і зв'язувався

з авторами, сам «вибивав» рукопис, читав його, схвалював чи не схвалював — і тоді передавав Сенченкові для літературної редакції. Коректуру зобов'язаний був робити сам автор. Отож був Сенченко в редакції неначе диригент в оркестрі. Тому й вправлявся бездоганно працювати «один за всіх».

Відкинувши й засудивши, прямо скажемо, деякі негативні сторони журналу, поклавши ці викрутаси й окремі помилки не тільки на карб Сенченкові, а цілій групі літераторів, але й на карб Сенченкові теж, мусимо, проте, звернути увагу багатьох теперішніх редакторів, що мають чималий штат редакційних співробітників, на саму організаційно-виробничу сенченківську систему роботи в редакції, зіпертої на «позаштатний» актив та використання його в редакційній роботі на «громадських засадах». Користь від такої системи не тільки для редакції, але й для самих позаштатних активістів — насамперед.

Варто ще додати, що Анатолій Галактіонович Петрицький, неперевершений майстер своєї справи, дуже поважав Івана Юхимовича не тільки за його талант та розум, але й за оті оригінальні творчо-організаторські здібності, яких сам Анатолій, попри свій видатний та оригінальний талант, не мав — ні оригінальних, ні бодай абияких.

Тогочасна критика докоряла Сенченкові за деякі публіковані тоді — в середині двадцятих років — його власні твори. І тоді, коли вона була справедлива, це пішло авторові на користь: то особливо виразно стало видимо пізніше, коли знову, творчо переосмислені, вийшли його «Подорожі до Червонограда». Критика примусила не тільки пильніше придивитися до об'єктів творчої уваги, але й до себе самого, зважити й ще раз переважити свою свідомість, пройти крізь відчування відповідальності й самокритику, — тож зробити з цього світогляднотворчі висновки...

Якщо пильно зважити соціально-політичні обставини, за яких тоді — в другій половині двадцятих років — творчо працював, займав у колі своїх творчо-ідейних однодумців громадянські позиції та публікував свої твори Сенченко; якщо не брати на увагу групівщицьких чвар, що в той час давалися взнаки в письменницькому середовищі; якщо знехтувати різними особистими смаками опонентів та проявами звичайних задрощів від літераторів менш обдарованих, то на при-

кладі Сенченка стає виразно видимою вся складність переходу з однієї епохи в іншу, соціально сконфронтвану, особливо для молоді, котра прагнула і спрямована була ввійти в кола першого покоління повоєнної інтелігенції.

Перше покоління повоєнної інтелігенції.

«Перше» — в усьому — завжди найскладніше й найтрудніше. Перше покоління повоєнної інтелігенції дечим відрізняється не тільки від теперішнього, по десяти п'ятирічках соціалістичного будівництва, але й від безпосередньо наступних по собі — тоді ж, у перші роки після громадянської війни.

Це покоління покликане було до ліквідації руїн воєнного часу й творення перших паростків нового способу життя. І відбувалося це на зламі епох — нищенні старосвітських, реакційних норм і звичаїв та шуканні нових звичаїв та норм... Що ж дивного в тому, що при початках формування світогляду частині молодих давалися іноді взнаки і відгомони давно пережитого попередніми поколіннями і наївного народництва, і кривотлумачення — з релігійних чи націоналістичних позицій — просвітянства... І якщо в молододі, першого покоління, радянської інтелігенції, котра походила від батьків із старих інтелігентських шарів, виказували тоді себе нігілістичні схильності, то та частина молододі радянської інтелігенції першого покоління, котра походила з селянських шарів, подекуди нашвидкуруч прагнула в усьому новостворень...

Сенченко, чесний на своїх ідейно-творчих позиціях, умів бути самокритичним у переосмисленні власної творчості. А не самокритичною творча людина і не може бути: втрачаючи дар самокритики, вона губить і свій талант. Тож в міру опанування великою ленінською наукою, набираючись і життєвого досвіду, в нових книжках він наче сходить на високості ідейно-творчого світобачення, висвітлює давнину, як і теперішність, очима сучасного майстра художнього слова.

У розквіті свого таланту Сенченко створює прекрасну в цілому своєму творчому доробку і в нашій сучасній українській прозі — повість «Савка».

Вельми цікаво, і це неодмінно треба відзначити: Сенченко прийшов із села, з трудових надр селянства, прийшов, зрозуміло, з «селянською», як кажемо, темою в своїй творчості: образи людей села найбільш знані,

найкраще надавалися й до художнього відтворення; потреби, запити, проблеми села були йому найближчі,— і для них він дошукувався якщо не вирішення, то бодай способів звернути на них найширшу народну увагу. Ця тема — її ставлення, висвітлення й осмислення — так і залишилася при ньому на все його півстолітнє творче життя, але ж — звернімо на це особливу увагу! — не поглинула його, як це буває іноді з письменниками, що походять із селянських верств...

Ні! Не хто інший, як саме Сенченко одним із перших, у кожному разі — перших талановитих, підняв в українській радянській літературі те, що ми зємо «робітничою темою»: маємо на увазі проникнення в суспільні й духовні глибини робітничого класу в цілому і робітника-пролетаря як багатолікого в творчому перетворенні образу теж.

І сталося це логічно — органічним проявом у творчому ширянні й пошуках. Ще в змалюванні «чорноземних сил», як сам Сенченко найменував свій перший прозовий твір, у своїх тогочасних оповіданнях він бачив труд як першооснову для осягнення, осмислення й виявлення людського образу: людина в труді з усіма своїми почуваннями й роздумами!

Вважаю, що саме з такого зосередження творчої уваги на людському образі в труді і виникав — спершу наче тільки блимав вогником, а далі розгорявся жарким вогнем відтворення — образ робітника; відразу — індивідуальний, тоді — як особа в колективі, і, нарешті, — в суспільному колі, в соціальній категорії — робітничому класі.

Так, здається мені, зароджувалася й розвивалася в творчості Сенченка тема пролетаря-особи і робітничого класу в цілому. Від перших оповідань та нарисів — до повістей і романів «Інженери», «Металісти»...

Хочу наголосити на тому ще раз: перехід на робітничу тему був у Сенченка логічним розвитком допитливості автора, вміння широко й глибоко мислити, в результаті творчого зростання автора, зміцнення його ідеологічних позицій, збагачення його світогляду на шляху опанування комуністичної ідейності.

І відбувалося оте творчо-ідейне самозбагачування Сенченка не стихійно, не випадками чи випадками... Воно мало собі приводом усвідомлення суспільної місії літератора — логіка творчих пошуків новатора, ще й посилена жаданням, а може, відбатьківською звичкою — неодмінно

помацати все власними руками, щоб визначити й ствердити якість та вартість предмета...

Можливо, початок такому усвідомленню поклала поїздка Івана Юхимовича на будівництво Турксибу, що в тодішніх масштабах будівництва й силою виявив всенародного ентузіазму у будівнанні може бути дорівняна нинішньому будівництву БАМу, — звичайно, на незрівнянно нижчому рівні техніки, але на такому ж рівні суспільного устремління й ентузіазму. Повернувшись з тієї поїздки — було то десь при початку тридцятих років, — Іван Юхимович, пригадаю, в розмові, оповідаючи мені свої враження, сказав приблизно так:

— Знаеш, Корнійовичу, здається, я досі був неначе нерозумним малюком, а в творчому розумінні — немовлям. Йй-право! Дивився я на ті безмежні простори, але бачив, — йй-право! — цілий світ і по нашому, і по тому боці. І зовсім не таким, як звикли ми дивитися із нашого закамарка. Коли б подужати так і працювати...

Тоді ж сталася й його, сказати б, «переперсоніфікація». Були то роки початку соціалістичного будівництва — перша п'ятирічка, і письменницькі кола теж піднялись для творчої участі у всенародному життєперетворювальному процесі. В літературному житті це мало різноманітні вияви. Відбувалося, скажімо, так званий «призов ударників у літературу»: поповнення молодіжних письменницьких кіл спраглою до літературної творчості робітничою молоддю. Або — створення цілого, сказати б, корпусу «соцсумісників»: у редакції та видавництва прийшли з заводів та фабрик напарники до редакторів та інших редакційно-видавничих працівників без відриву від виробництва. Вони мали навчатися редакторської, редакційної та видавничої справи, а врівночас політично, з класових позицій ідейно посилювати й витончувати їхню роботу. Або ще: чимало письменників розійшлися по заводах і фабриках для творчого шефствування над заводськими й фабричними виданнями — багатотиражними заводськими газетами, цеховими стіннівками, листівками-блискавками тощо. Я, скажімо, діяв саме в цьому загоні письменників-газетярів у багатотиражній газеті Харківського велозаводу. Одночасно в цехах заводу діяв ще хтось, не пригадаю, з товаришів на «призові ударників» — Нагнибіда... Скажу відверто: мені було надзвичайно приємно одержати тепер — через сорок років — листа від старого пенсіонера нині, що, бувши тоді ро-

бітником на заводі, з доручення завкому редагував газету; в парі з ним ми й працювали. А Іван Юхимович Сенченко став навіть токарем.

Той рік, що Сенченко працював на заводі, дав йому не тільки спеціальні знання та вміння розібратися в технологічному процесі. Не тільки забезпечив знайомство з обставинами й специфічними умовами в робітничому колективі, щоб змогти правдиво відтворити його буття засобами художньої літератури. Він дав Іванові Юхимовичу незрівнянно більше й цінніше: проникнення у внутрішній світ робочої людини, розкрив письменникові душу, серце і розум пролетаря того часу.

Після того Іван Юхимович — для перевірки, поширення, порівнянь та узагальнень — рушив ще й на Донбас, у саме серце робітничого класу України, — коли не помиляюсь, у Краматорськ... З таким же заміром працював інший харківський письменник з молодшого покоління, для якого в ту пору Іван Сенченко, письменник, був великий і малоперевершуваний творчий авторитет. Сергій Борзенко — творчо його Іван Юхимович добре знав, читавши й дещо консультувавши перший роман «Золотий шлях» цього вихідця з літературної студії того ж ХПЗ... А повернувшись з Донбасу, Сенченко й подарував читачеві свої романи на робітничу тему.

А втім, самокритичний — як і всякий справжній талант — Сенченко не був задоволений своїми романами й пізніше критично поцінював їх та прагнув удосконалити. Удосконалення не композиційного — воно було цікаве, не мовного — мовність Сенченка відзначається особливою красою та силою, а удосконалення в найголовнішому — у відтворенні людського образу, саме образу робітника-пролетаря.

Думаю, багато хто зі мною погодиться, що Сенченко такого удосконалення досяг не так у подальших перевиданнях згаданих романів, як у нових книгах — зокрема, у «Солом'янських оповіданнях».

У своїй творчості Сенченко неодноразово — знову і знову — повертається творчою увагою до рідного Червонограда. Але ніхто не побачить у цьому якусь місцеву «обмеженість». Ні, повертаючись у сюжеті до Червонограда, Сенченко щоразу вмів побачити в цьому «провінціальному» містечку відображення широких соціальних процесів у всій Радянській Батьківщині; а в

зіткненні класових сил — занепад старого світу та його антинародних сил і поступово активне й перспективне сходження вгору нових провідних соціально перетворювальних сил — трудящої людини, класу трударів.

Що вело в цьому ідейному й творчому сходженні вгору самого Сенченка? Життєвий досвід, зростання й ширення свідомості, опанування засадами великого ленінського вчення?

Все: і опанування засадами марксистсько-ленінського вчення, і поглиблення та збагачення світогляду, і набуття життєвого досвіду.

Не можу не зачитувати самого Сенченка:

«Лише пізніше, у п'ятдесятих роках, я зумів інтуїтивно підняти завісу і побачити людей такими, якими вони є насправді. Я так і не знаю, чи я сам зробив це відкриття, чи це знамення епохи і я в руках цієї епохи лише інструмент для записування її велінь?»

Він завжди вмів дивитись у корінь і мав мужність бути самокритичним. І — вічним трударем. Трударем в усьому: над власним, уже, здавалося б, цілковито закінченим рукописом, який він завжди переписував, шліфуючи неодноразово; трударем у самому доборі — шуканні й відшукуванні — того, що ми професійно звемо матеріалом для твору; трударем у роботі над рукописами товаришів та учнів на літературному полі: в редакційній роботі на «посаді», як сказано, «за всіх»; трударем і за будь-яких наглих потреб та незвичайних обставин.

От прийшов цей великий тяжкий іспит: напад гітлерівського фашизму на нашу Вітчизну. Рік Сенченка не підлягав покликанню до діючої армії — військово уніформу вдягли й взяли зброю до рук наші товариші — письменники молодших вікових поколінь. Але удар-наступ гітлерівських орд невдовзі почав загрожувати й Харкову. Місто одностайно піднялось на оборону. Зокрема, довкола міста зводилися протитанкові укріплення. Письменники, не покликані ні до армії, ні до військово-журналістської роботи в армійській пресі, ввійшли загоном в дивізію копачів протитанкових ровів. Техніка тоді вся пішла вперед — до фронту, і копання протитанкових ровів відбувалося примітивно — лопатами. Іван Юхимович пішов копачем. І як працював тут! По всьому фронту копання ровів пішло гасло, розмножуване в листівках та плакатах чи передаване по радіо: «Всім рівнятися в своїй патріотичній роботі на письменника Сенченка!...»

А потім прийшла ота страшна ніч...

Ще ввечері — я затримався в приміщенні Спілки на вулиці Чернишевського, 59, порядкуючи справами,— задзвонив телефон: секретар обкому партії.

— Пишіть! — сказав він і зачитав довжелезний список прізвищ: то були майже всі письменники, котрі залишалися ще в Харкові, чоловік із сорок-п'ятдесят.— Мають бути готовими на дванадцять нуль-нуль. До будинку «Слово» будуть подані вантажні машини, хто мешкає деінде, повідомте негайно, щоб прибули на подвір'я будинку «Слово». Поїзд вирушить ще вдосвіта.

— Але ж,— спробував я нагадати,— іноземних письменників ми евакуювали ще ешелоном номер один, хворих і поважного віку та дружин фронтовиків — номером другим...

— А це буде номер третій,— урвав секретар.— Зрозумійте, товаришу Смолич, трапилося неочікуване. Повітряний десант ліквідують винищувальні батальйони, але під ранок може наспіти танковий десант. Усі ваші, а також художники, композитори, актори, інші, мають виїхати негайно. Ідіть додому й збирайтесь негайно... Більше двох чемоданів нехай товариші не беруть — не буде місця...

Покінчивши з повідомленням товаришів, я повертався пізно — аж під дванадцятку.

Ніч стояла тепла, зоряна, прозора ніч наприкінці серпня, при початку вересня. Терпко пахли садки на Басейній... Вітерець ледь повівав, але знизу, з заводських районів, тхнуло горілим: пожежі після бомбардувань там не спинялися вже тижнів зо два. Масованого нальоту в цю годину не було, але окремі літаки — мабуть, розвідувальні, бо крадькома, не вивішуючи «лампіонів»,— з'являлися інколи у високості. Їх зразу вловлювали схрещення прожекторних променів — і тоді в напрямку до них небосхил пронизувало червоним і зеленим пунктиром трасуючих кулеметних черг.

Патрулі перепиняли тричі: на розі Басейної та Держинського, на розі Сумської і на вулиці Трінклера біля медмістечка. Моя нічна перепустка з червоною смугою їх цілком задовольняла.

«Що ж це? — гірко подумалося мені.— Тепер уже й ця перепустка стане непотрібною?»

І туга защеміла під серцем. Перепустка для безбронного ходіння коли завгодно і де завгодно вулицями

обложеного, бомбардованого міста в ту хвилину сприймалася як найбільша коштовність: позбутися її — то було горе, біда, нещастя. Адже за цією карткою цупкого білого картону з червоною смугою навскоси стояло саме місто, мій зв'язок з ним, моє право в ньому жити й діяти, — деталь нехай і незначна, але вона наче стверджувала існування міста в це лихоліття, його боротьбу за своє існування й подавала надію, ні — певність на перемогу.

Біля хвіртки у подвір'я «Слова» я пізнав постать Сенченка.

— Корнійовичу, — сказав він, — я дзвонив зараз у Спілку, сказали, що ти вже вийшов, і я чекаю на тебе. Жінка з дітьми складаються, а я хотів з тобою поговорити.

— Ваню, — сказав я, — кажи — що? Нам же треба поспішати...

Ми пішли разом і зайшли до моєї квартири, номер 63.

Івана Юхимовича турбувало законне питання: чи надовго виїжджаємо? Адже починається осінь, а там — зима: чи брати з собою пальта? Це ж ще один лантух, а брати з собою можна лише два місяця. А як бути з книжками? З рукописами?

Ми стояли посеред моєї кімнати — по трьох стінах полиці з книжками. Справді — а як же книжки? Адже цю бібліотеку, замолоду, в перші письменницькі роки, так старанно добирали за потребою. Другий раз такої бібліотеки не укладеш... А рукописи й літературний архів — нехай за двадцять років письменницького труда і не такий великий, але ж... якщо пропаде, то відновити зась...

— Квартиру кидаєш чи залишаєш на когось? — запитав я.

Виявилось, що по сусідству мешкає сестра Сенченкової дружини й племінниця: вони навідуватимуться.

— А як у тебе?

— У мене прижився «вуйко» (Козланюк), він у вєнізованій групі письменників при ЦК, зараз не виїздить. А там... там ми ж повернемося, і все буде гаразд...

Хіба ми могли тоді знати, що повернення відбудеться аж за два роки, і, повернувшись, в цій квартирі я не знайду не те що рукописів, залишків архіву чи книжок з бібліотеки, а взагалі ні цурки — лише обручку від плафона на стелі мого кабінету?..

Щоб «допомогти» собі жартами, я, пригадую, приказував: ще в передпокої у шафці залишається кілька пляшок білого вина, та вуйко обіцяв не залишати його німцям і випити все самому..

Пригадую, як було мені якось зворушливо, коли — за півтора року,— Івана Юхимовича викликано в Москву допомагати мені видавати журнал «Україна»,— я згадував оте наше прощання з Харковом...

До речі, про журнал «Україна» в воєнні роки в Москві.

Проблема відповідального секретаря в підфронтовій Москві, де і авторський колектив, і саму поліграфію майже неможливо було організувати, була проблемою номер один. Перші числа журналу ми випускали з «гастрольорами» на секретарському кріслі. Останнім був Мартич, посеред ним, здається, Кирилюк, ще хтось з письменників, які, будши пораненими, підліковувалися в московських госпіталях і на якийсь час затримувались у «команді видужуючих». Про Івана Юхимовича Сенченка — як про найкращого з можливих відповідальних секретарів — ми з Олександром Єлисейовичем Ільченком і Олександром Петровичем Довженком (член редколегії) подумали відразу, коли почали організовувати журнал: відділ кадрів ЦК вислав раз за разом відповідний виклик в ЦК партії Казахстану, але місцеперебування Сенченка там відразу не могли виявити...

Та одного дня — то було, пригадую, якраз того дня, коли ми (редакція!) з тісної комірчини в приміщенні Партизанського штабу України на Тверському, 18 переносилися в кімнату більшу в партизанському гуртожитку на Трубній площі,— з Казахстану раптом прибула телеграма з адресою розшуканого Сенченка. І відразу того ж дня був надісланий урядовий виклик в ЦК КП Казахстану на українського письменника Сенченка Івана Юхимовича: без урядового виклику тоді придбати квиток на поїзд було неможливо.

І уявіть собі нашу радість, коли достеменно за два три дні — ще раніше від урядової відповіді на виклик — ми одержали телеграму від самого Івана Юхимовича на адресу квартири Паустовського, де я тоді проживав у тих кімнатах, що не були розбомбардовані.

«Спасибі безмежно радий сьогодні виїзду Алма-Ату першим поїздом Москву телеграф з пилкою що рубати гадиною...»

На цьому текст телеграми уривався: разом із адресою двадцятислівна норма для приватних телеграм у дні війни вичерпана — і телеграфіст по двадцятому слові обірвав стрічку на апараті. Ні підпису, ані закінчення речення не було, і — що це мало означати: «з пилкою що рубати гадиною»? По-перше, передавати телеграфом лайливі слова заборонялося, та мова, мабуть, була далі про фашистів, тож телеграфіст не зміг заперечити. Загарбників-фашистів треба рубати, тільки ж — чому пилкою? Пилкою пиляють, а рубають сокирою. Щось, очевидно, наплутали на телеграфі...

Розгадка прийшла вже аж після приїзду Сенченка, коли надійшла друга — не більше двадцяти слів — частина телеграми. Словом, кінець першої телеграми треба було читати так: «...телеграф Спілку письменників (зрозуміло — Казахстану в Алма-Аті), що робити з родиною?..» Із «спілки» вийшло «с пилкою», з «робити» — «рубати», а з «родини» — подвійне перетворення «р» на «г», «о» на «а»: «гадиною»...

А прибув Іван Юхимович надзвичайно швидко, як на той час: за чотири чи п'ять днів, це коли евакуаційним ешеленом відстань від Харкова до Алма-Ати ми подолали аж за два тижні. Всі Івана Юхимовича речі — то була ковдра з подушечкою, перев'язані очкурком, і солдатський речовий мішок — з білизною та папушами самосаду-тютюну: Сенченко тоді ще палив. Прибув він прямо в редакцію на Трубну, кімната редакції була чималенька: метрів із тридцять, столів чотири і одна шафа — широченна, колись, видимо, для напоїв, бо в цій кімнатці за мирного часу було те, що тепер звемо «забігайлівкою».

Проблема житла Ваню, проте, зовсім не турбувала: на другому поверсі в двох видовжених залах — колишній, мабуть, ресторації — нині розташувався партизанський гуртожиток... Тут переночувували, з'явившись по зв'язку з загарбаних територій, підпільники і зникали за день чи два, доставши нове доручення. Затримувалися довше лише дівчата, котрі готувалися на радисток у кімнаті курсів на території Партизанського штабу. Ваня переночував там тільки одну ніч: підпільники, прибувши з небезпек загарбаних територій і на одну ніч відчувши себе безпечно на рідній землі, спали богатирським сном і так хропли, що заснути Ваня не зміг ні на хвилину. Та на вигадку Ваня був меткий: надану йому комендан-

том койку він приволік у редакцію, оту величезну шафу з-під спиртних напоїв, що правила тепер за редакційний портфель та архів, він відсунув від стіни на сімдесят сантиметрів, засунув туди, між стіною та шафою, свою койку — і так і проспав там аж до повернення в Харків восени сорок третього року. Спання в редакції це було дуже зручно: прокидаючися, Ваня зразу сідав до роботи — правити верстку чи ще щось, а відробившись пізно вночі, зразу залазив за шафу. Обідати ми ходили на Тверський в їдальню Партизанського штабу, вечеряти — на вулицю Герцена в клуб письменників; там раз-два на тиждень можна було одержати сотню цигарок «Катюша», а бувало, й півлітра горілки. Інші проблеми Ваню теж не турбували, — адже поруч, двері в двері, — «санпропускник»: санобробку повинен був пройти кожний партизан, підпільник чи зв'язківець, що з'являвся з загарбаних територій... Ваня акуратно щодня проходив «санпропускник» і одержував усе, що треба.

Тепер, з прибуттям Івана Юхимовича, в редакції запанував лад: графік випуску виконувався точно, рукописи оброблялися старанно, коректура не затримувалася. Ваня все встигав і тільки дивувався, нащо нас у редакції аж четверо, адже всі процедури редагування й випуску він усе життя вправлявся виконувати сам-один. Та що казати: так працювати в редакції, як працював Сенченко, мало хто вмів...

Є призи для кращого футболіста чи хокеїста, для кращого велогонщика... Я б встановив приз кращому редакційному працівникові. І найменував би його «Приз імені Івана Сенченка».

Бо й справді, варто б рівнятися на культуру редакційної праці Сенченка — чому б про це не писати в фахових редакційно-видавничих журналах? — як закликали листівки в ритті протитанкових ровів і окопів в обложеному Харкові: рівняйтеся всі на копача-письменника Івана Сенченка!

Сенченко?

Довгу й невичерпну творчу характеристику довелося б йому писати, коли б хтось такої зажадав. З прадавнього хліборобського роду, крізь життєпис якого аж прозоріє вся віддавна історія традицій землеробства на Україні, стає Сенченко яскравим літописцем українського села на зламі епох — дожовтневої та пожовтневої, дрібно-власницької та соціалістичної; зірким оком історика він

простежує найважливіший та найтрудніший процес перетворення батрака на пролетаря, гречкосія на робітника біля верстата; стає оспівувачем зародження індустрії — і саме індустрії соціалістичної — на рідній, віддавна хліборобській українській землі... Але це ще далеко не все для «виробничої» характеристики професіонала-письменника Івана Сенченка. Він був майже незрівняним у нашій літературі майстром художнього аналізу й синтезу — тонко інтелігентний у сприйнятті й співвідчуванні чужих почуттів та в розумінні чужого розуму, — умілець знаходити й розкривати в простій людині всі глибини й багатогранності людської душі. Він володів найскрупульознішим проникненням у внутрішній — ідейний та почуттєвий — світ кожного людського образу, узагальненням виявлених рис для цілих соціальних, класових категорій.

Вищесказане могло б бути тільки початком для складання отакої виробничої характеристики, коли б її хтось зажадав.

Та я на тому урву своє слово про Івана Сенченка, хоч і хотілося б ще чимало розповісти, на перший погляд, другорядного, незначного, але завжди промовистого з Сенченкового побуту, з наших з ним зустрічей, розмов чи пригод.

УСЕНКО

Останні роки життя Павло Матвійович проживав переважно не в місті, а в Кончі-Озерній — ділянка й будинок № 2.

Причин для того було, мабуть, чимало: втома, недуги, втеча від громохкого міста, жадання усамітнитись для творчої зосередженості, такої конечної в поважному віці. Та не останню роль відіграло, очевидно, і устремління до природи — до зела, до землі й до води. Була, звичайно, і залюбленість у риболовлю, але ще виразніше позначався відбатьківський, ба й відпредківський потяг до землеробства: сад і город, зусиллями Павла Матвійовича плекані, були чи не найкращі на все селище з двадцяти семи ділянок.

Але спинімося на шосе перед автобусною зупинкою Кончі-Озерної в молодому сосняку — перед ділянкою й будиночком Усенків. Першочергово привертає вашу

увагу й вражає велетенський дуб зразу за ворітьми, що кроною своєю затуляє фасад будинку. Крона того дуба справді гідна подиву: розкинута майже на весь шир садиби, кількома могутніми відгалуззями головного стовбура, а далі тугим і пружним численним гіллям вона створює влітку величезну зелену шапку, а зимою — химерну, іскристу, сріблясту баню із паморозі чи снігу.

Скільки років тому дубові — хто його зна. Правдоподібно, що він, як на дуб'ячий вік, ще молодий — не такий старезний, як оті велети, що височать неподалік у лузі. Але ж стояв він ще ген задовго до того, як тут побудувався й оселився Павло Матвійович. Стояв собі, височів на пагорбі, коли повз нього пониззям-видолинкою, що в старовину мала й відповідну назву «Згінне» гонили на випас череди корів чи отари овець монахи із Монастирища — господарського двору митрополитової дачі, розташованої на високому березі — нижче за пліном дніпровського старика Козинки. Стояв той «не старий» дуб, височів, можливо, ще давніше — коли до кінцевого оборонного валу (конечна, конча заспа), що його ще не до кінця розмиті повенями залишки розмежовують конче-заспівський луг і досі, мчали Згінним до валу на оборону проти шляхетсько-польських загарбників, а давніше проти набігів кримчаків сотні й полки, що стояли сторожею під Києвом. Височів, можливо, той «молодий» дуб і ще давніше — сьогодні неначе на сторожі минулих віків і вікопомних історичних подій.

Павло Матвійович дуже любив того дуба — під його покровом, у холодку навіть у найбільшу спеку, і сам відпочивав після порання коло землі, і зустрічався для тихої розмови з друзями. А коли в самотині замислювався, казав Павло, то видилася-марилася йому під тією широкою кроною вся історія нашого краю. Я б навіть сказав, що Павло пишався своїм дубом і вже певно, що радів, коли йому — при розиграшу ділянок — припало будуватися, селитися й господарювати в такій історичній місцевості.

Відзначу принагідно: такий сучасний, гостросучасної теми поет Усенко, співець нового життя й комсомольської молоді, був безмежно залюблений в історію рідного краю, нелегку й славу минувшину свого народу.

Що ж до Усенкового саду чи городу, то хай своє слово скажуть інші: я аж ніяк не фахівець у будь-яких садово-городніх справах. З мене досить того, щоб навкруги

росло й зеленіло, а чи буде з того пуття — чи вродить на городі або на яблунях та вишнях у садку, — то мені, їй-право, байдуже. Єдине, що я в садівництві та городництва люблю, це — поливати. Шланг у руці, струмінь води, спрямований дереву під окоріння, в лунку або — дрібним дощиком — на квіти та зелень, — то, коли це не смішно слухати, мій контакт з природою, моя радість. Але й мене, невігласа у садово-городніх справах, завжди чарували садочок і город Павла Матвійовича. І земля, така йому люба, щедро віддячувала: завжди Павло знімав добрі врожаї з своїх високогатункових, навіть на нашому піщаному ґрунті викоханих, яблунь, груш, вишень, слив чи абрикосів. А важкі грона винограду? А на грядках — цибуля чи морква?

Адже коли б не появилися біля Усенкової садиби, неодмінно побачиш людину з сікатором у руці або з лопаткою чи грабельками: то працює коло землі поет Павло Усенко — поет у слові і в землеробстві.

Павло Матвійович був десятим чи одинадцятим у родині селянина-бідняка. Коли б на наш радянський час, то була б його мати — матір'ю-героїнею. Але ж на ті давні, дореволюційні часи тільки праця та біда хилили до землі жінку-трудівницю в безземельній селянській родині. Мрія про землю — з цим прийшов у світ і вбирав науку життя малюком на чужих, куркульських випасах пастушок Павлуша. А від мріяння до поезії — один крок...

Коли не помиляюся, то «освітній ценз» Павла Усенка вичерпувався сільською школою та не закінченим, либонь, так званим вищим навчальним училищем²¹. Так чи йнак, але саме тоді, в училищні роки, став Павло членом «земельної», — здається, саме так її найменовано, — комісії волревкому й ділив між селянами землю з поміщицької займанщини: ходив з отим «сажнем»-циркулем, збитими двома планками, що між кінцями мав відстань якраз сажень, — одміряв безземельним селянським родинам: тобі стільки, бо ж міряємо подушно, а тобі стільки...

От з того вирішення земельного питання й почалася «круговерть» у громадському житті Павла Матвійовича на Полтавщині — то в Кобеляках, то в самій Полтаві, то знову в Кобеляках, то знову в Полтаві, або й в Лохвиці, чи в Лубнах, і знову в губернiальному центрі, Полтаві. І зараз хіба що по старих анкетах та життєписах, — так казано тоді на автобіографію, якщо, звісно, вони збереглися, — можна встановити, коли був

Павло інструктором ревкому, а коли вчителем та ліквідатором неписьменності, коли вихователем у дитячому будинку, а коли організатором першої комсомолії. До Харкова, тодішньої столиці, він прибув, коли не помиляюсь, з полтавської газети «Червоний юнак» і як газетяр, і як молодий поет з першими пробами віршування. А тоді й пішло: «Гарт», «Молодняк» — поет, редактор, організатор молодіжних творчих групувань. Так — до тридцять другого року, коли ліквідовано всі письменницькі групування й утворено єдину Спілку радянських письменників²². Павло Матвійович ввійшов тоді в оргкомітет, а з утворенням Спілки став членом першої президії.

Та мені чомусь особливо запам'яталося, як приймали Усенка в письменницьку організацію «Гарт». Либонь, навесні двадцять четвертого року. Тоді я й побачив його вперше — то й був день нашого знайомства, більше як піввіку тому.

Запам'яталося, що Василь Еллан, тодішній голова «Гарту», надавав цьому прийому особливого значення. Гартованці — так казали на себе члени організації «Гарт»: не гартівці, а гартованці — зібралися з якоїсь нагоди в кабінеті свого голови. Кажу — з якоїсь нагоди, бо скликати засідання тоді не було звички, не складалося наперед і порядку денного, та й сама організація була така нечисленна, що — нехай і тісно — вмещалася вся в малесенькій кімнатці-кабінеті редактора газети «Вісті», що й був головою організації.

Так-от, коли зійшлося чоловік десять-п'ятнадцять, Василь якось аж піднесено сказав:

— Хлопці, — тоді в тісному колі літературних поплічників вживалося саме такого звертання замість офіційного «товариші», з яким адресувалися до більших, багатолюдних зборів, — хлопці, сьогодні у нас буде незвичайна подія: прийматимемо до «Гарту» справжнього пролетарського талановитого поета.

Потім Василь лагідно посміхнувся й задержувато підморгнув до Володі Сосюри:

— Начувайся, Володю, матимеш добрячого конкурента: дивись, щоб не вибив тебе з сідла...

Сосюра зачервонівся, але погордливо низав плечима й відказав із максимально можливим у його лагідному характері виявом гідності:

— Що ж, буду щасливий, коли хтось вийде наперед: успіх пролетарської поезії для мене над усе.

А Василь весело сміявся і розгладжував на боки свої вуса, що було ознакою його доброго гумору й душевного піднесення.

— Заспокойся, Володю,— докинув він і свого слова.— Ніхто тебе кривдити не замірється. А пожартував я весело, бо мені й справді весело, бо не так уже й густо у нас із пролетарським прошарком в організації.

Василь мав рацію: письменників-пролетарів і в нашій організації, хоча ми іменували її пролетарською, було не густо. І хоча декларували ми,— і ця декларація виражала одну із головних причин виходу групи наших гартіванців із організації Пролеткульт,— що пролетарська література не тільки та, котра добирає сюжети виключно з життя пролетаріату, і не тільки та, котру творять самі пролетарі, а та, котра насичена пролетарською, комуністичною ідейністю,— одначе весь час озиралися на те, чи багато в нашій організації вихідців із робітничого класу, й мріяли число їх примножити. А втім, про таке мріяли й всі інші революційні письменницькі організації, стараючись біля того, щоб «перетягти» до себе літератора робітничого походження. Тож і побутував тоді такий нонсенс, як членство відразу в двох організаціях — і в «Плузі», і в «Гарті»...

Якраз Усенко і зайшов до кімнати в цю хвилину дружньої перепалки між Володею і Василем.

Мені чомусь точно запам'яталася і тодішня зовнішність Павла Матвійовича. Зовні Павло був тоді малочим примітний — хіба що чорнявим чубом, що звисав йому на високе чоло, й швидкими, цікавими до всього очима. Зодягнутий був характерно по тих часах: на голові кепка, заламана верхом назад; на плечах шкіряна тужурка, колись, видимо, чорна, а тепер зношена до жовто-зелено-сірого кольору, точнісінько, як і в Василя Еллана; під шкуратянкою — гімнастерка-хакі. Але ж тоді чи не всі доношували якісь строї з часів громадянської війни — кепки-«керенки», шкіряні тужурки, галіфе та гімнастерки. От хіба що був Павло не в галіфе під обмотки, а в звичайних штанях, заправлених у халяви високих чобіт.

Я дозволяю собі спиняти увагу читача на таких дрібницях тільки для того, щоб бодай дрібною рисочкою вказати на обставини тогочасного життя: одяга, як знаємо,— а хто не знає, тому варто сказати,— не тільки прикмета зовнішності того чи іншого індивіда, але й

риска в характері людини й певна ознака часу — і на економічному, і на культурному, і взагалі класовому його рівні.

Еллан простими словами й стримано — без тієї піднесеності, що перед процедурою прийняття дозволив собі, рекомендував Павла Усенка. З села (тепер глянув у довідник і відновив у пам'яті) Заочіпського на Катеринославщині (тобто тепер — Дніпропетровщині); з безземельних селян; змалку пас куркульські гуси і водночас із навчанням у сільській школі підмайстрував по сільських кузнях. Отож там, по кузнях та майстернях... А тоді — революція, ЧОП (Частини особливого призначення для боротьби проти бандитизму, що піднімали по тривозі всіх комуністів, комсомольців та радянський актив), комсомол і... вірші; керівна — відразу волосного й повітового, а далі губерніяльного (Полтавського) масштабу організаційна комсомольська діяльність і знову... вірші. Поезія!

— Поезія,— казав тоді Василь, стоячи за своїм редакторським столом, а Павло сидів на проваленому дивані навпроти, соромливо втопивши очі собі на передки чобіт,— поезія то друга натура сільського пролетаря й комсомольського ватажка Усенка. Тож перед тим, як сказати нам своє слово — приймати чи не приймати його до нашого гурту пролетарських письменників, нехай Павлуша,— Василь так тоді й сказав, а з його слова так і пішло «Павлуша»,— нехай почитає нам свої вірші.

Отоді я й почув той тогочасний Усенків, відомий у комсомольській поезії твір «Ідуть».

Але Павлуша соромився читати: він зніяковіло знітився, затопив свій погляд ще нижче, щось навіть — відбійне — буркнув собі під ніс.

Тоді Василь почав сам, підказуючи Павлові початок його вірша:

— Ну, давай:

Місто, заводи і села —
Юних вітайте — ідуть...

І Павло випростався, навіть звівся на рівні, відкинув помахом голови чуб з чола й повів далі сам:

Лави ідуть КаеСеМові,—
Дальня вгинається путь...

Він зачитав вірш до кінця, і на кожній строфі —

Армію юну, червону
Оком навколо окинъ —
Иде мільйон мільйонів,
Має прапорами КІМ!..

— голос його міцнішав, гучнішав, ставав дзвінкіший; а очі засвічувалися кришталіками. Коли він закінчив повтором перших, заспівних, рядків, всі зааплодували, хоча до того, коли читалися тут поезії — а в цьому кабінетику на Сумській вулиці, 11, поверх другий, кутня кімнатка, зачитувалося їх чимало, — аплодувати якось не практикувалося.

— Прийняти! — загукали всі в один голос.

І от пізніше, років за сорок, коли ми відзначали сімдесятиріччя від народження Василя Еллана (ми з Павлом Матвійовичем сиділи поруч у президії), Павло Матвійович сказав мені стиха після того, як доповідач у своєму огляді зачитував деякі вірші Еллана:

— Може, мені в своєму виступі зачитувати й ті рядки: «Місто, заводи і села — юних вітайте — ідуть...»?

— То ж рядки з вашого вірша, Павле Матвійовичу, — не зрозумів я, — ви хочете зачитати цей вірш у своєму виступі?

— Я не про те, — сказав Павло Матвійович. — А пригадуєте, коли мене приймали до «Гарту», як я зачитав цього вірша?

Я засміявся:

— Ви знаєте, запам'яталося: ви все огиналися, і Василь почав вам підказувати ваші рядки початку: «Місто, заводи і села — юних вітайте — ідуть»; а тоді ви, нарешті, оговтались і повели самі далі.

— Тож-бо, — Павлові Матвійовичу було приємно, що й я не забув такої давнини. — Він підстьобнув, щоб я почав читання, але ж він і взагалі підказав мені ідею подібного вірша...

Признання, що на цей славнозвісний вірш надихнув його Василь Еллан, дуже схвилювало Павла Матвійовича.

Коли в літературознавчих розвідках заходить мова не так про конкретно творчий, а, сказати б, про творчо-організаційно-громадський шлях Павла Матвійовича Усенка і виникає потреба визначити його приналежність до того чи іншого літературного групування, то подибуємо констатацію про пізніший, післягартівський період,

що Усенко належав до літературної організації ВУСПП, будши водночас і членом організації «Молодняк».

Мені здається, що тому, хто цікавиться перебігом літературного процесу в українській тогочасності, варто подати деяке уточнення, коли не сказати — поправку. Якщо бути точним — за тими ж літературними джерелами, — то ВУСПП утворено в 1927 році, а «Молодняк» постав ще в році 1926-му... Отже, якщо говорити про Павла Усенка, то спершу був «Молодняк», а потім ВУСПП. І взагалі Усенко багато зробив для створення спілки комсомольських письменників «Молодняк». Будши членом «Гарту», він — ще за життя Блакитного — сказати б, «вивів» з цієї організації кілька наймолодших літераторів, кількох залучив із «Плугу», а біля цього ядра згуртував ще групу молоді, що до того не належала ні до «Гарту», ані до «Плугу» — студентської, робкорівської та сількорівської. Він і далі ще залишався лідером цієї групи...

Кінець кінцем пригадаймо собі тих, хто з першого покоління молодняківців ввійшов у літературу: Первомайський, Донченко, Масенко, Момот, Гримайло, Кундзіч, Кузьмич, Шеремет, Коваленко Б., Корнійчук, Смілянський, Клочья, Радченко, трохи згодом — Гончаренко, Фомін, Шиян, Воскресенко та інші. Подаю — за рядом, очевидно, хронологічним, з «Історії української літератури». Та додам поетів і літераторів трохи пізніших років, але з тієї ж комсомольської когорти — Герасименко, Нехода, Шпак, Бичко, Трублаїні...

Відзначимо до цього, що творчо-організаційна діяльність Павла Матвійовича в тій порі розвивалася не якимось «келійним» способом, як це було, скажімо, в «Гарті», а, так би мовити, «голосномовно»: він був організатором і першим та незмінним редактором і журналу «Молодняк». Годі применшити значення цього органу літературної журналістики в той важливий і складний час зламів та ідейно-творчої боротьби в започаткованому українському красному письменстві радянського періоду.

Це ж на його сторінках вперше подали свій творчий голос щойно названі літератори — в більшості активно-творчі і в нашому сьогоденні. І це саме з цих голосів пішов єдиний творчий процес без формального, штучного й антитворчого розмежування на міську (для «Гарту») та сільську (для «Плугу») периферії. І саме з таких позицій «Молодняк»-організація і «Молодняк»-жур-

нал, тобто чи не весь молодняківський «призов», повів творче освоювання народності радянської літератури, боротьбу за її комуністичну ідейність та інтернаціоналізм, зокрема, і проти проявів українського націоналізму.

Я починав цей нарис-спогад про Павла Матвійовича з опису дуба, що височить перед фронтоном його будиночка в селищі Конча-Озерна.

Це — пейзаж.

Але це не тільки пейзаж. У цьому дубові для мене заховується і образ, і символ. Нехай простять мені таку велемовність ті, хто образу цього не сприйме, і ті, котрі не збагнуть сутності моєї думки, висловленої, можливо, аж надто «закучерявлено». Але за тим дубом бачиться мені якоюсь мірою і сам Павло Матвійович у його творчорганізаційній діяльності при самому початку радянського періоду в українській літературі...

Павло Матвійович був людиною напрочуд скромною: сам ніколи не згадував про себе, тим паче — не налякав ніяк про роль та значення його діяльності в літературному процесі. Скромність, як знаємо — і всі на тому погоджуються, — риса вельми дорогоцінна, що прикрашає людину й тим самим збагачує морально її саму. Отже, й суспільству іде на користь. Але погодьмося й на тому, що, можливо, надмірна скромність Павла Усенка літературному процесу далі пішла не на користь...

Та, підкреслюю, мова лише про організаторську діяльність Павла Матвійовича, бо в своїй творчості він ніколи не спадав і не знижував своєї активності. Найяскравішим свідченням цього може бути воєнний час. Адже достоту щороку — шовоєнного року — виходили нові й нові збірки поезій Павла Усенка²³. І було це в пору найзапекліших битв проти нападника-фашиста та найнапруженішої роботи самого Павла Матвійовича як військового кореспондента фронтових газет. Збірки виходять щороку — високопатріотичні, бойовиті. І знову молодь, комсомол — найперший адресат поетичного слова-заклику Павла Усенка: як і в перші роки після громадянської війни у мирний час відбудови, як і в роки перших п'ятирічок... А погортаймо сторінки його поезій, публікованих у післявоєнний час: знову відбудова, розбудова, трудовий фронт — молодь, комсомолія має бути скрізь у першій фаланзі! І з нею, попереду

неї своїм поетичним словом, неначе й не проживши на світі свої піввіку, а її, комуністичної юні, ровесник, крокує перший комсомольський поет Усенко. Поетичний голос його озивається на всі визначні події й найважливіші процеси в нашому суспільстві, в його наймолодших лавах. Напрочуд чутливий до віянь і вимог часу, поет — не зрікаючися притаманної його творчості органічної в ній ліричності, відчутно збільшує вагу публіцистичності своїх творів.

Я — прозаїк і запеклий обстоювач примату саме прозового жанру в літературі. Вірші писав лише в дитинстві та замолоду, але жодного за все життя не опублікував. Тому в тонкощах поезії, мабуть, не дуже й розбираюся. Але без поетичного слова не уявляю літератури: навіть отаке тільки «на дозвіллі» читання сприяє створенню такого чи іншого настрою, а вдумливе «вчитування» в поетичні образи щедро віддячує тобі і розумово, і духовно. Сила поетичного слова і образу величезна й щедро збагачує внутрішній світ людини. І мені завжди шкода людей, котрі поезій не читають, не розуміють чи не відчувають їх або просто заперечують: такий нонсенс трапляється в наші дні розквіту техніки — згадаймо нікчемну «дискусію» про «фізиків і ліриків». Є люди, здатні в річищі своїх нахилів та обдарованості досягти певних верховин, але ж — тільки в своїй фаховій, здебільшого технічного порядку сфері, але... їй-право... відкидаючи поезію, обкрадають себе. Щоб стати в один ряд з людьми гармонійної вдачі, бодай просто інтелігентними, їм ще дуже далеко.

Павло Матвійович — поет і запеклий обстоювач великої ролі саме поетичного жанру в літературному процесі: це вже — з наших з ним пізніших розмов і суперечок.

— Поезія, — каже Павло Матвійович, — нерідко задає тон літературі; рівень розвитку саме поетичного жанру тією чи іншою мовою засвідчує взагалі рівень розвитку літератури цією мовою.

Очевидно, в цьому твердженні він мав рацію.

Та в дальшій суперечці ми з Павлом Матвійовичем не приходили до згоди. Павло вважав, що в творчому вияві можна бути або поетом (тобто конкретно, — висловлюватися віршовано), або прозаїком, і заперечував, що проза має свій внутрішній ритм, підсвідомо чи навіть свідомо додержуваний автором-романістом чи новелістом. Він не згоджувався, що вдумливий читач, відчувши цей

внутрішній ритм, без будь-яких інших прикмет відразу пізнає автора і відрізняє його від усіх інших.

А втім, це вже з надто специфічних, суто формальних професійно-письменницьких розмов, і я не буду в цьому напрямі поширюватися. І зовсім не біда, що в розмовах такого плану кожний з нас залишався при своїй думці. Найважливіше те, що такі розмови між нами були можливі.

Нехай не здивує сучасного читача така констатація. Але за нею багато дечого стоїть для літераторів нашого з Павлом покоління — покоління, котре записується в історії нашої літератури як перше покоління радянських письменників. Ми з Усенком — дарма що починали в одній організації «Гарт», не писали в своїх тогочасних статтях про творчість — Усенко про мою, я — про Усенкову. Тому мені й хочеться згадати принагідно, можливо, першу, варту уваги, розмову, що відбулася між нами — десь років, може, за двадцять після знайомства в годину приймання Павла Матвійовича в літературну організацію «Гарт»: двадцять років минуло, йшов сорок третій рік, найгарячіший рік війни, — ми зустрілися з Павлом Матвійовичем у Москві після переможного завершення героїчної Сталінградської епопеї.

Зустрілися ми в ідальні Партизанського штабу України на Тверському бульварі, 18: Павло — офіцер, військовий кореспондент — щойно прибув із Сталінградського фронту, який тільки вчора чи позавчора перестав бути Сталінградським. От, не пригадаю тільки, в якій частині тієї армії, що серпом врізалася в оточену на Сталінградському плацдармі армію Паулюса, служив Павло Матвійович. Я — редактор видаваного тоді в Москві журналу «Україна» — порядком, сказати б, «інтерв'ювання», запитав Павла:

— Товаришу Усенко, скажіть, будьте ласкаві, що в цій битві, або взагалі в роки війни, справило на вас найдужче враження? Маю на увазі не широке політичне поцінування, а тільки окрему подію, факт...

Запитання моє не позначалося оригінальністю — як на газетяра й журналіста було аж надто банальне, а за воєнних обставин і взагалі мізерне. В кожному разі, відповісти на таке запитання трудно.

Але Павло Матвійович відповів. Мені чомусь вкарбувалася в пам'ять його відповідь, тому й беруся переказати її майже дослівно:

— Скажу. Я йшов за цепом — снігу по коліна, мороз понад двадцять градусів: за парою із солдатських ротів і диму від розривів мін видно не було...

Мені це добре запам'яталося: за парою... диму не видно.

— І річечка чи струмочок якийсь перед нами. Ані течії, ані криги, звісно, не видно — все снігом замело, тільки з того, що міст перекинуто через видолинку, розумієш, що під заметами річка. Ми йдемо, стріляємо, німці тікають — де-де їхнім трупом встелюються засніжені роздоли. І здивувало мене: ми наступаємо, німець тікає або падає мертвий, а один, якраз край мосту, стоїть собі на весь зріст, тільки злегка до поручнів на мосту прихилився. Що за мана? Що за дурний героїзм — один проти нашого цепу! І чому його ніхто з наших стрільців, що так і строчать, не поцілить?.. А він стоїть... Розумієте, добіг я до нього, колодкою пістолета по руці вдарив, щоб кинув автомат, а воно...

Тут у розповіді Павла Матвійовича сталася пауза, і він схвильовано, навіть якимось схлипнено, зітхнув:

— А його рука, розумієте... як би це сказати... дзвенить... Розумієте? Замерз німець, суціль і наскрізь промерз: крижана статуя, розумієте? І до поручнів мосту спиною примерз: спітнів, змокрів, мабуть, від страху навіть крізь шинель — і до поручнів примерз...

Ще по довгій паузі Павло Матвійович сказав, якимось вимушено посміхнувшись:

— Ви, звичайно, хотіли почути про якийсь інший епізод, а я... Розумієте? Може, то і найзапекліший фріцюга — бився до останку. А може, на посту стояв, коло мосту, звичайний собі німець — відступитися права не має, бо все одно свої ж пристрелять... От і примерз, а вдома мати, жінка, діти. Будь вона проклята, війна, на віки вічні! Ви вже вибачайте...

Про героїчні епізоди Павло Матвійович мені теж розповів — пізніше, коли ми з ним сіли обідати разом. Але, розповідаючи ці епізоди, він весь час примовкав і замислювався — мабуть, якісь інші думки відволікали його увагу. І нарешті Павло Матвійович мовив:

— Ви пробачайте, але все повертаюся думкою до того замерзлого німця... І навіщо я вам таке розповів? Адже й не такого довелося надивитися в бойовій обстановці.. Але, розумієте, думається мені, що — ну, окрім заядлх фашистуг, звичайно,— вся Німеччина, всі німці отак

заморожені: не фізично, певна річ, а маю на увазі психічно, морально, в своїй свідомості. Наказано: стріляй — і стріляють, поки не вб'ють. Наказано: стій на варті коло мосту — і стоїть, аж поки отак не замерзне. Якийсь духовний анабіоз цілої нації, чи що?..

Про цей епізод із замерзлим німцем я не розповів ані в тому інтерв'ю для журналу, ані десь-інде: якось не «лягав» він у фабули та сюжети. А от зараз, у спогаді про Павла Матвійовича, чомусь не зміг його обминути.

Війна почалася на світанку 22 червня 41 року. А вже двадцять третього Павло Усенко одяг військовою уніформу: на петличках, здається, була «шпала». І зразу його забрав центральний орган ЦК Компартії України «Комуніст» — своїм військовим кореспондентом. Зняв військову уніформу з погонами майора Павло Матвійович аж у грудні 1945 року: понад чотири роки провоював Усенко на фронтах Південно-Західному, Південному, Донському й Третьому Українському; пройшов за цей час Україну, Донщину і до Сталінграда і від Сталінграда — знову всю Україну, Румунію, Болгарію, Югославію, Угорщину, Австрію. І газета залишалась та ж сама, тільки змінила назву на «Радянська Україна».

Демобілізувавшись, повернувся до Києва — тепер уже не на педагогічну, не на комсомольську й не на журналістську роботу, а в партійне керівництво Спілки письменників України. Якщо не помиляюсь, зразу ж, ще військової гімнастерки не скинувши, був обраний секретарем чи заступником секретаря — не пригадаю — партійної організації...

Та мушу записати ще одну найдорожчу для мене розмову з Павлом Матвійовичем.

Було то вже ген після війни, мирного часу і за мирних обставин. Я працював тоді над книгами літературних спогадів про двадцяті й тридцяті роки, коли ми з Павлом Матвійовичем і починали наші літературні шляхи. Мої записи — нариси про товаришів, з якими перейдено літературний шлях, але котрі вже пішли з життя, я, зрозуміло, давав у рукописі (тобто машинописі) читати товаришам-письменникам — з мого, найстаршого покоління, і навпаки, з покоління наймолодшого: мені важливо було зважити реакцію літературних поплічників... Попросив переглянути і Павла Матвійовича.

— Охоче. З радістю! — сказав Павло Матвійович. —

Тільки ж...— Він примовк, а тоді доказав: — Якщо дасте мені не зготований вже остаточно до друку примірник, а... первопис: як ви писали зразу, за першим покликом серця...

Я дав Павлу Матвійовичу, як він просив, первопис, тільки акуратно передрукований, щоб було читабельно. Певна річ, що проти остаточної редакції, котру подаєш до видавництва, первопис дещо різниться.

Павло Матвійович швидко — за два-три дні — перечитав і приніс мені рукопис. Трапилось, що я перестрів Павла в саду — діло було в Кончі — перед хатою: якраз поливав квіти. Павло поклав рукопис на пень від сосни, біля якого ми зустрілися.

— Ну, як? — запитав я.

— Покладіть шланг,— відказав Павло.

Я закрутив кран і кинув на землю шланг.

Тоді Павло підійшов ближче й обійняв мене.

При тому він не промовив нічого, я теж нічого не питав.

Тільки згодом, коли, обійшовши садок і город та поговоривши на різні садово-городні теми, ми прощалися за ворітьми, Павло повернувся до рукопису...

— Корнійовичу,— мовив Павло,— спасибі вам...

І саме відтоді, після цієї короткої, небагатослівної розмови, ми з Павлом Матвійовичем якось особливо зблизились, між нами виникла справжня взаємодвіра, справжня дружба. І це я мушу йому сказати: спасибі, Павлушо!

Ми не часто зустрічалися з Павлом Матвійовичем і не такі вже довгі тривали між нами розмови. Але завжди то були розмови двох людей, що розуміють один одного з півслова, і завжди виникали ті розмови з приводу питань, які нас обох хвилювали — чи то в творчій практиці або літературному процесі, чи взагалі в суспільному бутті. Навіть тоді, коли ми в суперечці не доходили згоди.

І відхід Павла Матвійовича з життя став для мене справді втратою доброго друга.

Дивна річ, але мені — зятятому, як я вже признався, прихильникові прози та обстоювачеві її примату в літературі, хочеться ці сторінки-спогади про Павла закінчити кількома рядками з його віршів — з тих давніх часів, коли ми починали наш спільний, нехай і різними путівцями, шлях у літературу:

Як полум'я загравне
Спадало на панів,
Ми, діти комунарів,
Свободи чули спів.

Зросли ми — дужа сила,
Нас Жовтень колихав;
Того ніхто не схилить,
Хто з нами поруч став

ТЕАТРАЛЬНІ ПОРТРЕТИ

МАР'ЯН МИХАЙЛОВИЧ КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ²⁴

Ніколи людська натура не буває довершена, точна і проста, як таблиця множення: людський характер складається з багатьох рис, і часом серед них вражають на диво суперечливі. Десятки спеціальних наук — біологічних, психологічних і соціальних — вивчають людську природу, прагнучи поліпшити й упорядкувати життя людини і людства.

Але не тільки характер визначає ставлення людини до життя. Адже сангвініки є по обидва боки класових барикад, флегматиків знайдемо в кожній нації, мізантропи вживаються в різних державних системах.

Висміяти дурня, затаврувати мерзотника, викрити негідника, виховати огиду до скнарості, підлоти, пожадливості та всілякої порочності, але підняти на щит сміливість, благородство, добрість, принциповість, усі високі якості людини, — хіба це не велике і почесне завдання для мистецтва, літератури, живопису, театру? І хіба не актор — найбільш живий, близький і зрозумілий у прикладній наочності своєї майстерності — бард людської душі?

За самою природою своєї майстерності, будучи борцем за провідну ідею суспільства і за ідейність кожної людини, — актор наочно і відчутно розкриває ідею не тільки в людських стосунках, але і в самій людині.

Прекрасне акторське мистецтво!

Уміння перевтілюватися — головна якість актора. Вона — і від таланту, і від великої праці над собою, копіткого вивчення навколишнього світу.

Нерозумний актор (такі бувають) не знає, для чого він перевтілюється. Тому він уміє тільки, іноді чудово, імітувати життя на сцені, ілюструвати виконуваний ним людський образ: він розкриває лише, так би мовити,

«біологічний» портрет. Але людина — це не тільки її зовнішність, не тільки її звичка та риси. Вона не тільки заїка чи пустомолот, потвора чи красень, хлопець-другака чи ліричний меланхолік. Вона — людина. Вона любить і ненавидить, вона має друзів і ворогів, вона мріє і носить у собі свій ідейний світ. Актор — теж носій ідейного світу, і він бореться за ідеї свого класу і суспільства. Розумний актор насамперед бачить у виконуваному персонажі саме цей ідейний світ, — цим світом він осягає людину зсередини. Тому й усі «біологічні» риси характеру в його виконанні стають властивими і невід'ємними якостями і перестають бути тільки фортелями. Тому він на сцені не тільки символ пристрастей, а сама пристрасть, не просто виконувана роль, а образ людини з плоті й крові, з тіла й душі.

Бажання перевтілюватися притаманне кожному акторові. Власне, звідси й починається професія актора, її специфіка. Це — неначе додаткова цінність його природи.

— Чому ви актор? — спитав я народного артиста Мар'яна Михайловича Крушельницького. — Ви вчилися і на філософському, і на медичному факультетах, але ви повернулися все-таки до своєї першої, акторської професії?

— Тому що мені хочеться перевтілюватися. І розкривати кожній окремій людині риси людських характерів і таємницю спілкування різних окремих людей з усім людством. Я не можу не задовольняти цієї потреби моєї природи — потреби перевтілення.

І я не ставив більше питань. Я згадав похмурого Победоносцева (у «Пролозі»), зіпсованого суспільним середовищем Мартина (у «Мартині Борулі»), скромного і великодушного Бублика (у «Платоні Кречеті»), могутнього своєю життєвою правдою і душевною чистотою дяка Гаврила (в «Богдані Хмельницькому»), — нескінченною низкою виникали переді мною знов усі чудові образи, створені Крушельницьким, що вражали своєю ідейною чіткістю в складних життєвих перипетіях і ще складніших суперечностях своїх характерів.

Крушельницький, граючи, ніколи не втрачає душі людини, зображуваної ним. І це дуже складно саме для нього, актора без жодних компромісів, який ніколи не приховує своїх симпатій чи антипатій до виконуваного персонажа; він затавровує мерзотника, він підносить лицаря. Але він уміє грати так, що глядач розуміє точно,

чого прагне актор — бачить саме той образ і характер, який хоче донести до нього виконавець. Одне слово, Крушельницький грає захоплююче, і перш за все — розумно і зрозуміло. Він — зрозумілий актор. А є ж незрозумілі актори. Це — погані актори.

Якість доброго актора прийшла до Крушельницького не з молоком матері. Йому довелося попрацювати над своїм талантом, — ми всі це бачили. Можливо, він починав свій акторський шлях дещо по-сектантському. Він віддав данину і надмірним формальним хитромудрошам — у недосвідчених шуканнях перших років революційного театру. У революційному театрі в своїх перших ролях він грав, може, не стільки людину, скільки своє ставлення до даної особи, зарахованої в персонажі виконуваної п'єси. Правда, він робив це майстерно, так, що голки не підточиш, але це були тільки вдалі символи пристрастей, але аж ніяк не самі пристрасті, це була, швидше, добросовісна і вміла політосвітробота, а не мистецтво. Тому надто несподівані й яскраві були барви ідеологічних сентенцій.

Він грав талановито, але одразу ж відчув, що втрачає найголовніше — чистоту мистецтва і однодумство з глядачем у залі. Адже він — революційний майстер — революціонер. Ідейністю і талантом він зміцнив і розширив свою майстерність. І от — актор остаточно знайшов себе. Він грає людину — людину в житті інших людей.

Це насамперед образ великого Леніна.

Мар'ян Михайлович народився 1897 року в селі Пеляві біля Станіслава *. Та не пробуйте шукати в передгір'ях Карпат місце народження нашого актора. Через багато-багато років приїхав Мар'ян Михайлович в рідні місця і почав розшукувати сліди своєї домівки. Він не знайшов ні каменя, ні кущика: 1915 року, в боях першої імперіалістичної війни, рідне село було зруйноване дощенту. Свого батька, який був усе своє сімдесятилітнє життя безземельним хліборобом, Мар'ян Михайлович відшукав зовсім в іншому кінці західних земель України в ту мить, коли він підіймав плугом гектари ріллі, нарізаної йому з поміщицьких володінь Радянською владою, що встановилася віднині й навіки на батьківщині Мар'яна Михайловича.

* Нині Івано-Франківськ.

З десятилітнього віку селянський хлопчина Мар'ян відчув, що театр на світі існує саме для нього. І почалися шкільні вистави: чорт у лицедійстві в день свята Миколая-чудотворця — така була перша в житті майбутнього актора роль. Гімназійні роки були сповнені не тільки наукою, але й участю в аматорських виставах. І нарешті 1915 року, в час, коли рідну Пеляву зносило важкими снарядами, — рядовий австрійської армії Мар'ян Крушельницький у Тернополі, в театрі «Тернопільські театральні вечори», виконує свою першу в справжньому театрі роль Миколи в «Наталці Полтавці». В армії Мар'ян Михайлович був, власне, зарахований до музичної команди, але, оскільки він був скрипалем, а військовий оркестр духовий, то йому і пощастило знайти краще застосування своїм талантам. З львівським Народним театром Мар'ян Михайлович уперше потрапив і на свою справжню велику батьківщину — Україну. Єлисаветград, Кам'янець-Подільський, Проскурів, Вінниця — тут 1920 року Крушельницький стає одним із фундаторів нинішнього Театру імені Івана Франка. Хвороба на деякий час вирвала Мар'яна Михайловича з театру і, що іще жахливіше, залишила його на території, захопленій польською воячиною. Лишившись по той бік невблаганного державного кордону, Мар'ян Михайлович раптом втратив і батьківщину, і улюблене революційне мистецтво.

Важко було молодому акторові, який уже назавжди відчув своє громадянство в лавах революційних бійців. І от почалося нелегке, сповнене боротьби і творчості, життя. У Львівському театрі товариства «Руська бесіда» — сувора школа акторської майстерності: драма, опера, оперета і навіть балет. І одночасно — навчання у підпільному українському університеті. Це був незвичайний університет, переслідуваний у панській Польщі і караний в'язницею, але дипломи цього університету визнавались у всьому світі. А в кишені студента й актора лежало — пробившись через усі кордони і цензури — запрошення до київського столичного радянського театру * на ролі революційного актора. Дата запрошення — 1922 рік, лютий. Майже три роки не розлучався закоханий у життя і революцію митець з цим найдорогоціннішим документом, ховаючи його від чіпких рук польських

* Запрошувався в мистецьке об'єднання «Березіль».

жандармів. І нарешті в грудні 1924 року, пройшовши важкі випробування, кілька держав і кордонів, поклав його на стіл дирекції вищевказаного театру.

Спізнення на три роки було визнане цілком поважним, і от блискучу гру вже відомого митця побачив радянський глядач. Згадаймо Куксу в «Пошились у дурні», абата в «Жакерії», Барбюлеска в «Золотім череві», Горна в «Седі», Яворського в «Саві Чалому», і багато-багато інших яскравих образів, створених вдумливим майстром. Глядач полюбив талановитого і дохідливого актора.

Ось тут, десь близько, і трагедія актора Крушельницького. Він часто грає комічні ролі, грає чудово, але він майже не грає ролей його, властивого тільки йому, плану. Крушельницький — актор трагікомічний. У класичному репертуарі небагато таких ролей, у нашому сучасному — їх майже нема. У цьому трагікомедія актора.

І глядач нерідко буває збитий з пантелику. Крушельницький виходить на сцену, він іще не сказав жодного слова, а глядач уже посміхається, ладний зайтися нестримним реготом. Та — що це? Зморшки сміху розгладжуються на обличчях глядачів, у залі западає урочиста, а часом і моторошна тиша. Глядач відчуває, що актор, не сказавши ще й слова, забороняє йому сміятись.

— Актор, — каже Мар'ян Михайлович, — починається з паузи.

Десятки яскравих образів — ось що дав радянському театру народний артист Крушельницький. Глядач полюбив його і вірить йому, відчуваючи крізь яскраві сценічні образи талановитого актора-громадянина.

Крушельницький поширив діапазон прийомів українського актора, він успішно переборов традицію старої, нерозумної і безідейної «біологічної» компіляції образу. І він довів це не тільки до глядача, але й до розуміння акторської маси. Молодий актор іде за ним, навчаючись і переймаючи велике мистецтво. Театр імені Шевченка, яким Крушельницький керує і який під його керівництвом став одним із кращих театрів СРСР, — цей театр Крушельницький не просто «очолює». Він веде його і як художній керівник, і як актор. Крушельницький веде за собою акторів, весь ансамбль, веде глядача.

Актриса Театру ім. Т. Г. Шевченка (Харків) Валентина Миколаївна Чистякова в останні два сезони виконала три ролі: Катерину в «Грозі» О. Островського, Цезарину в «Дружині Клода» А. Дюма і Євгенію в «Євгенії Гранде» за О. Бальзаком. Глядач сприйняв виконання цих ролей з захопленням.

Успіх Валентини Миколаївни в цих ролях дуже радує — і він ніяк не несподіваний. Адже за ці п'ятнадцять років ми бачили актрису Чистякову більше як у п'ятдесяти ролях, і зокрема — в першій, виконаній у Харкові, ролі Меліни в «Золотому череві» Ф. Кроммелінка.

Кожний твір письменника лишається записаний у друкованій, нотний папір зберігає нам творчість композитора, мармур та глина увічнюють майстерство різьбаря, полотно і фарби — талант художника. Актори теж мають певну змогу лишити виконану роль зафіксованою: кіноактор — на плівці, оперний співак — на пластинці. І тільки драматичний актор позбавлений можливості повно зафіксувати свою роботу для інших і для себе самого. Спектакль виконано, вистава вичерпала себе — і п'єса знімається з репертуару. Від хай і блискуче виконаної ролі зостається в кращому разі фотоплівка та купка рецензій.

Однак і в роботі драматичного актора є таке, що надається до звичайного запису пером. Це — його творчий метод, оте — «як». Як працює актор. А пізнати «як» означає — зрозуміти й «чому». Чому успіх його роботи закономірний.

Актори грають різно. В ідеалі потрібно, щоб у кожному театрі актори грали по-своєму. Цього хочеться прагнути, мріючи про найповніший розвиток сценічних мистецтв. Адже треба, щоб у кожному окремому театрі актори грали «однаково», — маючи свій мистецький напрям; кожний театр повинен виплекати свій стиль акторської гри. Різність акторської гри в одному театрі шкодить театрові й руйнує його. Дійти такого єдиного стилю акторської гри надзвичайно важко, і досягають цього тільки видатні колективи, в яких актори зв'язані багаторічною дружньою працею, а на чолі стоїть керівник — яскрава мистецька індивідуальність. Та навіть і в таких, далеких від еkleктики, творчих театрах, навіть актори одного стилю гри —

гратимуть все-таки по-різному. Бо кожний же з них має свою мистецьку індивідуальність. Така різність самої манери гри в плані одного стилю підсилює театр, збагачує його.

Манеру акторської гри визначає чимало передумов та обставин. Тут важить і система, якої хотів би додержуватися актор, і вплив режисера-керівника, і традиції театру, і досвід партнерів, і самий загальнокультурний рівень актора: його світогляд, виховання змалку та природна обдарованість і риси власного характеру — теж. А виходить, манера акторської гри в кожнісінькій рисочці сценічного вияву, в усьому поведженні актора на сцені — в інтонації, жесті, паузі, та й в ставленні до образу, який виконує актор, — також.

Але грубо манери акторської гри можна поділити на дві основні групи. В одній будуть актори, які в усіх ролях грають «себе», тобто свою індивідуальність у даній сценічній ситуації. Умовно їх можна назвати «індивідуалами». В другій групі будуть актори, які в кожній ролі щоразу «перевтілюються» на інший людський образ. Умовно їх можна назвати «лицедіями». Акторам першої групи здебільшого глибше дається відтворення почуттів, акторам другої — здебільшого глибше дається відтворення характерів. Нерідко актори першої групи впадають у крайність — в натуралістичне «нутро», нерідко впадають у крайність і актори другої групи — в голу і теж натуралістичну форму. Мрійники драматичного мистецтва — і насамперед великий К. С. Станіславський — все своє життя прагнули органічного синтезу обох акторських формацій. І К. С. Станіславський чимало досяг на цій трудній путі — виховав цілі плеяди акторів синтетичних прийомів, універсальної творчої школи, школи правдивої, почуттєво глибокої та технічно міцної акторської майстерності.

В. М. Чистякова починала, безперечно, в другій групі — акторів-лицедіїв. Згадаємо лиш образ Меліни в «Золотому череві». Актриса грала пристрасть — жадобу, але перевтілившись при цьому у людський характер, абсолютно відмінний від власних рис. Глядачі, які були особисто знайомі з актрисою, дивувалися й говорили, як звичайно говорить у таких випадках театральний обиватель: «Невже це Чистякова? Її неможливо впізнати». — І це справді було так. Актриса немовби боялась показатись чимсь подібною до самої себе. Вона була відмінна

від себе не тільки зовнішністю, але й цілим виявленим на сцені еством. Це було «зроблено» чудово. Коли не зважити на те, що інколи... дихання щирості зраджувало образ: образ був бездоганно виразний, але місцями в нюансах тільки формальний. Це було п'ятнадцять років тому, коли ми бачили початківця Чистякову. Вона виконала з того часу півста ролей і стала майстром.

І от — ми дивимося «Євгенію Гранде».

Прислухаймося до почуттєвого розкриття образу, простежмо за розвитком психологічного малюнка, погляньмо в глибоко відображеної трагедії, зіставмо це з ідеєю, по-сією якої образ є,— і сприймімо безпосередньо показане нам на сцені життя Євгенії, дочки папаші Гранде. Та це ж Чистякова! Ество краси ввібрало в себе ество Євгенії Гранде. Актриса і образ зробились нероздільні. Чітко й рельєфно відтворено нам характер дочки скнари, і в цьому характері — саме в цьому — розкрито трагедію всіма даними й рисами актриси Чистякової.

Ні. Тепер вже ми не можемо «зарахувати» актрису до групи «лицедіїв»: актрису вже не можна відносити до жодної з груп. Актриса перевтілюється в характер виконаного образу (Євгенії, Цезарини, Катерини), але, виконуючи його, розкриває всі свої індивідуальні риси в ситуації даного образу, вона — і «лицедій», і «індивідуал». Актриса дійшла вимріяного синтезу в своїй манері гри.

Як же досягла цього актриса Чистякова? Може, секрет у самій системі роботи? Спробуємо хоча б трохи відхилити завісу, що закриває від нас акторські куліси.

Майстер, який має своє власне, одмінне від усіх інших, творче обличчя, майстер усталеної манери гри, яку впізнаєш і відчуваєш у кожній новій ролі і в кожнісінській рисочці образу, Чистякова кожному свою роль робить, однак, по-інакшому, іншими путями пізнання, іншим способом. Ми не маємо змоги дати опис роботи хоча б над видатнішими ролями, але ми спробуємо описати те, що характерне для всіх робіт Чистякової — її творчий метод.

П'єсу зачитано, і Чистякова одержала нову роль. Режисерський план вже визначив точно: ідею спектаклю і місце в цьому спектаклі образу, дорученого Чистяковій. Тепер актриса повинна створити цей новий образ. Як же його створити? Як заграти? Кого заграти? І для чого?

Досвідчена, багата своїми сценічними навичками й озброєна технічним умінням актриса Чистякова — перед

кожною новою роллю губиться, як новак-початківець. Характер і пристрасть, які треба їй розкрити в новому образі, виростають перед нею, немов темний, непрохідний, незайманий ліс. Де знайти ради? Як побачити у пралісі стежки?

Страшне почуття безпорадності! А втім, так же буває з кожним справді творчим індивідуумом перед початком нової роботи, хоч як добре буде він підготовлений своїми попередніми роботами.

Схвильована актриса кидається шукати. Що? Вона ще не знає — що саме. Мерщій на вулицю і додому — з цим страшним і дорогоцінним скарбом, новою роллю. Он тротуаром назустріч іде якась жінка. Стривайте, як же вона страшенно подібна до зовнішнього образу, який пропливає в уяві актриси? Оцей жест, оця манера повороту голови. Хоча ні, навпаки, — якраз таких жестів і не повинно бути в образі. Кожна стрічна жінка або збігається з майбутнім образом, або виступає його антиподом. Мова йде про зовнішність? Ні. Адже для спостережливого ока актриси кожна деталь зовнішності кидає якесь світло і на внутрішній світ бачених осіб. В кожному разі, актриса так уявляє собі. Може, хибно? Нехай. Зате — живо. Асоціативно може знайти і сама правда.

Актриса іде до знайомих, товчється по установах, їде на завод. Вона розшукує людей — уклад життя, побут, професія яких близькі до життя, побуту чи професії дорученого їй персонажа в п'єсі. Можуть подумати, що так вона робить лише в тому випадку, коли готується п'єса з сучасного життя і роль актриси — її сучасниця, що, наприклад, для Ліди в «Платоні Кречеті» актриса знайомиться і зав'язує стосунки з жінками-інженерами. Ні — це не зовсім так. Жива жінка потрібна актрисі і для Катерини в «Грозі», і для Цезарини в «Дружині Клода». Для Ліди вона, можливо, черпатиме щось безпосередньо. Для Катерини — асоціативно. Жива людина, нехай і на віддалі століть, нехай і через епохи, лишається живою людиною — живою в інших постатях, в інших рисах, в іншій психіці. Але ж — епоха?

Актриса береться до книжок. З них треба пізнати епоху, в якій відбувається дія п'єси. Вона читає мемуари тих часів, історичні документи, белетристику, наукові розвідки про той час. Книжка товаришує з музеєм. Там треба знайти деталі епохи: одягу, побутові пристрої, цяцьки. Між чого жив персонаж, які речі оточували його,

якими могли бути його смаки? Актриса вивчає архітектуру, живопис, музику того часу. Поволі перед очима актриси розкривається епоха, сучасна персонажеві. Стаять зрозумілими взаємини людей на той час, осягаються суспільні настрої того часу. Виникають думки й міркування, на перший погляд, нічим не зв'язані з дорученою роботою. Дарма — треба все це записати. Актриса нотує. Все. Вона починає роботу, скоріше, як письменник. Вона робить статистичні таблиці, вивчає поетів, награвє собі популярні тогочасні мелодії. Все це і є матеріал. І чим більше цього матеріалу, тим більший хаос утворюється в серці й голові.

Так величезним хаосом починається перший період роботи — дорепетиційний період.

Як же опанувати цей хаос? Як узяти все необхідне та відкинути геть всю зайвину? Хто це має зробити? Це має зробити інтуїція. Актриса повинна інтуїтивно відчутти, що правдою на ідею п'єси, а що лежить за межами ідейного завдання. Але ж інтуїція може бути сліпа? Чи можна думати, що на основі всього попереднього досвіду інтуїція вже стала самокритична, тобто — видюща? Ні. Безоглядно не можна вірити і «видющій» інтуїції. Так починається диспут. Актриса дискутує сама з собою. Вона утворює кількох опонентів у собі самій. Ці опоненти мають заперечувати всякий висновок, кожную думку, — адже висновки та думки такі нетерплячі і такі категоричні в творчому шуканні. Це — не наївна софістика. Це тільки бажання й почуття необхідності — врахувати, зважити й обдумати всі «за» і всі «проти».

Тоді актриса ще раз перечитує п'єсу. Тепер п'єса читається інакше. Вона немов стала товщою — в десять, двадцять раз. Шістдесят сторінок п'єси читаються кілька днів, як товстезний том. Кожна сторінка обертається в книгу, кожне речення виростає у величезний монолог, кожна репліка звучить як довжелезний внутрішній діалог. Здається, актриса вже починає бачити, що вона має грати. Все, що записано автором, плюс усе те, що не записано і тільки відгадується. Це ще не майбутній образ. Це ще тільки його ідентичність, еквівалент. Це ще зовсім не та людина, яку треба показати глядачеві в майбутньому спектаклі.

Бо людина не існує сама. Вона існує тільки у взаєминих з іншими людьми. Трагедія образу не живе в ньому, як психічна хвороба, — вона виникає й розвивається у

взаєминах з оточенням, з іншими персонажами. Як ставляться інші персонажі п'єси до цього персонажа і як ставиться до інших персонажів він? Поволі стає зрозумілим і виразним зміст трагедії образу. Але це зовсім «статичне» відчуття. Образ немовби застиг в одній позиції, в одному моменті, в одній точці свого життя. Це немовби тільки нерухомий малюнок, кадр, що зафіксує його. А театр — не малярство і не скульптура: в театрі образ існує в русі і в часі. Тепер актриса стежить за кожним зламом у психіці, відзначає всі зльоти й спади, фіксує всі кульмінації. Перед нею трагедія образу розпадається на окремі шматки — кожний шматок охоплює новий драматичний стан образу. Від шматка до шматка, від стану до стану образ змінюється, грає новою гранню характеру, новою барвою почуттів. Він посувається від ситуації до ситуації, від одного душевного стану до другого: трагедія розвивається. Це вже не кадр, а зміна кадрів — фільм.

Аж от коли актриса починає відчувати образ реально, як живу людину. Це відчуття не завжди приходиться безпосередньо. Часто-густо образ і зрозумілий, але далекий, ще чужий, ще не вміщений в почуття самої актриси. Тоді на допомогу приходять асоціації — асоціації до особистого. Це — найрізноманітніші асоціації: живі або літературні, з взаємин з живими людьми або з прочитаних книжок, з власних спогадів або з розповідей інших людей. Вони ще туманні, неоформлені, інколи їх навіть неможливо сформулювати реченнями. І щоб зафіксувати хоча б їх сприймання, актриса вдається до свого власного символічного коду: кожний визначений стан дістає з того коду свій символ. Для того, щоб визначити собі стан безвихідності, в який потрапила Цезарина у сцені з Кантавьяком, щоб відчуті її душевний стан та визначити її поведінку в цій ситуації — марне шукання порятунку, в код актриси з'являється тільки для неї одної промовистий символ: «мишоловка». Поряд з ним будуть і інші — «нетрі», «монастирська келія», багато інших. Для почуттєвих символів коду потрібна й ціла палітра барв. Адже символ «кохання» надто загальний, воно ж відчувається то чорним, то багряним, то тільки «рожевим». Жовтогарячий гнів змінюється синьою задумою або білим спокоєм чи чорним відчаєм. Зошит ролі промовляє тепер не самими словами, а й барвами, не тільки думками, а й музикальними фразами. Розвиток образу визначається

вже не тільки в часі, а й в темпі, не тільки в стилі, а й у тембрі й тоні. Ось символи — форте, фортіссімо, піано, алегро, рондо. Почуттєвий світ образу вже виразно яскравий. Актриса відчула його. А як же відчули його інші партнери? Як вони відчули свої образи?

Так настає другий період роботи над роллю — репетиційний період. Це — найважливіший період.

Радянський актор має проти актора старого театру ту перевагу, що в старому театрі лише окремі вибранці мали можливість творчої, а не тільки ремісницької роботи; в радянському ж театрі кожний актор має можливість бути тільки творцем. «Потогонна система» старого театру (коли щотижня треба було давати прем'єру) потребувала собі «репертуарного» актора — з точно визначеним амплуа, запасним комплектom гардероба. І то зовсім не жарт (а коли й жарт, то зовсім не смішний), що середній актор старого театру і всі творчі можливості змушений був укомплектувати теж подібно до асортименту перук та фарб у гримувальній скриньці, і швидко та вправно ними оперувати. Ось перед ним нова роль, яку треба зготувати від понеділка до п'ятниці, ось новий образ радіє, страждає і побивається: сміх номер два, гнів номер три та сльози номер шістнадцять — все бралось, розставлялось по місцях — і глядач діставав нову роль. Роль виростала не з ідеї п'єси та образу, а з самих, відповідних до душевних станів, комбінацій, звичних технічних умілостей (штампів) актора. Через те його гра могла бути віртуозною, але рідко була не формальною. В гіршому разі, разі байдужого примиренства, актор тільки вічно перешивав і перелицьовував одинокий піджак свого амплуа, намагаючись пришити до нього якусь нову латку з чужого плеча, підхоплений чужий штамп, — і тим збагачував свій паноптикум мертвих воскових штампів. В кращому разі, коли актор був високообдарований, йому щастило бути диспетчером точних за розписом маршрутів всіх почуттів. І тільки окремі титани знаходили силу несхибно триматися на вершинах постійного творчого життя, постійного творчого ставлення до роботи.

Сама природа новаторського радянського культурного життя заперечує такий звичай. Радянський актор має від культури завдання і вимогу — тільки творчої роботи. А до того ж він, звільнений від потогонної системи старого театру, — має просто-на-просто і більше часу для

роботи, повну змогу ніколи не брати не тільки чужих, але й власних штамів.

На першій же репетиції обдуманий і відчутний образ, такий вже зрозумілий і близький, раптом руйнується геть, розпадається і зникає в тумані. Образ «взяв одр свій і піщов» — і от виявилось, що ходити він ще не вміє: і ноги глиняні, і дорога нерівна, і довкола поночі. Це образ «зіткнувся з противником», з іншими образами. Виплекані актрисою в образі почуття зіткнулися з почуттями, виплеканими в своїх образах іншими акторами, її партнерами. І трапилась страшна катастрофа. Так, наче переплуталися на станції всі стрілки, і поїзди пустилися відразу по всіх коліях. Руйнація, шарварок, дим — нічого не видно. А над усім стоїть режисер і... радіє, якщо він творчий і сміливий, рве на собі волосся, якщо він тільки ремісник і боягуз.

Отаким хаосом починається другий період творчої роботи над роллю у Чистякової.

Коли ви спитаєте інших акторів театру про Чистякову, то вам насамперед скажуть, що з Чистяковою легко грати і приємно репетирувати. Це тому, що Чистякова імпує партнерові. Вона зацікавлена роботою партнера. Вона не застигає в своєму відчутті ролі. Вона проявляє інтерес до того, як же відчують її образ партнери? Вона відгукується на поклик партнера, підхоплює його ініціативу, відповідає на його пропозицію. На репетиції актрису хвилює вже не стільки свій образ, як образи інших персонажів. Може, це найкатастрофічніший з усіх періодів роботи над роллю, бо падають і руйнуються створені світи, але, можливо, це й найбільш радісний період, бо ж зароджується й створюється живе відчуття образу. Нехай загинула виплекана трактовка шматка чи зблякла барва. Актриса сприймає трактовку партнера, коли вона влучніша, коли вона дає іншу барву, яка б грала не сама в собі, а в райдужній сполуді з барвою партнера. Вона без жалю відкидає все те, що не знаходить відгуку в партнерові. Вона відчуває свій образ тільки тоді, коли його відчуває й партнер. Спектакль — це колективний твір.

Так іде репетиція — процес творчого шукання, процес колективний, дружний, але антагоністичний, арбітром якого є тільки режисер.

В цьому процесі актриса знаходить безліч новинок, виникають випадки, які часом виявляють себе як справжні закономірності, знаходяться деталі — несподівані, але

безумовно доконечні. Це процес остаточного опанування матеріалом і процес винахідництва. Відчуття партнера — ось що найголовніше для Чистякової. На цьому виростає правдиве сполучення образів спектаклю, з'являються якості образу, які раніше не були відчутні.

Однак сумніви та вагання не припиняються і в репетиційному періоді. Адже виникають різні можливі варіанти. Якому з варіантів йняти віри, котрий правдивий? Актриса пробує кожний і перевіряє на своїх партнерах — чи їм разом підняти його? Актриса борсається у варіантах, відчуває себе нещасною, безпорадною і вимагає рішення режисера, а діставши рішення, заперечує його. Адже, щоб створити образ Катерини в «Грозі», актрисі довелося перейти через усі трактовки образу, створені іншими актрисами, корифеями російського театру, і, нарешті, створити свій, не подібний до всіх інших, але визнаний скрізь як надзвичайно вдалий і правильний, — навіть у Москві, яка бачила всіх Катерин російського театру.

Контрольна ідея образу, відчуття образу в ансамблі інших, а також відчуття власних даних і можливостей — вирішує, нарешті, боротьбу актриси з образом. Образ виростає тільки з тих шматків, тих деталей та нюансів, котрі є органічними для образу, які імпонують ансамблеві, які актриса може подолати. Аж тоді образ стає правдивим, реальним і відчутним.

Тоді все знайдене фіксується. Ніякого сподівання на «самоплив», ніяких розрахунків на «натхнення», ніякого покладання на щастя і глядача. Самопливу в мистецтві не буває, натхнення є результат пізнання, а про глядача — мова окрема. Починається те, що можна назвати «технікою». Майстер стирає всі ескізи і накладає на полотно мазки фарб, які побачило його око в результаті всіх проб і спроб. Він пише картину.

Ми всі знаємо про видатне значення техніки в мистецтві. Але так само знаємо ми і про всю мізерність так званого «технічного» мистецтва. Ми знаємо також, яке принципіальне значення має в мистецтві форма. Але ми так само знаємо, яким мізерним є «формальне» мистецтво. Коли ми бачимо Чистякову в Катерині, Цезарині, Євгенії і згадуємо всі п'ятдесят сценічних образів, створених актрисою, то бачимо, як виховала актриса в своєму ставленні до кожного мистецького явища глибоке розуміння, що неможливим є існування змісту мистецького твору без притаманної йому, оригінальної, йому тільки належної,

форми, бо то є його плоть. Але сама по собі ніяка «форма» не існує, бо це є ноңсенс. І ми бачимо, що це вже перестало бути тільки теоретичним розумінням актриси та її душевним відчуттям,— це просто стало вже манерою її гри. Глядач дивиться на образ, створений актрисою, і осягає всю розкриту нею глибину психології образу, заражається його емоційною силою: глядач захоплений, просто захоплений, і не задумується над тим — як, чому, де і що. Йому до того немає діла. Техніка актриси для нього не відчутна. Отже, техніка потужна і досконала. Бо тільки на своїй верховинах техніка невідчутна. Техніка, яка нічого спільного не має з «технічністю». Про таку техніку на акторському арго кажуть, що вона «освітлена зсередини».

Отже, настає і прем'єра. Свято для актора, свято для глядача.

Завіса має піти вгору, сцена впорядкована до найменших деталей, персонажі виходять, як живі люди, перед глядачем виблискують характери, кипить пристрасть. Спектакль.

Здавалось би — все закінчено. Будівництво завершено, будинок стоїть чудово обладнаний.

Так. Будівлю зведено. І чудово обладнано. Але будівництво не закінчено. І не закінчиться ніколи, до тої хвилини, доки ця будівля не буде здана на злам, щоб на її місці звести нову.

З спектаклем у Чистякової тільки починається третій період роботи над роллю. І це — найвідповідальніший період.

Якщо у першому періоді все було спрямоване на те, щоб відчутти образ у собі, в другому — щоб відчутти образ з партнером, то тепер все для того, щоб відчутти образ з найголовнішою дійовою особою в театрі — з глядачем.

Чистякова приходить на спектакль з роллю, зафіксованою точно і остаточно. Але роль — чутлива. Образ міняється залежно від партнера. Хіба не може він змінитися залежно від глядача? Бо ж актриса шукатиме в кожній сценічній ситуації найбільшого зближення з глядачем. Якщо актриса не зважатиме на глядача, образ буде загублено і втрачено. Роль в спектаклі робиться не для власної втіхи (про це забуває багато акторів), а для втіхи глядача. Образ повинен бути зрозумілий для глядача і близький йому, інакше-бо глядач не сприйме ідеї спектаклю. І коли актриса відчує, що глядач чогось в образі не сприймає, вона змінить образ. Актриса на спектаклі

шукає між двох точок — між ідеєю спектаклю і глядачем. Вони повинні збігатися, накладатися одне на одне. Тільки тоді вона скаже, що її місія виконана. Може, доводиться інколи імпровізувати? Доводиться. А як же з принципом фіксації? Він лишається принципом. Але він буде ні до чого, якщо це — тільки догма, і він буде основою майстерності, якщо він творчо гнучкий, як гнучка всяка майстерність. Все знайдене на спектаклі знову фіксується: після прем'єри, після десятого спектаклю, після двадцятого — якщо знайдено правду замість правдоподібності.

Коли перечитуєш статті, писані різними авторами про гру актриси Чистякової, то насамперед впадає у вічі, як усі рецензенти відзначають оригінальність і добротність кожної деталі в грі актриси. Її називають майстром деталі. І це правда. В грі Чистякової завжди спинає увагу деталь. Мистецьки витримана промовиста пауза, віртуозна виразність репліки, кинutoї в обличчя суперникові, чітке виконання мізансцени, скульптурна рельєфність жесту, або тільки поворот голови, погляд, усмішка, навіть складка на сукні. Актриса уміє робити так, що саме ця деталь, яка їй потрібна, доходить до глядача і вражає глядача. Розкриває йому через цю деталь душевний стан персонажа. Але сила деталі Чистякової в тому, що її деталі не «штукарство», вона вживає їх не для замилювання, а тільки як динамічний вияв стану образу.

Чистякова грає ролі дуже різноманітні, якщо підійти від поділу ролей на амплуа. Ми бачили її і в ліричних, і в трагедійних, і в комедійних образах. Ми бачили її і в мелодрамі, і в побутовій комедії. Діапазон її сценічних можливостей досить широкий. Чистякова — актриса універсальна. Але це зовсім не означає, що ми спостерігаємо феноменальне явище в акторському світі. Це — явище нормальне. Уміння широко використовувати свої дані не обов'язково межує з феноменальністю. Воно постає із знання себе самого, самокритичного до себе ставлення та удосконалення. І це, може, найцінніша риса актриси Чистякової, що вона прекрасно знає себе саму, свої сценічні дані і вміє критично їх оцінювати. Коли їй чогось забракне в своїх даних для того, щоб виявити сценічне завдання, вона уміє замість того відшукати в собі щось інше і дійти через це «інше» того ж або й більшого ефекту. Якщо вона наперед відчує, що їй забракне голосу для того, щоб провести довгий уривок ролі — на безперестанному крику спересердя — вона проведе його, навпаки,

на шепоті, а викричне, може, тільки одне слово — і донесе своє «пересердя» до глядача дужче, аніж на суцільному лементі. Чистякова — дуже коректна актриса. В ній добре розвинуте почуття міри й почуття такту. Вона боїться перебільшення. Вона ще ніколи не допустила себе «переграти», дати прикру, дошкульну зайвину акторського надужиття. Чистякова воліє краще стримати себе, зменшити сценічний екстаз.

Ролі, виконані Чистяковою, завжди вражають свіжістю трактовки образу — оригінальністю. Її сценічні подоби завжди несподівані. Кожна нова роль Чистякової — винахід. Чистякова — актор-винахідник. У старому театрі її ролі можна було б «патентувати» для широкого копіювання іншими актрисами. В нашому сучасному радянському творчому театрі кожна нова роль Чистякової гідна бути повчальним досвідом для інших актрис. А для театральної молоді може бути непоганою школою. Кожний черговий винахід Чистякової є результатом систематичної, наполегливої і важкої, але радісної праці. Тільки така праця доходить мети і дає радість і її споживачеві — глядачу. За цю радість глядач дякує їй дружними й гарячими оплесками.

ПЕРША АКТРИСА НОВОГО УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ ²⁶

(ЛЮБОВ ГАККЕБУШ)

Любов Гаккебуш.

Немає сумніву, що з ім'ям Любові Михайлівни Гаккебуш пов'язана ціла смуга в історії українського театру і, зокрема та особливо, в історії розвитку майстерності українського актора.

Я наголошую на тому — українського актора.

Любов Михайлівна не просто видатна актриса. Самий перелік сотні ролей, які вона виконала за три десятиліття творчого життя, вразить не лише молоду акторку, котра тільки починає свій шлях на сцені, але й майстра з чималим сценічним досвідом. Л. Гаккебуш першою з перших, разом з П. Самійленко, Є. Сидоренко, Р. Нещадименко, В. Чистяковою, А. Бучмою, І. Мар'яненком, М. Крушельницьким зробила справжню революцію (я не боюсь вжити тут саме це дороге слово) в грі українського актора:

в трактуванні образу, в засобах інтерпретації, у самому поводженні з дорученою роллю.

В цій славній плеяді актриса була не просто блискучим, оригінальним, навіть раз у раз несподіваним щодо розкриття сценічного образу виконавцем, але й справжнім новатором, винахідником, першовідкривачем у самій системі, у самому стилі акторської гри. Вона була достоту тим, що ми розуміємо, коли говоримо «актор нового типу», протиставляючи цей термін типу актора в старому, дореволюційному українському театрі. І серед цих митців нового типу, які прийшли на українську сцену в поживтєву епоху, саме Любов Михайлівна була першою — і хронологічно, і в творчому «ранзі», коли б такі ранги для акторів існували.

Її творчу біографію записано на сторінках історії кількох театрів: Київського державного, Київського імені Шевченка, Кийдрамте, театру «Березиль», Одеського театру Революції, Харківського Червонозаводського, Донецького, Харківського імені Шевченка.

Театри — як місце роботи — мінялися, але незмінною новаторкою залишалася актриса Гаккебуш, і в кожному театрі вона лишала глибокий слід не тільки в пам'яті захоплених і вдячних глядачів, але й в самому творчому колективі, який разом з нею наче виростав, неначе сходив на вищий щабель майстерності. А втім, не лише майстерності, а й сценічної культури взагалі.

Бо — яким був український актор дореволюційної пори за рівнем сценічної культури, ба й культурного рівня взагалі?

Я не говорю про славетних корифеїв українського театру минувшини — М. Заньковецьку, М. Садовського, П. Саксаганського та цілу прекрасну плеяду, що гуртувалася довкола них. Наші корифеї відзначалися не лише незрівняним обдарованням, доведеним до найвищої міри досконалості; вони були творцями оригінальної манери гри, основоположниками своєї рідної мистецької культури. Я не говорю і про тих перших ентузіастів українського театру, котрі, досягнувши всю безперспективність національно обмеженого старого етнографічно-естетського українського театру, поривалися до виходу «на світову арену», на рівень сучасного їм європейського театру, тільки не відали ще, якими шляхами і в яку перспективу їм з тим театром іти. Вони більше розуміли, ніж могли, більше ждали, аніж були спроможні, та й не мали жод-

них умов та сприяння в своїх тривожних шуканнях. Я говорю про широкий, найширший загальний дореволюційний український акторський ансамбль тих мандрівних, інколи професійних, а частіше напівпрофесійних-напіваматорських «труп», що, позбавлені утисками царських законів права на стаціонарну діяльність, як той Агасфер, приречені були на вічні мандри по містах, а найбільше селах України й цілої Російської імперії — від західних її кордонів аж до берегів Тихого океану. Трупи Сабініна, Суходольського, Сагатовського, Азовського, Прохоровича, Колісниченка, Рябикова, Макарченка та іже з ними легіон — тим гірших, чим далі вони заглиблювались у провінціальні нетрі.

Відомо, що ті колишні мандрівні українські трупи мали у глядача чималий успіх. Успіх той зумовлювало багато причин: ошатні видовища — в мальовничих декораціях, барвистих костюмах, а головне — із співами і танцями, що були неодмінним їхнім компонентом, мелодраматичність сюжетів п'єс, що, як відомо, є сильнодіючим чинником, особливо в колах невисокої загальної культури, котрі й становили основний контингент глядачів «малоросійських» труп; законні національні симпатії до своєї рідної специфіки сюжету та й самої мови вистав, певний елемент протесту проти поліцейської сваволі в передових, інтелігентських колах; нарешті, безперечна талановитість двох-трьох або й кількох провідних акторів, що були неодмінно в кожній такійtrupі, завойовували захоплення глядачів, а самі гинули і таланти свої губили в умовах провінціального побуту, на бездоріжжі творчої безперспективності. Нехай буде незлою пам'ять і про них: вони теж не відали, що творили, але їхня роль була не останньою в справі збереження мистецьких скарбів та поширення поваги й любові до українського мистецтва й рідного слова.

Але який був рівень сценічної культури, та й культурності взагалі, у тих театральних агасферів?

Ніякий.

Адже ніхто їх не готував до мистецької діяльності: були вони, навіть професіоналізуючися, тільки самодіяльниками, самотужки опановуючи — не засади, а тільки зовнішні ознаки сценічної майстерності, навиків і традицій попередніх поколінь таких же самодіяльників.

Тогочасний український актор не виходив з театральних шкіл — таких для українського театру не існувало.

Небагато міг він запозичити й з досвіду російського театру, що мав свої осідки не лише по великих губернських містах, але й в провінції. Небагато міг запозичити, бо тодішній масовий український театр — театр селянської етнографії та історичної теми — надто різнився і сюжетами п'єс, і стилем виконання, і взагалі сценічним антуражем від театру російського тієї пори. Отже, в кращому разі, в тогочасному українському театрі панував «копіїзм» — і в принципах постановок, і в оформленні, і в мізансценах, і в самій манері акторського виконання — повторення баченого в ліпшому, але такому ж мандрівному театрі-агасфері. Навіть у своїх найкращих постановках і в грі найкращих, справді талановитих акторів — театр той тупцював на місці, не розвивався, не удосконалювався і не шукав новаторності. За таких умов формувався тогочасний український актор.

І хто він був — той актор?

В масі він був людиною малоосвіченою, а то й зовсім неосвіченою, і рівень його культури сягав рівня того дрібного інтелігента, в кращому разі, а здебільшого — міщанина й селяка, який цей театр обслуговував. Адже з вищою освітою українського актора тоді не було, а коли й траплялося, що людина з вищою освітою якимось чином опинялася в українському театрі, здебільшого з ідейних, націлених у народництво устремлінь, то вона або невдовзі тікала з нього геть, або в тих пекельних обставинах гинула творчо, морально, ба й фізично. Рідко траплялися тоді актори й з середньою освітою — в межах гімназії або семінарії. Найчастіше їх освітній ценз визначався чотирикласним «городським училищем», а ще частіше — двокласною церковноприходською школою. Втім, були й випадки цілковитої малописьменності виконавців, що навіть тексти ролей своїх вчили з «чужого голосу», а найбільше «шпарили» просто «під суфлера». Я сам починав у такому театрі: вищої освіти у нас не мав жодний актор, гімназію закінчили лише двоє, малописьменних налічувалося чоловік п'ять-шість, а танцюристи й хористки були чи не поспіль зовсім неписьменні.

Отакі були кадри дореволюційного українського театру, коли заспіла його революція, і раптом перед ним відкрилися найширші перспективи. Виявилось раптом, що український театр треба створити негайно, невідкладно — адже на той час то була не лише найбільш масова, а, власне, єдина форма масового мистецтва й єдиний

спосіб ідейного впливу на маси через мистецтво. Український театр треба було створити не тільки негайно, але й у величезних масштабах: сотні і тисячі театрів, бо кожне місто аж до найдрібнішого та великі села на Україні зажадали мати свій театр — адже ні радіо, ні телебачення ще не існували, а кіно тільки-тільки починало свій шлях до масового споживача. І театри ці — професіональні, напівпрофесіональні та аматорські — враз постали тисячами і... почали творчі дерзання — без сценічної культури і з акторським складом у масі своїй взагалі безкультурним.

Отакий був український театр, коли прийшла до нього Любов Михайлівна Гаккебуш.

Правда, театри Києва, де вона починала, мали можливість добирати більш кваліфікований, власне, більше інтелігентний склад акторів. Та рівень сценічної культури був в основному такий же, можливо, тільки трохи скоригований від сусідства з стаціонарним театром українських корифеїв.

В театральне життя такого сценічного рівня прийшла Гаккебуш. За плечима вона мала батьківське інтелігентське оточення, вищу освіту історико-філософського профілю (Московські вищі жіночі курси), широку обізнаність з театрами Москви, де Любов Михайлівна прожила близько десяти років, вчашаючи на прем'єри всіх театрів, незакінчену фахову театральну освіту (в студії Московського Камерного театру), а також участь в аматорських виставах українського клубу «Кобзар» у Москві. А головне — пристрасне жадання грати на сцені, мрію — оновити, удосконалити й збагатити український театр. А до того безсумнівну акторську обдарованість з усіма даними для того, щоб стати актрисою: чудово поставлений, але й від природи гарний тембром і багатий модуляціями голос, показну, «виграшну» зовнішність, — струнку постать, гнучкий стан, гордовиту осанку, гарячий погляд очей і довжелезні чорні коси.

Було Любові Михайлівні тоді двадцять дев'ять років...

Я не бачив усіх, а може, й половини тих ролей, які зіграла Любов Михайлівна. Але бачив її в «коронних» трагедійних ролях: леді Макбет (Шекспір), Ярославна («Яблуневий полон» Дніпровського), Васса Железнова (Горький). І навіть коли б не побачив її в інших ролях, то й цих трьох було б досить, щоб склалося враження від актриси: гра Гаккебуш була завжди така, що зліплений

нею сценічний образ назавжди входив у душу глядача — у цих ролях я пам'ятаю її і сьогодні, через сорок і більше років.

Але я знав Гаккебуш — неперевершену на українській сцені трагедійну актрису — і в ролях комедійних. Вона грала і Мірандоліну (Гольдоні), і анархістку Феньку («Республіка на колесах» Мамонтова), і чимало інших. Ось — грані репертуару, «амплуа», а за ними — невимірне багатограння артистичної натури Любові Гаккебуш.

Героїня? Інженю-драматик? Інженю-комік? Інженю-кокет? Чи надто рідкісне серед жіночого персоналу амплуа «характерної»? — запитав би антрепренер старого, дореволюційного театру, добираючи акторів у перший тиждень «великого посту», коли вистави по театрах за старого режиму були недозволені, а акторські «біржі» по «театральних» містах (Київ, Харків, Одеса) діяли особливо інтенсивно. І, можливо, антрепренер не взяв би до своєї трупи артистку Гаккебуш, що не могла б назвати своє «амплуа», а записи в її особистій «репертуарній» книжці (були такі книжки за дореволюційної антрепренерської системи) надто вражали: як, ви грали Йокасту в «Царі Едіпі» Софокла і Водяну русалку в «Лісовій пісні» Лесі Українки, Ельміру в «Тартюфі» Мольєра, комсомолку Небабу в «Диктатурі» Микитенка і стару більшовичку Клару в п'єсі «Страх» Афіногенова? І навіть проститутку Соньку в «Аристократах» Погодіна?.. Бути такого не може! Ваша заявка — чиста авантюра!

Але це було так. Гаккебуш не знала амплуа — вона була просто актриса нового типу.

Таке багатогранне було її природне обдаровання, так вона розуміла театр і актора в театрі, такі риси актора — творця людського образу — наполегливо розвивала в собі.

Якими рисами позначалося виконання ролей актрисою Гаккебуш?

Зовні це виглядало так: відмова від будь-якої зовнішньої ефектності, гранична стриманість у поведженні на кону і водночас максимальна виразність засобів вияву — в рухах, у жести, в модуляціях голосу. Тактовність її у ставленні до того, що звано «матеріалом» для роботи над сценічним образом, завжди вражала. Глядач відчував, що бачить перед собою інтелігентного актора.

А внутрішньо — нехай то було відчутно й зрозуміло лише фахівцеві театральної справи — актриса демонструвала величезну роботу над дорученим їй образом, тонке

й органічне сполучення обох типів акторського виконання — через «емоцію» і через «рацію», абсолютне подолання звичного в ту пору для українського актора натуралізму в манері гри.

Те, що можна — умовно, певна річ, — вбачати в акторському виконанні як «зміст» і «форму» втіленого образу, в грі Гаккебуш сполучалося нероздільно: взаємодійно і взаємозалежно.

Вона була найбагатше озброєна формально, але ніколи не впадала тільки в технічність, формальність, або, скажімо, у формалістичність гри. Сюжет, ідея образу та всі животрепетні риси осягнутого характеру завжди виступали чітко, рельєфно — зовні; виправдано, логічно, закономірно — зсередини образу.

Гаккебуш була актриса інтелектуального типу, але ніколи не риторична, і своїм еством та всіма засобами сценічного виявлення — емоціональна, пристрасна, сповнена почуттів. Можливо, саме тому її «коронними» ролями були ролі трагедійні.

Я наголошую: Л. Гаккебуш була актриса інтелектуального типу і додаю: актриса інтелектуального ж театру. Проти такого типу театру, як творчої системи, можна заперечувати, обстоюючи максимальну сценічну виразність, максимальну, сказати б, театральність. Але інтелектуальність театру незаперечна як метод для сценічної інтерпретації і п'єси в цілому, і кожної ролі зокрема. І саме Любов Гаккебуш — людина багатого інтелекту — принесла в осереддя тогочасних українських акторів отакій інтелектуальний підхід до сприйняття п'єси і до роботи над роллю. І коли оглянутись на той рівень мистецької культури і взагалі культурності, про який була мова вище, то «місія», яку вона виконала в театрі і взагалі в колах тогочасного українського акторства, не має ціни. То була справжня революція — я не зловживаю цим високим словом.

Коротко, одним реченням, про це можна сказати так: Гаккебуш ніколи не була тільки виконавцем дорученої їй ролі, а завжди творцем нового сценічного образу, і саме таке ставлення до ролі, таке вміння виконати свою роль вона і несла в широкі акторські кола.

І саме це стало етапом на шляху розвитку українського театру і його акторства доби Жовтневої революції. То й була ота смуга в історії українського театру, в історії

розвитку майстерності українського радянського актора, з визначення якої і почато цю статтю.

Отак Любов Михайлівна — з цілою плеядою тодішньої театральної молоді, нині — основоположників сучасного українського реалістичного радянського театру — «забивали осикове кілля» у провінціальність старого, дореволюційного українського театру.

Сила мистецтва — у необмеженості мистецьких засобів, їх прогресивній безконечності; безмежні й способи інтерпретації, якими володіє мистецтво.

Артистка Гаккебуш якнайпереконливіше продемонструвала це. І особливо виразно — в класичному трагедійному образі леді Макбет. Адже Любов Михайлівна тричі — щоразу на відстані в кілька років — грала цю роль (до речі, крім неї, ніхто більше на українській сцені її не виконував), і щоразу в новому, цілком оригінальному трактуванні.

Два рази (у 1920 році в Кийдрамте та в 1924 в театрі «Березіль») «Макбета» ставив Курбас (перший раз роль Макбета виконував він сам, другий раз — Мар'яненко); втретє — через чотирнадцять років — у Донецькому драмтеатрі роль леді Макбет Гаккебуш грала у постановці Василя Степановича Василька.

Всі три постановки були стилістично відмінні одна від одної, цілком різні щодо режисерської розробки, неподібні й в манері акторського виконання: зовсім по-іншому, щоразу в новому оригінальному трактуванні, створювала образ леді Макбет і актриса Гаккебуш.

Першу постановку «Макбета» (в 1920/21 р. у Білій Церкві та Умані) Курбас здійснив у романтичному ключі. І Гаккебуш грала тоді леді Макбет як молоду жінку в розквіті молоді жіночої пори, у радісному відчутті власної краси й жіночих чар та пристрасному жаданні особистого щастя, щастя в коханні насамперед. І трагедійною темою її була любов — самопожертва в ім'я коханого чоловіка, а далі — трагедія усвідомлення свого злочину.

В другій постановці (1924 року в Києві та Харкові) Курбас ставив собі експериментальне завдання: класичний репертуар у сучасному перетрактуванні використати в ідеологічних цілях. Ключ постановки відштовхувався від методу критичного реалізму — аж до гротескного загострення сатиричних трактувань, і в акторському виконанні виразним мав бути вияв сучасного радянського актора у ставленні до виконуваної ролі.

Тепер актриса грала не сповнену романтичного кохання

й зведено цим коханням у трагедійне становище дівчину, а дозрілу жінку, якою керує тільки честолюбство та жадання влади. Леді Макбет розкривалася натурою жорстокою, а зовні — мало не потворою. І трагедія її — то була трагедія невдачі, втрати. В людському образі то була жінка, загублена силою самих обставин та умов епохи й середовища: її жіночність, її чарівність цілком поглинуло оте честолюбство, а поривання до влади — знищило її.

Треба відзначити, що у цій постановці в центрі було саме акторське виконання — актор! На кону не було жодних декорацій (гола «коробка» сцени з оголеним, навіть не тинькованим цегляним муром, жодних аксесуарів чи реквізиту), ніяких сценічних ефектів, тобто — без усього того, що «допомагає» режисерові й акторові при відтворенні класичного репертуару з середньовічним сюжетом. Отже, «оголеною» мала бути й гра актора: актор залишався «сам на сам» із глядачем.

Якщо вистава «Макбет» двадцять четвертого року в цілому й не знайшла стежки до серця масового глядача (та й критична думка не була тоді однастайна: частина критиків захоплювалася, інші виставу приймали з осторогою, ба й гудили), то виконання ролі леді Макбет Любов'ю Гаккебуш здобуло загальне захоплення: вона сягнула «верховин» акторської майстерності й віртуозності.

Вистава, здійснена Васильком у тридцять восьмому році, принципово відрізнялася від перших двох. На цей раз глядач мав видовище з усіма атрибутами середньовіччя та багатством відповідних сценічних аксесуарів — у декораціях, костюмах, реквізиті тощо.

Тепер сам Макбет (артист Добровольський) був честолюбцем та владолубцем, а леді Макбет — Гаккебуш — старша проти нього жінка, закохана в нього спопеляючим, запаморочливим, хворобливим, навіть ревливим і жадібним коханням, останнім коханням старіючої жінки, що передчуває своє прощання з жіночністю, отже, й втрату коханого чоловіка. Саме трагедію такого кохання, вважаю, і грала на цей раз Любов Михайлівна: віддана чоловікові до кінця, готова на все, щоб зберегти його біля себе, і самий злочин (убивство) вже, мабуть, не відігравав для неї такої ролі в її трагедії: честолюбство й жадання влади для чоловіка — то були лише способи завоювати його любов.

Так сприйняв я — тодішній глядач — усі три видозміни

у розкритті образу леді Макбет артисткою Гаккебуш.

Яким багатством творчої фантазії, якою силою інтелекту й майстерністю в опануванні технікою сценічного відтворення має володіти актор, щоб для одного образу — образу з класичної трагедії — знайти три цілком одмінні трактування, три варіанти сценічного вияву! Яке багатство акторської інтерпретації, що Курбас іменував «мистецтвом перетворення»!

Така була актриса Любов Гаккебуш.

Л. Гаккебуш особливо виявляла свій талант у ролях героїчного репертуару, маючи схильність до образів, в яких був елемент протесту, заперечення влади людини над людиною, вибуху проти примусу, деспотизму, тиранії. Коли ж виконувала ролі, де домінантою був саме деспотизм (Васса Железнова, наприклад), то грала трагедію деспотизму, трагедію людини-деспота у зіткненні з оточенням. І тоді особливо виразним ставало перед глядачем її ставлення до ролі.

Ця риса виявилася і в ролях комедійного плану — у відповідній, звичайно, зміні всіх акторських прийомів, самого стилю гри.

Коли додати до цього, що протягом майже цілого акторського життя Любов Михайлівна активно віддавалась і педагогічній діяльності, виховавши ціле покоління молоді в театральних інститутах, школах та студіях, то очевидним стає значення її творчості й діяльності.

Це й дає підстави говорити про творчість Любові Михайлівни Гаккебуш як про смугу в історії українського театру і, зокрема, в історії розвитку майстерності українського радянського актора. Власне, ці актори, у чільній групі яких ішла Гаккебуш, і поклали глибоку межу між актором старого традиційного українського театру і українським театром революції, сучасним радянським українським театром.

Прекрасно, коли досягнення й традиції перших переймають, удосконалюють і ширять актори молодших поколінь — нашого нинішнього театру.

Це хочеться сказати, віддаючи належну глибоку шану пам'яті Любові Михайлівни Гаккебуш.

Вміщені у цьому томі матеріали подаються за трьома виданнями. «Я вибираю літературу» — за виданням: С м о л и ч Ю. Твори: В 6 т.— К., 1973.— Т. 3. Ця «книга про себе» вперше вийшла поміж другою та третьою книжками циклу «Розповідей про неспокій», проте редколегія вирішила дати її не в VII, а в цьому томі, щоб не переривати циклу.

Портрети з розділу «Мої сучасники» подаються за виданням: С м о л и ч Ю. «Мої сучасники».— К., 1978, упорядник О. Г. Смолич. «Театральні портрети» за виданням: С м о л и ч Ю. «Про театр».— К., 1977.

Я ВИБИРАЮ ЛІТЕРАТУРУ

¹ Так звані «агітки», хоча й нерідко були низької мистецької якості, в переважній більшості своїй робили потрібну справу: пристрасно пропагували серед широких народних мас нові ідеї, погляди, нові людські відносини.

² Мається на увазі другий Контрактовий будинок (на нинішній Червоній площі), збудований у 1815—1817 рр. як центральний осередок київських контрактових ярмарків. У ньому аж до революції часто виступали на гастролях відомі вітчизняні й зарубіжні артисти, театральні трупи.

³ Повна назва цього твору Шевченка — «І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє», скорочена — «І мертвим, і живим...».

⁴ Збірка В. Еллана (Блакитного) «Удари молота і серця» вийшла 1920 р. Більшість вміщених тут віршів раніше публікувалися в періодичній пресі, де їх, очевидно, й читав уперше Ю. Смолич.

⁵ Кость Кошевський (справжнє прізвище Скляр Костянтин Петрович, 1895—1945) — український радянський актор і режисер. Його творчий шлях пов'язаний в основному з Театром імені І. Франка.

⁶ Якщо раніше в автора траплялися певні суб'єктивні «перебільшення» ролі «Березолу» (див., наприклад, нарис про Курбаса в VII томі), то тут уже маємо помітне згущення фарб у розмові про «консервативні» сторони в діяльності Театру імені І. Франка.

⁷ Ю. Смолич має на увазі театри України, передусім київські, які тоді справді не вирізнялися оригінальністю пошуків свого творчого обличчя.

⁸ Перша книжка Ю. Смолича — збірка оповідань «Кінець міста, за базаром» вийшла 1924 р.

МОЇ СУЧАСНИКИ

⁹ Літературний дебют І. Микитенка припадає на середину 20-х рр.

¹⁰ Нині в цьому приміщенні (Володимирська, 57) розміщується київський Будинок учителя.

¹¹ Збірка віршів А. Головка «Самоцвіти» опублікована в 1919 р.

¹² Відмінності між «Гартом» і «Плугом» були в орієнтації на висвітлення різної тематики («пролетарської» — «селянської»). Проте обидві організації стояли в принципі на одних і тих же самих радянських ідеологічних позиціях.

¹³ У 1941—1943 рр. М. Бажан редагував газету «За Радянську Україну» при Південно-Західному, пізніше — Сталінградському та Дон-

ському фронті. Газета поширювалась на тимчасово окупованій фашистами території України.

¹⁴ Визначення «величезна» — одне з авторських суб'єктивних перебільшень.

¹⁵ Ю. Корецький почав друкуватися в 1932 р. Перша його поетична збірка «Ми ще повернемось» вийшла 1934 р. Тож і говорити про його захоплення футуризмом можна тільки умовно. Тим паче, про якісь «групки, що проголошували себе «футуристичними», бо саме групок тоді вже фактично не існувало.

¹⁶ Ю. Корецький захистив кандидатську дисертацію в 1941 р.

¹⁷ Ю. Корецький загинув у боях під Києвом 19 вересня 1941 р.

¹⁸ Цей перелік потребує деяких уточнень. Є. Фомін починав раніше — активно виступав у поезії ще з другої половини 20-х рр. До 1934 р. (тобто до появи першої збірки Ю. Корецького) видав п'ять поетичних книжок.

П. Воронько, М. Стельмах починали свій літературний шлях напередодні війни, помітно самоутвердившись у грізні роки воєнного лихоліття; М. Рубашов — у 50-і рр.

¹⁹ Автор мав на увазі соціалістичну індустріалізацію сільського господарства. Індустріалізація промисловості почалася раніше — після XIV з'їзду партії, який увійшов в історію як з'їзд індустріалізації країни.

²⁰ Як уже зазначалося, «Літературний ярмарок» був альманахом.

²¹ Крім вищого початкового училища П. Усенко вчився ще й на курсах соціалізації, курсах шкільних інструкторів, а також на літературному відділі Інституту червоної професури в Харкові.

²² Спілку радянських письменників утворено на Першому письменницькому з'їзді (1934). У 1932 р. було створено оргбюро СРП.

²³ У роки війни вийшли поетичні збірки П. Усенка «За Україну» (1941), «Клянусь!» (1942), «Весна», «З вогнищ боротьби» (1943).

ТЕАТРАЛЬНІ ПОРТРЕТИ

²⁴ Уперше надруковано в газ. «Советская Украина», 1940, 12 жовтня.

²⁵ Уперше надруковано в журн. «Театр», 1941, № 3.

²⁶ Уперше надруковано в журн. «Мистецтво», 1969, № 2.

ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ ЮРІЯ СМОЛИЧА

1900. 8 липня. Народився в м. Умані, на Черкащині.

1918. Закінчує Жмеринську гімназію.

1918. Вступає до Київського комерційного інституту.

1919. Залишивши інститут, іде санітаром у добровільний загін по боротьбі з висипним тифом. Згодом працює санітаром, лікомом і діловодом Подільської районної управи Товариства Українського Червоного Хреста.

1921. Обирається делегатом з'їзду Рад м. Жмеринки.

1921— Актор Червоноармійського театру-студії, театрів укрпрофсожу,

1924. наросвіти, з 1922 р.— Театру ім. І. Франка.

1924. Збірка оповідань «Кінець міста, за базаром».

1924—1928. Інспектор театрів Головополітпросвіти Наркомосу УРСР.

1926— Редагує журнали «Сільський театр» та «УЖ» («Універсальний журнал»), виступає з театральними рецензіями, статтями та як перекладач.

1926. Роман «Останній Ейджевуд».
1927. Повість «Півтори людини», збірка новел «Неділі і понеділки».
1928. Повість «Фальшива Мельпомена».
1929. Новела «Мова мовчання», фантастичний роман «Господарство доктора Гальванеску».
1930. Роман «По той бік серця», збірка «П'ять оповідань».
1930. Чотири томне зібрання творів. У театрі «Березиль» поставлено п'єсу Ю. Смолича «Товарищ женщина».
1931. У Театрі книги йде вистава за його п'єсою «Веселі книгоноші».
1932. Науково-фантастичний роман «Четверта причина», повість «Ще одна прекрасна катастрофа».
1933. Роман «Сорок вісім годин».
1934. Науково-фантастична повість «Що було потім», нарис «Його біографія».
- 1934— В Новому театре (Москва) йде вистава за п'єсою Ю. Смолича «По ту сторону серця».
1935. Заступник голови Харківської організації СПУ, а з 1938 р.— голова; редактор «Літературного журналу», депутат Харківської міської ради депутатів трудящих. У Харківському театрі ім. Т. Г. Шевченка в перекладах Ю. Смолича ідуть п'єси М. Горького «Васса Железнова» (1935), Оноре де Бальзака «Євгенія Гранде» (1937), А. Дюма-сина «Дружина Клода» (1938), В. Гюго «Марія Тюдор» (1940).
1935. Прийнятий до Спілки письменників СРСР.
1936. Роман «Наші тайни».
1937. Повість «Дитинство».
1938. Роман «Вісімнадцятилітні».
1940. Повість «Театр невідомого актора».
- 1941— Книжки оповідань «Загибель інтервенції», «Народ воює» (1941), «Новели» (1942), «Без права на смерть», «Бессмертие», «Битва», «Бой за фронтом», «Мирні люди» (1943). Виступає в українських та російських газетах з публіцистичними статтями.
- 1942—1976. Член правління Спілки письменників СРСР.
- 1943—1950. Редактор журналу «Україна».
- 1944— Заступник голови Спілки письменників України, член секретаріату правління СПУ.
1963. Нагороджується медаллю «За доблесну працю в Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.».
1946. Працює кореспондентом газети «Известия» по Українській РСР.
1947. Роман «Вони не пройшли», збірник вибраних статей за 1945—1946 рр. «Після війни», Вибрані твори в 2-х томах.
1948. Нагороджується орденом «Знак Пошани».
1948. Роман «Ми разом були в бою».
1950. Збірка оповідань і нарисів «День починається рано».
1951. Вступає до лав КПРС.
1951. Збірка оповідань «Цвіт яблуні», збірка статей про творчість молодих письменників України «Перша книга».
1953. Роман «Світанок над морем», збірка нарисів про майстерність письменника «Розмова з читачем», оповідання «Мужська розмова».
1955. Роман «Рассвет над морем» (Москва, «Советский писатель»).
1957. Нагороджується почесною грамотою ЦК ВЛКСМ — «За активну участь у роботі журналу «Дніпро».
1957. У Театрі російської драми ім. Лесі Українки відбулася прем'єра вистави «Світанок над морем» за романом Ю. Смолича.

1958. Роман «Мир хатам, війна палацам», книга публіцистики «З народом чи проти народу». Твори в 6-ти томах (1958—1959).
1959. «Мир хижинам, война дворцам» (Москва, «Советский писатель»).
1959. Працює в Берліні як член Комітету за повернення на Батьківщину.
1959. Нагороджується Почесною Грамотою Всесвітньої Ради Миру «За видатний вклад у справу зміцнення миру і дружби між народами».
1960. «Избранное» в 2-х томах (Москва, Гослитиздат), книга статей «Разговор с читателем и писателем» (Москва, «Советский писатель»), роман «Ревет та стогне Дніпр широкий».
1960. Нагороджується орденом Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора.
- 1961—1976. Голова, а з 1970 р.— президент Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном «Україна».
1962. Роман «Ревет и стонет Днепр широкий» (Москва, «Советский писатель»).
1965. Нагороджується Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.
1965. Книга «Про хороше в людях» (у співавторстві з М. Рильським).
1967. Нагороджується орденом Трудового Червоного Прапора.
1968. Книга мемуарів «Розповідь про неспокій».
1969. Нагороджується Почесною Грамотою ЦК ЛКСМУ.
1969. Книга мемуарів «Розповідь про неспокій триває».
1970. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1970 р. Ю. К. Смоличу присвоюється звання Героя Соціалістичної Праці з врученням ордена Леніна і Золотої медалі «Серп і Молот». Нагороджується медаллю «За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна». Нагороджується почесною медаллю «Борцєві за мир» та дипломом «За активну діяльність по зміцненню миру між народами».
1970. Книга мемуарів «Я вибираю літературу».
- 1971—1973. Голова правління СПУ.
- 1971—1976. Секретар правління СП СРСР.
1971. Обирається делегатом XXIV з'їзду Комуністичної партії України від Львівської обласної організації.
1971. На XXIV з'їзді КП України Ю. Смолич обирається кандидатом у члени ЦК Компартії України. Виборці Університетського виборчого округу м. Одеси обирають його депутатом Верховної Ради Української РСР 8-го скликання.
1971. Книга мемуарів «Рассказ о непокое» (Москва, видавництво «Известия», бібліотека «Дружбы народов»).
- 1971—1973. Твори в 6-ти томах.
1972. Обирається делегатом XI з'їзду профспілок Української РСР.
1972. Книга мемуарів «Розповіді про неспокій немає кінця».
1974. Нагороджується Почесною Грамотою Радянського комітету захисту миру і медаллю «XXV лет Советского комитета защиты мира».
1975. Повість у новелх «Gaudeamus igitur...».
1975. Обирається депутатом Верховної Ради Української РСР 9-го скликання від Університетського виборчого округу м. Одеси.
1976. Обирається делегатом XXV з'їзду Комуністичної партії України від Одеської обласної організації.
1976. 26 серпня Ю. К. Смолич помер.

Я ВИБИРАЮ ЛІТЕРАТУРУ	Муратов 333
Передне слово	Петрицький 348
до розповіді про себе 6	Пельше 367
Дитинство й отрочтво 9	Сенченко 375
Як я був футболістом 47	Усенко 394
Як я був студентом 69	ТЕАТРАЛЬНІ ПОРТРЕТИ
Як я був санітаром 97	Мар'ян Михайлович
Як я був хліборобом 127	Крушельницький 410
Як я був... ніхто і ніщо 142	В лабораторії майстра
Як я був актором 184	(Валентина Чистякова) 415
Я вибираю літературу 236	Перша актриса
МОЇ СУЧАСНИКИ	нового українського театру
Борзенко 244	(Любов Гаккебуш) 426
Головко 256	Примітки 436
Корнійчук 272	Основні дати життя
Корецький 292	і творчості Юрія Смолича 437
Малишко 305	Фотонарис про Юрія Смолича
Мар'ямов 316	

ЮРИЙ КОРНЕЕВИЧ СМОЛИЧ

Сочинения в восьми томах. Том восьмой
 Я ВИБИРАЮ ЛІТЕРАТУРУ. МОЇ СУЧАСНИКИ
 ТЕАТРАЛЬНЫЕ ПОРТРЕТЫ

Составитель *Елена Григорьевна Смолич*

Титульный редактор *К. П. Волинский*

Киев. Издательство художественной литературы «Дніпро», 1986

(На украинском языке)

Редактор *С. А. Захарова*. Художне оформлення *С. П. Савицького*.
 Художній редактор *В. А. Кононенко*. Технічний редактор *Л. М. Смолянук*.
 Коректор *Н. І. Забаштанська*

Информ. бланк № 3106

Здано до складання 26.02.86. Підписано до друку 10.11.86. БФ 31518. Формат 84×108^{1/32}. Папір друкарський № 1. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 23,1+16 вкл. Умовн. фарбовідб. 24,78. Обл.-вид. арк. 27,694. Тираж 65 000 пр. Зам. № 6—194. Ціна 1 крб. 30 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро», 252601. Київ-МСП,
 вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства на Київській книжковій фабриці.
 252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Смолич. Ю. К.

C51 Твори: У 8-ми т. Т. 8.

(Упоряд. О. Смолич; Приміт. К. Волинського.—
 К.: Дніпро, 1986.— 440 с.

До тому ввійшла автобіографічна книга «Я вибираю літературу» і ряд портретних нарисів про відомих діячів літератури та мистецтва, таких як А. Головко, А. Малишко, І. Сенченко, П. Усенко, М. Крушельницький та ін.

C 4702590200—245
 М205(04)—86 передплатне

84Ук7+83.3Ук7

ЮРІЙ
СМОЛИЧ
8

